

MAKKAY JÁNOS

A TARTARIAI LELETEK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Truşeşti

Hăbăşeşti

Erőd

Tartaria

Tordos

Versec

Vinča

Várna

İkiztepe

Dikili Tas

Sitagroi

Alaca Hüyük

Trója

Poliochni

Kültepe

Mersin

Ajia Irini

Knosszosz

Djowi

Szúza

Uruk-Warka

Ur

Tepe Yahya

A tartariai leletek

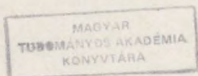
Makkay János

A tartariai leletek

Akadémiai Kiadó • Budapest 1990

507786

ISBN 963 05 5396 1

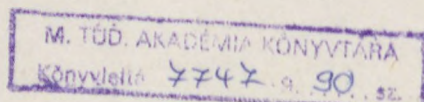
Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Makkay János, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

1. A szerkesztő előszava a kötetben és a szerkesztő előszava a kötetben

Bevezető

1. A szerkesztő előszava a kötetben

1. A szerkesztő előszava a kötetben

2. A szerkesztő előszava a kötetben

3. A szerkesztő előszava a kötetben

4. A szerkesztő előszava a kötetben

2. A szerkesztő előszava a kötetben

1. A szerkesztő előszava a kötetben

3. A szerkesztő előszava a kötetben

1. A szerkesztő előszava a kötetben

4. A szerkesztő előszava a kötetben

1. A szerkesztő előszava a kötetben

2. A szerkesztő előszava a kötetben

3. A szerkesztő előszava a kötetben

4. A szerkesztő előszava a kötetben

5. A szerkesztő előszava a kötetben

6. A szerkesztő előszava a kötetben

7. A szerkesztő előszava a kötetben

5. A szerkesztő előszava a kötetben

6. A szerkesztő előszava a kötetben

7. A szerkesztő előszava a kötetben

8. A szerkesztő előszava a kötetben

9. A szerkesztő előszava a kötetben

10. A szerkesztő előszava a kötetben

11. A szerkesztő előszava a kötetben

Tartalom

(Az első számoszlop a főszövegre, a második a jegyzetekre utal.)

<i>Bevezetés</i>	9	124
<i>I. A lelőhely és az ásatások</i>	11	124
1. Az áldozati gödör kérdései	15	125
2. A „mágikus-vallásos komplexum” mint áldozati gödör	20	126
3. Az áldozati gödörben talált egyéb leletek	22	126
4. Az agyagtáblácskák	28	129
<i>II. A tartariai táblák és Mezopotámia</i>	29	129
1. Vita a tartariai táblák mibenlétéről és jelentőségéről	33	131
<i>III. A Tordos-jelcsoport</i>	40	133
1. A pecséthenger-utánzatok	61	139
<i>IV. Egyéb „ősi írásk” Délkelet-Európából</i>	67	142
1. A legkorábbi agyagtáblaszerű tárgyak	67	142
2. A coșești és bunești „feliratok”	68	143
3. Az oláh-girbói tábla és az oláh-dályai edény	69	143
4. A tangîrui tábla	70	143
5. Edényjegyek a vonaldíszes kerámiákon	71	144
6. Balkáni „írás”-szórványok	74	145
7. A karanovói pecsételő és a gradesnicai leletek	76	146
<i>V. Az időrend válsága</i>	82	148
<i>VI. Összefoglalás</i>	103	156
<i>Appendix</i>	117	158
<i>Jegyzetek</i>	124	
<i>Rövidítések és irodalom</i>	161	
<i>Személynév-, helynév- és tárgymutató</i>		177
<i>Táblák</i>		187

Bevezetés

Bizonyára kevés olyan tárgy vagy típus van a délkelet-európai újkőkorbán, amely megérdemel egy részletes monográfiát. Ezek közé azonban bizvást odasorolhatjuk a tartariai táblákat és kísérő leleteiket. A felfedezésük óta eltelt negyedszázad alatt azonban ez a monográfia mégsem készült el. Néhány valóban meglevő ellentmondás miatt komoly szakemberek sorra emeltek és emelnek kifogást az előkerülési és feltárási körülmények pontosságára, a tárgyak eredetisége és egyéb hasonló tényezők szempontjából. Munkánkkal nem olyan részletes összefoglalás volt a szándékunk, amely minden ellentmondást meg tudna magyarázni vagy ki tudna küszöbölni. Célunk inkább az volt, hogy rámutassunk az 1961-ben feltárt áldozati gödör és főleg a három agyagtábla korszakos jelentőségére. Széles kutatói kört érint maguknak a tábláknak a mivolta, szerepük az immár évszázados kérdés, az *ex oriente lux* régészeti felfogásának újraértékelésében vagy elutasításában. Van azonban egy körülmény, amely a tartariai leleteket egyetemesen fontossá – sőt megkerülhetetlenné – teszi a legújabb ősrégészeti leletek és elméletek sorában: a mai korszerű, bár a hagyományosból származó szempontok alapján történő higgadt értékelésük eredményei kibékíthetetlen ellentétben vannak a természettudományos segítő módszerek – főleg a radiokarbon alapú időszámítás és a modern fémvizsgálatok – által szolgáltatott adatokkal és az újrégészet ezekre épített következtetéseivel. Romboljuk-e le az elmúlt évszázad régészeti iskolái által aprólékosan rakott épületet: időrendet és kapcsolatrendszert, és pótlására fogadjuk-e el a még ki sem dolgozott, nem létező újat, netalán folyamodjunk toldozáshoz-foldozáshoz, vagy ragaszkodjunk csökönyösen a régihez? Ezek a kérdések nemcsak felvethetők a tartariai táblákkal kapcsolatban, hanem szükségszerűen felvetendők, hiszen ők maguk a legfontosabb bizonyítékok. Azok a táblák, amelyeknek a feltárása során végzetes hiba történt volna? Vagy csak a hagyományos régészeti összehasonlító irányzat és kelezések fölött járt el az idő, és emiatt jutunk ismét és ismét olyan következtetésekre, amelyek nem illeszkednek az utóbbi évek szinte robbanásszerűen gyarapodó ismeretanyagába? Szükségesnek láttuk tehát, hogy ne csak az 1961-es ásatás körülményeire és magukra a leletekre vonatkozó összes rendelkezésre álló forrást rendszerezzük és értékeljük, hanem számba vegyünk mindazokat az egyéb leleteket is, amelyek így vagy úgy, de kapcsolatban vannak a tartariai táblákból levonható fő tanulsággal: Délkelet-Európa és a Közel-Kelet között a negyedik és a harmadik évezredben működő kapcsolatokkal. Bízunk abban, hogy gondolatmenetünk, az érvek és az adatok meggyőzik az olvasót arról, hogy az euró-

pai ősrégészet Montelius óta felhalmozott eredményeit mégsem kell válogatás nélkül a papírkosárba hajtani.

A magyar olvasó joggal teheti fel a kérdést, hogy munkánkban miért nem Tartaria magyar megfelelőjét, Alsó-Tatárlakát használjuk. Ennek oka egyszerű: 1877-től egészen 1910-ig a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal minden hivatalos Helységnévtára a Tartaria nevet használta. Igaz, hogy ezt megelőzőleg, 1861-ben egy régészeti cikkben a Tatárlak nevet találjuk, német megfelelője viszont Taterbach volt.¹ Tartariának írta Orosz Endre is. Az Alsótatárlak/a elnevezés csak akkor honosodott meg, amikor a község már nem tartozott Magyarországhoz. Az egyszerűség kedvéért munkánkban tehát a község nevének régi magyar neve szerepel, a mai román írásmód nyelvi ékezetei (Tărtăria) nélkül.

*

A kézirat már elkészült, amikor megjött a szomorú hír, hogy a tartariai táblák felfedezője, Erdély kiváló őstörténésze, a magyar régészet páratlan ismerője és hű barátja, Nicolae Vlassa 1984. március 3-án, 50. születésnapja előtt néhány hónappal elhunyt. Néhány héttel halála előtt még azt tervezgette, hogy 1984 nyarán visszatér Tartariára, és újabb, nagyszabású ásatással tisztázza mindazt, amit 1961-ben nem sikerült vagy nem lehetett megfigyelni. Halálával fokozott jelentőséget nyer a lelőhelyre vonatkozó minden adat, hiszen immáron nincs többé mód még arra sem, hogy a lelőhely rétegeivel és más körülményeivel kapcsolatos, szinte már szokványos kérdést feltegyem neki, amikor fél évtizedenként találkoztunk Kolozsvárott vagy valamilyen külföldi tanácskozáson. Igaz, hogy ilyesfajta kérdésekre még legjobb barátainak (és talán közjük számíthattam saját magamat is) sem adott soha más választ, mint azt, hogy mindent, amit tudott, megírt Tartariáról, további titkai nincsenek. Makacsabb faggatásra még azt is elárulta, hogy 1961 és 1964 között olyan megalázó herce-hurca folyt nagy, angol nyelvű tanulmánya körül, hogy egyszerűen *nem akar* többé visszatérni a kérdésre. Munkámat az Ő emlékének ajánlom.

Végül szeretnék köszönetet mondani könyvem lektorainak, Harmatta Jánosnak és Komoróczy Gézának értékes tanácsaikért, valamint O. Höckmann-nak, amiért a tartariai leletekről készített pontos rajzait rendelkezésemre bocsájtotta. Közlésükhöz évekkel ezelőtt N. Vlassa hozzájárult.

I. A lelőhely és az ásatások

A tartariai őstelepet 1906. július 15-én fedezte fel *Orosz Endre*, és a következőket írta róla: „A tordosival . . . teljesen analógus neolit-kori nagy telepet kutattam fel . . . a tartariai vasúti őrház átellenében, a Maros balparti mocsár és a vasút között fekvő terrasse szántóföldjein. E gazdag telep jellemző tulajdonságai: a sok csiszolt kővéső, obsidián szilánkok, talpcsöves és festett keramika.”¹ Nem tudjuk, mi lett az általa talált leletek sorsa. A vasúti őrház említéséből derül ki, hogy a telep azonos a táblák találási helyével. A Tartariára ismét eljutó régészek — *K. Horedt*² és *N. Vlassa*³ — nem említik *Orosz* felfedezését. A lelőhelyet csak *Roska Márton* tartotta számon, aki az 1906-ban talált tárgyakat *Orosz* magángyűjteményében levőknek említi 1924-ben.⁴ *A Horedt*,⁵ majd *Vlassa*⁶ által is közölt áttekintő térképen viszont közvetlenül a lelőhely déli oldala mellett elhaladó vasútvonaltól délre („átellenben”) ott látható a vasúti őrház.

A kelet–nyugati irányban körülbelül 300 méter hosszú, észak–déli irányban 50–30 méter széles, vese alakú lelőhely dombjának neve *Gura Luncii*,⁷ és környezetéből — a Maros árteréből — a szintvonalas térkép és *Horedt* leírása⁸ szerint 10 méterre emelkedik ki. A Marostól délkeletre fekszik, a folyó bal partján, Tordostól a folyás-iránnyal szemben 25,⁹ *Vlassa* szerint¹⁰ 18–20 kilométerre északkeletre. Kétségtelenül tellről van szó, melynek területe három hektárnyi. Már inkább elképzelhető az, hogy hajdan a Maros áradásai pusztították az északi–északnyugati szélét, ahol a meredek partoldal az erózió következménye is lehet. A felszíni leletek a 223-as magassági szintvonal által bezárt területen kerültek elő.

Nem ismerjük annak pontos indokát, hogy a kolozsvári egyetem Ókori Intézete 1942-ben miért éppen ezen a lelőhelyen kezdett ásatásokat. Valószínű, hogy elsősorban a közelben található dák és római kori leletek miatt.¹¹

Az 1942. évi ásatásra augusztus 22–28. között került sor, és ekkor az A szelvényt tárták fel a tell északi pereménél, ennek méretei $9,5 \times 5 \text{ m}^2$. 1943-ban az egymáshoz kapcsolódó B ($8 \times 1 \text{ m}^2$), továbbá F (talán $10 \times 1 \text{ m}^2$) kutatóárok, a C ($4 \times 7 \text{ m}^2$), E ($5 \times 6 \text{ m}^2$) szelvény és a D kutatóárok ($4 \times 1 \text{ m}^2$) feltárása történt meg. *Horedt* négy réteget különített el. Legalul I. réteggként a gödörszintet („Wohngrubenschicht”), amely helyenként 4 méter mélységbe is lenyúlott, továbbá a felette elhelyezkedő (alulról számozott) Tartaria IIa, IIb, IIc rétegeket. Az I. rétegben kizárólag a Tordos-kerámia volt a jellemző, a IIb-ben egy Boian-töredék került elő, a IIc-ben különösen feltűnő a közép-erdélyi (Petrești-) kerámia gyakorisága, szórványos Furchenstich- és Linsen-kerámiával, azaz mai neve szerint a Coțofeni-kultúra leleteivel.¹² *Horedt* a leleteket nem közölte.

1961-ben került sor Vlassa ásatására. Célja az volt, hogy a Tordos-kultúra (azaz a Vinča – Tordos-kultúra) belső időrendjére és magának a tartariai tellnek a rétegződésére a Horedtnál bővebb és főleg pontosabb adatokat kapjon.¹³ Vlassa két szelvényt tárt fel, a G és a H jelűeket, ezek közül a továbbiakban csak a G fontos számunkra. Méreteit pontosan nem közölte ugyan, de áttekintő alaprajza¹⁴ segítségével (1. t.) lehet rájuk következtetni. Vlassa Horedt térképét használta, és azt egészítette ki az 1961. évi adatokkal. Azonban Horedt térképének a G szempontjából fontos két szelvényére, a C-re és D-re, vonatkozó részét pontatlanul másolta át. Horedt térképén ugyanis világosan látható, hogy a C és D szelvény északi fala egy síkba esik,¹⁵ Vlassánál viszont a C szelvény kissé délre csúszott, illetve keskenyebb, mint 4 méter. A Vlassa-féle G szelvény méretei a következőképpen rekonstruálhatók: a kis méretarányú alaprajz¹⁶ szerint körülbelül 13 méter hosszú, a metszetrajz¹⁷ szerint viszont 18 méter hosszú volt. Elhelyezkedését illetően a G szelvény a C szelvény északnyugati hosszoldalához és délnyugati végéhez csatlakozott (1. t.). Az nem állapítható meg pontosan, hogy a G szelvény keleti vége hol kezdődött: a C és E szelvény találkozásánál vagy esetleg még az E szelvény mellett. Mivel csak a G szelvény déli faláról készült metszetrajz, és azt így nyilvánvalóan észak felől nézve készítették,¹⁸ a szelvény teljes hosszát ennek alapján – mint láttuk – 18 méterben lehet megállapítani. A metszetrajzon a keletől (E) számított első 8 méter az 1943. évi C szelvény falát jelenti. Mivel azonban a C szelvény csak 7 méter hosszú volt, a G szelvényből 1 méter már az E szelvény mellé esett. A G szelvény szélessége nem dönthető el pontosan, mert sem keleti, sem nyugati végéről nem készült metszetrajz. A térkép („general map”) szerint szélessége 5 méter körül lehetett. Az, hogy a G szelvény milyen szélesen csatlakozott a C szelvény nyugati végéhez, szintén csak becsülhető: talán 3 méter széles szakaszon. Rekonstruált alaprajzunk (1. t.) tehát ezekkel az adatokkal készült. Az E – W közötti irány Vlassa egyetlen metszetének a helyét jelzi, illetőleg, ha nem két részre bontva tárta fel a G szelvény nyugati részét, egy belső, később lebontott tanúfallal (ez lehetne a hipotetikus W? – E metszet), akkor metszetrajza nem esik egyetlen síkba, hanem a C és az E szelvény megtalált északi falát ábrázolva (0 – 8 méter), a következő 8 – 18 méter a G szelvény déli falát ábrázolja egy eltolt síkban (W). Ez utóbbi a valószínű, mivel a G szelvényt ábrázoló fényképfelvételeken¹⁹ a szelvény olyan belső, kétfelé osztott feltárásának, ahol teljes metszettel lett volna nyerhető (az altalajtól a legfelső humuszig), semmi nyoma nem látható.

A rétegek sorrendjét és meghatározását Vlassa a következőképpen adta meg:

1. *A legalsó, vékony, átlag 20 cm vastag Tordos-réteg*, amelyből gazdag kerámiaanyagot tartalmazó lakóházalapok nyúltak le az altalajba.²⁰ E réteg legalján Vlassa szerint még Körös – Starčevo-hagyományokat őrző edényformák és díszítőminták fordultak elő, amelyek szerinte még egykorúak lehetnek a Vinča – Tordos-kultúra A szakaszával.²¹ Azonban csak két-három töredék rajzát közli.²² Közülük egy darab²³ nem Körös – Starčevo-hagyományokat mutat, hanem a kor jellegzetes töredéke: gömbös hasú edény peremrész, oldalán csipett díszítéssel. Az ilyen kerámia időrendi helyzete kizárja, hogy a Tartarián előforduló Vinča – Tordos-kerámiával egykorú lehessen. A Tartarián feltárt legkorábbi Vinča – Tordos-kerámia (amiről semmiképpen sem állítható, hogy a legkorábbi Vinča – Tordos-szakaszba tartozik) ugyanis teljesen különbözik azoktól a Protovinča-típusoktól, amelyek a késői Körös – Starčevo-egyttesekben hitelesen is előfordulhatnak.²⁴ A tartariai egy, illetve

három Körös–Starčevo-töredék tehát nem a Tordos-réteghez tartozó, azzal egykorú lelet, hanem nyilvánvalóan egy annál korábbi, olyan települési szakasz lelete, amely szakasznak a G szelvény területén csak egészen szórványos maradványai voltak, nyilván a hajdani humuszrétegben (buried soil). Ez a három töredék másodlagosan kerülhetett az alsó rétegbe. A tartariai tell őstörténete tehát nem a Tordos-réteggel, azaz a Vinča–Tordos-kultúra korai, A fázisának egy, még pontosan meg nem határozható (de nem legkorábbi) szakaszával kezdődött, hanem egy közelebbről ugyancsak meg nem határozható Körös–Starčevo-időszakkal. Ezt a Körös–Starčevo települési szakaszt a legkorábbi tartariai Vinča–Tordos települési rétegtől legalább egy időszak, a Protovinča-kor választja el. Erdély területéről ennek a Protovinča-szakasznak a leleteit még nem ismerjük, csak a Bánátból.²⁵ Lehet, hogy a Körös–Starčevo-kultúra Erdély belsejében nem is fejlődött át Vinča-kultúrává, de a Protovinča-fejlődés megindult. Az Alföldnek a Maros és a Körösök közötti, magyarországi (és a keletről határos partiumi) területén például egy ilyen folyamat kezdődött el, bontakozott ki, majd pontosan a Vinča–Tordos-kultúra kialakulásának pillanatában megszakadt. Ennek a megszakadásnak ismerjük az okát is: az alföldi vonaldíszes kerámia erőteljes, délre tartó terjeszkedését. Elképzelhető azonban az is, hogy a Körös–Starčevo-fejlődés Erdély belsejében már a Protovinča-tendenciák jelentkezése előtt megszakadt. Mindkét esetben meg kell találni valamikor Erdélyben is azt a leletanyagot, amely időrendileg megfelel a Körös–Starčevo késői szakaszának, illetve a Protovinča-kornak. Ha az utóbbit nem lehet kimutatni, akkor arra kell szükségszerűen következtetni, hogy a Vinča–Tordos-kultúra a Bánát területéről kialakultán érkezhetett Erdély belsejébe, és ebben az esetben a legkorábbi típusai ott aligha fordulhatnak elő.

A fentiek alapján, jelenlegi tudásunk szerint, a tartariai Tordos-réteg leletanyaga csak egy korai Vinča–Tordos-szakasz nem legkorábbi (mondjuk második) fázisába tartozhat, amelyet a hagyományos korbeosztással Vinča A2-nek nevezhetünk. A kérdés további része az, hogy milyen leletanyaggal lehet kitölteni Erdély középső és keleti részein ezt a Körös–Starčevo és Vinča A2 közötti időszakot. A keleti területekről máig közölt Notenkopf-kerámia erre semmiképpen sem alkalmas, mert tipológiaiilag ennél későbbi jellegű.²⁶

Vlassa szerint ennek a legalsó, Tordos-rétegnek a felső részében, tehát magában a 20 cm-es rétegben *háromszögletű fejű idolk* kerültek elő, Tisza I típusú kerámiával, továbbá a régibb vonaldíszes kerámia úgynevezett kelet-szlovákiai típusával együtt.²⁷ Többet mond ennél Vlassa azon kifejezése, hogy a vonaldíszes töredékek protobükki típusúak,²⁸ hiszen ez könnyebben átültethető a ma használatos elnevezésre, azaz az alföldi vonaldíszes kerámiára. E töredékekhez képest nehéz a Tisza I helyes meghatározása, annál inkább, mert nem is közli a töredékeket. Ha figyelembe vesszük B. Soudský hozzászólását, aki szerint a tartariai I., azaz Tordos-rétegnek a kelet-szlovákiai vonaldíszes kerámiával (azaz az alföldi vonaldíszes kerámiával) való időrendi párhuzamosítása azért lehetetlen, mert Tartarián Szakálhát–Lebő-típusú leletekről van szó (amelyek Soudský szerint 1000 [!] évvel lettek volna fiatalabbak a kelet-szlovákiai vonaldíszes kerámiánál),²⁹ akkor talán az 1. tartariai réteg „felső részében” talált geometrikus díszítésű darabokra gondolhatunk, amelyek a mai értelemben vett tiszai kultúra körébe semmiképpen sem oszthatók be.³⁰

Az alsó, Tordos-rétegben importnak tartható töredékek közül tehát a Vlassa által rajzban közölt két darab az alföldi vonaldíszes kerámia jellegzetes leletének számít,

és valóban import Tartarián. (Minden bizonnyal az Orosz Endre által említett sok obszidiánnal összefüggésben jutottak ilyen edények Tartariára, és ebben az esetben nem az Alföldről, hanem a Felső-Tisza vidékéről.) Az egyik darab a peremet kísérő vízszintes vonal nélkül körbeháladó zezugvonallal van díszítve, és bár viszonylag ritka minta, de jellegzetesen alföldi vonaldíszes kerámia. A másik töredék viszont akár egy arcós edény darabja is lehet.³¹ Ilyen importok felbukkanása Tartaria alsó rétegében nem meglepő, hiszen magáról Tordosról is szép számmal ismerünk jellegzetes alföldi vonaldíszes kerámia-importokat.³² Vlassa alsó rétege tehát Horedt alsó rétegének pontosan megfeleltethető.

2. Az alulról számított *második réteg* helyenként fél méternél is vastagabb volt, sőt néhol elérte a 80 cm-es vastagságot is, így a gödörház fölötti részen. Vlassa *Tordos–Petrești-rétegnek* nevezte el, mivel benne jelentek meg a Petrești-kultúra (akkor általa még közép-erdélyi vagy nyugat-romániai festett kerámiának is nevezett anyag) első elemei. Megváltozik a rétegben a házak jellege, a gödörházat felváltja az egykori felszínre épített házforma. Nem elhanyagolható szempont, hogy ez a változás az Alföldön is ugyanebben az időpontban, az alföldi vonaldíszes kerámiát felváltó szakálhátú csoport időszakában zajlott le.³³ A közismert időrendi helyzetnek megfelelően e réteg alján a bükki kultúra importcserepeit találta meg Vlassa.³⁴ Alapjában helytálló megállapításán csak annyi helyesbítendő van, hogy az egyik szóban forgó töredék díszítése inkább a tiszadobi csoportra utal,³⁵ de időrendileg a két töredék pontosan egykorú is lehet egymással. Ez a 2. réteg azonos lehet Horedt IIa rétegével.

A 3. réteg 40-50 cm vastag, és neve *Petrești–Tordos*, zömmel Petrești-kerámiával, Vlassa szerint a Vinča–Tordos-kultúra továbbélő elemeivel. Azonos lehet Horedt IIb rétegével.

A legfelső, szántott 4. réteg átlag 30 cm vastagnak találtatott, és a *Coțofeni*-kultúra leletanyagát tartalmazta. Azonos lehet Horedt IIc rétegével.

Vlassa hangsúlyt helyezett annak bizonyítására, hogy a négy tartariai réteg folyamatosan követte egymást, beleszámítva a negyediket is. Nyilvánvaló azonban, hogy a Petrești- és a Coțofeni-kultúra (azaz a 3. és 4. réteg) között nem lehetett folyamatos átfejlődés. Ha pedig a Tordos- és a Petrești-réteg (-kultúra) közötti viszonyt nézzük, lehetett törés az 1. és a 2. réteg között is. A Vinča–Tordos- és a Petrești-kultúra közötti pontos időrendi viszony megítélése még vitatott. Mindenesetre, a legújabb adatok arra vallanak, hogy a Vinča–Tordos (pontosan meg nem határozható, de bizonyára késői – mondjuk B) szakasza és a Petrești-kultúra között egymás mellett élésre, semmint egymást váltásra lehet következtetni.³⁶ Így lehetett törés a település folyamatosságában az 1. és 2. réteg között is, amennyiben a másutt már élő Petrești-kultúra valamilyen formában rátelepült a tartariai alsó réteg még tisztán Vinča–Tordos-anyagára. A kérdés megítélése szempontjából fontos, hogy a tartariai 2. rétegben előkerült festett kerámiában *I. Paul* határozottan Lumeă Nouă-importot állapít meg,³⁷ amelyről köztudott, hogy korábbi a Petrești-kerámiánál és az alföldi vonaldíszes kerámia nem legkorábbi szakaszával egyidős esztári csoporttal volt egykorú.

Összefoglalva az eddigieket, valószínű, hogy Tartaria rétegsora nem a ma ismert legkorábbi Vinča A anyaggal indult (Vinča A természetesen nem a Protovinča-kerámiát és szakaszt jelenti). Azaz, legalábbis a telepnek a feltárt részén, a Vinča-kultúra csak korai szakaszának valamilyen előrehaladottabb időpontjában telepedett meg.³⁸ Az alföldi vonaldíszes kerámia és a Lumeă Nouă importja ennek nem mond ellent.

Az 1. réteget így leghelyesebb és legegyszerűbb a Vinča A2 szakaszba keltezni. A 2. réteget ennek megfelelően a Vinča B időszakba tehetjük, amit ugyancsak támogatnak az importok. Ha a rétegben talált festett kerámia kizárólag Lumeă Nouă, akkor a Vinča B időszak vége már a Petrești—Tordos, azaz a 3. réteg legelejét jelenti. Ebben az esetben a harmadik tartariai réteg a Kárpát-medence késő neolitikus, nagyrészt festett kerámiáinak sorába tartozik, azaz egyidős lehet a lengyeli, herpályi, csőszalmi és tiszai kultúrák valamely időszakával. A végét azonban nem követheti folyamatosan sem a negyedik, Coțofeni-réteg, sem a Coțofeni-kultúrának akár legkorábbi szakasza (amely Tartarián talán nincs is képviselve). A tartariai Coțofeni-réteg igen vékony és szegényes. Horedt és Vlassa rétegtani megfigyelései alapján a következő helyzet képzelhető el (2. t.):

Horedt	Vlassa	A Vinča-kultúra
IIC	4. Coțofeni	?
IIB	3. Petrești—Tordos	C
IIA	2. Tordos—Petrești	B
I	1. Tordos	A2

A táblázatban a Vinča-oszlopban a B és a C szakasz nem azt jelenti, hogy a 2., illetve a 3. réteg a Vinča B, illetve C idősakkal végig és teljes egészében egyidejű volt, hanem csak azt, hogy keletkezésük a két szakasz időtartamára esett.

1. Az áldozati gödör kérdései

Az az ásatási egység, amely a tartariai táblákat rejtette magában — Vlassa kifejezésével élve *mágikus-vallásos együttes* —, 1961-ben került feltárássra.³⁹ Sok oldalról, mind a román belföldi, mind a nemzetközi kutatás részéről, többször elhangzott már az a vélemény, hogy sem a gödör rétegtani helyzetének dokumentálása, sem a benne talált leletanyag közlésének a minősége és mennyisége nem kielégítő. Tekintettel azonban arra, hogy az ásatónak 1964 után többé nem volt szándékában sem a leletanyag, sem az áldozati gödörre és leleteire vonatkozó adatok teljes közzététele,⁴⁰ a táblák sokirányú összefüggéseinek megítélésében kénytelen-kelletlen azokból az adatokból *kell* kiindulnunk, amelyek Vlassa előzetes jelentésnek tekinthető közléseiben⁴¹ és néhány más cikkében⁴² szerepelnek.

Az áldozati gödör nyilván a G szelvényben került elő, de nem tudjuk, melyik részen. A legalsó, Tordos-rétegből indult, azt azonban nem tudjuk, milyen mélyen hatolt be az altalajba. Hamus földdel volt kitöltve, fenekén 26 agyagszobrocska (jó részt töredékesek), 2, ugyancsak törött alabástromfigura, egy Spondylus-karperec és végül a három tábla feküdt, mindez egy kis csomót alkotva. A csomó közelében egy körülbelül 30-40 éves felnőtt (neme ismeretlen) összetörött, anatómiai összefüggések nélküli, helyenként megpörköltödött csontjai voltak.⁴³

A gödörrel kapcsolatban elsősorban a következő kérdések várnak tisztázásra:

- hol feküdt a szelvényben?
- melyik rétegből indult lefelé?
- mik voltak a méretei?

a) A G szelvényről nem áll rendelkezésre alaprajz, így a *gödör helyzetét* nem ismerjük. A G szelvény déli falát mutató fényképfelvételen és metszetrajzon⁴⁴ a *Tordos-gödörház* („Tordos-hut”) látható, és az a fényképfelvétel,⁴⁵ amelyen Vlassa a gödör helyét nyíllal jelölte, nem a G szelvény déli falának e része. A fényképfelvételen jól látható szelvényfal azonban aligha lehet a G szelvénynek a C-vel érintkező keleti vége (azaz abból három méternyi). Vlassa hosszanti metszetrajza a G szelvény déli faláról ezt bizonyítja. Ezen az 1–8 méter közötti rész az 1943. évi C és E szelvény északi falában a visszatemetett földet jelöli. De nem lehet szó a G szelvény keleti, keskeny végéről sem, mert az csak 2 méter széles, és a fényképfelvételen a gödör metszetsfala ennél láthatóan szélesebb. Az áldozati gödör szelvényfala számára tehát marad a G szelvény teljes északi, 18 méter hosszú fala, az 5 méter széles nyugati vége, továbbá a 10 méter hosszú déli falrészből a Tordos-gödörlakás és a környéke mellett maradó, talán 2-3 méter hosszú falsík, a gödörlakástól keletre vagy nyugatra. Abban az esetben, ha feltételezzük, hogy az áldozati gödör a G szelvény valamelyik eredeti szelvényfalának vonalába esett, és nem a szelvényen belül volt.

A Tordos-gödörlakás felvételén jól látható, hogy az 5 méter széles szelvényben nem volt elég tér szemközti fényképfelvétel készítésére, és a felvétel kissé ferde, egészen pontosan északi irányból készült. Az áldozati gödör profilfalát ábrázoló felvétel viszont nagyobb távolságból készült, így vagy a déli fal nyugati végét, vagy a G szelvény nyugati, keskeny végét ábrázolja, szintén kissé ferde irányból, északkelet felől nézve. Erre utalna az is, hogy a felvétel háttérében egészen halványan távirópóznák láthatók, és mivel a telltől északnyugatra a Maros 10 méterrel mélyebb ártere van (ahol nincsenek telefonvezetékek), ezek a póznák csak a vasútvonalat kísérő vezetékek lehetnek. A G szelvény déli falát teljes hosszában ábrázoló metszetrajzon nincs ott az áldozati gödör. Vagy azért, mert Vlassa a metszetsfal rajzolásakor még nem tartotta fontosnak a gödör helyzetének rajzon való megörökítését, vagy azért, mert nem a déli fő metszetsfalon volt a gödör. A gödör számára tehát három lehetőség marad: a G szelvény nyugati metszetsfalára esett, vagy a szelvény belsejébe, vagy a déli, illetve a nyugati metszetsfal előtti részre.

Az egyik metszetsfotón azonban látható az áldozati gödör foltja, tehát egy része a felvétel időpontjában még nem volt feltárva (mégpedig a feltáratlan részbe eső fele, illetve az altalajba nyúló teljes alsó része). A fényképfelvételen a kép közepén egy keskeny fehér csík halad balról jobbra keresztben (vízszintesen). Ez esetleg egy padka teteje lehetett, ami egy még fel nem tárt legalsó réteg magasságáig tart a szelvény belsejében. Egyszerűbben tehát: a legalsó réteget nem egyszerre, hanem két részben tárták volna fel, és közben a szelvény belsejében bukkantak volna rá az áldozati gödörre. Ebben az esetben metszetrajzot nem készítettek róla, fényképet viszont igen, és ezért nem látható a gödör a G szelvény egyetlen fő metszetsfalának rajzán sem. Ellenkező esetben arra kell következtetnünk, hogy a fehér csík hamus réteget vagy valami hasonlót ábrázol, amely pontosan az áldozati gödör száját zárja le, és bár vékonyan, de teljesen folytonosan az egész falrészre kiterjed. Akár így van, akár nem, egy ilyen határozott *réteggel lezárt* gödör anyaga csak korábbi lehet a zárórétegnél, és anyaga utólag nem keveredhetett. Minden ellenkező feltételezés semmibe veszi a régészeti rétegtan törvényeit. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy vízszintes záróréteg nem kerülhetett későbbi rétegeken keresztül süppedve a mélybe. Ezek a megfontolások arra mutatnak, hogy az áldozati gödör a G szelvény belsejében, a déli

faltól nem messze volt, és egy padkával — azaz egy nem teljes magasságú, csak az alsó egy vagy két rétegre kiterjedő metszETFallal — vágták át.

Legutóbb D. G. Zanotti alapos elemzésnek vetette alá az ásatásról Vlassa által közölt dokumentációt.⁴⁶ A szintvonalas térkép alapján megállapítja, hogy a legfeljebb 5 méter széles G szelvény a tellnek már egészen az északi lejtőjére esett, úgyhogy ezen az öt méteren a lejtő felszíne akár 4 métert is esett. (1987. novemberi terepjárásonkon megállapítottuk, hogy a tellnek *nincs* északi lejtője, és ha volt, azt a Maros már régen elmosta. Vlassa ásatási szelvénye így a tell északi szélére esik, közvetlenül az ártéri pereménél, és annak idején bizonyára a tell középső része lehetett ez a rész.) Feltevése szerint az ásatás úgy történt, hogy a lejtő felől indulva déli irányban tárták fel a G szelvényt, azt teljesen kinyitva a lejtőre, így tehát északi fala nem is volt. Közben a szelvény belsejében a déli faltól legalább 3,9 méter távolságra körülbelül az alsó (Vinča—Tordos-) réteg tetejéig (a szelvény déli falánál számítva a Vinča—Tordos-réteget!) egy kelet—nyugat irányú belső padka (= baulk) is maradt volna (3. t.). Ennek tetejét ábrázolná a Vlassa fényképfelvételén látható, általunk is említett fehér csík. Az áldozati gödör így legalább 3,9 méternyire lett volna a déli faltól, ennek a padkának az északi élénél, és mindössze 30 centiméterre a vízszintes fehér csík (a padka = baulk vízszintes síkja) és a rekonstruált, modern lejtővonal találkozásától. Következésképpen, érvel Zanotti, az áldozati gödör olyan közel esik a tell felszínéhez (azaz a rekonstruált és modern lejtőfelszínhez), hogy akár a legfelső rétegből is áshatták, és így leletei nem képezhetnek rétegtanilag zárt együttest. Sőt, szerinte egy felsőbb rétegből áshatták le (elmélete szerint azt kellett volna írnia, hogy későbbi korszakban, hiszen egy bolygatatlan réteg esetében, ha az a felszín közvetlen közelében van, nincs fölötte levő későbbi réteg), valószínűleg egy Baden—Kostolac-megtelepedés idején. A „felsőbb réteg” kifejezés használata azért helytelen, mert éppen Zanotti érvel azzal, hogy rekonstrukciója szerint a gödör nyílása már eredetileg a tell legfelső rétegében volt.

Nem vehetjük azonban biztosra azt, hogy a G szelvény valóban ott volt, ahol a szintvonalas térkép mutatja, hiszen Vlassa G szelvényének kitűzése észak—dél irányban kettő, kelet—nyugat irányban pedig nyolc métert elcsúszott. A két térkép tájolása sem egyezik (Vlassa és Horedt tájolásának eltérését lásd az 1. táblán). Így a G szelvény eshetett a tell peremére és a lejtő kezdetére is. A Zanotti-féle elméleti metszet — amely tulajdonképpen a G szelvény nyugati végével párhuzamos metszetet rekonstruál északnyugat—délkeleti irányban (3. t.), és így merőleges az általunk feltételezett belső padkára — lehetett a G szelvény olyan részén is (például keleten), ahol a lejtő esése jóval kisebb, illetve a térkép szerint a szelvény a lejtő felé esik. Így tehát a déli faltól 3,9 méterre eső pont — a gödör helye — jóval mélyebben van a felszíntől. Nem vette figyelembe Zanotti azt sem, hogy a szintvonalas térkép alapján rekonstruált lejtő a térkép készítési időpontjának és nem a rétegek keletkezési idejének felel meg. Tekintettel arra, hogy a Maros árterének szélén vagyunk, továbbá egy mezőgazdaságilag régóta művelt tellen, biztos, hogy az erózió és az áradások sok-sok métert elvittek a partból. A 3,9 méteres pont tehát a számításba veendő időben (a Vinča—Tordos-kultúrától a Coțofeniig) nem a lejtőn volt, hanem az eredeti partfaltól több vagy sok-sok méter távolságra. A rétegek egyébként egyértelműen azt mutatják, hogy vízszintesen települtek. Nem lehet szó tehát arról sem, hogy egy tell lábánál kialakult lejtős rétegződéssel állunk szemben. A Vlassa által készített fényképfelvételen egyéb-

ként a fehér csík (a padka teteje, egy égett záróréteg?) mélyebben fekszik, mint Zanotti vázlatán.

A kérdést szerintünk egyértelműen eldönti az, hogy 1983 végén *Gh. Lazarovici* szóbeli közlése egészen pontosan meghatározta az áldozati gödör helyét a G szelvényben. Mint elmondotta, 1983 második felében N. Vlassával együtt előkészületeket tettek a tartariai tellen újból megindítandó ásatásokra. Ennek során ismét összeállítottak minden rendelkezésre álló adatot és visszaemlékezést. Az áldozati gödör eszerint a G szelvény déli falának előterében, attól kis távolságra került elő (amint azt az 1. ábrán a szaggatott vonallal jelölt karika mutatja). Amikor 1987. november elején felkerestük Tartariát, megállapítottuk, hogy következtetéseink megfelelnek a valóságnak: az áldozati gödör *nem* a partszakadás közvetlen közelében volt, és fölötté a falban a még ma is jól látható rétegek *vízszintesek* voltak.

b) Szorosan kapcsolódik ehhez annak az eldöntése, hogy az áldozati gödör milyen mélységből, azaz melyik időszak rétegeiből nyílik, tehát mikor ásták. Vlassa egészen határozottan írta, hogy a Tordos-rétegből — és nem a Tordos-gödörház szintjéből — indult lefelé. A már eddig is sokszor emlegetett fényképfelvételen a fehér csík helyzete szerint a gödör indulása a profilfal alsó harmadának a tetejénél van (ha az előterében látható szintet a kiásás alsó határának, tehát a szűz talajban elért legnagyobb mélységnek tekintjük). Ha tehát a tell rétegsorát ábrázoló három profilfal⁴⁷ tanulságait vesszük alapul, az alsó egyharmad teteje mindegyik esetben a Tordos-rétegbe esik, hiszen a d jelű réteg lehet a Tordos-réteg legfelső része. Fölötté a c jelű hamus, barnás színű réteg húzódik, a Tordos–Petrești-réteg. Vlassa említett lelet-táblázata szerint a gödör az alsó, Tordos-réteg felső harmadából indult lefelé. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Vlassa rétegrajzán a legalsó, Tordos-réteg átlagos vastagsága 20 cm körüli, akkor a profilfal fényképfelvételén a gödör mélysége ahhoz képest nagy. Ez csak úgy oldható meg, ha a fényképfelvétel alsó részén látható szint (az ásatáson feltárt alsó határ) már mélyen az altalajban van. Azaz, az áldozati gödört úgy tárták fel, hogy nemcsak a gödört magát bontották ki, hanem mélyen beleástak az altalajba, csaknem addig a mélységig, ameddig maga az áldozati gödör is lehatolt. Egy adat szerint a gödör fölött egy Vinča B kori cölöpszerkezetű (tehát az akkori felszínre épített) ház bolygatatlan padlószintje volt, amelyet semmiféle gödör nem tört át.⁴⁸ Nem kizárt, hogy az említett fehér sáv éppen ennek a Vinča B házpadlónak jelzi a helyét. Mindezek értelmében az áldozati gödört csakis a Tordos-rétegből áshatták le.

O. Höckmann elképzelhetőnek tartotta, hogy a gödör nem a Tordos-rétegből, hanem egy annál *fiatalabb rétegből* indult volna lefelé, és nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy a tell szélére eső gödör feje (indulása) nem maradt ránk.⁴⁹ Feltételezés feltétlen jogosult lenne, azonban nem vesz figyelembe egy alapvető dolgot: ha a gödör nyílása valóban egy fiatalabb rétegből indult volna (mondjuk a Coțofeni-rétegből), hogyan pusztíthatta volna azt el akár erózió, akár valamilyen fiatalabb réteg úgy, hogy közben nem pusztította volna el a gödör mellett levő Tordos–Petrești- és Petrești–Tordos-réteget is. Ha viszont a gödör indulását maga a Tordos–Petrești-réteg (-kor) bármiféle tevékenysége pusztította volna el, akkor a rétegtan alapvető szabályai szerint az elpusztított gödör a feltételezett pusztításnál — tehát a Tordos–Petrești-rétegnél — *korábbi*. Ha valaki ennek a támadhatatlan logikájú alapelvnek — régészeti réteg, erózió és bármi más csak akkor pusztíthat el valamit, ha az nála

korábbi — elfogultságában mégsem akar hitelt adni, akkor egy sokkal bonyolultabb és elméletileg teljesen bizonyíthatatlan magyarázatra *kell* vállalkoznia. Arra tudniillik, hogy egy, a Tordos-rétegnél, azaz a Vinča A2 időszaknál fiatalabb gödörbe hogyan kerülhetett 26, határozottan Vinča A korú és típusú idol — ráadásul minden nyom nélkül áthatolva egy Vinča B korú zárórétgen.

Vlassa ásatási megfigyelése, a fényképfelvétel, a gödör leletanyagának sajátosságai alapján ítélve tehát a gödör minden kétséget kizáróan a legalsó, Tordos-rétegből, valószínűleg annak felső harmadából indult. Eszerint tehát a Vinča A időszak végén, esetleg a B1-gyel jelölt időszak legelején áshatták.

c) *Az áldozati gödör méreteiről és belső szerkezetéről* alig tudunk valamit. Formája a fényképfelvétel alapján lefelé szűkülő tölcsér, és átmérője felül maximum 1 méter, lejjebb 50–70 cm lehetett. *Milojčić* szerint a gödör átmérője kb. 40 cm volt.⁵⁰ Az sem biztos, hogy a fényképfelvételen látható metszet pontosan a közepén (tehát a feltételezően kör alakú gödör átlójánál) metszette át a gödört, így lehet, hogy a gödör a láthatónál nagyobb volt. A fénykép szerint a gödör felső részének kitöltése sötétebb színű lehetett, mint az aljáé, de lejjebb is látható benne egy-két sötétebb (égett?) tömb.

Vlassa csak később utalt arra, hogy a 26 idol egy csőtálpas edényben volt a gödörbe helyezve.⁵¹ A három agyagtáblácska pedig ennek az edénynek és a töredékei között heverő idoldaraboknak a közelében lett volna. Nem közölte, hogy melyik tartariai edényről van szó. A Höckmann által készített és rendelkezésünkre bocsátott rajz (6. t. 4.) alapján arról a finom kivitelű csőtálpas edényről van szó, amelyet Vlassa más összefüggésekben közölt,⁵² és amellyel később majd részletesen foglalkozunk. Valószínűleg kb. 17 cm magas volt.

Nyilvánvaló, hogy a tartariai dokumentáció hiányosságai (nincs alaprajz a G szelvényről, nincs metszetrajz a gödörrel, valamint fényképfelvétel és rajz a mágikus-vallásos komplexum helyzetéről stb.) arra vezethetők vissza, hogy az ásatáson nem ismerték fel az együttes legfontosabb tárgyainak, a táblácskáknak a mibenlétét. Vlassa maga megírja, hogy a „felfedezés pillanatában nem döbbsentem rá arra, hogy táblácskákról van szó. Meszes réteg borította őket, amely elrejtette a jelek legnagyobb részét, és így a kolozsvári múzeum laboratóriumában sósavas fürdővel kezeltettem őket, hasonlóképpen a velük együtt talált idoloikat is. Ennek során derült ki, hogy bekarcolások vannak a táblácskákon. Mivel anyaguk mállekony volt, és gyengén voltak kiégetve, a táblák egy autoklávban szerves, később eltávolítható, anyaggal impregnálásra kerültek.”⁵³ *V. Dumitrescu* ezt az utólagos kezelést úgy értette félre (talán nem minden szándékosság nélkül), hogy a táblákat a laboratóriumban kiégették volna.⁵⁴ Egyébként egy ilyen utólagos kiégetés sem lett volna merénylet, hiszen kiégetetlen agyagtáblákat azonnal, már magán a lelőhelyen ki szoktak égetni, gyakran igen kezdetleges eszközökkel és körülmények között.⁵⁵ *Dumitrescu* eme félreértéséből származik az a legenda, mint a félreértés — ugyancsak alighanem szándékos — félrehallása, miszerint a táblácskák nem eredetiek, hanem azokat Vlassa maga készítette és égette ki.

Azt állapíthatjuk tehát meg, hogy az áldozati gödörnek a Vinča–Tordos-kultúrába, annak A2 vagy B1 időszakába való keltezése ellen komoly érvek nem hozhatók fel. Még kevésbé lehet szó arról, hogy a benne talált leleteknek az eredetiségét bárki is kétségbe vonhassa. A sok szempontból — nemcsak a táblák jelenléte miatt

– egyedülálló vagy ritka jelenségnek számító gödör a Vinča-kultúra erdélyi ágának kiemelkedő fontosságú együttese. Vessünk egy pillantást erre a rendkívüliségre!

2. A „mágikus-vallásos komplexum” mint áldozati gödör

A gödör egyik sajátossága az, amit már Vlassa – eléggé tág határokat szabva – mágikus-vallásos funkciónak határozott meg. Ennél sokkal közelebb kerülhetünk azonban a gödör jellegének megértéséhez, ha párhuzamait a délkelet-európai újkőkori áldozati gödröknél keressük. A legközelebbi analógiákat mindjárt a *tordosi telepről* ismerjük, *Torma Zsófia* 1875–1876. évi ásatásaiból.

Torma Zsófia magyar nyelvű cikkeiből megtudjuk, hogy a tordosi kultúrréteg legalján gyakoriak voltak a „katlan-szerű üregek”. Az egyik a 60 cm vastag B kultúrréteg alatt volt, alul 3 méter hosszú (Roska Márton és Torma Zsófia egy másik adata szerint csak 2 méter), ovális vagy téglalap alakú gödör, „melyben a roppant tüzelések tiszta hamurétege, szintén katlan alakra rakódott, s csak a közvetlen felette levő hamuréteg egyes konyhahulladékokkal”. A sírűreg „mindkét végén ... tüzelésnek maradványai: szén, hamu és égett föld, nyugati végében pedig, egy, magába összeomlott emberi csontváz töredéke volt, mely Dr. Genersich Antal úr meghatározása szerint egy felnőtt nőnek csontváz-töredéke.

A halott arccsal keletnek volt ültetve, mit bizonyít a 3) alatt feltüntetett azon körülmény, hogy a kéz és lábujj ízületei egymáson feküdtek.

A sír feletti kultúrréteg sértetlen volt, azt hiszem féltett halottat rejthettek benne.

A sír átmetszete 1) alatt a borda, 2) alatt a medence, és 4) alatt az egymásra hullott lábszár és karcsonatok fekvését mutatja; melyek közt: bos urus, sus scrofa csontok és fogak, kőszilánkok, nem különben a több cserép részlet közt: egy talpas és mázos ivó edény darabja is, mint a tor maradványai voltak.”⁵⁶ (9. t. 13.) Torma Zsófia még hozzátette, hogy a koponya már nem volt meg, az a Marosba hullott.

A gödör több sajátossága (intenzív égetés, hamu, égett föld, a csontok összedobált állapota és sajátos helyzete, egyes csontrészek hiánya, az állatcsontok és kőszilánkok jelenléte) jól kielégíti a délkelet-európai neolitikumra oly jellemző *áldozati gödrök*⁵⁷ fogalmát, azzal a – nem minden ilyen gödörre jellemző – megszorítással, hogy ez emberáldozatot is tartalmazott. Mint arra rámutattunk, az emberáldozat megléte különösen a vonaldíszes kerámiák és a rokon későbbi csoportok (a késő neolitikus festett kerámiák, így elsősorban a Cucuteni–Tripolje-kultúra) áldozati gödreire jellemző.

A másik tordosi áldozati gödör azok közé a kis katlanok közé tartozik, amelyek a tordosi két méter vastag kultúrréteg aljától lefelé jelentkeztek a partfalban.⁵⁸ Torma Zsófia egyik rajzán 9 kis katlan látható (9. t. 2.). Az egyik „48 cm mély, és 40 cm széles s katlan alakú. Benne kisebb s nagyobb, különböző edény töredékben; fekete finom tiszta hamu volt, némelyben égett földdel vegyesen. Ez üreg föld oldala, kereken vörösre égett, éppen úgy erős tűz nyomai láthatók az egybekeverten fekvő cserép halmaz közötti rétegeken is. Úgy látszik, mintha vagy több, hamuval telt nagy edény repedt volna szét, borzasztó égetése alatt; vagy egyenkint lett volna ezen, tüzet tartalmazó gödörbe dobva. ... Későbbi szándékos rombolás itt nem fordulhatott elő, minthogy a kultúrréteg teljesen sértetlen.

Az edény darabokban levő hamu közt, behatóbb megvizsgálás után, gyermek oldalcsontnak részletét találtam s így kétségtelen, hogy itt temetkező hely volt.

Érdekes, hogy ezen temetkezési gödör felett 40 cm magasan a culturréteg alján, sővény kunyhó maradványai alatt, tűzhely telep van, tehát a lakás a sír tetején, tán így gondolták hamvaik nyugalma biztosítani.” (9. t. 2.)

E kis gödröknek már a méretei is kizárják, hogy valóban temetkezések voltak. A bennük Torma által pontosan megfigyelt jelenségek: a *primitiae*-áldozat hamujának az elhelyezése az edényekben, majd az edényeké egy gödörben, erős tüzelés magában a gödörben, a megismétlés vagy a több alkalommal való deponálás, amit az edényeket elválasztó, tapasztott és átégett (steril?) rétegek jeleznek, olyan embercsont jelenléte edényben, amely csont szabályos csontvázas temetkezésre semmiképpen sem utal, végül a gödör fölött levő tűzhely (a legutolsó áldozatbemutatás színhelye, vagy az oltár, illetve talán a rituális gödröt véglegesen lezáró réteg) a kis katlanokat, illetve ezt a katlant a lehető legszabályosabb áldozati gödrökké avatják. Típusa igen gyakori egész Délkelet-Európa újkőkorszakában és rézkorszakában.⁵⁹ A legújabb adatok közül különösen emlékeztetnek ezek a kis „katlanok” (egyedi sajátosságai és csoportos elhelyezkedésük miatt egyaránt — a *Soufli-magulán* feltárt, Protoseszklori,* alig 20 cm mély, 60 cm átmérőjű kerek gödrökre, fenekükön hamuval és faszénnel, égett oldalfalakkal, emberi csontvázából származó néhány apró, égett csontdarabbal, edényekkel, állatcsontokkal, kődarabokkal.⁶⁰ Az áldozati szertartások eme fajtájának a korai neolitikum óta határozottan megszilárdult, szinte előírt formája és menete volt. Éppen e körülmény miatt nem vetnénk itt fel azt a kérdést, hogy a tartariai áldozati gödör miért mutat olyan sok közös vonást a Vinča—Tordos-kultúrától sok szempontból idegen eredetű vonaldíszes kerámia és utódai, a késő neolitikus festett kerámiák áldozati gödreivel.

E két tordosi gödör közül inkább az először említett hasonlít a tartariai mágikus-rituális komplexumra, jóllehet bizonyos különbségek is mutatkoznak közöttük. Azonban akár a tordosi embercsontok egy része is lehetett pörköldött. Különbség van az emberáldozati maradványok mellé helyezett tárgyak minőségében (értékében) is, továbbá a gödör méreteiben. Mindez azonban nem teszi kérdésessé azt, hogy a tartariai gödör a jellegzetes áldozati gödrök sorába tartozik, emberáldozattal és a rituális törés („Scherbenmachen”) szokásával együtt. Höckmanntól tudjuk, hogy a gödörben talált összes idol már sérülten került oda,⁶¹ tehát olyan szokásra kell következtetnünk, hogy az idoloikat nemcsak széttörték, hanem darabjaikat különböző helyeken deponálták.⁶² Az állatcsontok, a külön, elválasztó (steril?) rétegek hiánya, továbbá a különleges leletek jelenléte, sőt nagy száma mindenesetre egyedi jelenséggé teszi a tartariai gödröt, mint áldozati gödröt is. Ezt a megállapítást érdekes módon lehetne összefüggésbe hozni a gödörbe helyezett, pörkölt embercsontok mögött keresendő személlyel. Akár olyan formában, hogy a tárgyak a feláldozott és gödörbe helyezett személyhez tartoztak, akár úgy, hogy a tárgyak deponálása, a *sacramentum*, az áldozati szertartás részét képezte, de azok nem a feláldozott egyén tulajdonában voltak. A megpörköldött embercsontok anatómiai vizsgálatáról semmit sem tudunk.

* A továbbiakban a görög helységneveket a hivatalos átírási szabály szerint közöljük, amikor pedig kormeghatározásként használjuk, akkor a nemzetközi írásmód szerint adjuk.

A kérdéshez tartozik még az az adat, miszerint a gödör anyagával együtt került elő *egy agyagoltár* is.⁶³ A mindmáig közöletlen, sőt Vlassánál még csak nem is említett oltárt csak egy szintén publikálatlan, *Zorlențul Mare* III. rétegéből való párhuzam⁶⁴ alapján „ismerjük”.

3. Az áldozati gödörben talált egyéb leletek

Mivel a táblák szempontjából mindenképpen előnyös minél objektívabb alapokon állapítani meg az időrendet, célszerűnek látszik, ha a gödörben talált összes lelet közül először az „egyebeket” vesszük vizsgálat alá, azaz a táblákon kívül minden más közölt tárgyat. A cél tipológiai összehasonlítások segítségével minél pontosabban keltezni azokat. Mint láttuk, nézetünk szerint a gödör rétegtani helyzete önmagában is kétségtelenné teszi ugyan a benne feltárt leletek korát, azaz a Vinča – Tordos-kultúra A2, esetleg legkorábbi B1 szakaszát. Nem lesz azonban haszontalan, ha keltezés és párhuzamok szempontjából sorra vesszük a gödör leleteit, mielőtt maguknak a táblácskáknak a részletes ismertetésébe fognánk. A kérdést tehát úgy is feltehetjük, hogy a rétegtan által meghatározott időrendi helyzetet a leletek mennyiben elégték ki.

Tételezzünk fel azonban egy olyan esetet, amikor egy régészeti egység keltezése az objektum rétegtani helyzete alapján nem lehetséges. Rengeteg ilyen ismert a régész számára, és közülük most csak az elrejtett kincsleletek ama részére utalunk, amelyet addig mindenféle régiségtől érintetlen területen helyeztek el, tehát más régészeti időszakkal semmiféle rétegtani helyzet nem alakulhatott ki, nem lett volna megfigyelhető. A régészetnek azonban megvannak a módszerei és eszközei ahhoz, hogy az ilyen leletegyüttesek készítésének, használatának és földbe helyezésének időpontját meglehetősen pontossággal meghatározza. E leletegyüttesek ilyen keltezésére nem azért van szükség, mert valamilyen oknál fogva (rablóásatás, építkezés, földmunka során kerültek elő) nem hitelesek, hanem azért, mert az elrejtett kincsleletek értelemszerűen a legtöbbször eredendően híjával vannak olyan kontextusoknak, amelyek alapján rétegtanilag is keltezhetnének őket. Minden esetben hiányoznak az előállító műhellyel, a használattal, a tulajdonossal vagy birtokossal való kapcsolatok, és a legnagyobb ritkaság, amikor pontosan az egykori használat vagy felhalmozás helyén rejtik el őket. Az elrejtés során ugyan létrejöhet egy újabb rétegtani összefüggés, de ez csak a legritkább esetben szokott egészen pontos és rövidre zárható lenni. (Ha például egy késő bronzkori kincsleletet egy paleolit rétegbe ásnak, ez kétségtelenül rétegtani viszonyt eredményez, de a keltezéshez nemigen használható fel.) Az ilyen esetekben csakis az egyébként zártan előkerült együttes egyes tárgyainak (típusainak) tipológiai elemzése, más együttesek és lelőhelyek hasonló, elsősorban jól keltezhető tárgyaihoz való hasonlítása az egyetlen járható út. Általában véve, minél több típust tartalmaz egy együttes, annál pontosabban határozható meg darabjai (típusai) készítésének, használatának és feltehető elrejtésének az időpontja. Az együttesnek csak a zártság feltételét kell kielégítenie. Alábbi összehasonlításaink abból indulnak ki, hogy a tartariai áldozati gödörben talált tárgyak ilyen zárt egységet képeznek. A következő típusok, illetve tárgyak jönnek számításba:

a) az idoltöredékek, beleértve a két alabástromfigurát is;

- b) egy fogantyszerű töredék, arcábrázolással;
- c) a *Spondylus-karperec*;
- d) az agyaghorgony;
- e) a csőtálpas edény, amelyben állítólag az idolk voltak.

a) A 28 számon tartott idol közül — beleszámítva a b) arcábrázolást és egy kanalat is — Vlassa összesen hét darabot közölt fényképen, illetve rajzban. Méreteiket nem adta meg, így azokat csak néhány esetben ismerjük Höckmann adataiból.⁶⁵ Nemük kivétel nélkül meghatározhatatlan.

Bármennyire is töredékesek ezek a tartariai idolk, a Vinča—Tordos-kultúra típusaival való szoros egyezéseik kétségbevonhatatlanok. Az egyik oszlopszerű agyag felsőtesten nincs külön kiképezve a fej, a háromszögletű, lapos arc ferdén, a hasáb alakú törzs felső részén ül.⁶⁶ Az áll alatt és a mellen az áll vonalával párhuzamosan haladó, V alakú bekarcolt vonalpárok vannak. Tordosról olyan közeli párhuzamait ismerjük,⁶⁷ hogy akár arra is gondolhatnánk, ugyanannak a mesternek a munkái. Egy magáról Vinčáról származó hasonló darabnak a réteghelyzete oly korai,⁶⁸ hogy akár prototípusnak is tartható, egy másik, valamivel fiatalabb, de a tartariaival talán éppen egykorú és ahhoz még inkább hasonló darabbal együtt.⁶⁹ Két másik tartariai agyagszobrocska⁷⁰ lényegében ugyanebbe a csoportba tartozik, ugyancsak dorongtörzshűek, de az arc nem három- (vagy öt-) szögletű, hanem kerekített és lapos, és 45 fokos ferde szögben illeszkedik a törzshöz (4. t. 3.). Párhuzamaik ismét csak Tordosról,⁷¹ Vinčáról,⁷² Zorlenjűl Maréról,⁷³ Potporanjból⁷⁴ és a vajdasági Žabalj-ról⁷⁵ ismertek. A Höckmann által készített rajzokon szerepel egy további felsőtest is (4. t. 2.), amely szintén korai Vinča-típus.

Egy másik, széles vállú figura szögletes fejének tetején barázdák jelölik a hajviseletet. Arca háromszögletű, szépen kidolgozott (4. t. 1.).⁷⁶ Jó párhuzamait ismerjük Tordosról,⁷⁷ míg vinčai analógiái 8,5, 8,4 és 8,1 méterről, tehát az A korszak inkább második felének jól megfelelő mélységből származnak.⁷⁸ Ismerünk egy meglehetősen hasonló darabot a bánáti Zorlenjűl Maréról is, tehát arról a lelőhelyről, amely éppen félúton fekszik Tartaria—Tordos és Vinča között.⁷⁹ Ez a Vinča—Tordos-kultúra A szakaszának végére, a B elejére keltezhető. A felsorolt összes hasonlóságok oly mértékűek és oly szorosak, hogy a tartariai (közölt) darabok Vinča—Tordos-kelezése vitathatatlan.

A két alabástromidol⁸⁰ (4. t. 5—6.) annyira elvesztette formájának részleteit szándékos széttörésük (vagy esetleg elégetésük?) során, hogy stíluskritikai vizsgálatra és összehasonlításra nem nagyon alkalmasak. Így nem bizonyítható sem az, hogy (importált) küklászi alabástromidolk lennének, de még az sem, hogy tipológiaiilag valóban azokhoz lennének kapcsolhatók.⁸¹ Höckmann az egyiket madárfej-ábrázolásnak tartja,⁸² de erre a figura arányaiban és formájában semmi sem utal.

A kőből készült kis szobrok jelenléte nem keltezi szükségszerűen a Vinča C időszakra a tartariai áldozati gödröt és leleteit, mint Höckmann azt feltételezi.⁸³ Elszórt adatok szerint kőből készült szobrocskák már a Körös—Starčevo-kultúrában felbukkantak, a Vinča-kultúra északi területének megfelelő, sőt attól még északabbra fekvő részekén.⁸⁴ Magán Vinčán 7,4 méteres mélységben és B1 vagy B2 időrendi helyzetnek megfelelően kerültek elő kis kőtárgyak (nem idolk),⁸⁵ de kimondottan kis kőidolkat is ismerünk 6,9, 6,1 és 5,8 méterről, ismeretlen anyagú kőből és (fehér?) márványból.⁸⁶ Ezek nyilván késő B koriak, tehát valamivel későbbiek — és

formájukra nézve is mások —, mint a tartariaiak. A vajdasági Bótosról Vinča — Tordos korú hegyikristály tárgyat ismerünk.⁸⁷ Említenek közöletlen (?) kőidolt *Drenovac*ról is.⁸⁸ Külön kategóriát jelentenek a *Vinča-kultúra alabástromtárgyai*, amelyek között a két tartariai idol mellett két ismeretlen rendeltetésű kis tárgy magáról Vinčáról ismert, 7,4 és 7 m mélységből.⁸⁹ A Bánátból már *Milleker* beszámolt, sajnos anélkül, hogy e fontos leleteket mind pontosan közzétette volna, *Csókáról*, *Bótosról*, *Potporanjából* és *Versecről* származó, összesen 13 alabástromszobrocskáról, melyek között 7 idol és idoltöredék, 4 kutyafej és 2 kettős fej volt.⁹⁰ Az egyik kutyafej Versec város nyugati szélén lévő lelőhelyről származik.⁹¹ A tárgyak között a leginkább figyelmet érdemlő típus a hegedűidolokra emlékeztető darabokból áll.⁹² Talán ennyi elég is annak az indoklásához, hogy a tartariai áldozógödör és leletanyaga attól, hogy kő-idolok, sőt kimondottan alabástromidolok vannak benne, nyugodtan lehet Vinča A — B kori is. Tekintettel azonban arra, hogy e két darab minden bizonnyal import Tartarián, és esetleg a kelet-énei területekről származik,⁹³ a kronológia kérdésének felvetése értelmetlen lenne, hiszen a kelet-énei forrásnak számba jöhető területen vagy Bulgáriában is a legkorábbi neolitikum óta ismeretesek kőidolok. Ami magát a nyersanyagot, az alabástromot illeti, az előfordul a Vinča-kultúra anyaterületén, és elsősorban a sűrű bánáti alabástromelőfordulások arra utalnak, hogy a területen alabástromfigurákat készítő központ is működhetett (lásd a 93. jegyzetet!).

A tartariai idoloznak egyáltalában nincsenek párhuzamaik a Vinča — Pločnik-kör rendkívül gazdag kispasztikai anyagában, a Vinča C — D korszakokban. Ennek a ténynek feltétlenül van kronológiai jelentősége a tartariai gödör szempontjából, de arra is utal, hogy az erdélyi Vinča-telepek nem érték meg a Vinča — Pločnik-időszakot, ekkor Erdély már nem tartozott a kultúrához.

b) Nem látszik eldönthetőnek az eredeti darab vizsgálata nélkül, hogy egy Vlassa által *agyag idoltöredéknek* közölt darab (4. t. 4.)⁹⁴ nem inkább olyan edényfogantyú volt-e, amelynek előlapját emberarcúra képezték ki. A durván kialakított arc párhuzamát egyelőre nem ismerjük a Vinča — Tordos-kultúra anyagából.

c) A *Spondylus-karperec* fele része (5. t. 2.) semmi komolyabb keltezési problémát nem jelenthet, hiszen a Vinča — Tordos-kultúra anyagában, sőt más, korábbi és egykorú kultúrák leletei között a *Spondylus* gyakran előfordul.⁹⁵ Nem lehet véletlen, hogy az idollokhoz hasonlóan ez is törött, tehát a szertartás során ezt is eltörték, és csak egy részét deponálták az áldozati gödörbe.

d) Az *agyaghorgony* a legtöbbet vitatott darabja lett a tartariai áldozati együttesnek (5. t. 1.).⁹⁶ Talán azért, mert mióta *D. Berciu* 1962-ben közzétette⁹⁷ a Coțofeni- és a Cernavoda-kultúra két ilyen leletét, a típus időrendi kérdéseit nagyjából és egészében lezártak tekintették. Eszerint a típus a Kárpát-medencében és a határos területeken csakis a késő rézkorban fordulhat elő. Igaz, hogy maga Berciu is hivatkozott egy aranylemezből készült „horgony”-ra, amely a Gumelnița-kultúra lelete, és így máris korábbi a késő rézkornál.⁹⁸

Valóban tökéletes kronológiai rend uralkodna Délkelet-Európa, Görögország és az énei szigetvilág összes agyaghorgonya között, ha Tartarián elő nem került volna az áldozati gödör leleteivel együtt is egy hasonló darab (5. t. 1.). Amennyire mi tudjuk, ez a tárgy adott alkalmat legelőször arra, hogy a széles körű nyilvánosság előtt (1967-ben a Lengyeli-kultúráról Nyitrán és Kisvezekényben rendezett nemzetközi tanácskozáson) *V. Dumitrescu* arra gondoljon, hogy a tartariai horgony esetleg a

Coțofeni-kultúrába, a táblácskák pedig a Vinča B1 időszaknál későbbi valamely korba tartozhatnak.⁹⁹ Dumitrescu érve a következőképpen szól: igaz ugyan, hogy a tartariai táblákon láthatókhöz hasonló bekarcolt jelek a Vinča–Tordos-kerámián fordulnak elő, a tartariai horgony párhuzamai viszont a Coțofeni-kultúrában találhatók meg.¹⁰⁰

A következő évben E. Neustupný folytatta a vitát, és nemcsak határozottan állást foglalt amellett, hogy Tartariának mind a négy rétege korábbi és későbbi leletek kevert összességét tartalmazza, hanem azt is „megállapította”, hogy a legrégibb rétegben a táblákkal együtt a Coțofeni-kultúra agyaghorgonya is előkerült.¹⁰¹ Sajnálattal „említette”, hogy magát a horgonyt Vlassa nem is közölte előzetes jelentésében (Vlassa 1963). A valóság ezzel szemben természetesen az, hogy a horgony ábrája ott látható Vlassa cikkében,¹⁰² nem horgonyként, hanem idol formájú csüngőnek meghatározva. Vlassa ezzel az elnevezéssel meg akarta különböztetni a többtől a tartariai darabot.

Jóllehet, ez a horgony tipológiailag elég jól beleillik a meglehetősen egységes formát mutató *égei–balkáni kora bronzkori* (északon késő rézkori) *horgonyok* körébe,¹⁰³ néhány körülmény mégis meggondolásra késztethet, így például az, hogy formája, helyesebben szerkezete több részletében eltér az „igazi”, egyébként mindmáig ismeretlen rendeltetésű horgonyokétól. Így teste nem kerekded, hanem lapos, átfúrása az ágakkal párhuzamos és nem kereszt irányú (éppen ezért sorolták az ún. Kirrhatípusba). Ennél fontosabb érv azonban, hogy a Kárpát-medence keleti felének neolitikus kultúráiból ismerünk hasonló, horgonyszerű tárgyakat, amelyeket eddig a horgonykérdésnél egyáltalán nem vagy alig vettek figyelembe. A székelyföldi *Erősd* telepének II. rétegéből származik egy darab,¹⁰⁴ és bár a tartariai gödörnél egy időszakkal fiatalabb (legkorábbra a Vinča–Tordos – Vinča–Pločnik-átmenetre keltezhető), nyilván évszázadokkal megelőzi a Coțofeni-kultúrát, illetve horgonyait. Torma Zsófia 1880 előtt tárta fel a Tordos közelében lévő *Nándori barlang* előterében azt a nagyon hasonló horgonyt, amely a többi lelet alapján ítélve egyidős kell, hogy legyen a tartariai gödörrel.¹⁰⁵ A Körös–Starčevo-kultúra magyarországi lelőhelyéről is származik egy olyan horgonyszerű tárgy, amely meglepően hasonló a tartariaihoz, és akár előképének is tekinthető.¹⁰⁶ Végül Zorlenču Marén is volt egy olyan agyagtárgy, amely akár egy ép horgonynak tartható.¹⁰⁷

Úgy tűnik föl tehát, hogy az ilyen jellegű tárgyak története a Kárpát-medencében, ahol Tartaria is van, különbözik a kora bronzkori égei horgonyokétól, és még az sem vehető biztosra, hogy a mi neolitikus darabjainknak ugyanaz volt (az egyébként ugyancsak ismeretlen) rendeltetése, mint a kora bronzkoriaknak. A Coțofeni-kultúra horgonyai természetesen csak az égei kora bronzkoriakkal vannak kapcsolatban.¹⁰⁸ Így a tartariai horgony minden további nélkül tartozhat a horgonyok neolitikus, egyelőre csak a Kárpát-medencében ismert csoportjához, és nem lehet érv a tartariai gödör (és leletanyaga) késői, Coțofeni-keltezése mellett. Azt sem lehet segítségével bebizonyítani, hogy a Vlassa által feltárt tartariai rétegek anyaga kevert. Az a kísérlet, hogy a tartariai táblákat egyszerre keltezzük a 4. évezred végére, és egyúttal a Coțofeni-kultúrára, értelmét veszítette akkor, amikor a Pefkakia-magulán kora bronzkor végi – középső bronzkor eleji rétegekben Coțofeni-importokat találtak.¹⁰⁹ Olyan rétegekben tehát, amelyek időrendi helyzete sem a Vinča–Tordos-kultúra hagyományos keltezéséhez, sem a Coțofeni C 14 alapú keltezéséhez nem hasonlítható.

Célszerű tehát, ha a Coțofeni-kultúrát és leleteit egyszer s mindenkorra kikapcsoljuk a Tartaria-kérdésről folyó diszkusszióból.

e) A horgonynál alig kisebb nehézségeket okozhat a tartariai gödör leleteinek értékelésekor a *csőtálpas edény* (6. t. 3–4.). Tételezzük föl egy pillanatra, hogy Vlassa valóban ennek töredékei között találta az idoloikat, vagy hogy az ásatáson e kehely töredékeit a gödör leleteivel együtt találták és csomagolták el!

Már az eddigiekből is láttuk, hogy Vlassa következetesen kitartott eredeti elgondolása mellett, hogy tudniillik az áldozati gödör és leletei Vinča–Tordos korúak, és a Coțofeni-kultúrához semmi közük. Sem akkor, ha valaki a Coțofeni-kultúra hagyományos (i. e. 3. évezred vége), sem akkor, ha a C 14 alapú (ugyanazon évezred eleje) keltezését használja. E következetes álláspontját szinte hátbatámadva, rendkívül súlyos – bár saját maga által soha fel nem ismert – ellentmondásba bonyolódott, amikor e csőtálpas edény és egy hasonló töredék párhuzamait kereste. Mégpedig azzal, hogy a kelyhet és a kannelúrást töredéket olyan anatóliai fémédényekből eredezteti, amelyek keltezése legfeljebb az i. e. 3. évezred utolsó harmadának eleje lehet. Azaz tiltakozik ugyan mindenféle Coțofeni-keltezés ellen, a táblákat állítólag magában foglaló (vagy velük együtt talált) kelyhet viszont pontosan Coțofeni-korinak akarja meghatározni (nem kulturálisan, hanem a hagyományos időrend keretében). Ha a C 14 keltezést használjuk, párhuzamai még a Coțofeninél is későbbi időre utalának.

Tartarián minden bizonnyal elsősorban a legalsó rétegben gyakoriak voltak a csőtálpas edények – kelyhek –, amelyek talprésze karcsú, és a Vinča–Tordos-kultúrára jellemzően nagyrészt tömör.¹¹⁰ A legalsó, Tordos-rétegben – nem az áldozati gödörben magában – volt egy különlegesen karcsú csőtálpötredék is (6. t. 2.), amely kisméretű edényhez tartozik. Ez a szép darab, egészen szokatlan módon kannelúrást díszít, és ez nagyon jelentős eltérés a több száz tartariai, sohasem kannelúrást csőtálpötredéktől.¹¹¹ Ugyancsak az alsó rétegből származik egy nagy korsó vállrésze is,¹¹² szintén kannelúrázva (6. t. 1.). Az áldozati gödörben talált kehely (6. t. 3–4.)¹¹³ csőtálpötredéből éppen egy olyan darab hiányzik, mint amilyen az említett kannelúrást csőtálpdarab. Ennek megfelelően Vlassa a kannelúrást csőtálpdarab edényét az áldozati gödörben előkerült, rekonstruálható kehelyforma alapján egészítette ki rajzán. Nézetünk szerint azonban Vlassa nem jól választotta meg a párhuzamokat, amikor a rekonstruált formájú, kannelúrást csőtálpú kelyhet és a korsót az *Alaca Hüyük-i fejedelmi temetkezések* aranyedényeivel hasonlította össze, sőt formájukat és díszítésüket – agyagból kivitelezve – azokból eredeztette.¹¹⁴ Ebben természetesen szerepet játszott az is, hogy egyes, általa ismert kelteзések az Alaca Hüyük-i temetkezések korát i. e. 3000–2500 közöttre tették, és ebből az évezred első két százada a hagyományos rendszerű alacsony kronológiában megfelelő volt a Vinča–Tordos-kultúrába keltezett áldozati gödör abszolút korának is. Ma már természetesen tudjuk – és a hatvanas években sem volt titok –, hogy Alaca királysírait csakis a harmadik évezred utolsó harmadának elejére lehet legkorábban is keltezni, így Tartariával való bármiféle kapcsolatuk, különösen aranyedényeik előkép volta szóba sem jöhet. A két rendkívüli edény kelteзése valójában a Vinča–Tordos-időszak, és párhuzamaikat ennek megfelelően a Vinča-kultúrában kell keresni és megtalálni.

A korsó kannelúrázott vállrészéhez szolgáló *Vinča–Tordos-analógiák* alapján a tartariai töredékekből más edényformát kell rekonstruálnunk, mint a Vlassa által

elképzelt forma. Az A – B, főleg az A időszakból elsősorban a magas testű tálak azok, amelyek vállrészén a tartariai „korsódarab”-hoz hasonló jellegű és helyzetű kannelúra van, maga az edényanyag (fényezett, sötét színű, finomra simított felület) szinte meg-egyezni látszik. Ilyen magas tálakat Vinčáról (8,5, 8,4, 7,9, 7,8, 7,3–7,8, 7,1, 6,5, 6,4 méteres mélységekből) szép számmal ismerünk.¹¹⁵ Csaknem ugyanezekben a mélységekben előkerültek olyan korsó vagy inkább palack formájú edények is, amelyek vállrészén ugyancsak látható finom kannelúrázás.¹¹⁶ Ennek a palacktípusnak valóban a korsó felé (de nem az alacaiakhoz hasonló típushoz) közeledő változatai kissé vagy jóval későbbi Vinča-együttesekben is előfordulnak.¹¹⁷

Jó párhuzamai vannak magán Vinčán a csőtalpas kehelynek is, habár a kannelúrázás díszítésű csőtalprész ott is igen ritka lehetett.¹¹⁸ A rekonstruálható vagy többé-kevésbé ép kelyhek anyaga és kidolgozása rendkívül hasonló a tartariaihoz, a csőrész szintén tömör, és talán valamivel rövidebb, a tál hasi része tagoltabb, határozott hasi éle van (carinated bowl). A legközelebbi párhuzamok 7,8, 7,7, 7,2, 7, 6,9, 6,6, 6,4, 6 méteres mélységekből származnak.¹¹⁹

Bizonyára tovább lehetne szaporítani mindkét edényforma Vinča – Tordos- vagy legkorábbi Vinča – Pločnik-kori jó párhuzamait,¹²⁰ de már ennyi is elég annak a bizonyítására, hogy az idolk társaságában előkerült kehely, továbbá a korsótöredék rendkívül fontos argumentum amellett, hogy az áldozati gödör teljes leletegyüttese a Vinča – Tordos-kultúrába tartozik. Az edényformák elemzése elsőként is azt mutatná, hogy különösen az ún. B1 időszak jöhetne számításba. A tartariai gödörre e párhuzamok érvénye elsősorban annyi, hogy támogatják Vinča – Tordos-kori keltezését. Nyilvánvaló tehát, hogy egy ilyen rendkívüli edényt, mint ez a kehely, csak a korai Vinča-kultúrában helyezhettek bele egy áldozati gödörbe, hiszen később ilyen jellegzetes tárgyakat készíteni vagy – egy rézkori „gyűjtőúton” – összeszedni már nem lehetett. A típus ilyen remek darabja a száz éve tartó kárpát-medencei ásatások során is igen ritkán került elő, sőt csak Tartarián van.

Az eddig elmondottak mindenki számára világossá teheték, hogy a tartariai gödör rétegtani helyzete, áldozógödör mivolta, a benne talált legalább öt tárgytípus kulturális összefüggései, továbbá a réteg importkerámiája teljes összhangban vannak egymással, és egészen egyértelműek a gödör időrendje szempontjából. Az összes tényező figyelembevételével a Vinča – Tordos-kultúrába, leginkább az A szakasz végére vagy esetleg a B1 elejére való keltezés a legindokolhatóbb. A Vinča – Tordos-kultúrán belüli egészen pontos keltezést azért nem lehet a fentieknél pontosabban meghatározni, mert – mint említettük – a leletanyag összessége nincs közölve, és mert a Vinča-kultúra belső időrendi tagolása nemcsak sematikus, hanem ósdi rendszer is. Benne az egyes periódusokat és rövidebb szakaszokat mutató nevek, betűk és számok tulajdonképpen nem alkalmasak másra, mint annak mechanikus jelölésére, hogy valami nem egyidejű egy másikkal, illetve hogy mi tartozhat a kultúra korai, fejlett és késői szakaszába. E sematikus szimbólumok mögött azonban nincsenek bizonyíthatóan oda tartozó edénytípusok és díszítések. A Vinča-kultúra leletanyaga nehezen keltezhető rövidebb, belső időszakokra, és ennek fő oka az, hogy a kultúra két kulcsfontosságú lelőhelyének egyike anélkül pusztult, hogy Torma Zsófia kisméretű profilisztogatásán kívül¹²¹ valaha is végeztek volna rajta becsületes ásatást,¹²² míg Vasič vinčai feltárásai talán túlságosan hamar túlságosan is gazdagra sikeredtek, de anyaga korszerű keltezésre alkalmatlan.¹²³

4. Az agyagtáblácskák

Eljutottunk addig, hogy az áldozati gödörben talált leletek közül a legfontosabbakat, a *három agyagtáblácskát* vegyük alaposan szemügyre¹²⁴ kiemelkedő kultúrtörténeti jelentőségük miatt és azért is, mert nyilván van tanulságuk a gödör keltezése szempontjából is (7. t. 1–3.).

Vlassa röviden csak a következőket mondotta róluk: az 1. táblán valószínűleg vadászati jelenet látható, a két másikon pedig sorokba rendezve rendkívül különböző jelek, amelyek kezdetleges írás emlékeinek tarthatók. Legjobb analógiáikat Uruk – Warka IV archaikus tábláiban találta meg, amelyek jelei közül szerinte számos azonos vagy nagyon hasonló a tartariaiakhoz. Más jelek párhuzamait a Dzsemdet Naszr-i táblácskákon fedezte fel.¹²⁵ Az idézett irodalomból és annak felhasznált adataiból világos, hogy Vlassa idézte, de minden bizonnyal nem ismerte és nem használta *Falkenstein* könyvét,¹²⁶ és csak ismeretterjesztő jellegű munkák állottak rendelkezésére a jelek összehasonlítására.¹²⁷ Ilyen előfeltételekkel számolva jelentős tudományos teljesítménynek kell tartanunk felismerését. Időrendi következtetést is levont, egyelőre fenntartásos érvénnyel, miszerint ha Uruk – Warka IV abszolút években adott keltezése 3500–3200 körüli, Dzsemdet Naszr tábláié pedig 3200–3000, és ha hozzászámítunk ehhez bizonyos időtartamot, ameddig a hatások Mezopotámiából Erdélybe elérkezhetek, akkor a tartariai táblákat i. e. 2900–2700 közé kell kelteznünk. Azaz éppen arra az időre, amit a legtöbb kutató javasolt a Vinča A időszaknak a hagyományos, alacsony időrendi sémán belül. A tartariai alsó réteget Vlassa szerint akkor is erre az időszakra kellene tenni, ha táblácskák nem is lennének benne. Ha az Uruk IV- és Dzsemdet Naszr-korszak alacsony keltezését használjuk, akkor a legalsó tartariai réteg végére,¹²⁸ azaz a Vinča B1 korszaknak éppen a kezdetére i. e. 2600-at kapunk. Vlassa tudatában volt annak, hogy ezek az időértékek rendkívül alacsonyak, ha a C 14 alapú dátumokhoz hasonlítjuk őket, így mindaddig megkérdőjelezendőnek kell tartani, amíg új adatok nem tisztázzák a kérdést. Végül, nem zárta ki, hogy a tordosi jelcsoportból kiindulva, a Tordos-kultúra rendelkezett valamiféle kezdetleges írásszisztémával, és ennek vizsgálatában és eldöntésében a tartariai tábláknak komoly szerepük lehet.¹²⁹

Látható tehát, hogy Vlassa már 1962–1963-ban pontosan felismerte és körvonalazta a tartariai táblák körül kristályosodó három fő kérdéscsoportot:

a) a legkorábbi mezopotámiai írásrendszerrel való összefüggéseik elvi és gyakorlati kérdéseit;

b) azt, hogy a Vinča – Tordos-kultúra igen magas fejlettségi szintet ért el, és feltétlenül foglalkozni kell a legkorábbi írásrendszerhez való valamiféle viszonyával;

c) a táblácskák korszakos jelentőségét a délkelet-európai neolitikum relatív és abszolút keltezésében.

II. A tartariai táblák és Mezopotámia

Vlassa 1963-as cikkét követően csakhamar hírt adott a leletekről a nemzetközi Keilschriftbibliographie,¹ ezt követően pedig rövidesen napvilágot látott a szertegázó kérdések két szakértőjének, V. Milojevićnak és A. Falkensteinnek közös tanulmánya.² Milojević véleményét röviden összefoglalhatjuk: határozottan elutasította azt a nézetet, miszerint az alsó réteg tetején előkerült cserepek a tiszai kultúra importtörődékei lennének, azt természetesen viszont még nem ismerhette fel, hogy az akkor még Tompa Ferenc nyomán protobükkinek nevezett alföldi vonaldíszes kerámia leleteiről van szó. Megemlítette, hogy az áldozati gödör néhány méternyire volt a lakógödörtől, és hogy hamuval volt kitöltve (valójában csak hamus földdel). Rámutatott, hogy a táblák nem teljesen elszigetelten állanak a Vinča – Tordos-kultúrán belül, hanem a nagyon sok Vinča-lelőhelyen előforduló, részben hasonló bekarcolt jelek miatt éppenséggel már számítani kellett előkerülésükre. Sietett levonni az általános időrendi tanulságot is, azt, hogy a Vinča A időszak és azon keresztül a kapcsolatos délkelet-európai kultúrák abszolút keltezését a tartariai táblák világosan meghatározzák i. e. 2800 ± 50 körülre, és ezzel a vonatkozó C 14 adatok érvényüket veszítik. Nyilván saját, még ennél is alacsonyabb Vinča-keltezése volt az oka, hogy a tartariai alsó réteg korát igyekezett még ennél is korábbra tenni, azaz a Vinča A időszak idősebb fázisára. Az kétségtelen, hogy az ő hagyományos időrendjét éppen a Vinča abszolút kronológia kivételével mindenben igazolni látszó tartariai táblákból adódó lehetőséget nagyarányú rendszerezésre nem használta fel.

Sokkal fontosabb tehát Milojević szinte csak Vlassát német nyelven ismétlő sorainál Falkenstein állásfoglalása. Hiszen ő volt az első és mindmáig talán egyetlen igazi szakértő, aki a táblákat sajátkezüleg megvizsgálta, és annak eredményeit közzé is tette.³ Indokolt tehát, ha Mezopotámia legkorábbi agyagtábláival és azok jeleivel való összehasonlításait csaknem teljes egészében és legtöbbször szó szerint ismertetjük (8. t.).⁴

A táblák anyaga (lásd 7. t.) a mezopotámiaiaktól eltérően, amelyek általában kiválóan iszapolt agyagból vannak, homokkal kevert, emiatt a jelek durvábban vannak alakítva, vastagabb íróvesszőt alkalmaztak. A táblák – talán másodlagosan – ki vannak égetve, ami Mezopotámiában csak az amulettként használt kis átlukasztott tábláknál szokott előfordulni.⁵ Hozzátehetjük: és akkor, ha az égetetlenül tárolt agyagtáblák tűzvész vagy más hasonló ok miatt kiegészültek. A másodlagos ok egyébként Tartaria esetében az áldozati szertartás is lehetett: ebben az esetben a táblákat a feláldozott személy testrészeivel együtt teheték az áldozati tűzre.

Formájuk Mezopotámiában is előforduló forma, bár a korong alakú ott ritka. Nagyságuk⁶ és vastagságuk⁷ pontosan megfelel amazokénak, csak egy kicsit szabálytalanabbnak tűnnek fel.

A jeleket készítő eszköz — hasonlóan Mezopotámiához — a rövid csont- vagy faszerszám, valamilyen íróvessző volt, amellyel a jeleket benyomták, nem pedig bekarcolták. Falkenstein a „Griffel” = palavessző, árvész jelentésű szót használja. Részben azonban úgy készültek a jelek, hogy a benyomott eszközt továbbhúzták, különösen a görbe vonalú jeleknél. Ilyenkor a jelek bemélyedésének a pereme kissé elmosódottá vált.

A táblák felületének beosztása kolumnákra és mezőkre pontosan azonos a mezopotámiai táblák beosztási módjával.

A jelek nagysága körülbelül akkora, mint a mezopotámiai táblákon. A korai sumer írásjelek mérete legelső megjelenésük, azaz mai tudásunk szerint az Uruk IV réteg idejétől egészen a Fára-tábláig nőtt. Ha tehát feltételezzük, hogy a tartariai táblák valamilyen módon kapcsolódnak a korai mezopotámiai táblákhoz, akkor a jelek nagysága időrendi kritériumként is szolgálhat. Az itt és ott egyaránt felbukkanó („közös”) jeleknél ez az Uruk IIb-re adja meg a keletkezést.

Az írás iránya néhány jelnél (3. tábla 4a, 2. tábla 4a) pontosan azonos a korai mezopotámiai szövegekével. Más jelek (2. tábla 2a, 3a, 3c, 3. tábla 1a) 90 fokkal balra vannak elfordítva, az óramutató járásával ellenkező irányban. A mezopotámiai rögződött írásirány tehát a tartariai tábláknál nem volt minden körülmények között betartandó vagy betartható.

Az egyes jelek: a 2. és a 3. tábla 20, illetve változataikkal 24 jele közül Falkenstein 11-nek találta és határozta meg a mezopotámiai párját,⁸ ebből 5 egészen pontos párhuzammal rendelkezik, 6-nál pedig hasonlóságról van szó. A pontos, illetőleg hasonló párhuzamok mindegyike Uruk IIb-re kelezhető.

A jelek képszerűsége: a tartariai tábláknál — hasonlóan a korai sumer íráshoz — az egyértelműen képszerű, tehát valamely élőlényt vagy élettelen tárgyat ábrázoló, de fel is ismerhető jelek száma, aránya alacsony (2. tábla 4b és elsősorban 3. tábla 4b).

Az átfúrás: mindkét, jeleket hordozó tábla (7. t. 2—3.) kerek lyukkal van átfúrva, és a jelek tekintettel voltak ezekre az átfúrásokra, azok tehát nem másodlagosan készültek, hanem a táblák „megírása” előtt. A táblák eszerint fel lehetek akasztva, zsinórra húzva vagy pálcára rögzítve. A mezopotámiai, egészen ritkán és esetlegesen, sajátos célból (például érvénytelenítés miatt vagy amulettként való alkalmazásra) átfúrt táblákkal ezen a téren csak alig-alig mutatkozik hasonlóság.

Külön kérdés az 1. tábla, amelyen nincsenek „írásképek”, hanem csupán egy jelenet. Bal oldalt valószínűleg egy ágaskodó állatot látunk, tőle jobbra egy kalászt, attól jobbra is állatot, feltehetően kecskét. Az átfúratlan tábla leginkább egy pecsétlenyomattal ellátott tábla vagy agyaglemez másolatának vagy utánzatának látszik, mint amilyenek Mezopotámiában az Uruk IV és III kori rétegekben számjelekkel összefüggésben kerülnek elő.

Falkenstein összefoglalóan a következőket állapította meg: a három tartariai tábla olyan sok összefüggést mutat a korai sumer táblákkal, hogy fel kell tételeznünk: az írást egyedül létrehozó Mezopotámiából származó ösztönzés hozta létre őket. Nem lehet tagadni a különbségeket sem: az átfúrás tényét, a számjelek (részbeni?) hiányát. A jó párhuzamok előfordulása Uruk IIb. Ennek abszolút kelezése (1965-ben) még

bizonytalan. Legvalószínűbb a kapcsolat létrejöttének az időpontjául i. e. 2800–2750-et választani.

Régóta közismert, hogy éppen az Uruk III-kor volt az, amikor a Mezopotámiából kiinduló hatások a Közel-Kelet nagy térségeiben megmutatkoztak, és Tartaria leletei ebbe a hatássorozatra illeszkednek be.

Nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg Falkensteinhez hasonló felkészültségű szakértő – alapos vizsgálat után – nem módosítja indokoltan Falkenstein eme megállapításait, csak az ő álláspontja szolgálhat alapul bármiféle további elemzéshez és vitához. Néhány újabb szempont alapján azonban valamivel teljesebbé tehető a Falkenstein által adott koherens kép.

Az 1., azaz kisebbik négyszögletes tábla (7. t. 2.) jelenetéhez Vlassa a rendelkezésére álló kevés publikációban is megtalálta a legjobbat. Ez az uri *Royal Cemetery* területén feltárt „pecsétlenyomat-réteg” (SIS, Seal-Impression Stratum) 5–4. szintjében került elő. Egy állatot, mégpedig *Legrain* szerint hátrafelé néző antilopot ábrázol, amelyet törrel vagy bottal egy meztelen ember (talán férfi) követ, közöttük pedig egy növény van.⁹ A korai mezopotámiai pecsételők és lenyomataik jeleneiben gyakori a hasonló, azaz

- amikor szarvas állat, kecske vagy antilop egyedül van jelen;
- amikor férfi, több esetben törrel a kezében, szarvas állatot követ;
- amikor egy ragadozó állat szarvas állatot követ, vagy éppen ráveti arra magát (és ez a jelenet elképzelhető az 1. tartariai tábla párhuzamának esetében is, hiszen a bal oldalt látható alak ember éppen annyira lehet, mint hátsó lábaira emelkedett négylábú ragadozó);

- és végül, amikor két vagy több szarvas állat látható egymással szemben vagy egymás mellett, egy sorban vagy egymás fölött, gyakran az egyik háttal fordul a másiknak.¹⁰

Bár a téma jelentése a mezopotámiai darabok esetében is tisztázatlan még, az kétségtelen, hogy az 1. tartariai tábla párhuzamait ezekben a jelenetekben kell keresnünk. A hasonlóság mindenesetre olyan nagy, hogy véletlen eredménye, párhuzamos, egymástól független alakulás nem lehet. Egyébként Délkelet-Európa neolitikumában nemcsak az agyagtáblák számítanak egészen kivételes ritkaságnak, hanem az olyan figurális ábrázolások is, amelyeken élőlény (ember és állat) valamilyen cselekmény részeként szerepel. Mezopotámiában és szintúgy Iránban az ilyen jelenetek egy részének, a szarvas állat (főleg a kecske) ábrázolásának hosszú, csaknem a neolitikum elejéig visszanyúló története van a korai festett kerámiák ábrázolásai között,¹¹ ezzel szemben a tartariai 1. tábla jelene egész Délkelet-Európában tökéletesen egyedül áll. A kecskekompozíciók a 4–3. évezred fordulójáig, sőt a korai dinasztiaig mindig is kedvenc témái maradtak az edények és pecsételők díszítésének a Közel-Keleten. Némelyik bonyolult elemnek érdekes módon a tordosi jelek között is megtaláljuk a párhuzamát (11. t. 23.).¹² A korai, festett szimbólumok és a legkorábbi írásjelek közötti feltűnő hasonlóság több más esetben is megfigyelhető.¹³

Egy további tartariai jelcsoportot, a 2. tábla 4b+c jelet Falkenstein megoldásától eltérően – vagy azon túlmenően – is lehet értelmezni.¹⁴ A felismerhetőség nehézségei miatt a jelet Falkenstein kettéválasztotta (4b+4c). Az alsó jel szerinte is egy épületet, mégpedig leginkább egy tornyot ábrázol, fölötte a felkelő nap jele látható. Utóbbinak a párhuzamait Falkenstein természetesen megtalálta az ATU: 194 jelben,

„felkelő nap” jelentéssel. Másrészt viszont a különválasztott 4c jel, és a 4b+4c együttes jel valóban nem rendelkezik párhuzammal a jelenleg közölt ATU-kollekcióban. Ezzel szemben több jó párhuzamot lehet találni hozzájuk a már említett uri SIS pecsétlenyomatok között. Keltezésük Uruk IIIa vagy alig valamivel későbbi, mivel a SIS 8–4 vagy SIS 5–4 szintekből származnak (12. t. 18–20.). Ennek a jelkompozíciónak az olvasata, inkább értelmezése *Legrain* szerint a következő lehet: „A legtöbb sumer város nevét a torony (épület) képjelével jelölték, fölötté az ott tisztelt erő jelével ... Larsza ebből a szempontból a felkelő nap városa volt.”¹⁵ Ha tehát a tartariai 2. tábla 4b+4c jelének ilyen párhuzamosítása kiállja a próbát – mégpedig a formai hasonlóság szinte rendkívülien nagy – annak szinte döntő szerepe lehet a tartariai táblák és Mezopotámia legkorábbi írásrendszere közötti kapcsolatok megértésében.

Egy másik tartariai jelcsoport a 3. tábla 5a+5b+5c jeleiből áll. Falkenstein ezeket is külön-külön tárgyalta, pontosan nem tudta értelmezni (*undeutliches Zeichen*), ATU párhuzamát nem találta, csak a 3. tábla 2b jeléhez hasonlító 5c jelnek. Ezt az ATU 543-mal és 810-zel vetette össze. Valójában ezeknél sokkal jobb mezopotámiai analógiák is vannak Urukából (ATU 644) vagy Dzsemdet Naszrból (12. t. 4–13.).¹⁶ A mezopotámiai párhuzamok között vannak, amelyeket középen egy vonal oszt ketté,¹⁷ és vannak, amelyeket viszont nem.¹⁸ A tartariai 3. tábla 5c jelén ez az osztóvonal nincs: vagy a vonal nélküli mezopotámiai változat hasonlójáról van tehát szó, vagy lemaradt az osztóvonal. Azt, hogy a jelnek Tartarián lehetett volna akár osztóvonalas változata is, egy tordosi jel mutatja, amelyet egy gömbölyded nehezékre karcoltak be (12. t. 3.),¹⁹ és amelyen van ilyen vonal. Mindkét mezopotámiai változatnak van tehát Erdélyben párhuzama, ami a jelformát illeti.

A középen osztott jel képi elődje („Vorbild”) Deimel szerint egy toronyszerű épület lehetett, melynek formája, azaz falai alul ferdén haladtak, mint a mezopotámiai lépcsős templomok, a *ziqqurratuk* alapjainak oldalai.²⁰ Olvasatára nézve Deimel „Rohr-hütté”-re, nádkunyhóra gondolt, míg Langdon „ház” vagy „templom” jelentéssel fordította.²¹

A tartariai 3. tábla 5a+5b jele együtt az említett tordosi jelcsoport egy másik részletéhez hasonlít (12. t. 3.),²² és igen jól értelmezhető előképe egy szarvasmarha (bika) feje oldalnézetben. Ha alaposabban szemügyre vesszük, akkor kiderül, hogy a tartariai 3. táblán kétszer is szerepel a bikafej: az 5a+5b-nél oldalnézetben, a 4b-nél *en face*.

Tételezzük azonban fel, hogy a 3. tartariai tábla 5a+5b+5c jelét nem egymástól külön-külön, hanem egységként kell hogy kezeljük, és velük együtt hasonlóképpen az említett tordosi, A 37,1 számú jelcsoportot is! Akkor egy szarvas állat (feltehetően bika, esetleg bölény) fejét láthatjuk egy épület ábrázolásának tartható jel fölött (az oromzatán), illetve mellett. Mezopotámiában tulajdonképpen gyakori ez a bukranon-kompozíció: Urukából,²³ Dzsemdet Naszrból,²⁴ Urból a SIS 4 szintből (12. t. 14–16.),²⁵ sőt protoelámi pecsételőről²⁶ és Máriból²⁷ is ismerjük. Előképeik minden bizonnyal kisebb templomokat vagy szentélyeket ábrázoltak, amelyek oromzatán az állatfej a szentélyben tisztelt istenséget jelenítette meg vagy pedig az épületet szimbolikusan őrző erős állatot. Több régészeti adat és irodalmi forrás beszél ilyen szentélyépületekről az ókori Keleten, és a III. urí dinasztia idejében az Ur-Nammu és unokája, Burszin által épített utolsó eridui szentélyről, az Enki istennek szentelt E’engura = Az Óceán Háza templomról mondja az i. e. 21. században keletkezett ének:

„Záradnak nincsen vetélytársa,
reteszed rettentő oroszlán,
tetőd az ég bikája, pompás testű, remek alkatú,
párkányod lazúrkő, ez a gerendák dísze,
oromzatod bölény, szarvát égnek emelő,
kapud oroszlán, emberre ugró,
kapuíved oroszlán, ember felé szökő.”²⁸

A szöveg nem egyértelmű abból a szempontból, hogy az épület oromzatán bölény, a tető más részén bika szerepel. Délkelet-Európában egészen a legkorábbi neolitikumtól, a Körös–Starčevo-kultúráról kezdve a neolitikum végéig ismerünk olyan *szentélymodelleket*, illetve feltárt *szentélymaradványokat*, amelyek oromzatán valamilyen állat feje, illetve állatfejet ábrázoló plasztika volt elhelyezve.²⁹ Van ilyen kis házmodell magáról Tordosról is, amelynek oromzatán *Roska* szerint emberfej ábrázolása látható,³⁰ de ismerünk Tordosról állatfejes oromzatú modellt is.³¹ A feltárt szentélyépületek esetében a bukranion általában szarvasmarhát (bikát) ábrázolt, más-kor őzet vagy kecskét. Ezek az állatfejek a modellek szerint vagy a szelemen homlokzati végére, vagy a homlokzati oromfalra, ritkábban a falak más részeire voltak szerelve (mint például Hódmezővásárhely-Gorzsán). Az a valószínű azonban, hogy sem a kora neolitikus, sem a későbbi (főleg a Vinča-kultúrába tartozó), bukranionnal ellátott szentélyek vagy modellek nem tekinthetők a tartariai és tordosi jelek előképeinek, mivel ezek a szentélyek (modellek) minden esetben téglalap alaprajzú épületek nyeregtetővel, míg a képjelek kerek vagy kisméretű négyzet alaprajzú, toronyszerű, teljesen más szerkezetű építményre utalnak. Így a tartariai és tordosi jelcsoportot jelen ismereteink alapján inkább tarthatjuk sajátosan mezopotámiai szimbólumok (jelek) utánzásának, mint olyan jeleknek, amelyek helyben megtörtént absztrakcióval helyi építményekre, mint előképre lennének visszavezethetők.³²

A Tartaria 2, 4b+c és 3, 5a+5b+5c jelcsoport – utóbbi az A 37,1 tordosi jelcsoporttal együtt – pontos mezopotámiai megfelelőinek kimutatása a tartariai tábláknak a korai mezopotámiai írásrendszertől való – direkt vagy indirekt – függését még valószínűbbé teszi. A továbbiakban tehát azzal az alapfeltevéssel számolunk, hogy a tartariai táblák – és velük együtt minden bizonytalansággal a Tordos-jelcsoport is – helyben készültek ugyan, de mezopotámiai kiindulású ösztönzések és előképek ismeretében, azok másolásával vagy utánzásaként.

1. Vita a tartariai táblák mibenlétéről és jelentőségéről

Azt lehetne gondolni, hogy az 1963 óta tartó vita után ma már könnyű az iménti végkövetkeztetésre jutni. Az igazság azonban az, hogy Falkenstein kiindulópontot jelentő megállapításai óta a táblák körüli vita heve semmit sem csillapodott. Jóllehet, nem vagyunk hívei annak, hogy fontos tudományos – szinte elvi – kérdéseket „szavazással”, azaz a hozzászóló kutatók véleményeinek egymás közötti arányszámával döntsünk el, a tartariai táblák kérdésében mégis hasznos lehet az 1965 óta elhangzott vélemények csoportosításszerű ismertetése, hiszen jellemző álláspontok körül jegecesedtek ki. A legtöbbjükre pedig az is érvényes, hogy nem magukból a

táblákból — és az áldozati gödör más leleteiből — indulnak ki, hanem egy, a táblák kérdéséről teljesen független feltevésből, és az így levont következtetéseket a táblákra is akarják alkalmazni. A vélemények jelentős része között olyan ellentétek vannak, hogy kibékítésük egyszerűen lehetetlen. Különösen vonatkozik ez a keltezés kérdésére.

A romániai szakemberek közül *V. Dumitrescu* nem teljesen tárgyilagos felfogását már ismertettük,³³ és láttuk, hogy semmiben sem vitte előre a kérdés megoldását. Rajta kívül „érdemben” még *D. Berciu* nyilvánított Tartariáról véleményt: részben elfogadta Vlassa rétegtani megállapításait és abszolút keltezését,³⁴ részben eltért attól, amennyiben az áldozati gödör leleteit a Tordos-időszak legvégére (azaz valószínűleg egy Vinča B2 fázis végére) akarta helyezni. Ami a táblák jeleinek származását illeti, Berciu azokat absztrakt jeleknek tartotta, tagadva bármiféle mezopotámiai kiindulású befolyást, kapcsolatot Šumerral vagy onnan származó „írnökkel”.³⁵ Azóta is csak bizonyítás nélküli sommás állásfoglalások láttak napvilágot. Ezek közül az egyik elfogadja Vlassa tételeit,³⁶ a másik viszont úgy érvel, hogy „a táblák egy fiatalabb réteghez tartoznak, talán a Coțofeni-kultúra rétegéhez, az i. e. 3. évezredből származnak, és egy vakondok járatán keresztül kerültek a Vinča – Tordos-gödörbe”. Vannak még szélsőségesebb vélemények is, amelyek szerint a táblák nem is Tartarián kerültek elő, hanem a környék egy másik lelőhelyén, sőt, akár olyan hamisítványok is lehetnek, amelyeket a 19. században vagy még később fabrikáltak.³⁷

Már a táblák 1963-as közzétételének pillanatában³⁸ csaknem mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a Vinča – Tordos-kultúrára rendelkezésre álló, elég kevés, C 14 méréseken alapuló (akkor még kalibrálatlan) kelteзések³⁹ és a táblák Falkenstein által kimutatott kapcsolatain alapuló kelteзése⁴⁰ között *kibékíthetetlen ellentmondás van*. Ennek feloldására, vagy legalábbis az eltérés csökkentésére több logikus és kevésbé logikus elgondolás és feltevés is született. Ha ezeket a feloldási lehetőségeket nagyon röviden csoportosítani akarjuk, akkor a következő fő szempontok szerint tehetjük meg.

a) A Vinča-kultúra leletanyagának alapos ismerője a gödör leletanyagát és magukat a táblákat minden fenntartás nélkül a Vinča – Tordos-időszak valamelyik fázisára keltezik,⁴¹ teljes összhangban mindazzal, amit korábban a táblák (a gödör) rétegtani helyzetével kapcsolatban az összes rendelkezésre álló adat alapján megállapíthattunk.

Ehhez képest az első lépcsőben kétféle lehetőség van arra, hogy az időrendi ellentmondásnál kompromisszum jöhessen létre. Vagy a táblák Vinča – Tordos-kelteзését, vagy mezopotámiai összefüggéseik tételeзését kell feladni. Mindezt pusztán csak azért, hogy a C 14 rendszerű kelteзés adatainak „valószerűségét”, „hitelességét” fenntarthassák. Ennek megfelelően:

b) számos kutató nem vitatja a táblák (és a gödör más leleteinek) Vinča – Tordos-kelteзését. A radioaktív kelteзés helyénvalóságának és további használhatóságának érdekében ez a csoport úgy látja, hogy a táblák nem mezopotámiai eredetű inspirációk hatásai alatt jöttek létre. Figyelemre méltó, hogy ennek a véleménynek a képviselői — legyenek akár milyen elismert szakértői is a Vinča-kultúrának — elemi ismeretekkel sem rendelkeznek a közel-keleti archeológiában és különösen annak egyik legbonyolultabb ágában, az írás keletkezésére és korai formáira vonatkozó források ismeretében. Annál furcsább tehát, hogy egy nem is régészeti vizsgálati módszer (a C 14) védelmében ilyen merész tagadásra vállalkoznak. Egy részük megelégszik

azzal, hogy a Falkenstein-féle bizonyítást nem tartja kielégítőnek, más részük úgy látja, hogy a táblák önálló, teljesen helyi alakulású invenció és írásrendszer emlékei.⁴² Összefoglalva e csoport téziseit, a táblák részben azért nem állhatnak mezopotámiai hatások alatt, mert radiokarbon alapú keltezések alapján az i. e. 6. évezred végére, az 5. évezred első felébe (etc., a legmagasabb javasolt keltezés i. e. 5300!) teendők, és így 2000–1500 évvel idősebbek a legkorábbi mezopotámiai írásos emlékeknél (amelyeket, mint a 40. jegyzetben láttuk, mai ismereteink szerint legfeljebb 3400-ig lehet felkeltezni). Annak bizonyítására tehát, hogy Tartaria táblái semmiféle mezopotámiai kapcsolatot nem tartalmaznak, nem a Falkenstein-féle állítások tételes cáfolata szolgál, hanem egy, a kérdés érdemi részével – tehát a táblák mezopotámiai kapcsolatainak tudományos kiindulású megítélésével – semmiféle összefüggésben nem lévő másik állítás. Ez a másik állítás, a Vinča–Tordos-kultúra C 14 keltezése, természetesen ellentmondáshoz vezet a hagyományos időrenddel szemben. Ez az ellentmondás azonban csakis Tartariánál vezethető le, hiszen a másik – elvi – lehetőségre, az Uruk IV–IIIb korszakoknak 1500 évvel korábbra való keltezésére a vélemény hívei már nem vállalkoznak, és arra egyébként nincs is semmi komoly lehetőség. Ennél egyszerűbb, ha a Falkenstein-féle hasonlóságokat véletlenszerűnek, felületiesnek („fortuitous”, „superficial”) jelentik ki, és így még csak bizonyítani sem kell. Mivel pedig értelmetlenség lenne tagadni, hogy a tartariai táblák és a Tordos-jelcsoport jelei mégiscsak valamiféle igen kezdeti írásrendszer keretében érthetők csak meg, egyszerűen létre kell hozni egy helyi balkáni írásrendszert. A „Tartaria-írás” e véleménycsoport szerint természetesen helyben alakult volna ki, a Vinča-kultúra C 14-es keltezése szerint jóval a mezopotámiai írás létrejötte előtt. Hogy ennek a súlyos kijelentésnek a hatását csökkentsék, egyik-másik kutató úgy foglal állást, hogy nem igazi írásról van szó, hanem mnemotechnikai feljegyzésekről, *invocatióról*, rituális szerepű jelekről.⁴³ Kissé furcsa, amikor az egyik ilyen vélemény a tartariai „önálló jelrendszer” kialakulásában a sok szempontból mégis egységes eurázsiai kultúrfejlődésen *belüli* összefüggéseket (azaz a mezopotámiai hatásokat) elutasítja, és a balkáni neolitikus jelek helyi kifejlődését a hűsvét-szigeti *rongo-rongo*-táblák alapján inkább megérti⁴⁴ (anélkül, hogy bármiféle hatást feltételezne). Az tűnik ki mindebből, hogy egy végső érvénnyel nem bizonyított elmélet, helyesebben szinte elméleti alapvetés nélküli módszer – jelesen a C 14 alapú időrend – mellett magát makacsul elkötelező szakember kénytelen engedményeket tenni a szakszerűség rovására ott, ahol nem statisztikai törvényszerűségekről, hanem a történettudomány CGS-rendszerrel nem mérhető következtetéseiről van szó.

c) Egy következő véleménycsoport az ellentmondást úgy akarja feloldani, hogy az eredeti tétel mindkét részét több-kevesebb hevésséggel tagadja. Azaz a táblák nem tartoznak a Vinča–Tordos-kultúra egyik szakaszába sem, és mezopotámiai összefüggéseiket is el kell vetni, vagy csak igen feltételesen lehet elképzelni. Mint láttuk, ennek a felfogásnak az alapjait V. Dumitrescu teremtette meg, aki egyébként munkássága kezdete óta a diffúzionizmus híve volt, és Délkelet-Európa és Elő-Ázsia közötti összefüggésekről is több alkalommal írt. Bizonyítás nélküli „ítéletét” a következőképpen fogalmazta meg: „A tartariai, piktogramokkal ellátott táblákat, amelyek felfedezőjük szerint a település Vinča–Tordos-rétegébe tartoznak, az alacsony keltezés bizonyítékaiként szokták idézni. Ezzel szemben valószínűbb, hogy egy későbbi réteghez (mégpedig az i. e. harmadik évezredbe keltezhető Coțofeni-

kultúra rétegéhez) tartoznak, és egy állat által túrt járaton át csúsztak abba a gödörbe, amelyben megtalálták őket, hasonlóképpen ahhoz az agyaghorgonyhoz, amely megtalálható a Coțofeni-telepeken, de nem fordul elő a Vinča – Tordos-lelőhelyeken.”⁴⁵

E csoport nagy része tagadja a mezopotámiai írásrendszerrel való összefüggéseket, ami azonban itt már nem szükségszerű kronológiailag, hiszen a Coțofeni-kultúra C 14 keltezése megközelítőleg egybeesik az Uruk IIIb korával (i. e. 2800 körül). Már 1965-ben felvetette azt a gondolatot R. W. Ehrich, hogy jobb lenne, ha (a két keltezési rendszer összeegyeztetése céljából) a tartariai gödör kora Vinča B2 – C lenne.⁴⁶ Ezt követte H. L. Thomas, aki a feltételezett Uruk IV – IIIb párhuzamoknak a tartariai 2. réteget (Tordos – Petrești), illetve annak felső szintjét jobban megfelelő időrendűnek tartotta: az áldozati gödröt nem az 1., hanem a 2. réteg tetejéről ásták volna le.⁴⁷ Ugyancsak a Vinča-kultúrán belüli, de későbbi keltezés mellett foglalt állást Höckmann⁴⁸ és K. J. Narr.⁴⁹ A legfelső rétegbe, azaz a Coțofeni-kultúrába való keltezés legelszántabb hívei G. I. Georgiev,⁵⁰ V. I. Georgiev,⁵¹ továbbá az ötlet egyik legkorábbi szorgalmazója, E. Neustupný.⁵² Alternatív lehetőségként említi a Coțofeni-keltezést C. Renfrew⁵³ és R. Tringham.⁵⁴ A bolgár szerzőknek ez a keltezés ad lehetőséget arra, hogy Európa legősibb írásos emlékének a karanovói pecsételőt és a gradesnicai „táblákat” kiáltásuk ki (lásd IV. fejezet 6. és 7. pont). A Coțofeni-keltezéshez – mint láttuk – egyetlen törött tárgy, az agyaghorgony adta a kiindulópontot, arra az – egyébként helyes – elvre hivatkozva, hogy egy zárt leletegyüttes korát mindig a benne előforduló legfiatalabb darab határozza meg, mint *terminus post quem*. Ez az időrendi művelet azonban „öngóllal” indult, hiszen Neustupný azt hitte, hogy Vlassa nem közölte a horgonyt.⁵⁵ Különös lehetőséget vetett fel D. G. Zanotti, hogy a tartariai táblák mezopotámiai kapcsolatait és Coțofeni keltezését összeegyeztethesse. Szerinte elképzelhető, hogy a Gimbutas-féle második kurgán-invázió hódító csapatai a 4. és a 3. évezred fordulója körül eljutottak Kis-Ázsiába is, ott valahogy megkaparintották a tartariai táblákat, és magukkal hozták azokat Erdélybe.⁵⁶ A feltétlenül éles elméjű ötlet egyik gyenge pontja az, hogy Gimbutas kiindulópontul vett elmélete légből kapott, történetietlen kompozíció.

Ami egyébként a tábláknak a Coțofeni-kultúrába való keltezését illeti, természetesen senki sem tud egyetlen érvet sem felhozni ebbe a kulturális miliőbe való beillesztésükre. Sőt, még arra az egyszerű ellenvetésre sem igekeznek magyarázatot adni, hogy a Coțofeniben nyoma sincs más, bekarcolt jeleknek⁵⁷ – azaz nincs olyan jelcsoport, mint a Vinča – Tordos- és Vinča – Pločnik-kultúrákban a Tordos-jelcsoport. Nem találunk ellenérveket Falkenstein összehasonlításaira sem, hacsak nem tekintjük ilyeneknek Todorović furcsa ötleteit: áll-e vajon rendelkezésre elég nagy bizonyító anyag ahhoz, hogy valóban Šumer volt az írás kialakulásának bölcsője, és ha igen, ennek a kialakuló írásnak akkor sincs semmi köze az ékíráshoz, és így tovább.⁵⁸

d) Vannak azután, akik úgy látják, hogy jelenlegi ismereteink szerint a kérdés fő ellentmondása, az időrendi különbség, és fő feltétele, a mezopotámiai képjelekkel való rokonság kérdése nem oldható meg. Így az állásfoglalás és a megoldás elnapolását javasolják.⁵⁹

e) Ritkábban, de megfogalmazódott olyan felfogás is, amely valódi kompromisszumot javasol. Eszerint mind a legkorábbi sumer írás, mind a tartariai táblák egy mindkettőjükénél korábbi, ma még ismeretlen írásrendszer hatásai alatt is létrejöhet-

tek,⁶⁰ és így a C 14 és a hagyományos keltezés közötti 1200–1000 évnyi különbségből Tartaria esetében egy-két évszázadot lefaraghatnánk (talán ennyivel lehetne ugyanis ez az „ősírás” korábbi Uruk IV-nél). A kiindulópontot az a – tényekkel egyáltalában nem bizonyítható vagy legalábbis nem bizonyított – feltevés alkotja, hogy a protoelámi vagy az Uruk IV-táblák egyáltalában nem az írás legrégebb formáját képviselik, és ez a megelőző fokozat még régészeti feltárássra vár.⁶¹ De még ez a megoldás, helyesebben ma még csak feltevés sem tudja eltüntetni az évezrednyi különbséget, még akkor sem, ha Uruk IV leghosszabb kronológiáját (talán 3400) veszi is alapul.

Bármelyik véleményt is ossza valaki, azzal mindenkinek tisztában kell lennie, hogy a tartariai táblák nem lehetnek egyidősek egyszerre két, egymástól teljesen különböző korú egységgel, azaz a C 14 keltezésű Vinča – Tordos-kultúrával, illetve a bármilyen (alacsony, magas vagy éppen C 14) keltezésű Uruk IIIb-vel. Kompromisszumra tehát igazában nincs lehetőség, mert az ellentmondás antagonisztikus.

f) Végül röviden említenünk kell azokat a véleményeket is, amelyek esetenként – bizonyos fenntartásokkal ugyan, de – lényegében elfogadják Falkenstein összehasonlításainak érvényét, és bevallva vagy hallgatólagosan az abból a tartariai táblákra, hordozó kultúrájukra és az egész délkelet-európai neolitikumra adódó következtetéseket. Fenntartásaik így már nem az időrendi helyzettel kapcsolatosak, hanem inkább azzal, hogy a tartariai táblák milyen szinten képviselik az írásbeliség valamilyen nagyon korai fokát, és milyen torzulásokkal. Közülük *V. Popović*, valamint korábbi, a Vinča-kultúrával foglalkozó tézisei⁶² alátámasztására sietett felhasználni a tartariai táblák előkerülését,⁶³ de inkább kompromittálta a kérdést, semmint használt volna neki. Ő terjesztette például el azt, hogy a Körös–Starčevo-kultúra gyakran igen nagy, durva kivitelű hálónéhezékei ókori keleti típusú pecsét-hengerek voltak.⁶⁴

Mezopotámiai kapcsolataikat és az írásbeliséghez való viszonyukat illetően *Harmatta János* már az előkerülést követő években foglalkozott a táblákkal.⁶⁵ Szerinte, „ha jelanyagukat a mezopotámiai piktogramokkal gondosan összehasonlítjuk, akkor a kettő között olyan messzemenő egyezést, illetve hasonlóságot találunk, hogy a kettő között feltétlenül valamilyen összefüggésre kell gondolnunk. . . . Már e töredékes forrásanyagból is szembetűnik az írásrendszer és a számrendszer meglepő azonossága vagy közeli rokonsága a mezopotámiai piktografikus írással. Ez nagyon valószínűvé teszi a kettő között a genetikus kapcsolatot . . .”⁶⁶ *Komoróczy Géza* e munkához írt lektori véleménye szerint ugyan *Harmatta* álláspontjának erejét csökkentheti, hogy olyan istennevekkel és hangértékekkel operál, amelyek csak i. e. második évezredre és már akkád összefüggésekben mutathatók ki, de a genetikus kapcsolatra vonatkozó felfogása szerintünk változatlanul érvényesnek tekintendő.

Harmatta első cikkét követve hamarosan (1967-ben) *I. J. Gelb* nyilatkozott röviden a tartariai táblákról.⁶⁷ A táblákat, amelyeket ha egy régiségkereskedő kirakatában látná, feltétlenül hamisítványoknak tartaná, zárt régéztani helyzetük miatt szerinte is eredetieknek kell venni. Ha pedig azok, akkor legközelebbi párhuzamaik valóban Uruk III kori sumer szövegek, i. e. 2800 körülről. De az említett lényeges különbségek miatt csakis egy, mezopotámiai hatások alatt kialakult helyi rendszerről lehet szó Tartarián.⁶⁸

Ezt követően láttak napvilágot *S. Hood* tanulmányai a táblákról,⁶⁹ illetve egy továbbbi erdélyi leletről.⁷⁰ A táblák jeleivel való összehasonlításokba a korai sumer

anyag mellett – a Tordos–Trója–Phylakopi-kapcsolatok régi hagyományának megfelelően – főleg a korai krétai írásjeleket vonta be,⁷¹ cikkei mégis sokat segítettek a tartariai kérdésben való tisztánlátásban. Egyúttal azonban a Coțofeni-kezelés híveinek céltábláivá is váltak. Magunk többször is részletesen foglalkoztunk a tartariai leletekkel. Elsősorban

- az áldozati gödör rétegtani helyzetének bizonyításával;
- azzal, hogy a tartariai táblák nem elszigetelt jelenség Délkelet-Európában, hanem a Vinča–Tordos- és Vinča–Pločnik-kultúrában sűrűsödő jeleken keresztül szerves részei a Vinča-kultúrának;
- azzal, hogy a 3. évezred elejének történeti körülményei és a Vinča-kultúra különös sajátosságai nemhogy kizárnák, hanem egyenesen feltételezik ilyesféle közéleti hatások érkezését és befogadását;
- és végül a táblák Vinča–Tordos kronológiai helyzetéből a C 14 időszámításra levonható, valóban katasztrofális következményekkel.⁷² Mindezeket a nem időt álló részek⁷³ kivételével röviden a következőkben még kifejtjük.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején már több, összefoglaló jellegű kézikönyv is elfogadta a tartariai táblák mezopotámiai eredeztetését, hiszen a jelek Falkenstein által feltárt formai és lényegi összefüggései ellen komoly kifogást nem lehetett emelni.⁷⁴ Edzard szerint a táblák egyértelműen írásjeleket is tartalmaznak, amelyek közül néhányat a véletlen hasonlóságnál több köt az Uruk III-írásképekhez. Más kutatók Falkenstein nézetét idézve foglaltak pozitívan állást.⁷⁵ J. Deshayes úgy látta, hogy a sumer szisztéma tiszta és egyszerű utánzásáról van szó, de nem adminisztratív célokra, és a képirás igen kezdetleges fokán.⁷⁶

A hetvenes évekből is származik néhány tanulmány, amelyek lényeges szempontokkal bővítették a kérdést. J. Yakar egy igen érdekes adatot tárt fel ahhoz a lehetséges útvonalhoz, ahogy és ahol az inspirációk Délkelet-Európába eljuthattak,⁷⁷ Hood,⁷⁸ majd P. Charvát⁷⁹ elsősorban korai elő-ázsiai *pecséthengerek* délkelet-európai másolatainak alapján bizonyították, hogy a tartariai táblák egyáltalában nem izolált történeti jelenség maradványai, hanem i. e. 3000 körüli elő-ázsiai kiindulású hatássorozat kétségtelen eredményei. Hasonlóképpen foglalt állást Bartoněk is.⁸⁰ Néhány új szempontot hozott W. Helck 1979-ben, amikor abból az alaptételből kiindulva, hogy a táblák jelei egyértelműen írásjelek, azt állapította meg, hogy mind a három tábla a legszorosabb kapcsolatban van a Šumerben talált archaikus táblákkal. A különbségek miatt azonban azt kell feltételezni, hogy nem magából Šumerből kell őket eredeztetnünk, hanem egy olyan területről, ahol a sumer írásrendszer egy kissé átalakított változatát használták. Önálló Tartaria–Tordos-írásról szerinte szó sem lehet, de sumer eredetük értelmetlen kópiáiról sem. Tartarián viszont már nem tudták őket olvasni, ott amulettek voltak, az őslakók számára titokzatos jelekkel.⁸¹

Legújabbban egy, sajnos, még közöletlen disszertációt szentelt a délkelet-európai neolitikus jeleknek, közöttük a tartariai tábláknak R. Witte.⁸² Rámutat, hogy a táblákon található jelek nem értelmezhetők (olvashatók) írásrendszer keretében (nem „Schriftträger”-ek), de feltétlenül mezopotámiai hatások alatt keletkeztek. Némileg eltérő ettől egy nemrégiben megjelent másik disszertáció Winn tollából, amely a mezopotámiai inspirációk kérdésében erősen kételkedő, sőt elutasító.⁸³ Mivel a tartariai táblákkal alig foglalkozik, a *Tordos-jelcsoporthoz* szóló (III.) fejezetben lesz szó róla részletesen. A legutóbbi évek véleményei közül feltétlenül meg kell említe-

nünk J. Bouzekét, aki nem szkeptikus Tartaria kérdésében, és nagy összefüggéseiben hozzánk hasonlóan ítéli meg e kérdést.⁸⁴

Látható tehát, hogy a vita csak elcsendesedett, de nem zárult le, és maga a probléma, mind az eredet, mind a keltezés kérdése fontosabb, mint valaha. Összefoglalóan mégis azt kell megállapítanunk, hogy a C 14 alapú keltezés egyre szélesebb körű használata a hagyományos, történeti alapú keltezést – és vele együtt a tartariai táblák keltező értékét is – egyre inkább háttérbe szorítja, miközben a hagyományos időrend híveit kezdik maradiaknak tekinteni. Az, hogy a C 14 alapú keltezést általában kritikátlanul, az elvi alapok tisztázása nélkül, mint egy „csodamódszert” kezdik használni, egyelőre csak kevés szakember számára okoz fejtörést.

III. A Tordos-jelcsoport

Semmiképpen sem választható el a tartariai táblák kérdéskörétől, jóllehet csaknem egy évszázaddal korábban kezdődött, a Vinča-kultúra agyagtárgyakra — edényekre, orsógombokra, szobrocskákra — bekarcolt jeleinek, a legkorábban felfedezett és azóta is a legsűrűbb előfordulási hely után Tordos-jelcsoportnak nevezett különös és rejtélyekkel teli kérdés története.

*Tordos*nak a Maros középső folyása mellett lévő nagy neolitikus telepét, a *la luncát*, régóta ismerjük. Kétségtelen, hogy a Vinča-kultúrának erről a lelőhelyéről vannak a legkorábbi írásos feljegyzések és leletek, még a múlt század hatvanas és hetvenes éveiből.

A régészeti kutatás hagyományosan úgy tartja számon, hogy Tordost 1875-ben maga *Torma Zsófia* fedezte fel. Valójában azonban csaknem tíz évvel korábban megtörtént ez a felfedezés, és az érdem egy *Angert* nevű szászvárosi iskolaigazgatóé, aki régészeti „sétái” közben felkereste ezt a lelőhelyet is. Egyik terepjárására 1865-ben meghívta *Friedrich Wilhelm Schustert* is (1824–1914), a szászsebesi evangélikus al gimnázium igazgatóját. Együtt keresték fel a lelőhelyet, lemetszték a partomlás egy részét, és a napvilágra került edénytöredékeket és csontokat összegyűjtötték. „E futólagos munka alapján született meg a szászsebesi gimnáziumi értesítő 1866–1867. évi számában a 11. oldalon található megjegyzés, amelynek azonban 1876-ra csaknem minden megállapítása érvényét veszítette. Egyébként valószínűleg ez volt e lelőhely legelső írásos említése. 1875-től kezdve, illetve az évben *Torma Zsófia* kisasszony több ásatást is végzett e lelőhelyen, és gazdag leletanyagot gyűjtött, amely pillanatnyilag Pesten van. 1875 októberében vele együtt egy újabb ásatást eszközöltünk. Ugyanabban a hónapban a nagyenyedi kollégium tanára, *Herepei [Károly]* is végzett két napig tartó ásatást, és szép régiségeket talált.”¹ A C. Gooßhoz intézett levél következő részei a tordosi telep legelső leírását adják:

„2. Das Fundgebiet dehnt sich — unendlich — vom Maros südlich von der Eisenbahn hinter welcher sich in einiger Entfernung bewaldete Höhen erheben, begrenzt nach Osten und Westen ohne markierte Grenze etwa 2300 Schritte von Ost nach West in die Länge und 400 Schritte von Norden nach Süden in die Breite, auch die Maros hat sichtbar einen großen Theil weggespült, reißt noch tagtäglich an dem Überiggebliebenen. Der Boden sänkt sich in sanfter Neigung von der Eisenbahn her gegen den Fluß zu, und fällt hier tief zum Wasserspiegel ab. Er wird gelegentlich von Regengüssen tief durchschnitten, so daß man einen Bodendurchschnitt von zwei bis drei Klaftern zur Ansicht erhält.”² Ezt követi a valószínűleg még 1865-ben és 1875

októberében Torma Zsófiával együtt gyűjtött leletanyag rövid, de nagyon szakszerű leírása: az edények, emberábrázolások, a díszítések, az edényekre bekarcolt jelek, a kőeszközök, a csonteszközök, az állatcsontok ismertetése. Igazán kár, hogy Schuster felfedezése és rövid ismertetése csakhamar teljes feledésbe merült. Úgyannyira, hogy a ma rendelkezésre álló forrásanyagban még magának Torma Zsófiának sincs utalása a részben közösen végzett munkára.

Torma Zsófia régészeti munkássága azzal kezdődött, hogy *Rómer Flóris* 1857-ben, röviddel a császári fogságból való szabadulása után erdélyi körutazásra kísérté *Theodor Mommsent*, és eljutottak Csicsókeresztúrra is, *Torma Károlyhoz*, *Torma Zsófia* bátyjához.³ Itt találkozhatott *Rómer* először *Torma Zsófiával*. Az apa, *Torma József*, a hajdani Belső-Szolnok vármegye 48-as követe, földbirtokos és történész, régészeti ásatásokkal is foglalkozott. *Torma Zsófia* azonban aligha vett részt ezekben a kutatásokban, mert anyja korai halála miatt először nevelőotthonba, majd nénjéhez költözött a Hunyad megyei Felpesztésre. Ekkoriban, a hatvanas években, még csak őslénytani leleteket gyűjtött a környéken. 1867-ben azonban *Rómer* újabb erdélyi útján Szászvároson ismét felkereste *Torma Zsófiát*, és nevezetes földtani gyűjteményét meg is csodálta.⁴ 1872-ben azután *Torma Zsófia* *Rómer* vagy *Szilády Áron* kérésére készséggel készített másolatot egy templom (valószínűleg a vajdahunyadi) oldalába épített kő török feliratról.⁵ Amikorra tehát elérkezett az 1876. évi budapesti *Nemzetközi Őstörténeti Kongresszus* ideje, *Torma Zsófia* már a szervezőbizottság szilárd helyi támasza volt, és készséggel vállalkozott a rendezők által 1875. április elején országosan közzétett⁶ felhívás végrehajtására: fontos őskori telephelyekről, temetkezésekről és mindenféle más régiségekről tudósítást és leleteket küldeni. Ugyanilyen szándékok vezethették *Bartsi László* járási orvost és *Vén András* tordosi református tanítót is, akik 1875 áprilisában — nyilván szintén olvasva a kongresszusi felhívást — felkeresték Szászvároson *Torma Zsófiát*. Leletek kíséretében arról számoltak be, hogy Tordoson „a befagyott Maros jegén télvíz idején a vasárnap déli mulatozásokat a fiatalság a meredek partból kiguruló öblös fazekak pufogtatásával szokta élénkíteni”.⁷ *Torma Zsófia* valamikor 1875 április eleje és június vége között kereste fel először a Maros-parti lelőhelyet, és azt 150 öl hosszúnak és 50-60 öl szélesnek találta. „A telephelyen — írta — a kiálló cserépedények oly mérvben jelentkeztek, hogy a Maros partján 150 ölnyi hosszú vörös földréteg látható.”⁸ Ettől kezdve legalább egy évtizedig rendre visszatért *Torma Tordosra*, ritkán, hogy ásatásokat végezzen, gyakrabban, hogy a partfalból aláhulló tárgyakat összegyűjtse, vagy — egészen ritkán — a régésznő „hóbortját” már jól ismerő, őt gyakran hitvány hamisítványokkal is becsapó falusiaktól a gyűjtött darabokat megvásárolja (mint azokat a szürkés agyagból gyúrt, rosszul kiégetett szobrocskákat, amelyek hamisítvány voltát vitézkötéses dolmányaik azonnal elárulják, és amelyek egy része még ma is megtalálható a kolozsvári múzeumban). Az egész kelet-európai ősrégészet óriási kudarca, hogy ezen a kulcsfontosságú lelőhelyen 1875 óta egyetlen valamire való ásatást sem sikerült végezni, sőt a lelőhely jelentős részének végleges pusztulását sem sikerült megakadályozni.⁹ Ami ebből a magyar régészet mulasztásait illeti, *Pulszky Ferenc*től tudjuk, hogy „a parasztok, kik az egyház földjeit bírják a parton, nem engedik meg ott az ásatást, hol a kutató a különböző időkbeli való rétegeket felismerhetné”.¹⁰

Torma, a világ legelső régésznője, tökéletesen meg volt győződve arról, hogy a főleg tordosi kerámiatöredékeken talált bekarcolt jelek, a bálványok (idolok), min-

denféle más ábrázolatok, például emberi arcokkal díszített fedők nemhogy csak Trójában találják meg legközelebbi párhuzamaikat (Tordos és Trója egy fajú és korú népek voltak, vélte 1880-ban),¹¹ hanem Babilóniában is. Ami különösképpen a bekarcolt jeleket illeti, az akkor rendelkezésre álló kevés forrás alapján úgy látta, hogy főleg a tordosi és trójai, de babilóniai jelek (szimbólumok) és írásjelek között sok hasonlóság van. Erről így írt *Hunfalvy Pálnak* 1885-ben: „Nemde úgy tűnik fel ez, hogy valóságos bábeli zavar; Babylon ezen ősnépeit, a trojai, dák és magyar néppel egybeköttetésbe hozni?”¹² Pedig nem egészen véletlenség ez. A kereskedelemmel hozta culturáramlás műve lenne ezen előfordulási körülmény csak? Vagy faji egybe tartozás jeleinek tekinthetjük? Méltóztassék igen kérem erre nézt is döntő véleményét kifejezni nekem, a melyet várva várok.”¹³ Végül a következőkkel foglalta össze vizsgálódásait: „Úgy hiszem én Dacia [= Tordos] írásjegyeinek, melyeknek eredete bizonyára szintén Előázsiában rejlik, fejlődése ismeretéhez jutni, — ezek, ha nem bizonyulnának Kypros syllabariumainak, a miknek lenni látszanak, akkor kapcsolatba hozhatók a hettita hieroglyphokkal, avagy más ázsiai, jelesen kis-ázsiai alphabettel, talán éppen azzal, melynek írásjegyei mindeddig elő nem kerültek.”¹⁴

Torma Zsófia néhány nyomtatásban is megjelent cikkének részletes ismertetésére nem térhetünk ki most.¹⁵ Annyit azonban joggal meg lehet állapítani, hogy *összehasonlításai*, amelyek elsősorban vallásos tartalmú szimbólumokra terjedtek ki, *kora színvonalán állottak*. Álláspontját következetesen, sőt csökönnyösen képviselte, amiben szerepet játszott az is, hogy kapcsolatai, sőt támogatói között kora legkitűnőbb archeológusai, összehasonlító nyelvészei is szerepeltek. Levélváltásban állott többek között *F. Lindenschmidt*tel, *J. Lubbock*kal, *M. Much*hal, *A. H. Sayce*-szel, *H. Schliemann*-nal, *J. Szombathy*val, *O. Tischler*rel.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy a 19. század utolsó negyedében senkinek sem volt még arra valós lehetősége, hogy a — ma már tudjuk — neolitikus Tordos leleteit és bekarcolt jeleit velük valóban egykorú kis-ázsiai és mezopotámiai emlékekkel hasonlítsa össze. Hiszen azok akkor még a föld alatt rejtőztek, vagy ha már meg is találták őket, még nem közölték, vagy igazi korukat nem ismerték fel.¹⁷ Akár Torma Zsófia, akár más, a tordosi jelek értelmezésében kizárólag spekulációkra vagy a Földközi-tenger keleti medencéjében valahonnan (Trója, Ciprus, Egyiptom) rendelkezésre álló „párhuzamokra” volt elsősorban utalva. Mindezek közül különös figyelmet kell szentelnünk *Trója* vonatkozó leleteinek, ugyanis *a Tordos és Trója között mutatkozó hasonlóságok* hosszú, még ma sem teljesen lezárt tudományos vitát indítottak el.

Torma Zsófia tehát Trója és Tordos között több letettípusban is szoros rokonságot látott:

- az edények oldalára, Trójában pedig különösen az orsókarikákra karcolt úgynevezett írásjelekben,
- az embert ábrázoló agyagszobrocskákban,
- az emberi arccal vagy bagolyarccal díszített edényfedőkben.

Ma már tudjuk, hogy ennek a rokonításnak komoly időrendi akadályai vannak (bár, mint látni fogjuk, a Milojević-féle időrendnek lényegében ezek képezték az alapját vagy legalábbis a kiindulópontját, még akkor is, ha maga Milojević Torma elméleteiről semmit vagy csak alig valamit tudott). A trójai leletek ugyanis évszázadokkal későbbiek Tordosnál.

Torma Zsófiának mégis ez a Tordos – Trója rokonítása lett összes elgondolása közül a legidőtállóbb, és – anélkül, hogy bárki is tudta volna – az európai ősrégészet egyik, évtizedekig sarkalatos tézisének vált a kiindulópontjává.

Bár a Torma-féle eredmények egy része német nyelven is megjelent,¹⁸ nagy visszhangot mégsem keltett. 1896-ban viszont felkereste Torma Zsófiát Szászvároson az akkor még egészen fiatal és kezdő régésznek számító *Reinecke Pál*, aki több adat szerint nemcsak visszaélt Torma Zsófia vendégbarátságával, hanem még arra is merészkedett, hogy az egyébként is ingadozó Hampelnél hátráltassa vagy teljesen elvágja Torma kéziratának közlését.¹⁹ Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy szászvárosi látogatását követően villámgyorsan megjelentesse két cikkét Torma Zsófia kedvenc témáiról, Tordos agyagműveiről, illetve Tordos és Trója kapcsolatairól.²⁰ Egyetlen mondatban említi – nem azt, hogy adatait kitől szerezte, hanem – Torma Lipcsében megjelent munkáját.²¹ Egy szót sem szól viszont arról, hogy a leleteket Tormánál szabadon tanulmányozta, adatokat kapott tőle, amelyeket fel is használt. Ami pedig Reinecke megállapításait illeti, azok gyakorlatilag részben Torma Zsófia két évtizeddel korábbi nézeteinek felelnek meg, legfeljebb tudományosabb külsőbe öltöztetve. Részben viszont azt ismétlik, amit más német kutatók már korábban megírtak: azt tudniillik, hogy Tordos a szalagdíszes kerámia rokona lenne.²² Reinecke kénytelen volt azt is belátni, hogy Tordos bekarcolt jelei valóban egyedülállóak az európai kőkori telepeken, és legközelebbi párhuzamaik (akkor) valóban a trójaiak.

Tordos bekarcolt jeleinek a története itt – egyidőben Torma Zsófia halálának idejével (1899. november 14.) – elágazik. Mielőtt a fő vonalat követnénk tovább, rövid kitérőt kell tennünk annak bemutatására, hogy a magyar archeológiai tudomány vezetői Torma halála és az első világháború vége közötti időben hogyan gondolták Tordost és vele együtt Torma Zsófia örökségét.

Torma Zsófia legalább 10 000 darabból, nagyrészt tordosi leletekből álló *gyűjteményét* a kolozsvári Nemzeti Múzeum vásárolta meg, és ugyanoda került a szerzőnő halála után 86 táblarajzon 2000–2500 tárgyat ismertető kézírata, amely „Dácia a római foglалás előtt” címet viselte.²³ Torma nyilván ezt tartotta fő művének, és tudjuk, hogy – nyilván nagy külföldi szaktekintélyek nyomására – a *Hampel József* által irányított országos múzeumi-akadémiai vezetés még a szerzőnő életében felvette az MTA könyvkiadási tervébe. Hampel azt akarta elérni, hogy a munka a tordosi leletek pusztá tipológiai leírása legyen, semmi több.²⁴ Tormának 1896 végén vagy 1897 elején Sólyom Fekete Ferenchez írott leveléből viszont a következőket tudhatjuk meg: „Most már nem neveti úgy látszik többé Hampel sem a Tordos és Troja közt kimutattam egybekötöttést, a mint ezt a »Budapesti Archaeologiai Értesítő« utóbbi számának 297. oldalán olvashatni, a hol ezt ismertető művemre is kezdenek csodálatosképpen hivatkozni.”²⁵ Az említett hely Reinecke egy további cikke,²⁶ ahol a következőket írja Tordosról: „Miként értesülök, a főfontosságú tordosi leletekről kiadvány készül és tervben van mindenekelőtt egy képes atlasz, nagy számú képes táblákkal, az ábrák rövid leírásával. . . . Czélszerű volna magára Tordosra szorítkozni és el kellene hagyni mindazt, a mi nem függ össze a helylyel s a korrall és lehető szűkre kell szorítani csekélyebb jelentőségű tárgyak ábrázolását, minők az orsók, agyagnehezékek és hasonlók.” A „javaslat” minden bizonnyal Hampeltől származott, amit Torma Zsófiának egy ránk maradt, és 1896. október 2-án Hampelhez írott

leveléből sejthetünk: „Ha 2000-en ... felül levő ábrával és katalógussal ellátott ... nagy, önálló német dolgozatokat az akadémia ki nem adhatja, azt mindenesetre magam sajnálom leginkább, miután a 86 táblára rajzolt tárgyakat 20 évi megfigyelés és tanulmányozás után kiválasztva, azokat nagy költséggel rajzoltattam le. Én nem az ornamentika egyes motívumaira, vagy a kő és csont eszközök illusztrálására fektettem a főszűrt, mert ezekkel kideríteni mit sem lehet; hanem a kultust jelképező tárgyakban és az ezekkel kapcsolatos symbolikában rejlő nevezetességeire gyűjteményemnek, ... az attributumok és symbolumok folytonosságát Babylontól Dániáig, geographiaillag és kronológiailag mutatom ki. ... Ha ezen nagy figyelemmel és gondnal kiválasztott tárgyakat új csoportosításban, sőt csak részben, félegesen hozná az »Arch.Ért.« lehetetlenné válna nekem azok leírása, mivel egy nagy, önálló munka anyagát szétdarabolná egy kisebb műhöz, rám új és igazán kivihetetlen dolgot róvna.”²⁷

Torma Zsófia halála után a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat 1900. decemberi közgyűlésén *Téglás Gábor* és *Hermann Antal* emlékeztek meg az elhunyt-ról.²⁸ Ezekről készített ismertetésében Hampel röviden összefoglalja Torma Zsófia kéziratáról alkotott véleményét is: „A mennyire méltányoljuk a derék kutató (Hermann Antal) pietását az elhunyt iránt, éppannyira csodáljuk a túlzást, melyre szónoki heve ragadta. »A magyar tudományos Olympus Pallas Athenája«, a »tudomány örök arája«, »az erdélyi régészet Jeanne d'Arc-ja«, ily dithyrambikus elnevezéseket bizonyára el nem tűrne boldogult szaktársunk pirulás nélkül és inkább jókedvű tréfának, mint komoly hódoltnak venné. Az is jóindulatú túlzás, hogyha Hermann Antal Torma Zsófia kéziratban maradt főmunkáját az ő »halhatatlansága alapzalogának« mondja. Aligha láthatta Hermann e hátramaradt kéziratokat. Azok közzétételre nem alkalmasak. A ki ezeket így adná ki, a hogy vannak, nem gyarapítaná, de megrontaná azt a dicsfényt, mely Torma Zsófiát, leginkább gyűjtői érdemei miatt, megilleti. Nem is az iratai, de gyűjteményei fogják az ő nemes emlékét legméltóbban megőrizni.”²⁹

Nincs okunk kételkedni abban, hogy ami Torma Zsófia kéziratának elvont szakszerűségét illeti, abban Hampelnak igaza volt. Jól látta, hogy a gyűjtemény fontosabb, mint a róla készülő bármiféle kommentár. Úgy döntött tehát, hogy a kolozsvári Nemzeti Múzeumba került gyűjtemény szakszerű katalógusát az ott dolgozó *Pósta Béla* készíti majd el. Posta meg is ígérte, hogy 1903-ban a bécsi XIII. őstörténeti kongresszuson már be is lehet mutatni a Tordosnak szánt akadémiai kiadvány rajzait.³⁰ Ez azonban elmaradt. Az akadémia régészeti bizottsága legközelebb 1909-ben jelentette be, hogy Torma Zsófia tordosi őskori gyűjteményét könyv fogja ismertetni, és szerzője Posta Béla lesz. Posta ekkor azt ígérte, hogy a kötet 1910 őszén szedhető állapotban lesz.³¹ Ebből sem lett azonban semmi. Az „okokat” maga Posta rövidesen meg is magyarázta. Hitelesítő ásatást végzett Tordos rétegvizsgálatainak tisztázására, de erre az ásatásra csak a lelőhely legszélén volt mód. Az előkerült leletek száma oly csekély volt, hogy azok „alapján a változatos Torma-féle anyag be nem osztható. ... Ez a gyűjtemény nagyon is rászorul az utólagos hitelesítésre.”³² Posta a saját ásatását – szemben Torma gyűjtéseivel – rendszeres átkutatásnak ítélte, annak ellenére, hogy tulajdonképpen sem rétegvizonyokat, sem komoly leletanyagot, tehát valójában semmit sem talált 1910-ben. Mivel úgy ítélte, hogy a külföldre, elsősorban Berlinbe került tordosi leletek sem alkalmasak hitelesítésre, letett arról, hogy a Torma-

gyűjteményt közzegegye: „Ma a fentiek szerint ez nem lehetséges. Nincs olyan sok pénz Magyarországon ilyen publikációkra, hogy könnyelműségnek ne tartanám az olyan közlést, a mely egészen ingatag tipológiai támasztékokon indulna meg és a melynél még a lelőhely sem volna bizonyos. Ha csak annyit is eldöntve látnék, hogy Nándorvállya és Tordos az alapítás és egymásra következés tekintetében egyeznek és bizonyos más lelőhelyek bizonyos meghatározott típusok tekintetében teljesen kizárhatók, már akkor is indokolni tudnám olyan kiadvány megjelentetését, a mely Tordos és Nándorvállya emlékeit mutatná be a Torma-gyűjtemény világításánál. De az adott viszonyok között ez is hiú törekvés.”³³ Kilátásba helyezett viszont egy közleményt saját (sikertelen) tordosi ásatásairól, amely szintén soha nem jelent meg.

Fölösleges lenne felsorolni és elemezgetni azokat a kicsinyes szempontokat, amelyek mind Hampel, mind Pósta álláspontját és döntéseit meghatározták a tordosi gyűjtemény ügyében. Közülük csak egyet emelnénk most ki: Pósta végső lemondása a munka kiadásáról szöges ellentétben van a tárgyak pusztán katalógusszerű közlését javasoló Hampel elgondolásával. De jogtalan és igaztalan volt az a Pósta által állított utólagos követelmény is, hogy rendelkezni kellene a tárgyak rétegviszonyaira vonatkozó adatokkal is. Jogtalan, mert ilyeneket éppen a kifogásokat emelő Pósta saját maga sem tudott feltárni. A legjobb példákat egyébként éppen a Póstát ösztönző Hampel munkái közül választhatnánk ki, amelyekben fehér holló a megbízható, azonosítható lelőhely és a pontos rétegmeghatározás.

Egy további körülmény Pósta őszinteségét is megkérdőjelezi Torma – Tordos ügyében. Ő, aki Torma végkövetkeztetéseivel, a „babilóniai” analógiákkal – nyilván teljes összhangban Hampellel – nem értett egyet, 1916-ban minden korábbinál és későbbinél merészebb feltevessel állott elő: egy Vinča – Tordos típusú, feltehetően talán Tordosról származó díszített agyagedényt egy korongolt, közel-keleti talpas kehelyhez hasonlított (40. t. 1. és 2.).³⁴ Furcsa, hogy éppen ő, aki Torma Zsófiától a pontos lelőhelyet és időrendet kérte számon, nem adja meg egyik edény lelőhelyét sem, de még az irodalmi vagy múzeumi adatokra sem hivatkozik. A két edényről – holott sem formájuk, sem díszítésük nem hasonlít! – megállapítja, hogy a legszorosabb kapcsolatban állanak egymással. Következtetése semmivel sem szakszerűbb vagy valószínűbb, mint Torma Zsófia útkeresései voltak két-három-négy évtizeddel korábban! Banner János kéziratos naplójából az is kiderül, hogy Pósta Béla ásatásokat tervezett Mezopotámiában, amelyekre az I. világháború miatt nem kerülhetett sor.

Pósta elvetélt vállalkozásával a Torma-gyűjtemény sorsa évtizedekre feledésbe merült, és majd csak Pósta tanítványa, *Roska Márton* vállalta el a fél évszázados terhet: a gyűjtemény egy részének közzétételét.³⁵ Roska semmi mást nem tett, mint hűségesen tartotta magát Hampel álláspontjához, és a kutatás számára szűkszavú katalógusként bocsájtotta rendelkezésre Torma leleteinek válogatott részét, az ásatások rövid ismertetésével együtt. Egyik érdeme, hogy a könyv mégis a magyar régészeti kutatás égője alatt jelent meg. Továbbra is sürgető feladat lenne azonban Torma Zsófia Kolozsvárott fennmaradt eredeti rajzanyagának és kéziratának³⁶ kiadása.

Mindettől függetlenül, a tordosi edénytöredékeken felfedezett bekarcolt jelek röviddel Torma halála után elkezdték saját tudományos pályafutásukat. Ebben – éppen a gyűjtemény közzétételének jóvá nem tehető elmaradása miatt – hosszú évekig sem a magyar, sem az erdélyi régiségtudomány nem játszott semmiféle szerepet. A kérdés kutatásában a század első évtizedeitől kezdve egyébként is egy másik központi

lelőhely, a Belgrád melletti *Vinča* ragadta magához a kezdeményezést, és később nevet is adott annak a művelődésnek, amelynek legelső felismert és Torma munkássága nyomán Európa-szerte ismert lelőhelye Tordos volt. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha ma a *Vinča*-kultúra monográfiája úgy tartja számon az eseményeket, hogy a legelső *Vinča*-telep felfedezésére csak 1902-ben került sor.³⁷ A valóságban ez Tordoson már 1865-ben – vagy ha úgy tetszik, 1875-ben – megtörtént.

Reinecke Pál előtt a tordosi jelek szélesebb összefüggéseiről még Torma Zsófia életében írt röviden *A. J. Evans* is, amikor krétai jelek egyiptomi, trójai és tordosi párhuzamaira utalt.³⁸ Összehasonlításai, különösen ami az időrendi oldalt illeti, semmivel sem múlták felül Torma színvonalát. Komoly előrelépést jelentett viszont *H. Schmidt* tanulmánya.³⁹ Ő a helyszínen tanulmányozta a tordosi leleteket. Megállapította, hogy a jelek jól megkülönböztethetők az edények díszítő mintáitól, még a puha agyagba karcolták be őket, és meghatározott rendeltetésüknek kellett lenniök. Összesen 60 jelet, illetve jelrészletet és csoportot különített el, és azokat elsősorban trójai, más évei őskori (főleg phylakopi), egyiptomi (XII. dinasztiai) és „proto-egyiptomi” jelekkel hasonlította össze.⁴⁰ Miután a legegyszerűbb formákról volt szó, könnyű volt párhuzamokat találnia (32–33. t.). Néhány tordosi jelről azt is feltételezte, hogy konkrét előképekre mehetnek vissza, mégpedig az állati és emberi testre.⁴¹

Az 1905-ben felfedezett, Belgrád mellett 10 km-re lévő *Vinča* (Bjelo Brdo) nevű hatalmas tellen *Miloje Vasić* 1908-tól kezdve legalább 1930-ig folytatta ásatásait.⁴² Az csakhamar kiderült, hogy a hosszú életű településnek központi szerepe volt egy nagy kiterjedésű, észak-balkáni – dél-kárpát-medencei művelődés életében, ha nem a törzsi vagy éppen törzsszövetségi székhelye volt, és így értelemszerűen erről a helyről kapta később maga a *Vinča*-kultúra is a nevét. *Vasić* két alkalommal egészen röviden számolt be arról, hogy edényekre karcolt jeleket talált, de nagy összefoglaló művében már nem közölte őket. Az ásatás kezdetleges mérési technikája miatt korukat csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. *Vasić* némileg ellentmondásosan írt a jelek rétegtani helyzetéről: „a piktografikus jelek s jegyek 0,6 méteres mélységtől egészen 5,4 méteres mélységig, de a lakógödör-szintben is előfordultak. . . . *Vinčán* minden rétegben megtalálhatók voltak.”⁴³ Ha valóban nem került volna elő 5,4 méteres mélység alatt bekarcolt jel, az azt jelentené, hogy a *Vinča* – Tordos-kultúra *vinčai* rétegeinek időszakában nem használták volna *Vinčán* a jeleket, csak a *Vinča* – *Pločnik*-kor-szakban. *V. J. Fewkes* valóban úgy látta, hogy a legmélyebb, úgynevezett lakógödör- vagy bothros-rétegből származó néhány jel nem egyéb értelmetlen karcolásnál (meaningless scratches).⁴⁴ Ezzel szemben már *M. A. Georgijevszkij* jeltáblázatából⁴⁵ kiderült, hogy ha nem is sok, de legalább hét jel 5,5 méter alatt került elő, közöttük a legmélyebb 8,1 méterről.⁴⁶ A ma legteljesebbnek mondható jellista szerint a *Vinčán* talált 169 jel közül nyolc volt 5,5 (5,4) méternél mélyebben, mégpedig 5,7, 6,0 6,4, 7,1, 7,3, 8,1 és 9,1 méter mélységben.⁴⁷ Ebből tehát legfeljebb 4 eshet a *Vinča* – Tordos- (A – B) időszakra (a 7,1 méterre és a még mélyebben lévőkre). Ez pedig azt jelenti, hogy a *Vinčáról* magáról származó jelanyag nemcsak számbelileg és típusváltozataiban szegényesebb, mint a tordosi, hanem zömében későbbi is, *Vinča* – *Pločnik*-kori.

H. Schmidt cikke és *Vasić* első, *Vinčáról* szóló híradása után elég hosszú idő telt el, míg ismét szóba kerültek a Tordos-jelcsoport kérdései. *V. G. Childe* röviden tárgyalta a tordosi – *vinčai* jeleket is:⁴⁸ *Vinča* I (azaz *Vasić* alsó rétegei), Tordos és *Csóka* „sok

edényén lehet látni bekarcolt tulajdonjegyeket. Jó részüknek meg lehet találni a párhuzamát Trója II-ből származó orsókarikákon és Egyiptom dinasztiai előtti edényein (34. t.). Egyikőjük sem olyan szállítható darabokon fordul elő, amelyek a kezdetleges kereskedelem tárgyai lettek volna. Inkább etnikai kapcsolatokra utalnak Vinča legelső telepesei és az égei népek között.”⁴⁹ Childe tehát a tordosi – vinčai jelek kérdésében lényegében nem lépett túl azon, amit Torma Zsófia már fél évszázaddal korábban szerényebb ismeretei és hasonlíthatatlanul kevesebb nemzetközi összehasonlító anyag birtokában hirdetett.

Ilyen előfeltételek mellett nem nagyon csodálkozhatunk azon, hogy 1929-ben egy olyan elmélet is jelentkezett, amely szintén felismerni látszott a Vinča-kultúra jeleinek fő kérdéseit, de hipotézisei tudománytalan szélsőségekbe vezettek. *L. A. Waddell* ugyanis nem kevesebbet állított, minthogy a sumerok egy ősi árja nép vagy éppen a legkorábbi gótok voltak. Waddell Vasić 1910-ben közölt vinčai jelei alapján⁵⁰ 26 jelnek kereste meg korai „sumer”, predinasztikus (és első dinasztiai) egyiptomi, valamint trójai párhuzamait, majd állapította meg hangértéküket a sumer olvasatok közvetítésével.⁵¹ Összehasonlításainak célja és egyben végkövetkeztetése a mai legszélsőségesebb „sumer-magyarológusok”⁵² indítékaival és eredményeivel hasonlítható csak össze (utalva egyúttal arra is, hogy az ilyesfajta szélsőségek nem tarthatók kizárólagosan magyar népbetegségnek): „e dunavidéki kerámia tulajdonosainak személynévei [a jeleket az edényeket egykor birtokló tulajdonosok neveinek, „proprietary marks”-nak tartotta] a sumer jelek hangértékei alapján ítélve többé-kevésbé általánosan [elterjedt] sumer nevek vagy címek. E nevek jó részéről . . . korábban már bebizonyítottam, hogy a későbbi gót Eddák . . . gót személynéveinek sumer eredetije. . . . Az itt szereplő dunavidéki telepek [magáról Tordosról nem tesz említést!] egy olyan központi civilizált hatalom kolóniai vagy adófizetői voltak, akik a sumer nyelvet és írást használták.”⁵³ Tehát gót – sumer kolónusok a Duna völgyében! Waddell fejtegetéseire nem fordítottunk volna ennyi figyelmet, ha két szempontból nem érdemelnének mégis említést. Ugyanis ő tárta fel legelőször, hogy a Tordos-jelcsoport jeleinek valós párhuzamait, ha egyáltalában, hát Mezopotámiában kell keresni, és ő adott először mai szemmel nézve is pontos kelteztést a Tordos-jelcsoportnak. Hiszen a valós és ma is elfogadható formai hasonlítások alapján a vinčai jeleket i. e. 3300 – 2700 közé keltezte.⁵⁴ Emlékeztetnünk kell itt arra, hogy a tartariai táblák hagyományos úton elért keltezése éppen e két legszélső időpont között ingadozhat.

Ezt követően ismét évekig nem történt semmi a Tordos-jelcsoport ügyében. 1940-ben jelent meg Georgijevszkij már említett cikke (lásd 45. jegyzet) a vinčai tell edényre karcolt jeleiről. Ez mindmáig az egyetlen munka, amely pontosan megadja az előkerülési mélységeket, hibája viszont, hogy a jelek átrajzolása helyenként gondatlan.⁵⁵ Egy újabb lépés 1948-ban történt, amikor *A. Niřu* az egyik legbonyolultabb tordosi jelnek⁵⁶ meggyőző párhuzamát ismerte fel (11. t. 24.) az *Uruk*ból, az *Eanna-szentély*ből, a IIIa/II rétegbe tartozó úgynevezett Kincsházból származó közismert lazúrkő pecsét-henger lépcsős oltárában.⁵⁷ Ha a tordosi jel valóban ilyen oltárt ábrázol – ami-ben kételkedni kevés okunk lehet –, akkor a hasonlóságnak jelentős bizonyító ereje van, hiszen ilyen típusú oltárszerkezetre Délkelet-Európa újkőkorból nincs adatunk, így a tordosi jelnek helyi előképe aligha lehetett.

Ismét egy évtized telt el, míg 1957-ben *V. Popović* foglalkozott röviden – már ismert elgondolásának bizonyítására (lásd I. 114. jegyzet) – a vinčai és tordosi jelek-

kel,⁵⁸ és saját szavai szerint sajátos hasonlóságokat állapított meg a romániai (azaz nyilván tordosi) kerámiajegyek és az ékírás (sic!) között.⁵⁹ 1961-ben tették közzé a Vinča közelében (ugyancsak az Avala-hegység lábánál) levő telep, *Banjica* bekarcolt kerámiajegyeit,⁶⁰ kilenc más lelőhely (köztük maga Vinča) jeleivel összehasonlítva. A viszonylag pontos adatokkal ellátott közlésből világos, hogy e jelek zöme csakis a Vinča – Pločnik-korszakba tartozhat, hiszen a telep élete leghamarabb a Tordos – Pločnik átmenettel kezdődhetett.⁶¹ Bár a jeltáblázat csak a szóba jöhető (és már akkor ismert) Vinča-telepek egy részét tartalmazta,⁶² az egyértelművé vált, hogy edényekre (és kisebb számban más agyagtárgyakra) bekarcolt jelek készítése nem elszigetelt jelenség volt a Vinča-kultúrában. Az is kiderült, hogy míg a Vinča – Tordos-korban elsősorban az erdélyi lelőhelyek gazdagok ilyen jelekben (helyesebben maga és szinte kizárólag Tordos), addig a Vinča – Pločnik-időkben főleg a szerbiai telepek. Nem az történt azonban, hogy az ilyen jelek készítésének szokása a Pločnik-időszakban áttevődött a Vinča-kultúra központi, szerbiai területeire (és valószínűleg Északnyugat-Bulgáriára, tehát a Vinča-kultúrával határos részekre),⁶³ hanem arra kell gondolnunk, hogy ilyesféle jelek viszonylag zárt típuscsoportja a Vinča – Tordos-időben határozottan csak a Vinča-kultúrára korlátozódott Délkelet-Európában. Annak oka, hogy Erdély késői neolitikumából (azaz a Vinča – Pločnik-kornak megfelelő időből) nem ismerünk rendszeresen előforduló jeleket, egyszerűen az, hogy ilyen kori Vinča-telepek Erdélyben nincsenek. Tordos és Tartaria vidéke ekkor már nem tartozott a Vinča-kultúra területéhez.⁶⁴

A Tordos-jelek kutatásában a következő lépések már a Tartaria-táblák felfedezésének hatása alatt történtek meg. Már Vlassa utalt arra, hogy a kolozsvári múzeumban őrzött Tordos-kerámián található több mint 300 jel későbbi elemzése fontos szerepet tölthet be a Tartaria-kérdés kutatásában.⁶⁵ Rögtön fontos szempont lett összeállítani a jelek minél teljesebb halmazát, és megkísérelni értékelésüket. Magunk egy rövid áttekintés után⁶⁶ először a Tordos – Tartaria-viszony felvázolására vállalkoztunk, és csak Tordos néhány, egészen sajátos jelét⁶⁷ állítottuk párhuzamba korai mezopotámiai festett szimbólumokkal, továbbá egy-két vinčai és banjicai jellel. Követte ezt a számunkra akkor hozzáférhető összes Vinča – Tordos-jel lehetőség szerinti teljes korpuszának összeállítása, és eredményeképpen a *Tordos-jelcsoport* fogalmának a bevezetése.⁶⁸ A Vinča-kultúra 17 és a vele egykorú környező művelődések további 20 lelőhelyéről származó többszáz jelet (13. t.) 35, kisebb-nagyobb gyakorisággal ismétlődő alaptípusba lehetett csoportosítani.⁶⁹ A Mezopotámiával való összehasonlításoknál viszonylag kisebb figyelem jutott a korai festett kerámiák edénydíszító szimbólumaira,⁷⁰ a fő cél – Falkensteint követve – az archaikus táblák jelei közötti valószínű párhuzamok felderítése volt. Ennek során a 20 (21) tartariai jelből 12-nek (változattal 13-nak) találtuk meg párhuzamát a Tordos-jelcsoportban (10–11. t. 1., 3., 6–11., 13., 15., 16., 20., 21.). Ebből 10 (11) közös archaikus mezopotámiai párhuzammal is rendelkezik⁷¹ (10–11. t. 1., 3., 6., 8., 10., 11., 13., 15., 16., 20., 21.). Így a Falkenstein-féle 20 (21) tartariai jelből csak 7-nek (8-nak) – tehát egyharmadnak – nincs jó párhuzama a Tordos-jelcsoportban (10–11. t. 2., 4., 5., 12., 14., 17–19.).⁷² Találtunk, illetve szerepeltettünk viszont néhány olyan Tordos-jelet is (10–11. t. 7., 9., 22–24.), amelyek Tartarián nem fordulnak elő, de van archaikus analógiájuk. Ezek közül az állatfejes szentéllyel, a Larsza város nevére, illetve a lépcsős oltárra emlékeztető jelekkel foglalkoztunk.⁷³

Ezzel a tartariai táblák és a Tordos-jelcsoport (elsősorban maga Tordos), valamint az archaikus mezopotámiai táblák között az összefüggések olyan szorossá váltak, hogy véletlen egybeesésekről, Tartaria–Tordos „függetlenségéről” szó sem lehet. Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a Tordos-jelcsoportnak nagyrészt magáról Tordosról származó jelei határozottan alátámasztják a tartariai táblák Vinča–Tordos-kelezését is. Azon túl, hogy a tordosi telep élete legkésőbb a Tordos–Pločnik- (Vinča B–C-) átmenet idejére megszűnt,⁷⁴ néhány tordosi jel önmagában is jól kelezhető edényen található, olyan edényeken, amelyek csakis az A vagy B1 fázisba tartozhatnak.⁷⁵ Teljesen elképzelhetetlen arra gondolni, hogy egymástól szinte látótávolságra lévő, két nagy telepen talált, szinte teljesen hasonló dolgok az egyik telepen a neolitikum virágkorába, a másikon pedig az egy évezreddel későbbi Coțofeni-művelődésbe tartozzanak. Ráadásul a Tordos-jelek nem bárhol és bármikor, az egész délkelet-európai újkorban és rézkorban fordulnak elő, hanem ilyen számban és bonyolultsági fokban csupán egyetlen művelődésre korlátozódnak. A másik szóba jött művelődésben (jelesen a Coțofeni-ben) pedig nyomuk sincs. A tartariai táblák Vinča–Tordos-kelezésében kételkedni tehát nemcsak nincs okunk, hanem egyszerűen nem is lehet. Más és a lényegyet nem érintő kérdés az, hogy Tartariának Vinča–Tordoson belüli időpontja hogyan viszonylik a Tordos-jelcsoporthoz, különösen annak a Tordoson talált (azaz Vinča–Tordos-kori) jeleihez. Mivel fel kell tételeznünk, hogy Tordoson a jelek nem egyetlen időpontban kerültek az edényekre, hanem egy bizonyos, de meghatározhatatlan időszakon belül folyamatosan, nincs kizárva, hogy a tartariai táblák fiatalabbak a legkorábbi tordosi jeleknél. Nem kizárt azonban az sem, hogy a táblák a korábbiak. Egy ilyen feltevés azonban szinte törvényszerűen vezetne egy olyan hipotézishez, hogy a tartariai táblák kizárólag saját maguk képviselnek egy olyan történeti folyamatot, sőt ebben az esetben eseményt, amely révén közel-keleti hatásra legelőször maguk a táblák készültek, majd hatásukra honosodott volna meg az edényekre jeleket karcolni.

Éppen ezek a történeti szempontok és folyamatok azok, amelyeket *J. Todorović* nem vett komolyan számításba, amikor a saját Vinča–Tordos-jelkorpuszát felállította.⁷⁶ Hat táblán Roska 1941 után a tordosi, két táblán Georgijevszkij 1940 után a vinčai telep jeleit állította össze, és közölt néhány, csak Vasić monumentális publikációjában található típust is. Nem tanulmányozta viszont a Belgrádban eredetiben hozzáférhető edénytöredékeket.⁷⁷ Ennek következtében átrajzolásai szinte hihetetlenül pontatlanok.⁷⁸ Általános következtetései között olyan állítások találhatók, mint például a következők: a krétai lineáris A írás jeleinek jó része hasonló a Vinča-jelekhez, és úgyszintén a főníciai betűírás jelei közül is jó néhány; kérdés, hogy valóban Šumer volt-e az írástudás bölcsője; az égei civilizáció bölcsője talán a Vinča-kultúra volt. Így Vasić hajdani híres elmélete – Vinča egy ion kolónia volt – lényegében mégis helytálló az égei térség és a Duna-vidék kapcsolatainak rendszerében, de fordított irányban és helyesbített időrendben. Azaz a Duna-vidék és különösen a Vinča-kultúra ösztönözte – részben az írás ismeretének terjesztésével? – az égei vidék civilizációs fejlődését.⁷⁹

Az északnyugat-bulgáriai *Gradesnicáról* származó érdekes lelet közzététele⁸⁰ után derült ki, hogy a korai kőrézkori, Kaléto–Gradisteto nevű településen szépszámmal kerültek elő csaknem kizárólag edények fenekére karcolt, jelszerű motívumok.⁸¹ Ha elfogadjuk *H. Todorova* szinkrontáblázatának adatait,⁸² akkor a Vinča B2–C kor-

szakokkal egykorúak. Nem zárható ki teljesen, hogy van valami kapcsolatuk a Tordos-jelcsoporttal.

Ezeknek a munkáknak az alapján *S. M. M. Winn* 1981-ben megjelent könyve⁸³ csaknem pontosan 50 Vinča-lelőhely jeleit dolgozta fel, és Tartarián kívül 937 jelet tartalmaz, amelyeket 210 jeltípusba sorolt. Szerepelnek addig ismeretlen vagy közöletlen jelek is, így *Divostin* (55 jel), *Jela Sabác* mellett (145 jel, 42. t.), *Medvednjak* (50 jel). Határozottan a C 14 kronológia alapján áll, ami az egyes részkérdések tárgyalásánál jól érezhető.⁸⁴ Munkája egy olyan belső analízis, amelynek jellegére legjobban a mű alapját alkotó disszertációjának címe utal:⁸⁵ a Vinča–Tordos-jelek és a tartariai táblák létrejöttét, szerepét és időrendjét Mezopotámia mindenféle szerepe nélkül érteni meg. A tartariai jelek eléggé felületes elemzése alapján megállapította ugyan, hogy Tartaria jelentőségét nem lehet alábecsülni.⁸⁶ de a jelek hasonlóságai alapján nincs semmi kényszerítő erejű érv arra, hogy a tatárlaki táblák mezopotámiai eredetére következtessünk. Úgy látja, hogy a táblák kérdéseit (azaz valószínűleg Falkenstein megállapításait) sohasem vizsgálták felül, mivel a C 14 kronológia hívei megelégedtek azzal, hogy néhány elutasító megjegyzés kíséretében egyszerűen figyelmen kívül hagyják azokat.⁸⁷ Komoly cáfolatra azonban Winn sem vállalkozott. Sem a tartariai táblák, sem a Vinča–Tordos-jelek nem képeznek igazi írásrendszert, mivel a jelcsoportok ismétlődéseinek száma nagyon alacsony, a képszerűség foka kezdetleges (gyakorlatilag csak az állati alaknál valószínű), és így logografikus rendszerre nem gondolhatunk.⁸⁸ A Vinča–Tordos-jelrendszer írássá sohasem alakult át, mert egyszerűen nem kellett átalakulnia.⁸⁹ Maguk a jelek pedig nem mások, mint határozott vallásos tartalmat hordozó szimbólumok, amelyeket különböző szinteken (egyéni okokból, rögződött rítusoknál, az általános termékenységhit keretében) kultusztárgyakon és edényeken ceremóniák előtt vagy során alkalmaztak.⁹⁰ Helyi kialakulásukat többek között olyan érvekkel igyekszik bizonyítani, mint hogy a Körös-kultúrában már elkezdődött a piktogrammok használata. Erre azonban a Hódmezővásárhely-Vata-tanyán előkerült pecsételön kívül nincs bizonyíték.⁹¹

Ma már látható, hogy a Vinča-kultúra déli területein a jelek ritkábbak és későbbiek. Ezt mutatja a Bánátból legutóbb közölt, régi és új ásatásokból öt lelőhelyről (*Versec At* és *Mesic Kanal*, *Potporanj–Kremenjak*, *Banatska Subotica–Cerovica* és *Crvena Crkva, Carina*) származó 233 Vinča B2–C korú jel (36–37. t.). Ismeretlen típus nincs közöttük,⁹² Tordoshoz viszonyítva bonyolultsági fokuk alacsony. Lehet, hogy amikor a Vinča-kultúra feladta erdélyi területeit, a jelek készítésének szokása főleg a szerbiai lelőhelyekre, magára Vinčára, Banjicára és a Bánátra koncentrálódott. Emellett szól a Bánátban fekvő Parácról nemrég közölt 13 jel is (20. t. 2.).⁹³ Egy részük inkább díszítésnek tűnik, a többi jól megfelel a tordosi jeleknek. Keltezésük a Vinča B szakasz lehet, hiszen a kerámiában a szakálhát csoport típusai is megtalálhatók. A jelek bánáti sűrűsödését az erdélyi Vinča–Tordos-telepek megszűnése önmagában nem magyarázza meg, hiszen ha a jelek használata minden területen mindig általános lett volna a Vinča-kultúrában, akkor a Vinča–Tordos-korból magáról Vinčáról is több jelet kellene ismernünk. Tudjuk azonban, hogy a korai jelek száma ott kevés.

Winn szerint sumer vagy sumer szolgálatban álló fémfelfedezők (prospectors) azért nem hasznosíthatták az erdélyi ércforrásokat, mert a korai (Vinča A–B) jelek időpontjában, amit a radiokarbon mérések i. e. 4200–4000 közé tesznek, ilyen fém-

igény még nem létezett.⁹⁴ Ez természetesen önmagában még nem lehetne kizáró érv, hiszen az új elméletek szerint a délkelet-európai fémművesség, beleszámítva az aranyat is, már az i. e. 5. évezred folyamán működött.

Nézzük azonban ezt a kérdést egy pillanatig függetlenül a radiokarbon időrendtől, a hagyományos történeti keltezés alapján! Ebben az esetben látható, hogy a szóban forgó fém- (réz- és arany-) igény, illetőleg a fémfeldolgozás nagyarányú fellendülése akár Mezopotámiában, akár a Földközi-tenger keleti medencéjében, akár Egyiptomban pontosan egy időre esik a Vinča-kultúra évszázadaival, nagyjából a 3000–2500 közötti évekre, tehát a Vinča – Tordos- és Vinča – Pločnik-korú jelekkel azonos korszakra. Feltételezhetjük azt is, hogy egy külső, majd belső fémigény először a Vinča – Tordos-kultúra *erdélyi* területén levő *réz- és aranylelőhelyek* iránt nyilvánult meg, amelyek felszíni előfordulásai könnyen felderíthetők és bányászkodás nélkül „kitermelhetők” voltak. Amikor pedig a fémnyersanyagok bányászatára volt már szükség, a beszerzési lehetőségek áttevődtek a *szerbiai rézlelőhelyek* felé. Ezeket a rézlelőhelyeket ugyanis pontosan abban az időben kezdték művelni, amikor a Vinča-kultúrában a jelek készítése is áttevődött a szerbiai telepekre, pontosan azokra a részekre, ahol a rézforrások is vannak.⁹⁵ A tartariai táblák hátterében álló közel-keleti kapcsolatok magyarázatára továbbra is ez marad a legegyszerűbb és legésszerűbb lehetőség,⁹⁶ mindenesetre gazdaságilag indokoltabb, mint kizárólag a vallásos-mágikus régiókban – vagy a rongó-rongó-írás modelljével – keresni a Tordos-jelcsoport és a tartariai táblák létrejöttének okait.

Winn bizonyára némi joggal bírálta 1968-as elgondolásunkat a Tordos-jelcsoport egy részének mezopotámiai párhuzamairól.⁹⁷ Ma már árnyaltabban látjuk a kérdést, és nem gondolunk arra, hogy ezek az igen korai (főleg Haszúna – Halaf – Számarra-kori) szimbólumok közvetlen hatással voltak a Körös – Starčevo-kultúra, illetve a később a területén kialakult középső és késő neolitikus művelődések motívumaira vagy jeleire. Erre elsősorban a délkelet-európai korai pecsétnyomók figyelmeztettek, amelyek korai (Körös – Starčevo-) és későbbi (nagyjából Vinča – Pločnik-kori) típusairól világosan látható, hogy nem nagyon fűzik őket szálak Mezopotámia pecsételőiparához, annál több viszont Anatóliához.⁹⁸ Mezopotámiai hatások tehát csakis a Levante és Anatólia közvetítésével érvényesülhettek, amint azt a pecsétthenger-utánzatok nagyon jól bizonyítják.

Időközben azonban olyan újabb leletek és szempontok merültek fel, amelyek mégis csak szükségessé teszik, hogy a Tordos-jelcsoportot *közel-keleti kerámiajelekkel* párhuzamba állítsuk. Winn utalt arra, hogy edényre karcolt jegyek Mezopotámiában az Uruk-kor előtt ismeretlenek, vagy nem figyeltek fel még rájuk, és így közöletlenek.⁹⁹ Újabban az elsőrendű civilizációs központ peremvidékeiről és részben még távolabb fekvő lelőhelyekről olyan, az írás helyi ismerete és használata előtt vagy alatt keletkezett jelcsoportokat tettek közzé, amelyek láthatóan a Tordos-jelcsoportéhoz nagyon hasonló rendszereket alkotnak. (Két ilyen rendszerre már Winn is utalt.)¹⁰⁰ Érdemes röviden bemutatnunk néhány ilyen jelcsoportot és Tordossal mutakozó hasonlóságait.

Előre kívánczik annyi, hogy magából Mezopotámiából valóban nem rendelkezünk egy olyan munkával, amely összegyűjtötte volna az írás kialakulása előtti prehisztórikus időszakok edényekre karcolt vagy festett jeleit. Ezt tapasztaltuk saját jellistánk¹⁰¹ összeállításakor is. Azóta ez a hiány – főleg a Szúza-környéki sok jel alapján ítélve –

feltűnővé vált.¹⁰² Egészen valószínűtlen, hogy csak és kizárólag Dél-Mezopotámia őskori lakossága ne használt volna karcolt vagy festett jeleket edényei valamilyen célból vagy célokból való megkülönböztetésére.

Az elmúlt néhány évben több tanulmány is megjelent Irán és az Indus-völgy lelőhelyein talált őskori vagy későbbi jelekről. Az egyik — több korábbi anyagközlés ismeretében¹⁰³ — a beludzsisztáni Kachi síkságon lévő *Mehrgarh*-ban az 1974–1978 közötti ásatások során talált 850, égetés előtt edényekre karcolt jelet közli. Összesen 147 variációjukat 50 típusba sorolja. A jelek a IV–III. rétegekből származnak, keltezésük a 4. évezred közepétől a 3. évezred közepéig terjed (valószínűleg C, 14 alapú adatokról van szó). A IV. rétegben a jelek még egyszerűek, később nagyobb a típusok száma, és bonyolultabbak. Néhány korábbi feltevessel szemben *Quivron* úgy látja, hogy ez a rendszer nem fejlődött át egy igazi írásrendszerré, azaz a harappai írásba. Egyszerűen arról van csupán szó, hogy i. e. 3500-tól kezdve szükség lett a beszédén kívül egy más kommunikációs eszközre is,¹⁰⁴ ez azonban megállapodott ezen az alacsony, magános jeleket használó, jóval az írás kialakulása előtti fokon. *Mehrgarh* jeleinek egy része ismeretlen numerikus rendszert alkot,¹⁰⁵ a többi a Tordos-jelcsoport legtöbb jeléhez képest egyszerű, feltűnően lineáris, képszerűségük foka nagyon alacsony. Közülük néhányhoz lehetne találni párhuzamot a Tordos-jelcsoportban is,¹⁰⁶ azonban ezek a hasonlóságok éppen a rendkívül alacsony bonyolultsági fok miatt aligha lehetnének szignifikánsak.

D. Potts röviddel *Quivron* után közölte a *Tepe Yahya*n talált jeleket.¹⁰⁷ Fő szempontja az, hogy mi a viszonyuk részben a protoelámi, részben a Harappa-íráshoz. A 353 feldolgozott jel (közülük 241 származik hitelesen rétegből) a IV C2–1 (3000–2800) — IV B6–1 (2700–2200) — IV A3–1 (2200–1800?) — I (i. e. 500) rétegek alatti két és fél ezer éves hosszú időszakból való (14. ábra). Mind égetés előtt lett bekarcolva, és zömmel a IV B1–IV A1 rétegekben, i. e. 2200–1800 között gyakoriak (207 jel, 151 változatban).¹⁰⁸ A 353 jelet Potts 76 típusba és 20 alaptípusba sorolta.¹⁰⁹ Az 1–32. típusok valamilyen numerikus szisztéma tagjai. A 60a–61-nek és 64-nek utalt ATU (110–111) és más archaikus sumer, illetve protoelámi jellel mutakozó hasonlóságára. A jelek száma *Tepe Yahya*n csak viszonylag nagy, mivel pakisztáni (*Damb Sadat*) és iráni (*Shahdad*–*Xabis*) lelőhelyekről 362, illetve 348 ismert. De érdekes, hogy ahol két lelőhely között nagy hasonlóságot várnánk (például *Tepe Yahya* és a közelében fekvő *Shahdad* között), csak nagyon kevés jel közös (17), és még sokkal kevesebb más lelőhelyekkel (*Mundigak* 3, *Baktria* 8, *Türkmenia* 2). A protoelámi írás egyes tagjaihoz viszont a 76-ból 24 típus hasonló.¹¹⁰

Fontosak lehetnek számunkra Potts következtetései *Tepe Yahya* és a hasonló korú más kelet-iráni jelrendszerek kialakulásáról. Eszerint a *Tepe Yahya*-i jelek és a protoelámi írás (időhatárait i. e. 3400–2800 közé teszi) közötti formai hasonlóságok nem kizárólag abból adódnak, hogy jeleik nagyon általános alapformák. Az agyagtáblákra alkalmazott írást ismerő és használó protoelámiaknak az i. e. 3. évezred elején *Tepe Yahya*n, mint egy kereskedelmi kolónián való jelenléte hatással lehetett környezetükre. Úgy is, hogy bevezethette a gondolatoknak jelek segítségével való rögzítését, a jelzés fogalmát meghatározó-azonosító jelek alkalmazását, tehát olyan funkciókat, amelyek számára Elámban igazi agyagtáblák és pecséthengerek szolgáltak. Az is lehetséges, hogy miközben az írástudatlan őslakók így megismerkedhettek az írás létezésével és néhány fogalmával, miután a protoelámiak visszavonultak *Tepe*

Yahya körzetéből, a helyiek egy része bizonyos jeleket megőrzött a kerámián való alkalmazásra. Más Tepe Yahya-i jeleknek ugyanakkor semmi köze nincs a protoelámi írásjelekhez. Lehet, hogy az egyezések mögött semmiféle funkcionális kapcsolat nincs, még akkor sem, ha olyan Tepe Yahya-i jelről van szó, amely kétségtelenül protoelámi inspirációra jött létre, mivel nem tudjuk, hogy mit jelentenek (mit akartak közölni) az edényekre karcolt jelek. Lehet az is, hogy a Tepe Yahya-iaknak (a protoelámiak visszavonulása után) saját elgondolásaik voltak jeleik használatáról, és ez teljesen idegen és független volt a protoelámi írnokok elképzeléseitől, akik agyagtáblákra írtak.

Határozottan mindenféle protoelámi inspiráció ellen szól, hogy Tepe Yahyán nagyon kevés jel van a protoelámi jelenlét és a IV A réteg, azaz a jelek zöme közötti több évszázados időszakból, i. e. 3000–2200-ból. Elképzelhető – fejezi be Potts –, hogy a protoelámiak közvetlen jelenléte után a helyiek megtelepültek magán az egykori kolónián (tehát a tellen) is, és ők a saját használatukra alkalmaztak néhány olyan jelet, amilyeneket korábbi szomszédaik (a tellen lakó protoelámiak) feljegyzésekre használtak.¹¹¹

Említettük, hogy Tepe Yahyán 24 típus hasonló a 76-ból a protoelámi írásjelekhez. Több, mint érdekes, hogy ebből a 24-ből 21 a Tordos-jelcsoportban is megtalálható (e 24 típusból a IV C–B–A-ban 15 volt használatos, a többi későbbi). Ezt az összehasonlítást azonban érdemes azzal kezdeni, hogy először megnézzük a Tepe Yahya-i és a Tordos-jelcsoport közvetlen párhuzamait. Ha a 76 típusból (148, vagy, mint Potts 2. táblázatán látható, 152 variációban) 32 típus (54 variációban) numerikus szisztéma tagja, akkor a megmaradó 44 típusból (94 variációban) 28 típusnak (legalább 41 variációban) van kielégítő, sőt pontos tordosi párhuzama.¹¹² Azaz a típusok egyezése több mint 50, pontosan 64%-os! Ráadásul a hasonlóságok – amint azt a két táblázat (13–14. t.) egymás mellé helyezésével bárki ellenőrizheti – nem a leg-egyszerűbb, pusztán lineáris jelekre terjednek ki, hanem a két rendszerben előforduló bonyolultabbakra is. Úgy tűnik föl tehát, hogy a formális hasonlóság nagyobb a Tordos-jelcsoport és Tepe Yahya IV C–IV A jelei, mint az utóbbi és a protoelámi írásjelek között. Tepe Yahyán – protoelámi viszonylatban – mint láttuk a hasonlóságok eredendő okának megértésénél, a nagy – legalább 600–800 évnyi időbeli különbség jelenti a problémát, Tepe Yahya és Tordos között pedig a nagy térbeli távolság is. További mérlegelendő szempont, hogy míg a Tepe Yahya-i jeleknek volt helyi inspirációjuk (akár a protoelámi írásra, akár, mint látni fogjuk, korábbi őskori jelrendszerekre gondolhatunk), addig a Tordos-jelcsoportnál ilyennek semmi „jele”. Körös–Starčevo-kori (tehát az egyetlen szóba jöhető korábbi) karcolt vagy festett jelekről nem tudunk, még elszigetelt esetekről sem.¹¹³ Nincs ilyen adat a Balkán más részeiről vagy Görögország neolitikumából sem.¹¹⁴

Dollfus és Encrevé közös cikkükben többek között éppen azt a kérdést vizsgálták meg, hogy valóban csak protoelámi írásjelek (agyagtáblák és pecséthengerek) adhattak-e ösztönzéseket a Tepe Yahya-i karcolt jelek kialakulásához.¹¹⁵ Szerintük ugyanis, ha vannak nagyon hasonló kerámiajelek a területről a protoelámi jelenlétet (sőt magát a protoelámi írást) megelőző időkből is, akkor inkább az a valószínű, hogy a helyi előfutárok képezhették az alapját a későbbi, például Tepe Yahya-i kerámiajeleknek, sőt magának a protoelámi írásnak is.¹¹⁶ Magában Szűzában nincs adat az i. e. 4. évezred eleje előtti megtelepedésre, és így ilyen korai előfutárokat ott nem is kereshetünk.

A Szúza környékén található 150 korábbi telep közül mintegy tízen folytak kisebb-nagyobb ásatások, és három lelőhely kerámiaanyagán figyeltek meg bekarcolt és festett jeleket: Djaffarabad, Djowi és Bendebal edényein.

Djaffarabad 7 kilométerre van Szúzától, és i. e. 5000 körülől egészen Szúza alapításáig létezett (azaz a negyedik évezred elejéig). Az I. periódusból (6–4. réteg) 30 000 edénytöredék van, 5 különféle árufajtával. Ezeken égetés előtt karcolt, továbbá szárítás után, de még égetés előtt festett jeleket találtak. A karcolt jelek mindig a világos színű, festetlen anyagon vannak, 2884 cserépből 353 a fenékrész, és összesen 35 jel van rajtuk. A festett jelek a 3. típusú, egyébként festetlen edényeken találhatók, 23 darabból három. A 4. típusú festett kerámiából 11306 darabból minden huszadikon fordul elő festett jel. Mind a festett, mind a karcolt jelek az edényeknek ugyanazokon a részein fordulnak elő, és egyébként is hasonlóak egymáshoz.¹¹⁷

Djowi csak két kilométerre van Djaffarabadtól, és i. e. 4700–4600-tól 4200-ig folyamatosan volt rajta település. Bár az ásatás kisméretű volt, az mégis kiderült, hogy a kizárólag karcolt jelek csak a 16–11. ásatási szintekben fordultak elő (a legalsó, I- és az átmeneti rétegben egy időben Djaffarabad 6–4. szintjével, és az azt követő hiátussal). A jelek megszűnése a fiatalabb, 10–4. szintekben aligha lehet véletlen. A feldolgozott 4157 töredék közül 85-ön, mégpedig fenéktöredékeken figyeltek meg jeleket, összesen a fenékrészek 22,7%-án. Az elég kis számú jel 26 alaptípusba sorolható. Ebből 14 egy-egy réteghez kötődik, 12 több rétegben is megvan, de mindig csak egymást követő szintekben. Egyszerű és univerzális jelformákról van ugyan szó, de a fentiekből kiderül, hogy egy-egy jel generációkon keresztül megőrizte jelentését, bár egy évezred választja el őket. Djowit Tepe Yahyával 15 közös jelforma köti össze. A 26. jel (kecske) kivételével minden jel lineáris, és közülük több is numerikus szisztémáról árulkodik.¹¹⁸

Összefoglalásként kiderül, hogy (legalábbis e két lelőhely adatai szerint) a festett jelek korábban jelentek meg, mint a karcoltak, de hamarabb is tűntek el, majd a karcolt jelek zömmel való előfordulása után Djaffarabad felső rétegeiben, azaz Szúza I alapítására (ami megfelel Djaffarabad III. periódusának, a 3d–1 szintnek) a jelek általában eltűnnek.¹¹⁹ A különböző lelőhelyek összehasonlításából kitűnhet, hogy bizonyos jelek között mindenfelé nagy a hasonlóság, mert ezek értelemszerűen jönnek az ecsetet vagy stílust kezelő személy kezére (így például az $\times$ vagy a $+$). Szúza vidékének 5. évezredi jeleinél tehát szó sincs arról, hogy rendszerükből fejlődött volna ki a protoelámi írás, hiszen egy teljes évezred van közöttük. Djowi (és Djaffarabad) jelei tehát nem egy, hanem több lépcsővel vannak az írás kialakulása előtt, de valamilyen módon mégiscsak írás igen korai előfutárai, mert

- agyagra készültek bekarcolással vagy jelkészítő eszközzel („stílus”);
- formakincset, rendszert alkotnak;
- olyan absztrakt formák, amelyek a nyelv leképezésére alkalmasak, beleértve a számokat is. Ezen a korai fokon azonban még csak konvencionális jelek voltak, magára a nyelvre vonatkozó minden kapcsolat és utalás nélkül.¹²⁰

Vessünk egy pillantást arra, hogy milyen hasonlóságok mutatkoznak a *Tordos-csoport és Djowi jelei között*. Kiderül, hogy a 26 Djowi-típusból legalább 15-nek van egészen jó párhuzama, közöttük minden bonyolultabbnak.¹²¹ Ha leszámítjuk a nyilván numerikus jelentésű Djowi 1–2–3-at (sőt talán a 4-et is), akkor 22-ből 15-nek. A megfelelések tehát 68%-os egyezést mutatnak Djowira vetítve, és ha a Tordos-

csoportban 34 alaptípussal számolunk (a numerikus értékű jelek ebben sincsenek bennel),¹²² akkor 44 %-ost Tordosra vetítve. A 68 % meglepően közelít a Tordos és Tepe Yahya közötti 64 %-hoz (Tepe Yahyára vetítve). Ha pedig a viszonyt a tordosi 34 alaptípusra vonatkoztatva nézzük, az előfordulási arány 88 %-os. A Tordos-jeltáblázat ugyanis túlságosan tömörítette az egyes jeltípusokat, abból az elgondolásból kiindulva, hogy az absztrakció ilyen korai fokán egy-egy típuson belül jelentős mozgásteret kell számítani a variációkra.¹²³ Az arányszámításokat azonban Winn rendszere alapján nem végezhetjük el, mert ő 210 típusát nem rendszerezte alaptípusokba, és így a 210-ben a variációk, sőt a numerikus jelentésű jelek is bennfoglaltatnak.¹²⁴

Kérdés, hogy e távoli jelrendszerek között kereshetünk-e kapcsolatokat. Ismeretlen tényező ebben a hatalmas térbeli távolság, amely a földrajzilag mindenképpen elszigetelt Tordos-csoport esetében komolyan figyelembe veendő. Azt is láttuk azonban, hogy területileg egymáshoz közel fekvő és időben is közel álló lelőhelyek (csoportok) edényjelei között a várhatónál *kisebbnek* bizonyult az egyezések száma (lásd a 110. jegyzetnél!), míg egészen távol fekvő esetekben jóval nagyobb (Tepe Yahya és Tordos között). Feltétlenül szerepet játszik az is, hogy milyen az összehasonlított elemek minősége, jelek esetében a bonyolultsági foka. Igazuk lehet azoknak, akik azt mondják, hogy egészen egyszerű elemek (például az $\times$ és a $+$) között a megfelelés csak látszólagos, és így véletlenszerű lehet.¹²⁵ Azok a jelek azonban, amelyek most a Tordos-jelcsoportból összehasonlításra kerültek, zömmel nem ebbe az elemien egyszerű kategóriába tartoznak.

Mindenképpen mérlegelendő az esetleges helyi előfutárok szerepe. A Tepe Yahya-i jeleknek a protoelámi írásjelekből való származtatása ellen azt a komoly érvet lehet felhozni, hogy közöttük jelentős időbeli űr van (600–800 év, ha a radiokarbon alapú kronológiát használjuk, nyilván kevesebb, ha a hagyományosat). Ennél azonban mindenképpen nagyobb űr van az egyébként területileg is távolabbi Djaffarabad, Djowi jelei és a Tepe Yahya-iak között (hiszen az előbbiek még az igen korai és csak kivételesen előforduló szúzaí bekarcolt jelek első fellépése előtt megszűntek).¹²⁶ Ilyen alapon tehát inkább arra kellene következtetnünk, hogy az egyre több feltárt lelőhelyről egyre-másra előkerülő korai, egymáshoz sokban hasonló jelrendszerek mindenütt egymástól teljesen függetlenül alakultak ki. Van azonban egy másik lehetőség is: megvárni a valószínű megoldással – megoldási kísérlettel – azt, amikor minden lelőhely teljes feltárása után a származásoknak és kapcsolatoknak teljesen pontos vonalát lehetne majd felállítani. A már ma is járható út az, hogy a rendelkezésre álló jelrendszerek *létrejötté* mögött kell, nem feltétlenül közös törvényszerűségeket vagy esetleg bizonyítható kapcsolatokat keresni. Nézzünk először néhány általános tényezőt!

Az időtényező. Ha a Tordos-jelcsoport C 14 mérésű keltezését vennénk alapul (4200–3800), akkor a legkésőbbi Djowi-jeleknél is *későbbi*,¹²⁷ az archaikus mezopotámiai, protoelámi és természetesen a Tepe Yahya-i írásnál és jelrendszereknél pedig jelentősen (legalább egy évezreddel) *idősebb* lenne. Térbeli izoláltságához tehát időbeli elszigeteltsége járulna, hiszen közvetlen és tágabb környékén, Délkelet-Európában sem előtte, sem utána évezredekig nyoma sincs sem jeleknek, sem írásnak, semmiféle előfutárnak vagy folytatásnak. Másutt pedig vele egyidőben ma még ugyancsak nem tudunk semmilyen jelrendszerről. Tudjuk azonban, hogy radiokarbon keltezések alapján ma még nem állítható fel megbízható közel- és közép-keleti őskori időrend az i. e.

5. és 4. évezredek művelődéseire, és különösen nem lehet megállapítani az egyes időszakok tartamát.¹²⁸ Így Djaffarabad és Djowi magas keltezései — az egyes fázisaik hosszával együtt — egyelőre nem érnek többet olyan becsült értékeknél, amelyek akár több évszázaddal vagy akár egy évezreddel is alacsonyabbak (és a megfelelő mértékben rövidebbek) lehetnek a valóságban. Mivel a Tordos-jelcsoport keltezésénél a hagyományos időrend alapján állunk, a Djowi- és Djaffarabad-jelrendszerrel való időrendi összehasonlításra jelen pillanatban nincs semmi reális alap. Az egyes időrendi oszlopok összehasonlításának módszerét¹²⁹ pedig a nagy térbeli távolság miatt nem tudjuk alkalmazni.

Ha azonban a Tordos-jelcsoportot hagyományos módon i. e. 3000 körülre keltezzük, akkor időbeli izoláltságának egyik összetevője azonnal megszűnik, hiszen a már kialakult írásrendszerek — és elsősorban a mezopotámiai — archaikus szakasza éppen erre az időre esik.

Mint már rámutattunk, nem valószínű az, hogy a *Tordos-jelcsoport teljes térbeli és részleges időbeli elszigeteltsége* megváltozik, hiszen semmi esély arra, hogy akár nála korábbi (kora neolitikus), akár későbbi (rézkori — kora bronzkori), hozzá hasonló gazdagságú és komplexitású jelrendszerre Délkelet-Európában az elkövetkező évek ásatásai rábukkannának. Azt kell mondanunk, hogy a területet sokkal jobban ismerjük az elmúlt száz év ásatásai alapján, mint például Iránt az i. e. 5–3. évezredben. Ott akár az edényekre karcolt jelek esetében is egyik napról a másikra bekövetkezhet meglepetés, Délkelet-Európában azonban aligha.

Nem elhanyagolható tényező az egyes rendszerekben, illetve lelőhelyeken¹³⁰ előforduló *jelek száma*. Tudjuk, hogy egy ilyen értéket nagyon óvatosan kell kezelni, hiszen nagymértékben lehet következménye az ásatás méretének és elért mélységének, továbbá annak, hogy a feltárt kerámiát milyen alaposan tanulmányozták, vagy tanulmányozták-e egyáltalán. Ennek tudatában is érdemes figyelni arra, mekkora a jelek száma néhány lelőhelyen: *Mehrgarh* 850, *Tepe Yahya* 353, *Damb Sadat* 362, *Shahdad* 348, *Djaffarabad* 500–600 között, *Djowi* 85,¹³¹ *Tordos* 335-nél valamivel kevesebb.¹³² Kérdés, hogy lehet-e teljesen véletlen a 350 körüli érték gyakori ismétlődése.

Valószínűleg többet mond ennél az egyes lelőhelyeken előforduló *típusok száma*, bár ezt is befolyásolja a megtalált jelek száma. Ez leginkább Djowinál érezhető, ahol a 85 jelből 26 típust lehetett kiválasztani (a variációk száma ismeretlen, legfeljebb 59). *Mehrgarh* viszonylag nagyszámú jele (850) 50 típust alkot (147 variációban), *Tepe Yahya*n 20 főtypus van (76 típusban, 151 variációban), *Tordos*nál 34–36 típus, és a variációk száma 150 körül van, magán Vinčán Winn táblázata szerint¹³³ legalább 39 típus fordul elő (legfeljebb 120 variációval). Ha a jelek száma és a típusok száma között egyenes arányosság lenne, akkor *Mehrgarh* 850 jelénél 158 típusnak kellene előfordulnia, holott csak 50 van.¹³⁴ Ezt egyértelműen úgy értékelhetjük, hogy a típusok állandósultak, és számuk bizonyos mértékig függetlenedett az előforduló (használt) jelek gyakoriságától. A kérdés pontosabb megítélését az nehezíti, hogy az egyes jelek és jeltypusok korrelációja egységes szisztéma szerint nincs még kidolgozva, és így különösen nehéz feladat két lelőhely jeleinek az összehasonlítása. Ma gyakorlatilag csak *Tordos* és *Tepe Yahya* alkalmasak arra, hogy jeleiket típusról típusra összehasonlítsuk, és a mutatkozó hasonlóságok között megpróbáljunk kimutatni szabályosságokat vagy esetleg törvényszerűségeket. Ezeket az elemzéseket kedves barátunk, *Boros Endre* matematikus végezte el.

Azt a kérdést vizsgálta meg, hogy *lehetett-e valamilyen kapcsolat* (például közös eredet) *a tordosi és a Tepe Yahya-i jelek között*. Egyik lelőhelyen sem alkotnak a jelek összefüggő „szöveget”, és egy-egy jel is csupán néhányszor ismétlődik. Ugyanakkor nem minden jel fordult elő mindkét lelőhelyen. A két lelőhelyről összesen 64 különféle jelforma ismert, illetve került a vizsgálatba¹³⁵ (számjelek nem). Ezek közül 26 mindkét lelőhelyen előfordul.

Leelőhely	Jeltípusok száma		Előfordulások száma		
	közös	csak ott	összesen	közös	csak ott
Tordos	26	40	170	118	52
Tepe Yahya	26	50	195	112	83

Az adott körülmények miatt csak a jeltípusok gyakoriságának vizsgálata volt lehetséges (a vizsgálatba vont típusokat lásd a 135. jegyzetben, magukat a jeleket a 13–14. t.). Egy közös eredet hipotézisét vizsgálva a következő számításokat végeztük el:

1. rangszám-statisztika (U-statisztika),
2. korrelációs számítás,
3. homogenitásvizsgálat (χ^2 - próbával).

Elvégeztük mindezeket az összes jeltípusra és a közösen előforduló jeltípusokra külön-külön is. Az eredmények:

1. *Rangszám-statisztikák:*

	Tordos		Tepe Yahya	
	összes	közös	összes	közös
Rangszám	3477	626	4779	752
U-statisztika	1397	275	2699	401
M(U)	2048	338	2048	338
D(U)	208,21	53,6	208,21	53,6

Ennek alapján annak a valószínűsége, hogy a különböző jeltípusokat ugyanolyan módon (arányban) alkalmazták a két lelőhelyen, a következő:

– az összes jeltípusra: $p \leq 0,11 \simeq \left(\frac{208,21}{2699 - 2048} \right)^2$,

– a közös jeltípusokra: $p \leq 0,72 \simeq \left(\frac{53,6}{401 - 338} \right)^2$.

2. *Korrelációs együttható:*

- az összes jeltípusra: 0,298,
- a közös jeltípusokra: 0,465.

3. Homogenitásvizsgálat:

Jeltípus	Mintaméret		Paraméter	χ^2	Küszöbvalószínűség (p)
Összes	170,	195	63	188,52	$p < 0,001$
Közös	118,	112	25	54,23	$p < 0,001$

Következtetések: a kapott eredmények nem valószínűsítik, hogy a különböző jeltípusokat hasonló gyakorisággal alkalmazták volna a két lelőhelyen, azaz nem valószínűsíthető a jelek olyan közös eredete, amely egy azonos értelmű „jelentést” (alkalmazást) tételezne fel.

A számítások azonban nem zárják ki annak a lehetőségét (de nem is valószínűsítik), hogy a jelek vagy egy részük közös eredetű. Sőt, még e jelek „jelentése” és rendeltetése is lehet közös eredetű, amennyiben más körülmények indokolnák az azonos jelentésű jelek eltérő gyakoriságát (például az életmód).

E célból megpróbáltuk a jelek egy olyan részét keresni, amelyre valószínűsíthető lenne valamiféle kapcsolat a két lelőhely között, de nem sikerült ilyen értelemben szignifikáns (és nem triviális) jelhalmazt kijelölni.

*

Sajnos, a Tordos-jelcsoportban egyik lelőhelyről sem állanak rendelkezésre olyan adatok, amelyekből közvetlenül lehetne következtetni a jelek rendeltetésére, az egyes közösségek életében játszott jelentéshordozó és -átadó szerepükre (például raktár-épületekben való — gyakori előfordulásuk, változatlan továbbélésük két- vagy több rétegen át, egyes családokhoz = lakóépületekhez való tartozásuk, egyes edénytípusokhoz való feltűnő kötődésük vagy azokon való kizárólagos előfordulásuk).¹³⁶ Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban röviden feltétlenül ki kell térni arra, hogy tisztán technikai szempontból milyen tanulságokat szerezhetünk a görög szárazföld és szigetvilág bronzkori jelrendszereinek kutatásából. Ha csak egy futólagos pillantást is vetünk a *Tírinsz*ből származó edénykarcokra (38. t.), a *mükénéi elefántcsont faragványokon* található bevésett jelekre (39. t.) vagy az *Égina szigetén* kiásott bronzkori kerámián látható jelekre,¹³⁷ rögtön látható, hogy főleg az előbbi két helyen a jelek nagy része tökéletesen hasonló a Tordos-jelcsoport megfelelő típusaihoz. A bonyolultabb jelek az edények vállán vagy a fül környékén láthatók. *Tírinsz*ben a 80 különböző jel valóban kissé bonyolultnak hat ahhoz, hogy egyszerű edényjegyeknek tartsuk őket.¹³⁸ A főleg magából *Mükéné*ből, kisebb részben *Athén*ből és *Spatá*ból származó, az i. e. 13. századba keltezhető elefántcsont tárgyakon összesen 20 jeltípus fordul elő, egy-egy több darabon, illetve tárgyon is, sőt vannak hasonló jelek két különböző lelőhelyről is. Három esetben két, sőt három jel is látható ugyanazon a tárgyon. Rendkívül fontos körülmény, hogy e jelek semmilyen lényegi összefüggést nem mutatnak a krétai hieroglif és lineáris A vagy a lineáris B írás jeleivel, tehát nem azokból redukálódtak olyan használatra, amely nem igényelte az írás tényleges ismeretét. Viszont jó párhuzamaik vannak a bronzkori edényjegyek között. Végül kiderült, hogy a jelekkel ellátott legtöbb elefántcsont darab egyszerű, díszítetlen lap, lyukakkal vagy csapolással, láthatólag arra a célra előkészítve, hogy valamilyen más elefántcsont részhez illesszék. Való-

színű tehát, hogy a jelek magától az elefántcsontot faragó mestertől származnak, aki abból a célból karcolta be őket, hogy az egyszerűbb lemezeknek a helyét meghatározza egy bonyolultabb, díszes szerkezetben.¹³⁹ Feltételezhető, hogy a *Tordos-jelcsoport jelei-nek rendeltetése* is ilyen technikai segédeszköz jellegű lehetett, amelynek pontosabb meghatározása a jeleket hordozó teljes edényanyag szinte minden, régészetileg meghatározó adatának a teljes hiányában ma már lehetetlen. Nincs erre egyelőre lehetőség a többi Vinča-jel esetében sem.

Keosz szigetén, *Ajia Iríni*ben 205 jellel vagy jelekkel ellátott edénytöredéket találtak, de ezek közül csak kettő kora bronzkori. A zöm, a középső bronzkoriak feltétlenül összefüggésben voltak a lineáris A vagy B írás kialakulásával. Valószínű, hogy egy részük az edények úrtartalmát határozta meg, mások pedig az edényekben tárolt élelmiszerek vagy anyagok fajtáját. A jelek harmadik csoportja pedig a gölöncsér személyére, műhelyének helyére és esetleg arra a helyre vagy személyre vonatkozhatott, ahová/akinek az edényt szánták.¹⁴⁰ Ezek közül a lehetőségek közül Tordos-jelcsoportunk esetében nyilvánvalóan csak a tartalomra és úrtartalomra, és talán a gölöncsér személyére vonatkozó feltevéseket alkalmazhatjuk.

Nem tagadható, hogy a Tordos-jelcsoport a többi, ma ismert legkorábbi jelrendszerhez képest *összetettebb szerkezetű*. Általában nagyobb a jelek bonyolultsági foka, valamint a képszerűségük (talán fa, ember, ház, állat = kecske, oltár, nap, szem, madár jelei).¹⁴¹ Nagy viszont a variációk száma az egyes típusokon belül, ingadozók a formák, és sokszor nehéz megkülönböztetni a jeleket a díszítő mintáktól.¹⁴²

Döntő körülmény, hogy a Tordos-jelcsoport az egyetlen, ahol *közvetlen összefüggések vannak egy korai jelrendszer és anyagtáblák jelenléte között*. Az egyik az, hogy a tartariai táblák a jeleket készítő kultúra lelőhelyének rétegében kerültek elő. A másik az, hogy a táblák és a jelcsoport jelei között szoros hasonlóságok vannak. A 20 (21) tartariai jel közül nem kevesebbnek, mint 12-nek (13-nak) megtalálható a pontos párhuzama a Tordos-jelcsoportban (10–11. t.), ami – tekintettel a tartariai jelek kis számára – rendkívül magas arány, és aligha lehet a véletlen műve. Ha hozzávesszük ehhez, hogy néhány Tordos-jelnek ezeken kívül közvetlen mezopotámiai archaikus megfelelője is van, minden arra mutat, hogy sem a Tordos-jeleket, sem a tartariai táblákat nem lehet – sőt, nem szabad – egymástól függetlenül, külön-külön értékelni és mibenlétüket értelmezni.

Ha a Tordostól csupán 20 kilométerre, ugyanannak a művelődésnek, sőt ugyanazon időszakának a lelőhelyén nem kerültek volna elő a tartariai táblák, akkor természetesen arra kényszerülnénk, hogy a jelcsoport kérdéseit teljes elszigeteltségükben próbáljuk meg értelmezni. Talán felesleges itt ismét utalni arra, hogy ez az elszigeteltség volt az oka annak, hogy már Torma Zsófia, majd fél évszázaddal utána Waddell is¹⁴³ egy nagyon távoli terület, jelesen Elő-Ázsia akkor általuk ismert legkorábbi írásrendszerében (is) kereste a Tordos-jelek előzményeit, és létrejöttek feltételeit. Torma világosan felismerte, hogy a megoldás fő akadálya az, hogy Tordoshoz hasonló korai írásos emlékek (prehisztorikus jelek) Elő-Ázsiában akkor még ismeretlenek voltak, és ezért fordult elsősorban Trója felé.

Éppen a korábban tárgyalt jelcsoportok példája alapján esetleg arra is következtethetnénk, hogy a Tordos-jelcsoport helyi folyamat eredményeként alakult ki, úgy, mint azt Djowi és Djaffarabad esetében jogosan lehet feltételezni. Míg azonban ott egy olyan folyamatról van szó, amelyet festett jelek nagyszámú fellépése vezetett be,

melyeket a karcolt jelek követnek, ilyen előzményről és ilyen folyamatról sem a Vinča – Tordos-kultúrában, sem az egész Balkánon (beleértve Görögországot is) nem tudunk. Ezt a különbséget elméletileg áthidalhatnánk azzal, hogy az ókori Keleten az absztrakció – jelalakító – folyamat értelemszerűen a festett mintakincsre alapozódott (akár edények, akár más tárgyak festésére), a Vinča-kultúrában viszont – mivel jelek kialakítására alkalmas motívumokat az edénydíszítő festésben nem alkalmaz – ez az absztrakció a karcolt mintakincsből indult volna ki, és vezetett volna el önálló jelrendszerhez. Láttuk, hogy valóban van néhány eset, amikor az egyébként vitatható jelek nagyon hasonlatosak bekarcolt díszítő elemekhez (lásd 14. jegyzet). A Tordos-jelek nagy többsége azonban nem vezethető le a karcolt mintakincsből: sem az edények, sem más, vallásos rendeltetésű tárgyak (főleg szobrocskák) díszítéséből.¹⁴⁴ Tehát nincsenek sem festett, sem karcolt előzmények, de nincsenek az egykorú karcolt mintakincssel való értékelhető összefüggések sem. Szinte azt mondhatnánk, hogy a Tordos-jelcsoport nemcsak a Vinča – Tordos-kultúra saját elterjedési területének töle korábbi művelődéseihez, valamint a rajta kívüli teljes Délkelet-Európa összes többi neolitikus, rézkori és legkorábbi bronzkori művelődéséhez viszonyítva, hanem saját művelődésének díszítő mintakincséhez képest is elszigetelt. Ebben a totális elszigeteltségben a tartariai táblák jelentik az egyetlen olyan tényezőt, amely ezt az elszigeteltséget feloldja, és az önálló helyi kialakulás egyelőre semmivel és senki által nem bizonyított hipotézisét objektív összefüggésekkel helyettesíti. A Vinča-kultúra területének, különösen a Kárpát-medence keleti részének gazdasági-társadalmi fejlettsége egyébként éppen a jelek megjelenése előtti időszakokban aligha tette szükségessé ennyire komplex jelrendszer saját kifejlesztését.¹⁴⁵

Ilyen megfontolások alapján a Tordos-jelcsoport kialakulására egy olyan modellt lehet felállítani, amely sok vonásában megegyezik a Tepe Yahya-i jeleknél megismert feltevessel. Egy külső, a helyinél magasabb gazdasági-társadalmi fejlettségi fokon álló tényező: már kialakult, de még fejlődésben lévő írásrendszer ösztönző hatása adta az első lökést a kialakuláshoz. A helyiek valójában nem értették meg az írás lényegét (írni-olvasni nem tudtak), képesek voltak azonban egyes jeleket átvenni vagy megalkotni, és azokat saját elképzeléseik szerint a saját szükségleteikre alkalmazzák. Ebben az értelemben természetesen nem beszélhetünk Tordos- vagy Vinča – Tordos-írásról.¹⁴⁶ Hogy a jelek átvételére, alkalmazására vagy megalkotására szorító belső erők milyen gyengék és fejletlenek voltak, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a Tordos-jelcsoportból nemhogy írás nem lett, hanem – elég hosszú csökevényesedés után – még a Vinča-kultúra életében el is enyészett.

Utalnunk kell a Tepe Yahya-i önálló rendszer és a Tordos-jelcsoport helyzete közötti különbségekre is. Tepe Yahyán az inspiráló külső tényező külső volta nem területi elhelyezkedésében nyilvánul meg, hanem abban, hogy a protoelámi írás ismerete kívülről és készen, a kolónia felállításával kapcsolatban érkezik a lelőhelyre. Magának a protoelámi írásnak a helyiek között való elterjedését az etnikai (nyelvi) különbség (?) és a kolónia hódító volta akadályozhatta meg. A külső hatás bizonyítása a Tordos-jelcsoport esetében – eltekintve most a már említett, az archaikus táblák jeleivel egyező néhány tordosi jeltől – sokkal áttételesebb, hiszen nem írnokok és igazi írás jelenlétéről van szó, hanem ilyen igazi írást másoló vagy inkább imitáló táblákról, a tartariai leletekről. Elhanyagolható viszont az időtényező, hiszen éppen a tartariai táblák pontos rétegtani helyzete miatt a Tordos-jelcsoport esetében nemhogy

néhány száz éves (mint Tepe Yahyán 600–800 évnvi), hanem semmiféle időkülönbség vagy hiátus nincs az ösztönzés jelenléte és a helyi jelrendszer között. Mint már említettük, ez elméletileg egy olyan külső ösztönzött tételez fel, amely első lépcsőjében értelemszerűen korábbi, mint a hatására kialakult jelenség. Továbbra sem akarjuk azonban a tartariai táblákat egyetlen eseményhez, sőt személyhez kötni, hanem Erdélyben való felbukkanásuk mögött történelmi folyamatokat tételezünk fel. Ez azt jelenti, hogy akár Tordoson, akár Tartarián, akár a Vinča-kultúra más (elsősorban erdélyi) lelőhelyein lehetnek (vagy már csak lehettek) olyan leletek, amelyek hasonló ösztönzések hordozói voltak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egyetlen egyszer egyetlen személy által készített, magánál hordozott, látott (stb.) tárgyak nem lehetnek olyan erős befolyással, hogy hatásukra nagy lélekszámú közösségek egységes és szélétben elterjedt jelrendszert alakítottak volna ki. Semmiképpen sem mellékes kérdés tehát, hogy akár a Vinča–Tordos-kultúra, akár a teljes Vinča-kultúra leletanyagában, és még szélesebb körben: a korabeli Délkelet-Európában vannak-e más olyan emlékek, amelyek akár a tartariai táblákkal, akár a Tordos-jelcsoporttal párhuzamba állíthatók, vagy éppen olyan tárgyak, amelyek a tartariai táblákhoz hasonlóan egy igen kezdetleges „írásismeret” ilyen terjedése szempontjából külső ösztönzést testesíthetnének meg. Egy ilyen áttekintés előtt azonban foglalkoznunk kell három további, magára Tordosra vonatkozó kérdéssel, illetve lelettel is.

Az egyik egy 9,4 cm átmérőjű, egyik oldalán domborodó, másikon befelé ívelődő, *lapos testű orsókarikához* kapcsolódik (15. t. 5–7.). Ezt Torma Zsófia rajzban soha nem közölte, még akkor sem, amikor tucatjával hozta ennél egyszerűbb orsókarikák rajzait.¹⁴⁷ Roska Márton publikálta,¹⁴⁸ de – mint később kiderült –, csak az egyik, domborodó oldalát. Ezt használtuk mi is tordosi jeltáblázatunkban.¹⁴⁹ Végül Vlassa 1968-ban a kolozsvári múzeum anyagának újrendezésekor ismét „felfedezte” a rég kallódó tárgyat, és megállapította, hogy a Roska által az egyik oldalról közölt rajz lényegesen eltér az eredetitől.¹⁵⁰ A tárgy mindkét oldalán 13-13 jelet különített el, és foglalt táblázatba.¹⁵¹ A két oldalt az élen körbehaladó hullámvonal választja el egymástól. Az eredeti tanulmányozása alapján újra közölte mindkét oldal rajzolatát Winn is,¹⁵² és az ő rajza egy-két, nem jelentéktelen részletben szintén különbözik Vlassáétól.¹⁵³ Vlassa szerint e jelek feltűnően hasonlítanak az úgynevezett *Blau-táblák* jeleihez.¹⁵⁴ Winn ezeket a hasonlóságokat a minimumra igyekezett csökkenteni, azzal is érvelve, hogy a Vlassa-féle 13. jel és az egyik Blau-jel közötti hasonlóság nem lényeges szempont, hiszen ő már bebizonyította, hogy a tartariai táblák nem szükségszerűen mezopotámiai eredetűek („Tartaria does not require a Mesopotamian origin”).¹⁵⁵ Más kérdés, hogy soha egyetlen szakember sem állította, hogy a tartariai táblák Mezopotámiában készültek volna. Mint egyébként Winn táblázata mutatja, az orsókarika legtöbb jelének típusa más tordosi tárgyakon is előfordul, így e karikának a Tordos-jelcsoporton belül semmiféle különleges jelentőséget nem tulajdoníthatunk.

1. A pecséthenger-utánzatok

Torma Zsófia még 1879-ben beszámolt egy *Nándorvályán* előkerült tárgyról. Ez az „igen nevezetes lelet egy rhomboeder alakú, henger idomra csiszolt, mindkét végén sérült oszlop töredék, világos szürke finom trachyttuffból; melyre 6 drb. jegy, vagy

betű van kereken bevésve. . . . A fő szélessége 5 cm. magasságának átmérése 2,5 cm., sugara 2 cm. . . . S mert ezt is sajátkezűleg találtam, kétségtelenül eredeti, más későbbi népektől sem jöhetett oda, mivel ezen telepen római, vagy más építkezés maradványa[i] nem található.

¹⁵⁶ A darabot ma már elkallódottnak tekinthetjük, szerepel azonban a Kolozsvárott lévő, lappangó Torma-kéziratokban, és Vlassa szerint azokban található rajza pontosabb a nyomtatásban megjelenteknél (16. t. 1–2.).¹⁵⁷ A kőhengerre finoman bekarcolt minták inkább tűnnek felbomlott díszítő minta részeinek, mint a Tordos-jelcsoport jeleivel összefüggésbe hozható jeleknek. Az is gondot okoz, hogy a ma Délkelet-Európából rendelkezésre álló pecséthenger-imitációk kivétel nélkül agyagból vannak, és ha ezt a nándorvályai töredéket egy kőből készült, mezopotámiai hengerpecsétet utánzó¹⁵⁸ darabnak tartjuk, akkor egészen kivételes hely illeti meg a Vinča–Tordos-kultúrán belül. A nehéz kérdés valószínű megoldásához sokban hozzájárulhat egy másik, tordosi lelet. Torma Zsófia még 1887-ben rövid említést tett arról, hogy gyűjteményében található egy „agyag-henger babyloni eredetű, mint a Hissarlikai, trójai jegydíszítéssel, melyek Sayce szerint, Kis-Ázsiában keletkeztek”.¹⁵⁹ Különös, hogy ezt a tárgyat más munkáiban többé nem említette, és nem is közölte a rajzát. Vlassa a kolozsvári múzeum gyűjteményeiben ma sem található darab rajzára és leírására Torma kéziratában bukkant rá, és 1974-ben a rá vonatkozó szöveg fotokópiájával együtt közölte is¹⁶⁰ (17. t. 2.). Itt Dzsemdet Naszr-kori *eredeti pecséthengernek* határozta meg.¹⁶¹ A rajzról azonban világosan megítélhető, hogy csak eredeti pecséthengerek *utánzata* lehet. Valószínű, hogy hosszában nem volt átfúrva és függesztőfül sincs rajta, díszítésének pedig a korai pecséthengerek körében nem lehet megtalálni egészen pontos párhuzamát.¹⁶² Előképnek valóban az elsősorban a Dzsemdet Naszr-korra jellemző egyszerű geometrikus díszítésű pecséthengerek kínálkoznak.¹⁶³ A legújabb kutatások szerint ezek különösen gyakoriak voltak Szúzában, a Dijála-vidéken, Dél-Mezopotámiában és Észak-Szíriában, és eljutnak az Amúq-vidéken túl egészen Egyiptomig is.¹⁶⁴ Elterjedésükkel kapcsolatban *Boehmer* is hangsúlyozta a Dzsemdet Naszr-kori Mezopotámiának Kis-Ázsiáig, a Küklászokig, sőt a Balkánig elérő kereskedelmi kapcsolatait.¹⁶⁵ A tordosi darab egy ilyen egyszerű, geometrikus kitöltőmintával („Füllmotiv”) borított hengertípus egyszerűsített utánzata lehet, és így kiválóan beleillik a késő neolitikus délkelet-európai pecséthenger-utánzatok sorába, így elsősorban a *Sitagroiból*, az albániai *Maliqból*, továbbá a bulgáriai *Bikovóról* származó¹⁶⁶ leletek közé. A tordosi darab különösen fontos abból a szempontból, hogy a relatív-összehasonlító időrend alapján ítélve a legkorábbi az imitált délkelet-európai pecséthengerek között, abból a jogos feltételezésből kiindulva, hogy Tordoson Vinča B utáni leletek nincsenek. Jól látható az is, hogy ezek a pecséthenger-utánzatok viszonylag hosszú időn keresztül készültek, a középső neolitikum végétől (Vinča B, tehát Tordos) az égei késő neolitikumon (Sitagroii II–III = Vinča C) át egészen az égei kora bronzkor első szakaszáig (Maliq, valószínűleg egy időben Vinča D-vel). Azok a leletek, amelyek egy ilyen, joggal feltételezett közel-keleti eredetű, levantei – észak-szíriai – anatóliai közvetítésű ösztönzés közvetlen forrását képviselik, tehát esetleges előképül szolgált darabok egyelőre csak Kis-Ázsiából és az égei szigetekről ismeretesek, Délkelet-Európából ilyen korai import pecséthenger még nem került elő. (Egy, a közelmúltban *Korinthoszból* talált hengerpecsét és a nevezetes tébai együttes jóval későbbi darabokat tartalmaz.) Így a már említett *trójai* pecséthenger, a periferikus Dzsemdet Naszr-stílusban készült, kora küklászi korú *amorgoszi* sztea-

tit-, a *Poliochni* V. rétegében talált elefántcsont henger, továbbá a számoszi *Heraion* kora bronzkori III–IV. szakaszára jellemző edényen lévő, eredeti mezopotámiai pecséthengerrel készített lenyomatok. Számosz és Poliochni darabja valamivel későbbi a Dzsemdet Naszr-kornál, mivel a poliochni henger Észak-Szíriában készülhetett a Fára-stílus közvetlen hatására, a számoszi lenyomatot készítő henger pedig az átmeneti korszak úgynevezett brokát stílusát képviseli.¹⁶⁷ A Trójában a Schliemann szerinti harmadik, azaz Blegen szerinti második rétegben talált agyaghenger Dzsemdet Naszr-rokonsága természetszerűen összeférhetetlen Trója II 2300–2200 körüli hagyományos keltezésével. Elképzelhető azonban – éppen úgy, mint a pecséthengereknél sok más esetben – hogy az ilyen értékes és mágikus tulajdonságokkal is felruházott tárgyakat évszázadokig utódokra örököltették vagy szentélyekben őrizték. Nem zárható tehát ki, hogy egy Dzsemdet Naszr-kori pecséthenger csak évszázadok múltán került földbe, és vált leletté.¹⁶⁸

Hogy a délkelet-európai darabok nem igazi pecséthengerek voltak, azt az mutatja, hogy pecsétlenyomatokra mindmáig sehol nem bukkantak rá. Ezek a pecséthenger-utánzatok éppen akkor szűntek meg készülni, amikor Krétán (elszórta az EM I-től), illetve a szigeteken és a szárazföldön (az EH II-ben Keoszon vagy Lernában) megjelentek az igazi pecsétnyomók és lenyomatok.¹⁶⁹ Igazi pecséthenger voltuk ellen szól az is, hogy díszítésük mindig bevéssett-bemélyített keskeny csatornákból és kis mélyedésekből áll, tehát nem is készíthetők velük valódi pecsétlenyomatok. Az edények vagy táblák felületébe benyomva ugyanis nem mélyrelief jönne létre, hanem keskeny, kiemelkedő bordák és dudorok. Ilyen mintákat azonban egyetlen művelődésből sem ismerünk. Bevéssett díszű az a darab is, amely talán *Szegvár-Tűzkövesről* (vagy Hódmezővásárhely-Kökénydombról) származik, de jelenleg csak a fényképfelvétele áll rendelkezésre (17. t. 1.).¹⁷⁰ A délkelet-európai pecséthenger-utánzatok egyik legjellegzetesebb darabja, és egyidős lehet a Vinča C korszakkal, azaz az utánzatok zömével.

Az elmondottak alapján tehát szó sem lehet arról, hogy az agyaghenger-utánzatok helyben kifejlesztett edénydíszítő eszközök, úgynevezett görgetős hengerek lettek volna. Ezt az ötletet *C. Renfrew* vetette fel a trákiai Sitagroi II. és III. rétegeiben talált agyaghengerek helyi felfedezésének igazolására, de megfelelő edénydíszítéseket ő sem tudott felsorolni. Végül úgy foglalt állást, hogy „bár a közel-keleti ösztönző hatás mindenesetre elképzelhető lehetőség, az észak-görögországi Sitagroiban legalább egy évezreddel korábbi agyaghengerek kerültek elő. Legalábbis lehetséges, hogy helyi keletkezésük mellett érveljünk.”¹⁷¹ Erőszakolt feltevése kizárólag csak a radiokarbon időrend érdekeit nézi, és tökéletesen szemben áll a pecséthengerek eredetéről vallott, széles körben elfogadott felfogással (lásd 168. jegyzet). Minden érv mellett szól ugyanis, hogy az agyaghenger-utánzatok esetében ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint a tartariai tábláknál. Mégpedig egy meghatározott célra kifejlesztett közel-keleti tárgytípusnak az *eredeti* célra használhatatlan, illetve nem használt, és így értelmetlen utánzatával, tehát olyan hengerekkel, amelyeket nyakba akasztva, amulettként vagy gyöngysorok részeként használtak.¹⁷² Ami a pecséthengerek különböző helyeken való, önálló felfedezéseit illeti, utalunk arra, hogy még a korai egyiptomi pecséthengerek sem helyi invenciók termékei, hanem mindegyikük protoelámi vagy mezopotámiai, Uruk IV- vagy Dzsemdet Naszr-kori import.¹⁷³ A kérdést tömören már *Frankfort* megfogalmazta: „Megátalkodott konokság lenne tagadni, hogy Egyiptom Mezopotámiát követte ebben a dologban.”¹⁷⁴ Mást a délkelet-európai agyaghengerek-

ről sem mondhatunk, néhány különbséggel: egyelőre nincsenek igazi, a példát szolgáltató import darabok, az utánzatoknak sem a kiviteli, sem a tartalmi minősége nem érte el még a legkezdetlegesebb (agyagból készült)¹⁷⁵ „eredetik” színvonalát sem, és végül nem az igazi rendeltetés szerint használták őket. Ilyen voltukban szinte tökéletesen illenek a tartariai táblákról kialakított általános képbe. Egyetlen, kivételt jelenthető, de nem minden kérdésben tisztázott esetről tudunk csak, ahol felmerül egy nagyméretű hangerpecséttel készített lenyomat délkelet-európai jelenléte. Ez pedig az ugyancsak Vlassa által leírt, és szintén *Tordoson előkerült táblatöredék*.

A darab a múlt század vége óta hevert a kolozsvári múzeumban, a Torma Zsófiától vásárolt gyűjteményben anélkül, hogy bárki is felfigyelt volna rá (15. t. 1.).¹⁷⁶ Torma Zsófia nyomtatásban megjelent munkáiban¹⁷⁷ vagy kézírataiban még futólagos említésére sem bukkantunk rá, és nem említ ilyen adatot Tormáról Vlassa sem. A csak töredékben megmaradt agyaglap kívül vörösesbarna, törésének magjában szürke, homokos, de jól iszapolt agyagból készült, színében különbözik a szokványos Tordoskerámiáktól. Ránk maradt negyedrészenek méretei $9,1 \times 7,5$ cm, így a teljes tábla talán 20 cm hosszú és 15 cm magas lehetett. Pereméből csak egyik (felső) oldalának egy részét ismerjük, itt kétszer hullámos kidolgozású. Néhány tulajdonsága (elsősorban a peremkiképzés) miatt rövidebb Vlassa cikkének megjelenése után felmerült annak a lehetősége is, hogy a tábla egy középkori kályhacsempe darabja.¹⁷⁸ Magunk 1975-ben a darab alapos kézbevétele után meggyőződünk arról, hogy anyaga, technikája és égetése feltétlenül őskori, és nem zárja ki, hogy a tordosi telep neolitikus kori rétegeiből származik.

A díszített mezőben, balról jobbra, először hosszú nyakú állat feje látható fülekkel, de szarvak nélkül. Leginkább őzre vagy szarvastehénre emlékeztet. Közvetlen mellette, a kompozíció közepén, mellső lábaira ugró, az előzőnél nagyobb testű állat van, hosszú, bojtos végű farkával. Az előbbi állat nyaka mellett talán ennek a szarva látható. Leginkább bikának tartható. Tőle jobbra, tovább jobb felé forduló nagymacska, valószínűleg egy oroszlán áll, fejét azonban az előző két állat felé hátrahajtva. Vlassa a jelenetet egy mezopotámiai pecséthenger lenyomatának határozta meg, és Uruk IV–III kori típusokhoz hasonlította.¹⁷⁹ Részletesebb vizsgálatokat végzett S. Hood,¹⁸⁰ és úgy látta, hogy a három (esetleg két) állatalak elrendezése szokatlan a mezopotámiai pecséthengereken és lenyomatokon látható tehenek, kecskék és antilopok szép rendben haladó sorainál. A legjobb párhuzamokat elsősorban bübloszi és más szíriai és palesztinai kora bronzkori, a harmadik évezred első felébe tartozó – végső fokon mezopotámiai eredetre visszanyúló, de már lokális stílusú – pecsétlenyomatokon lehet találni.¹⁸¹ A felül és baloldalt látható zezzug zárómotívum azonban nemcsak szentélyépületek falát jelentheti,¹⁸² hanem a különösen a korai szíriai figurális és a mezopotámiai Dzsemdet Naszr-kori nonfiguratív pecsételőkön látható zárómotívumnak is megfelelhet.¹⁸³ Az állatfigurák közül különösen az oroszlán érdemel figyelmet, hiszen az oroszlán – bár újabb adatok szerint a neolitikumban élt a Kárpát-medencében – ritkán volt témája a helyi plasztikai vagy síkábrázolásoknak. Ha tehát egy tordosi leleten oroszlánalakot látunk, rögvest joggal gyanakodhatunk valami nem helyire. Nos, a tordosi tábla nagymacskájához bőven lehetne idézni párhuzamokat egészen az Uruk IVb időszaktól kezdve,¹⁸⁵ ami azonban a három állatból álló kompozíciót illeti, egészen pontos párhuzamára sem a hengerek, sem a lenyomatok között nem sikerült rábukkanni. Elsősorban a szerkezetnek arra a részére nem, amelyen

oroszlán távolodik a két másik állattól, és fejét visszahajtva, feléjük fordítja. Az előfordul, hogy a szarvas állatra ugró oroszlán elfordítja fejét a megtámadottól,¹⁸⁶ de az egyébként is háttal álló állat visszafordulása nem. További komoly nehézség az, hogy nem tudunk olyan mezopotámiai, protoelámi vagy szíriai – palesztinai hengerlenyomatról, amely egy kerettel lezárt önálló tárgyon, egy ismeretlen rendeltetésű agyaglapon lenne. A szóban forgó lenyomatok ugyanis zömmel tárolóedényeken fordulnak elő vagy bullákon és edényzáró pecséteken. Ilyen módon vagy bármilyen más, hagyományos helyi mintázatokkal díszített agyaglapot a Vinča-kultúra rendkívül gazdag tárgykataszteréből nem ismerünk.¹⁸⁷ E sok fenntartás miatt azt kell mondanunk, hogy a tordosi állatfríz lap közel sem jelent olyan erős bizonyítékot a Közel-Kelet és a Vinča-kultúra közötti kapcsolatok egykori létére, mint akár a tartariai táblák, akár a Tordos-jelcsoport, vagy a tordosi agyaghenger.

Vlassa ezeken kívül különböző cikkeiben – elsősorban ismét Tordosról – még jó néhány más tárgytípust sorol fel, amelyek szerinte a fentiekkel megegyező kategóriába tartoznak, azaz jelentős bizonyító erejük van a Tordos és Mezopotámia közötti összefüggésekre nézve, beleszámítva olyan szálakat is, amelyek ennél korábbiak (Körös – Starčevo-koriak) lehettek, vagy csak a nagy távolság egy rövidebb szakaszára érvényesek (Erdély, az égei szigetek és Trója között). Így néhány egészen általános, sőt jellegtelen edénynek és töredéknek – amelyekről még az sem biztos, hogy a Vinča – Tordos-kultúrához bármi közük is lenne – Halaf-kori, trójai és poliochni párhuzamokat keres,¹⁸⁸ amelyek semmitmondóak. Ezek között a *Kolozsvárótt*, a *Szent Mihály-templomtól* 30 méternyire előkerült, nyilvánvalóan inkább a Petrești- és nem a Vinča – Tordos-kultúrába tartozó leletek között van egy edényfenék is, alul széles, besímított vonalakkal álló díszítéssel. Ebbe az ábrázolásba Vlassa egy *középpárbocos*, kettősen háromszög formájú vitorlával felszerelt, oldalevezős *tengerjáró hajót* vél belelátni, krétai párhuzamokat keres hozzá, és benne a kora bronzkori nyugat-anatóliai – kelet-égei *koiné* anyagi és szellemi kisugárzásának hatásait keresi.¹⁸⁹ Szerepel a felsorolásban egy agyag állatfej, amelyen mintha egy bepecsételt *cartouche* lenne, továbbá egy körömsípéses díszítésű cserép, oldalán ékírászerű, sorokba rendezett jelekkel.¹⁹⁰ A sort egy olyan edénytöredék folytatja, amelyet a *Temesvár* külvárosának számító *Ronaț* határában a felszínen találtak egy Vinča – Tordos-telepen. Az oldalán látható furesa formájú dudorban¹⁹¹ egy, a legnagyobb felületek törvénye szerint ábrázolt oroszlánfejű sasmadarat lát, amely a Zú (Anzú, Imdugud) madárnak lenne helyben készült utánzata. Egy egyszerű kivitelű, háromszög alakú átfúrással áttört csőtalptöredékben eridui és Tepe Gawra-i kultuszedények, mint előképek hatását ismeri fel.¹⁹² Szerepel ezen a hasonlósági listán az a néhány hábășesti nő alakú edény is, amelyek párhuzama egy bübloszi, aranylemezről készült edény lenne.¹⁹³ A nevezetes căscioarelei modellnek¹⁹⁴ az elsősorban az assuri „G”, Istar-templomból (a harmadik korai dinasztia és a korai akkád időkben) származó agyag házmodellekben¹⁹⁵ találja meg a párját.¹⁹⁶ A căscioarelei modell azonban az égvilágon semmiben sem hasonlít az assuri agyagházacsákra, továbbá az egész ókori Keletről, az antik világból és Délkelet-Európából egyetlen esetet sem ismerünk, amikor egy faszerkezetű emelvényen egymás mellett szorosan négy kis szentély állott volna. A căscioarelei modellnél természetesen nem szentélyekről, hanem faszerkezetre állított kisméretű hombárokról van szó, amit ebben az esetben i. e. harmadik évezredi ókori keleti ábrázolások is bizonyítanak.¹⁹⁷ H. Dumitrescu azonban kitartott eredeti elgondolása mellett,¹⁹⁸ nem

véve tekintetbe azt sem, hogy a szentélyek (szentélymodellek) és a hombárok (a gabona szentélyekben való tárolása és a hombármmodellek) között kétségtelenül szoros összefüggések vannak, amelyek szükségtelenné teszik, hogy a cäsocioarelei modell értelmezését az ő elképzelése szerint, direkt módon oldjuk meg.¹⁹⁹

Vlassának ezekről a javaslatairól summázva azt mondhatjuk, hogy még a formális-tipológiai összehasonlítások átlagos követelményeit sem elégtik ki egyetlen esetben sem, nemhogy olyan erős hasonlóságok legyenek, amelyek mögött valóban közel-keleti típusok utánzataira vagy éppen import darabjaira gondolhatnánk. Ugyanez vonatkozik egy későbbi cikkében ismertetett további tordosi leletekre. Ezek részben megmaradtak a Torma-gyűjteményben, részben csak Torma Zsófia kézirata őrizte meg őket. Egyik csoportjuk egyszerű agyagpecsételő²⁰⁰ vagy olyan kis agyagtárgy, amely akár pecsételő is lehetett,²⁰¹ bár a ma ismert délkelet-európai pecsételőinventárban²⁰² egyelőre ismeretlen forma. Más darabok gyöngyök vagy egyéb, ma még meghatározhatatlan rendeltetésű dolgok lehetnek.²⁰³ Sem ezeket, sem egy további típust, geometrikus díszű, jórészt átfúrt agyaglemezeket²⁰⁴ még a legnagyobb jóakarattal és engedményekkel sem lehet igazi pecsétnyomóknak tartani, és korai mezopotámiai pecsételők valós párhuzamainak tekinteni, új bizonyítékoknak arra, hogy a keleti (mezopotámiai, kis-ázsiai, égei és más) eredetű hatások mennyire át- meg átvárták az erdélyi neolitikumot.²⁰⁵ Mindezek a felszínes hasonlóságok semmi jelét sem mutatják közel-keleti rokonságnak vagy éppen hatásoknak. Azokban az esetekben, amikor a Vinča – Tordos-kultúra általános típusválasztékából ma még többé-kevésbé valóban kirívó darabokról van szó,²⁰⁶ akkor nem újabb és újabb közel-keleti hatások bizonyítékait kell bennük látnunk, hanem arra kell rádöbbennünk, hogy a kultúra tárgyegyüttesének ma még egyáltalában nem ismerjük a teljes körét. Azt is mondhatnánk tehát, hogy Vlassának ezekre a leletekre alapozott kiegészítő téziseit joggal tette éles – de minden ellenbizonyítás nélkül maradt – bírálat tárgyává V. Dumitrescu,²⁰⁷ ha ő meg nem öntötte volna ki a fürdővízzel a gyereket is. Biztosra vehetjük, hogy a régi, a tartariai táblák előkerülésével elsőrendűvé vált kérdések megoldásának az útja nem az, amit Vlassa két utóbbi cikkében követett. Ehhez azonban az is hozzátartozik, hogy egy vádlott (jelen esetben az alacsony időrend, és igen fontos eredeti felfedezések „diffúziós” terjedése Keletről Nyugatra) „bűnösségét”, magának az ügynek az igaz vagy hamis voltát nem az bizonyítja, ha a prókátor védőbeszéde – vagy a bizonyítási eljárás – ügyetlen vagy rossz. Az Vlassa újabb „tárgyai” nélkül is jól látható, hogy Tordoson nagyon sűrűsödnek a Vinča – Tordos-kultúra helyi sajátosságaiból sehogyszem levezethető és megérthető tárgytipusok. A hatvanas évek végén még szakemberek körében is elterjedt az az alaptalan rémhír, hogy maguk a tartariai táblák is Tordoson, Torma Zsófia gyűjtései alkalmával kerültek elő, és Vlassa csak azért tette át őket Tartariára, hogy 1961-es ásatásával hiteles réteghelyzetet biztosíthasson számukra.²⁰⁸ (Ebben az egyébként teljesen elképzelhetetlen esetben azonban nyilván nem mulasztott volna el részletes ásatási feljegyzéseket, rajzokat és fényképfelvételeket készíteni a táblácskák előkerüléséről.) Nyilvánvaló, hogy a kérdés megoldását ilyesféle manipulációk nem segítik elő, nem is beszélve arról, hogy lényegében teljesen mindegy lenne, hogy a táblák Tartarián vagy Tordoson kerültek volna elő.

IV. Egyéb „ősi írások” Délkelet-Európából

A tartariai táblák nemcsak olyan dolgokra irányították rá a figyelmet, mint a Tordosjelcsoport, hanem voltak nemkívánatos hatásaik is. A hatvanas évek óta ugyanis szinte gomba módra szaporodtak, és ma is szüntelenül szaporodnak az olyan leletek, illetve elméletek, amelyek egyre-másra a tartariaiakkal egykorú, náluk későbbi, sőt nemegyszer korábbi írásos emlékekről, Európa legelső írásának bizonyítékairól beszélnek. Jóllehet, néhány esetben már az első látásra kiderül, hogy pusztán csak a fantázia szüleményeiről van szó vagy legfeljebb különös és furcsa leletek kritikátlan és szakszerűtlen értékeléséről, röviden mégis sorra kell vennünk ezeket az emlékeket és elméleteket. Bizonyára szerepet játszik ebben a kérdésben az, hogy nem is kevesen a Tordosjelcsoportot szabályszerű írásrendszernek tekintik, továbbá, hogy szaporodnak az elméletek, amelyek szerint már a felső paleolitikum kialakított írásszerű jelrendszereket.¹

1. A legkorábbi agyagtáblaszerű tárgyak

Ismeretlen rendeltetésű kis agyagtáblákat már A. Evans knosszoszi ásatásaiból ismerünk. A kérdés akkor merült fel újra, amikor Észak-Szíriában az Eufrátesz melletti Abu Hureyrában a kerámia előtti újkőkorból került elő egy szimbolikus mintával díszített tömör kis agyaghasáb (18. t. 1.).² Hasonlóak, de kerekdedek a Knosszosz középső neolitikus rétegeiből származó darabok (18. t. 2a–c).³ Viszonylag bonyolult mintákkal vannak díszítve, és egyiküket (18. t. 2b) Evans a későbbi krétai hieroglif írás „hegy” jeléhez hasonlította. Sőt, még azt is hozzátette, hogy ha nem lennének kronológiai akadályai, és Knosszosz közelebb lenne a babilóniai határvidékekhez, akkor a tárgyat egy írásjeleket tartalmazó tábla utánzatának is lehetne tartani. Valószínűbb azonban, hogy a jel az égei bronzkorból ismert „áldozati szarvak” ábrázolása, és ha ez igaz, akkor minden ilyen ábrázolás — és krétai eredeti szarv — között a legkorábbi.

Részben korábbiak a knosszosziaknál, részben jobban hasonlítanak az Abu Hureyra-i táblára a Thesszáliában több lelőhelyen is előkerült darabok. Ezek Szeszkló korai vagy középső neolitikus (tehát Protosesklo és Sesklo) rétegeiben (18. t. 3–4.),⁴ Fár-szala környékén szórványleletként (18. t. 6.),⁵ Pródromoszban Protosesklo-rétegben (18. t. 5.) és végül Dimíniiben a késő neolitikum második feléből kerültek elő (18. t. 9.).⁶ Nehéz lenne eldönteni, hogy akár a rendeltetés, akár a rájuk karcolt díszítés (jelek?) szempontjából nézve valóban volt-e értékelhető kapcsolat a thesszáliai, a

knosszoszi és a szíriai agyaghasábok között. Elképzelhető, hogy a legkorábbi kerámiakészítés ismereteinek terjedése közben ilyen kis tárgyak készítése is meghonosodhatott Európában. Jóval könnyebb feltételezni viszont, hogy a tesszáliai Protosesklo-kori hasábok és a Körös – Starčevo-kultúra két romániai lelőhelyén felfedezett, geometrikus mintával díszített agyaglapok között a pusztá tipológiai hasonlóságon kívül is gyaníthatunk szorosabb kapcsolatot (18. 7.: *Perieni*, Moldva, 18. 8.: *Glăvănești Veche*, Moldva).⁷ A Protosesklo-kerámia és a Körös – Starčevo-kultúra korai, fehér festésű szakasza közötti rendkívül erős kapcsolatok ezt sugallják.⁸

Theocharis annak idején úgy vélte, hogy a szeszklói két hasábon látható bekarcolások kezdetleges írás vagy numerikus szisztéma jelei lehetnek. Nem szükséges talán részletesen bizonyítanunk, hogy sem a darabok időrendi helyzete, sem maguk a jelek nem elégítik ki még a legkezdetlegesebb, írást megelőző vagy bevezető jel- és numerikus rendszerek követelményeit sem,⁹ függetlenül attól, hogy az ilyen és hasonló hasábok rendeltetését nem is ismerjük. Ugyanez természetesen vonatkozik a Körös – Starčevo-kultúra két, még egyszerűbb mintázatú agyaglapjára is.

Nem bizonyítható az sem, hogy a *Vaskapu* jugoszláviai szakaszán, a nevezetes *Lepenski Virn*él a Duna-parton szórványleletként talált tojás alakú kődarab bevéssett mintázatának egyes elemeit a Vinča-kultúra tipikus jeleinek, együttesüket pedig egyesenes feliratoknak tartásák.¹⁰ A buzogányfejszerű tárgyon – ha valóban ilyen régi, neolitikus leletről van szó –, a felületet hálómintával borították, a szemek belsejében térkitöltő elemekkel, amelyek a legtöbb esetben a legegyszerűbb geometrikus alakzatok: + -ek, x -ek és v -k.

2. A *coșești* és *bunești* „feliratok”

O. Tafrali számolt be a Iașitól délkeletre 95 km-re lévő *Coșești* falu határában, a Făgăraș nevű dombon a Cucuteni-kultúra telepén egy parasztember által talált edénytöredékről, amelyen hét (festett vagy bemélyített) betűből álló „feliratot” fedezett fel.¹¹ A színhelyen 1931-ben folytatott ásatás során két további cserép került elő, az egyik finoman bevésve hat, a másikon pedig festve négy jellel.¹² Egy juhcsontfaragáson további finoman bekarcolt jelek voltak, közöttük X, K, L alakúak. Ugyanebben az időben a szintén moldvai *Bunești* faluban egy másik parasztember véletlenül további „írással” ösleleteket talált, két, ismeretlen korú kődarabot. Az egyik állatfejet ábrázol 39 cm hosszú mélydomborműben, a szabadon maradó helyen egy mély vonal alatt egy sorban nyolc bevéssett jel látható. A másik relief egyik oldalán sisakos emberi fej, a hátoldalon két mély vonal között 18 jel látható.¹³ Végül Tafrali is bemutatja az ugyancsak moldvai *Rădășani*ban, a Cucuteni A kultúra telepén a felszínen talált kőbaltát, rajta a közsímtől bevéssett bikafigurával.¹⁴ Ő úgy gondolta, hogy a három lelőhelyről származó jelek teljesen azonosak, és így fennáll az a lehetőség, hogy neolitikusak. Ezt a keltezését azonban elsősorban a hamisított glazeli reliefekkel és jelekkel való összehasonlításai sugallták,¹⁵ egészen pontos analógiákat találva. Tafrali cikkét, különösen pedig keltezését már V. Dumitrescu erősen megbíráta.¹⁶ Magunk, nem ismerve Dumitrescu cikkét, e jelek egy részét szerepeltettük a Tordos-jelcsoport jellistáján.¹⁷ Ma már azonban egyetértünk azzal, hogy néhány jel valóban előfordul ugyan a Tordos-jelcsoportban, de sokkal több érv szól

ezeknek a moldvai jeleknek a kizárása mellett.¹⁸ Magukat a tárgyakat 1931 óta csak *I. Nestor* vizsgálta meg, és a rădășani baltán az állatalak és a jelek egy részének karcaiban régi patinát talált.¹⁹ Nem kizárt, hogy *A. van Gennep*nek van igaza, aki már 1931-ben azt írta, hogy e jeleknek nemcsak a krétai írásban találhatók „párhuzamai” — és természetesen Glozelben —, hanem a török tamgák között is.²⁰ Így esetleg középkori moldvai (türk vagy székely) rovásírás maradványaival állhatunk szemben vagy egyszerű hamisítással.

3. Az oláh-girbói tábla és az oláh-dályai edény

Különös figyelmet kell szentelnünk két további leletnek, amelyek Erdély középső részéről, a Vinča – Tordos-kultúra elterjedési területéről származnak. Az egyik a hajdani Alsó-Fehér megyében lévő *Ghirbomon* (régi magyar neve *Oláh-Girbó*) került elő. Itt 1970–1971-ben a Petrești-kultúra telepén egy olyan épületet tártak fel, amely sok jel szerint akár egy szentély is lehetett.²¹ A néhány edényből és edényalátétből álló felszerelésben akadt egy 7,7–8,4 cm átmérőjű, egyik oldalán kissé íveltlen mélyülő agyaglap is. Az ásató szerint mindkét oldalán 3-6 egyenes, rövid, bekarcolt vonalból álló jelek láthatók. Mint írja, a részletes elemzés eredményeiről később számol majd be,²² mert előbb aprólékos összehasonlítások szükségesek a tartariai táblákkal és más, bulgáriai leletekkel. Annyi azonban már 1972-ben is kiderült *Aldea* számára, hogy egy őskori írásos emlékről lehet szó.²³ Ha valaki egy pillantást vet a kerek lapon lévő karcok rajzára (19. t. 4.), akkor láthatja, hogy azon egyenes vonalak szabálytalan összevisszaságán kívül semmi más nincs. Még *Gimbutas* sem írásról, hanem csak bekarcolt jelekről beszél ebben az esetben.²⁴

Valamivel bonyolultabb annak a kis edénykének a helyzete, amely ugyancsak a hajdani Alsó-Fehér megyében *Daia Română* – *Oláh-Dálya*, *Părăuț* nevű lelőhelyén 1962-ben silőgödör ásásakor ellenőrizhetetlen körülmények között került elő.²⁵ A mindössze 6 cm széles és 3 cm magas kis tálka peremén egymáshoz kapcsolódó x alakú bevágások, oldalán függőleges egyenesek között pontsorok vannak. Szabálytalan körvonalú fenekét vékony bekarcolások öt vagy hat mezőre osztják, amelyekben kagyló fésűs élével benyomott, széles vonalú geometrikus motívumok vannak (20. t. 1.).²⁶ Szórványleletről lévén szó, a darab nehezen keltezhető. *J. Paul* annak alapján helyezte a Tordos-korszakba, hogy a fenekén és a peremén lévő jelek a Tordos-jelcsoport egyik-másik jelének egy sajátos stílusban való utánzatai a Vinča B2 időszakból, de a tárgy maga már a korai Petrești-kerámiával is egykorú lehet. Azaz, szerinte közvetlenül követi a tartariai táblák korát, és jelei azt a fejlődési irányt jellemzik, amit az „írás”-fejlődés a Tordos – Tartaria-térségben a tartariai táblák után megtett.²⁷ Ha az edényke jeleit alaposabban megnézzük, akkor a peremen futó x-eket feltétlenül díszítésnek és nem akár igen egyszerű jeleknek kell tartanunk. A fenéken lévő ábrázolatok pedig semmiképpen sem elégtik ki a bepecsételt jel vagy minta fogalmát, hiszen ezen az alapon a kora neolitikus Cardium-kerámiát is pecsételt díszűnek kellene tartanunk. A fenéken lévő minták esetében talán elfogadhatjuk, hogy az egyik²⁸ egy kecske ábrázolása, de arról semmiképpen sem lehet szó, hogy a Paul által négy egy-egyre bontott „jelenetben” négy, különböző módon ábrázolt kecske szerepeljen. Ha a valóban furcsa kis edény tényleg késő Tordos-korú, és a motívumok talán mégis Paul

szerint értékelhető jelek, akkor legfeljebb azt mutatják, hogy a Tordos-jelcsoport — ha magán Tordoson nem is, de más erdélyi lelőhelyeken igen — már a Vinča — Tordos-kultúra késői szakaszában (a Vinča B2-ben) felbomlott. Határozott jelformák bőséges előfordulása a Vinča — Pločnik-időkkben feltétlenül egy ilyen korai felbomlás ellen szól. Őszintén bevallva, inkább arra gondolnánk, hogy az edényke fenekére bekarcolt minták nem egyebek eléggé rendszertelenül elhelyezett egyenes és görbe vonalak csoportjánál, olyasféle módon, mint ahogy az több tordosi edényfenéken is látható, de semmiképpen sem jelek vagy éppen jelcsoportok. Érdekes, hogy a tordosi fenekeken az egyenes vonalú díszítés többször zsineglenyomattal készült.²⁹ *Per analogiam* nem kizárt, hogy e kis edény díszei is pálcikára csavart finom zsinegtekercs benyomkodásától származnak.

4. A tangîrui tábla

A Bukaresttől délre fekvő *Tangîruban* az 1956-ban végzett hitelesítő ásatások során 20 cm [!] mélységben, tehát pontos rétegvizonyok nélkül került elő egy, az egyik végén sérült agyagtábla (21. t. 2.).³⁰ Mivel a tellen alul a Boian-kultúrát képviseli 12 szint, fölül a Gumelnița 9 szint, az sem lehetetlen, hogy az előbbiekhöz tartozott. Kivitele alapján *Berciu* a Gumelnița III fázis végére vagy a IV. elejére keltezte, és a *Căscioarele*ből régóta ismert táblákhoz hasonlította. Ezek közül csak az egyik, 4,3 cm hosszú kis hasábon vannak olyan karcok, amelyek talán jeleknek is tarthatók (21. t. 1.).³¹ (Nem kizárt, hogy ezek a hasábok kapcsolatba hozhatók a korábban, IV. 1. pontban tárgyalt, díszített agyaglapok kései változataival.) A zömök tangîrui táblának mind a két felületén és két hosszoldalán van mintázat. A kissé konkávnak tűnő előlapon³² (21. t. 2a) öt vízszintes vonal között rövid függőlegesek találhatók. Ugyanez látható a hátoldalon is, de a függőleges vonalak ritkásabbak. Ez a kettősség ismétlődik meg a két hosszoldalon is. 1961-ben *Berciu* elsietettnek tartotta volna arra gondolni, hogy itt a krétai lineáris írás valamelyes ismeretében készült agyagtábláról lehetne szó.³³ Valóban, ma sem lehet kapcsolatba hozni bármiféle krétai táblával, hiszen még a Gumelnița-kultúra végének lehető legalacsonyabb, hagyományos keltezését is (az i. e. harmadik évezred harmadik negyede)³⁴ évszázadok választják el a legkorábbi krétai írásos tábláktól.³⁵ Valamiféle indokolható megoldás tehát csakis akkor kínálkozna, ha kiderülne, hogy a tábla a tell korábbi (Boian-) rétegeiből került volna a felszínre. Csak ebben az esetben tarthatnánk ki korábbi álláspontunk mellett, amikor a darabot a tartariai táblák fontos párhuzamának tartottuk.³⁶ *Winn*, aki a leletet a Gumelnița IIc szakaszba keltezte,³⁷ azért nem tartotta lehetségesnek, hogy a tangîrui agyaghasáb közel-keleti modell után készült volna, mert — úgymond — a Gumelnița IIc réteg keltezése kalibrált radiokarbon úton i. e. 4000 körüli, amikor ókori keleti archaikus táblák még nem is léteztek. Kérdés azonban, hogyan foglalt volna állást, ha nemcsak a tangîrui, hanem mondjuk az Uruk IV — III-táblák esetében is kalibrált C 14 kronológiát használt volna.

5. Edényjegyek a vonaldíszes kerámiákon

Szép számmal vannak adatok a vonaldíszes kerámiák különböző korú edényeletein előforduló olyan bekarcolt motívumokra, amelyek különösségük, izolált helyzetük vagy más okok miatt (például azért, mert egyéb területekről ismert jelképekhez vagy jelekhez hasonlítanak) nem sorolhatók az adott edény vagy vonaldíszes csoport egyszerű és általános kerámiadíszítő mintái közé. Érdekes, hogy ilyen jegyek főleg a vonaldíszes kerámia nyugati törzsterületéről ismertek, arról, amelyet Flomborn – Ačkovy bázisú vonaldíszes kerámiának nevezünk.³⁸ A legelső ilyen Észak-Csehország területén került elő az Eger melletti *Selčében* (német neve Seltsch, 22. t. 6.). Ezen a bomba alakú edényből származó peremrészben néhány olyan lineáris és görbe vonalú jelszerű mélyített minta van (karika, pont, félkör), amelyek sem külön-külön, sem különösen így együtt nem fordulnak elő semelyik vonaldíszes kerámia mintakincsében, így a nyugatiéban sem.³⁹ Más cserepeken sarlóhoz és főleg az égei kettős baltához nagyon hasonló jeleket láthatunk (22. t. 1 – 5.), így a Prága melletti *Stateničében*,⁴⁰ a Halberstadt melletti *Wülperodéból*, *Dunderstedtből* és *Sondershausenből*.⁴¹ Az Elba – Saale thüringiai vidékről (23 – 24. t.) az ilyen jelek teljes listáját összeállította *D. Kaufmann*, Csehország területéről (25. t.) *Soudský és Pavlů*.⁴² Közülük néhánynak akár a Tordos-jelcsoportban is lehetne párját találni. Látható viszont az is, hogy ezek az egyes lelőhelyeken elszórtan előforduló jelek rendszert sehol sem alkotnak, sőt ugyanazon a lelőhelyen még a két (hasonló vagy nem hasonló) jel is ritka. Kaufmann különösen az M alakú jel foglalkoztatta, mint az arc ábrázolásával kapcsolatos szimbólum.⁴³

Buchholz e jelek egy részét csupán mágikus szimbólumnak tartotta, a kettősbalta-jel égei eredetét azonban tagadhatatlannak ítélte. Így a vonaldíszes kerámiák ilyen jelei szerinte formális rokonságban állhatnak a krétai és küpro – minószi írásrendszer egyes elemeivel. Mivel azonban időrendi okokból nem lehet őket kapcsolatba hozni, arra lehet gondolni, hogy vagy közös ősforrásból származnak (ezt közelebbről nem határozza meg), vagy egyes, igen fontos szimbólumok – mint például a kettős baltái is – messze elterjedtek, anélkül, hogy a felvevő kultúra (jelen esetben a vonaldíszes kerámia nyugati csoportja) írásként fogta volna fel őket.⁴⁴ Ismerve a vonaldíszes kerámiáknak akár az alacsony időszámítási rendszer alapján vett keletkezéseit, a krétai – égei írásformákkal nyilvánvalóan semmiféle összeköttetésre nem gondolhatunk, hacsak nem akarunk visszatérni ahhoz a régi felfogáshoz, amely a spirális és hasonló minták égei elterjedésében következetesen északi hatásokat látott, mégpedig nemcsak stílusbeli befolyásokat, hanem népi vándorlásokat is. A Tordos-jelcsoport hatásai sem jöhetnek komolyan szóba, hiszen részben nagy a távolság, részben a közbeeső területről kimondottan hiányoznak a jelek (különösen a kettős balta formájú). Az M jelnél talán elképzelhető lenne ilyen közvetítés, hiszen ez a területileg is közbülső szakálhát csoportban nagyon gyakori és utódjában is, a tiszai kultúrában.⁴⁵ Ezt a kronológiai szakadékot ismerték fel a cseh kutatók, akik a vonaldíszes kerámia egyes jeleiben, de egyúttal az edények díszítésének bizonyos rendszereiben sokkal korábbi, Çatal Hüyük-i, számarrai falfestményekben, festett edénydíszekben és másokban (25. ábra) találták meg a párhuzamokat, illetve előképeket⁴⁶ – így természetesen a kettős baltáét is. Nem kétséges, hogy összehasonlításaik a ma általában elutasított szélsőséges diffuzionizmus szinte minden ismervét kimerítik, és a vonaldíszes kerámiák kialakulására

vonatkozó legújabb ismereteink szerint ilyen távoli előzmények egyik vonaldíszes csoport kialakulásánál vagy továbbformálódásánál sem játszottak szerepet.⁴⁷ Mint már említettük (II. fejezet 10. jegyzet), Z. Fiedler egyáltalában nem laikusnak tetsző munkája ugyanilyen párhuzamokat tételezett fel a vonaldíszes kerámia mintakincsére és a korai mezopotámiai pecsétlenyomatok között, azzal a ma már semmiképpen sem tartható következtetéssel, hogy a Duna-vidéki (értsd vonaldíszes) kerámia és a bükki kultúra (amely része a szélesebb értelemben vett vonaldíszes kerámiának) népének eredetét határozhatják meg a motívumok hasonlóságai.⁴⁸

Két lelet érdemel különösebb figyelmet: a *mohelnicei* és a *močovicei edény*. Utóbbinál (26. t. 4.) kétségtelennek tarthatjuk, hogy bizonyos esetekben a vonaldíszes kerámia edényeire karcolt díszeknek olyan mélyebb tartalmuk volt, amelyeket nagy területen elterjedt és hosszú ideig élő szimbólumokkal fejeztek ki.⁴⁹ A morvaországi *Mohelnice*-ben talált kis edényke a kottafejes kerámia nyugati peremvidékén került elő, a fiatalabb szakaszból való 029. objektumból, bár keletzése némileg bizonytalan maradt.⁵⁰ A mindössze 6 cm hosszú, 3,5 cm magas kis tálka oldalain olyan bekarcolt motívumok láthatók, amelyekről joggal mondja R. Tichý, hogy sem a vonaldíszes kerámia, sem más szóba jöhető őskori áru edénymintáival nincsenek kapcsolatban, hanem inkább valamilyen képszerűséget kell keresnünk bennük (22. t. 7.). Nézetét elfogadta A. Bartoněk is, aki szerint a „díszítés” olyan jelekből áll, amelyeket balról jobbra haladva karcoltak az edényfalba.⁵¹ A szokványos karcolt vonaldíszítésekől valóban eléggé különböző mintából azonban határozott jeleket nem lehet elkülöníteni, és így aligha lehet arra következtetni, hogy a mintasornak valamiféle jelentése, „közlendője”⁵² lett volna.

Sokkal inkább tarthatjuk a vonaldíszítéstől teljesen függetlenedett mintáknak és esetleg jeleknek azokat a bekarcolt alakzatokat, amelyek a Délnyugat-Szlovákiában levő *Cífer* falu *Pác* nevű határrészén, a római katonai őrállomás területén talált edényen láthatók. A közép-európai vonaldíszes kerámia fiatal csoportjának, a zselizi kultúrának két csontvázat tartalmazó sírjában, valószínűleg egy fiatal leány koponyája mellett volt az a lapos tál, amelynek kívül az oldalán és a belsejében is körben bekarcolt jelek láthatók (22. t. 8.).⁵³ Nem érthetünk egyet a feltárást végző régésszel, aki ezeket a benyomott vagy bekarcolt jeleket ideogrammoknak tartja, hiszen egészen egyszerű geometrikus alakzatokról van szó, amelyek az edény oldalán szimmetrikus elrendezésben ismétlődnek. A külső oldal „jeleinek” alakja és elrendezése nagyon hasonlít a *Hódmezővásárhely-Kotac-part*, *Vata-tanyáról* származó, vitatható korú pecsételőéhez (lásd II. 91. jegyzet). Ez is amellettszól, hogy a pecsételőt inkább a szakálhádi csoportba vagy a tiszai kultúrába lehetne keltezni, mint a Körösbe.

Csak egy rövid ásatási jelentésből és egy másik említésből tudjuk, hogy a Dunántúl nyugati részén, a Szombathely melletti *Kisunyomban* 1981-ben egy karcolt „íráselekkel” díszített edénytöredék, egy agyagkanál lapos nyelének ovális része került elő. Tisztítás után derült ki, hogy a „kanáltöredéken íráselekkekhez hasonló, furcsa, vonalas díszítmények vannak. . . . Valójában nem tarthatjuk díszítésnek e jeleket, mert rendszerük nincsen és határozottan megkülönböztethető formációkból állanak.”⁵⁴ A tárgy kora a kései lengyeli kultúra és a kora rézkori Lasinja-kultúra közötti átmenet. Ez lenne tehát a legkésőbbi lengyeli kultúrából mindmáig ismert egyetlen „írásele” darab. A tárgy ismerete nélkül azonban nem foglalhatunk állást ezeknek az „íráseleknek” a mivoltát illetően.

A legutóbbi években „divat” lett neolitikus írásjeleket vagy legalább szimbolikus jeleket leírni a vonaldíszes kerámiák anyagából másutt is. Így került sorra az, hogy 1943 óta ismert feljegyzésekből néhány alsó-ausztriai kerámia- és más jelet is közzétettek. A kőbaltára karcolt pókhálószerű minta – ha nem hamisítvány, akkor – hasonlít az egyik, a Fejér megyei *Sukorón* talált, a kottafejes kerámiába tartozó agyag hálónéhezék szimbolikus díszítésére (21. t. 3.).⁵⁵ Két másik jel (amelyek *Frauenhof*-ban és *Moldban* talált vonaldíszes edények fenekére vannak bekarcolva: 21. t. 4–5.)⁵⁶ a szimbolikus jelek legegyszerűbb változataiként értékelhetők: egyszerű V-k és a horgas végű kereszt.

Nem lehet tudni, hogy a vonaldíszes kerámia most felsorolt leletei esetében magát a „felfedezést” és főleg a jelként, ideogrammként, sőt írásként való értelmezést mennyiben befolyásolták a tartariai táblák és a Tordos-jelcsoport léte. Ez a szempont azonban valószínűleg jelentős szerepet játszott egy 1977-ben talált *agyagkorong* esetében. A tárgy a Maros melletti *Battonyán* került elő, a Vinča B korral egyidejű és rokon szakálhái csoport telepén. A kissé ovális, 4,2 cm átmérőjű, 1-1,5 cm vastag korong pereménél egy helyen csaknem át volt fúrva (19. t. 3.). Mindkét oldalán kopott vagy sekély mélységűre karcolt mintázat látható. Az elmosódott karcolásban az ásató a Tordos-jelcsoport néhány jelének a párhuzamát ismerte fel, magát a korongot a tartariai táblák közeli rokonának tartja. A feltevés nem fogadható el, a darabot legfeljebb a ghírbomi – oláh-gírbói – korong jó párhuzamának tarthatjuk (lásd 21–24. jegyzet). Ebbe a tárgytípusba sorolhatjuk az Eger-Kisegedről és a Felsőtárkány-Várhegyről a szilmei csoportból, továbbá az ausztriai Falkenstein – Schanzbodenből a lengyeli kultúra időszakából előkerült, egyszerű mintákkal, illetve hálómintával és egy esetben szimbolikus jellel díszített kis korongokat is,⁵⁷ azzal a különbséggel, hogy a battonyainál a karcolások kissé rendezettebbek. Ennek ellenére az utóbbit legfeljebb olyan félig kész amulettnek tekinthetjük, amelyen inkább díszítő, mint mágikus célú vagy éppen információt közlő minták voltak (19. t. 5–6.).

A vonaldíszes kerámia elszórt edényjelei tehát sem számbelileg, sem minőségükben nem érik el a Tordos-jelcsoport jellemzőit, típusaikat tekintve (elsősorban a kettős balta formájúak) pedig valószínűleg sem az edénykészítő gölöncsérek mesterjegyeinek, sem a használó tulajdonjegyeinek nem tarthatók. Nem kizárt, hogy valamilyen vallásos-mágikus rendeltetésük volt, de ez érvekkel egyelőre nem bizonyítható. Nincs olyan adat sem, amely azt támogatná, hogy volt valamilyen összefüggés közöttük és a Vinča-kultúra jelei, a Tordos-jelcsoport között. Ugyanezt mondhatjuk a vonaldíszes kerámia kottafejes csoportjának leszármazottjáról, a lengyeli kultúráról is.

Tudjuk, hogy a közép-európai vonaldíszes (kottafejes) kerámia keleti ágából származik a kelet-európai festett kerámiák köre, a Cucuteni – Tripolje – Erősd-művelődés.⁵⁸ Ebből a szempontból tehát nem lehet mellékes kérdés, hogy a Tripolje – Cucuteni-kultúrákból ismerünk néhány olyan jelet vagy a jel minőségét megközelítő díszítést, amely semmiképpen sem tartható szokványos mintázatnak (37. t. 2–10.).⁵⁹ A kúpos testű orsókarikákon (37. t. 2–6.), továbbá két *traiani* (37. t. 8–9.) és egy *Tirpești* III-ból való (37. t. 10.) edénytöredéken látható karcok emlékeztetnek a megfelelő tordosi jelekre. Szórványos előfordulásuk alapján nehéz megítélni őket, de nem zárható ki valamilyen kapcsolat a Vinča-kultúrával, bár az időszak annak a Vinča C, sőt esetleg már csak D periódusnak felel meg, amelynek elterjedési területe nem volt közvetlenül határos a Tripolje – Cucuteni – Erősd-területtel (az erdélyi B-é még igen).

A *Csapajevkából* származó, késő Tripolje-edény vállán látható „jeleket” (37. t. 7.) viszont egyszerű díszítéseknek kell tartanunk.⁶⁰ Ugyanez a helyzet azzal az edénnyel is (37. t. 1.),⁶¹ amelyet a Donyec folyó völgyében egy *Rubca* vagy *Rubcy* nevű falu határában, egy kurgán utótemetkezésében találtak mellékletként. Az eredeti publikáció – helyesen – bronzkorinak tartja, a vállán látható bekarcolt mintákat pedig – teljességgel indokolatlanul – jeleknek, sőt esetleg írásnak. Egy bulgáriai lelet kapcsán (lásd a 82. jegyzetnél!) újabban a késő neolitikus Boian IV – Spančov-művelődésbe akarják ezt az edényt keltezni, és így díszítését kapcsolatba hozni a hasonló korú bulgáriai jelekkel, „írásokkal”.⁶² Ezt a kelteztést azonban az edény rétegtani helyzete, továbbá formája teljesen kizárja.

6. Balkáni „írás”-szórványok

M. Gimbutas és G. I. Georgiev szinte egyszerre jöttek rá arra, hogy a *Vinča-írásnak* (azaz a Tordos-jelcsoportnak), illetve a *Gradesnica – Karanovo-írásnak* már az i. e. 6. évezredben [!] voltak helyi előfutárai az egész Balkán területén és az Al-Duna vidékén, mégpedig az idoloikon, a kerámián és a pecsételőkön látható karcolt, ritkábban festett szimbólumokban.⁶³ Bizonyítékaik a már többször említett Kotac-parti pecsételő,⁶⁴ illetve a nyugat-bulgáriai (festett?, karcolt?) kora neolitikus kerámiajelek voltak (lásd 66. jegyzet). Nem figyeltek fel azokra a még korábbi „szimbólumokra”, amelyeket a fejezet bevezető részében említettünk (lásd 1. jegyzet), és amelyekkel akár a felső paleolitikumig tolhatták volna vissza az őseurópai „írás” kezdetét. Gimbutas szerint ezek a neolitikus tulajdonjegyszerű jelek („characters”) kezdetben még csak vallásos formulák kifejezésére szolgálhattak, később egyre gyakoribbá váltak, és a *Vinča*-kultúra idejében már egy határozott vallásos jelrendszerré fejlődtek. Az 5. évezredben ilyen előzmények után a Balkán keleti felén már az írás kétségbevonhatatlan megjelenéséről beszélhetünk.⁶⁵ Georgiev nem ilyen nagy összefüggések keretében értékelte az előfutárokat. Ő arra fektette a hangsúlyt, hogy a karanovói pecsételő által képviselt bulgáriai „írásrendszer”, a világ legelső írása mint önálló délkelet-európai fejlemény, mindenképpen rendelkezzen helyi elődökkel,⁶⁶ nehogy arra gondolhasson valaki, hogy ez a legelső írás úgy jelent meg a semmiből, mint ahogy Pallasz Athéné szökött ki Zeusz fejéből. Mielőtt a nagyszabású elméletben vezérleteknek számító karanovói pecsételőre és gradesnicai táblára és jelekre rátérnénk, vetnünk kell egy pillantást néhány olyan emlékre is, amelyek az egész Kelet-Balkánra kiterjedő legkorábbi íráskezdemények „bizonyítékai”.

Gimbutas egyik fő bizonyítéka a görögországi Makedóniában levő *Dikili Tason* a Gumelnița-kultúra középső szakaszának megfelelő rétegben⁶⁷ talált átfúrt *orsógomb*.⁶⁸ A középpontból a perem felé induló 3-3 párhuzamos vonal által három mezőre osztott felületen azonban egyetlen olyan jelet sem lehet felfedezni (a legegyszerűbb elem, a v-n kívül), amelynek akár a Tordos-jelcsoportban, akár a világ bármely más korai rendszerében párhuzama lenne (19. t. 1.). Nyilvánvaló, hogy csak rendszeretlenül kivitelezett, egyenes és görbe vonalakból álló díszítésről van szó,⁶⁹ éppen úgy, mint azoknál a kis méretű vinčai edényeknél, amelyek felbomlott meandermintázatát Gimbutas ugyancsak feliratoknak, sőt, talán dedikációknak véli.⁷⁰

Gimbutas nem figyelt fel egy olyan leletre, amely igen jól jöhetett volna a dikili tasi orsógomb feliratos voltának bizonyításához. Ez a görögországi Trákia keleti végén található *Paradimi tumbából* még az 1929–1930. évi ásatások során került elő. A mindössze 5,3 cm-nyi edénytöredék pontos kronológiai helyzetét nem ismerjük, mert az egyes leletek rétegek szerinti különválasztására nem nagyon ügyeltek.⁷¹ A Gumelnița – Karanovo VI fázissal talán egykorú cserépen egymás alatt két sorban összesen öt, élesen bekarcolt jel látható (26. t. l.).⁷² Ezek egyetlen, fekvő T alak kivételével különböznek minden ismert és hiteles balkáni – tordosi jeltől, és az sem kizárt, hogy az edényen még további jelek is tartoznak, illetve tartoztak az alsó sor⁷³ elé, sőt az előbb fekvő T-hez hasonlított jel egy része már hiányzik is. A hitelesség szempontjából eléggé gyanús „felirat” kérdésében az eredeti tanulmányozása nélkül⁷⁴ nehéz állást foglalni, hiszen teljesen elszigetelten áll. A töredék nagy valószínűséggel a késő neolitikumba keltezhető. Ebben az esetben természetesen szóba sem jöhet, hogy a szárazföldön található lineáris B jelekkel hozzuk kapcsolatba.⁷⁵

Csak *J. Todorović* közreműködése révén vált szélesebb körben ismertté két további újkőkori balkáni „felirat”. Az egyik a jugoszláviai Koszovóban levő *Rudnikről* származó *cserépdarab*, kívül az oldalán többségükben egyvonalas, kis részben X-et és Y-t mutató karcolt vagy festett jelekkel.⁷⁶ Winn hitelt ad a rudniki cserép jeleinek,⁷⁷ szerintünk viszont a „jelsor” nem más, mint az edényvállon körbe haladó besimított díszítés kopott maradványa. A másik „felirat” a Plovdiv körzetében levő *Sitovo* melletti *barlang* falára vésett két, egyenként három méter (!) hosszú, *lineáris jelekből álló sor*.⁷⁸ Todorović kiemelt belőlük néhány jelet (amelyek egyébként a saját maga által is közölt ábrázolásban⁷⁹ nem találhatóak), és rábukkant párhuzamaikra a Tordos-jelcsoportban.⁸⁰ Rendkívül felületes összehasonlításai minden érvényüket elvesztik, ha csak egyetlen pillantást is vetünk szintetikus jeltáblázatára, annak például Tordost és Sitovót tartalmazó oszlopaira. A két oszlop jelei egyszerűen nem hasonlók, vagy Tordoshoz hasonló jel nem található a sitovói „feliraton”. Nem akarjuk azt állítani, hogy a szakember által soha nem ellenőrzött, az első publikációig több kézen át eljutó két sitovói „sor” egyszerű hamisítvány vagy modern sziklakarc, de aligha neolitikus. Az mindenesetre gyanús, hogy nem található meg G. Georgievnek a bulgáriai sziklakarcokra vonatkozó összefoglalásában sem.⁸¹

A. G. Bonev 1982-ben közölt egy kis *agyagedénykét* a bulgáriai Targovište megyében levő híres lelőhelyről, *Ovčarovóból*.⁸² Szerinte a hasán kilenc bekarcolt jel van (26. t. 2.). Bizonyítéknak tartja arra, hogy „Bulgária területén létezett az egyik legrégebb írásrendszer a világon”. Az olvasó velünk együtt valószínűleg úgy fogja megítélni, hogy az inkább árkölt (kannelúrák) díszítésnek, semmint igazi jeleknek látszó egyszerű vonalak alapján csak nagy képzelőerővel juthatott valaki ilyen következtetésre.

Megemlítnék még egy legutóbb, 1982-ben előkerült „írással” leletet is. Ezt a kis agyagtárgy-töredéket Bukarest *Chitila Ferma* nevű elővárosának területén találták, egy Vinča – Dudești típusú neolitikus telep rétegében. *E. Masson* határozott jeleket vél felfedezni díszítésében. Ilyeneket mi a legnagyobb erőfeszítéssel sem látunk a töredéken.⁸³

Ebből a rövid szemléből annyi bizonyára kiderült, hogy a Balkánon a Vinča-kultúra és közvetlen peremterületei kivételével egyetlen kultúra és egyetlen terület sincs a neolitikumban és a kőrézkorban, ahol a Tordos-jelcsoporttal azonos minőségű vagy akár annál fejletlenebb jelrendszer lett volna használatban. Ezt nem tarthatjuk egy-

szerűen csak az egyes területek kutatási állapota eredményének, hiszen például a Gumelnița-, Cucuteni – Tripolje-kultúrák romániai lelőhelyein, sőt a bulgáriai Gumelnița-telkeken is sokkal több és nagyobb szabású ásatás folyt, mint akár Jugoszlávia, akár Románia és Erdély Vinča-telepein. Miután elszórt egyedi eseteken kívül analóg vagy csak megközelítő összetettségű jelekre sem bukkantak, jogos a feltevés, hogy a Tordos-jelek esetében a Vinča-kultúrára sajátosan és különösen jellemző olyan rendszerről van szó, amely a Vinča-kultúra gazdasági-társadalmi fejlettségének színvonalával és kapcsolataival lehet összefüggésben.

7. A karanovói pecsételő és a gradesnicai leletek

A bulgáriai Tráciában emelkedő karanovói tell a maga 4 hektárnyi területével és 13 méteres magasságával egyike a legnagyobb településhalmoknak Európában. A felszíntől számított 360 cm-es mélységben kilenc nagyobb és 3 kisebb edény társaságában egy leégett házban került elő valamikor a nevezetes *agyagpecsételő*,⁸⁴ a Karanovo VI. fázisának megfelelő harmadik szintben.⁸⁵ A bulgáriai kőrézkornak ezt a szakaszát ma már Kodžadermen – Gumelnița – Karanovo VI kultúrának nevezik (rövidítése a következőkben KGK VI), amelynek korai szakasza magán Karanovón hiányzik.⁸⁶ Ha viszont a 360 cm-es mélységi adatot *G. I. Georgiev* sokszor közölt szép színes karanovói rétegmetszetén lemérjük, akkor az a VI. réteg közepe tájára esik.⁸⁷ Egy másik táblázat szerint⁸⁸ a karanovói VI. réteg a KGK VI későbbi időszakának felel meg, és ha a pecsételő valóban ennek a rétegnek a középső vagy még magasabb részén került elő, az azt jelenti, hogy a KGK VI-nak is inkább a késői részére keltezendő. Egyidős lehet tehát a KGK VI gazdag várnai temetőjével. Abszolút keltezését illetően *G. I. Georgiev* még az i. e. 4. évezred végére gondolt, ha azonban a várnai temető mostanában divatos keltezését nézzük,⁸⁹ akkor a vele kulturálisan egykorú karanovói pecsételőt akár még az i. e. 6. évezred végére, de az 5. évezred első felébe is tehetjük. De még ennek a kalibrált radiokarbon alapú magas keltezésnek a segítségével sincs szükség ahhoz, hogy a karanovói pecsételő a tartariai tábláknál korábbinak bizonyuljon, ha az utóbbiakat az együttesben előforduló „legfiatalabb” típus – a horgony – alapján *G. I. Georgiev*vel együtt a kora bronzkorba, azaz a karanovói pecsételőnél későbbre keltezzük.⁹⁰

A mindössze 6 cm átmérőjű tárgy nyomófelülete csaknem pontosan kerek, 2 cm vastag, jól simított. 2 cm hosszú, átfúratlan fogantyúja van. A díszítést két átlós – vagy négy sugárszerű – egyenes vonal négy részre osztja (27. t.), mindegyik negyedben ugyanannak a középpontra támaszkodó szabálytalan geometrikus mintának a változatát látjuk. Az egészben egyetlen görbe vonalú elem sincs, egy esetben pedig (jobbaldalt) a motívum áthalad az osztóvonalon is. A negyedeken belül (egy kivételével) a minta folyamatos.

Ebből a meglehetősen egyszerű geometrikus díszítésből emelt ki teljesen önkényesen 17 vagy 18 jelet *V. I. Georgiev*, mégpedig a jobb oldali föntiből (1. negyed) 4-5-öt (vagy hatot), az alsóból (2. negyed) 4-et, a bal alsóból (3. negyed) szintén négyet és a bal felsőből (4. negyed) ötöt. A 17 vagy 18 jel közül kettő vagy három ismétlődik.⁹¹ *Georgiev* nem vette azt a fáradságot, hogy az egyes jeleket rajzban is megadja. Az 1. negyedben mindenesetre látott egy állatfejet (kutya? szarvastehén? ló?), egy zegzug-

vonalat, egy madáralakot vagy egy állatot lábbal, farokkal, két füllel (vagy szarvakkal?) és egy szemmel (?). Talált még ebben a negyedben négy vonalat, amik akár ostor („fouet”) is lehettek, és további két vonalat. A 2. negyedben felismer egy M betűhöz hasonló jelet, valószínűleg egy nyeles edényt, egy derékszöget, végül egy négyszöget, két meghosszabbított oldallal (stilizált szem vagy felajzott íj). A 3. negyedben az előbbi jelet találjuk, de fordított helyzetben, amiből az írás irányát és sorrendjét is megállapíthatjuk. Majd egy zezzugvonal és egy Z betűhöz hasonló alakzat következik (talán láb), majd ismét egy nyeles edény (vagy nyeles négyszög). A 4. negyedben látható egy kis villa (?), egy, az A betűhöz hasonló jel, egy kétlábú, stilizált állatalak farokkal (?), hosszú nyakkal és fejfel (?). Majd egy felismerhetetlen jel következik, talán ismét egy nyeles edény, és végül egy kunyhó rajzolata.

A kétségtelenül komoly képzelőerőre valló elemzés után megtudjuk még, hogy néhány jel különválasztása nem tekinthető biztosnak, és így más lehetőségek is szóba jöhetnek. Ettől függetlenül, néhány jelének (egészen pontosan nyolcnak: az állatfej, a zezzugvonal, a madár vagy állatalak, az M, a derékszög, a Z, a villa, az A) megtalálja párhuzamát a krétai hieroglifik és a hettita hieroglifírás jelei között, sőt néhánynak még a tartariai táblákon is (a kerek tábla éppen úgy négy részre van osztva, mint a karanovói pecsételő, a 3. táblán felismerni véli az állatfejen kívül a kis villa, a négyszög és a derékszög párhuzamát is). E párhuzamok ellenére úgy látja, hogy a karanovói pecsételő írása mindentől független és eredeti, hiszen nemcsak a krétai és kis-ázsiai hieroglifiknál korábbi, hanem a tartariai tábláknál is (amelyek G. I. Georgiev szerint Coțofeni-koriak). Az i. e. 3. évezred első felébe keltezhető karanovói pecsételő tehát Európa legelső írását őrzi, és így igazi tudományos szenzáció.⁹²

V. I. Georgiev szélsőséges következtetéseit és „olvasatait” még a radiokarbon kronológia és az önálló európai neolitikus civilizáció olyan hívei sem fogadták túlzott lelkesedéssel, mint *Renfrew* vagy *Gimbutas*. Előbbi legfeljebb protoírás emlékének tartja, és i. e. 4000 elé keltezi,⁹³ utóbbi pedig a Tordos-jelcsoport néhány darabjához hasonlítja a pecsételő „jeleit”, és a 4. évezredbe, sőt a Karanovo VI réteggel együtt i. e. 4800 körülre keltezi.⁹⁴ *Winn* sem tagadja, hogy a pecsételő díszítése meglehetősen zavaros, ennek ellenére felismer rajta jeleket, amelyek részben azonosak, részben különböznek V. I. Georgiev jeleitől, és amelyekhez talál párhuzamokat a Tordos-jelcsoportban is. Szerinte a legkésőbbi keltezés i. e. 3600 lehet, és az egész együttes valahogyan mégiscsak írásra hasonlít.⁹⁵ *Witte* a pecsételő mintaelemeit mágikus-vallásos szimbólumoknak tartja, amelyek még ilyen rendetlen elhelyezésükben is tarthatók egyfajta írásnak, „Inhaltsschrift”-nek.⁹⁶ A valóság viszont az, hogy a karanovói pecsételőn nemhogy írásjelek, de egyszerűen még csak jelek sem láthatók. Ezért tartotta ezeket a „jeleket” díszítő vonalak kusza együttesének *Buchholz*,⁹⁷ esetleg ornamentális elemekre visszavezethető, de azokból már szinte semmi felismerhető nem őrző sematikus mintának *Bartoněk*, többé-kevésbé szabályos, de véletlenszerűen elhelyezkedő minták együttesének *E. Masson*.⁹⁸

Mint arra már 1971-ben rámutattunk, a karanovói pecsételő párhuzamait nem az írásos emlékek sorában kell keresni, hanem a pecsételők között. Ebből a szempontból valóban rendkívüli darabról van szó, hiszen a 300 délkelet-európai korai pintadera sorában ez az egyetlen, amelynek nyomófelülete nemcsak negyedekre van osztva, hanem ilyen, viszonylag bonyolult — bár első pillantásra zavarosnak tűnő — mintázata van.⁹⁹ A ma ismert adatok alapján úgy látszik, hogy elsősorban a kis-ázsiai kora

bronzkor különböző időszakaiból ismert kerek fejű pecsételőkhöz vannak jó párhuzamok.¹⁰⁰ A darabot így nem a 6. vagy az 5. évezredbe, hanem az aranyban gazdag vármai temető tanúságai alapján¹⁰¹ és azzal együtt a 3. évezred harmadik negyedébe keltezhetjük, a KGK VI végére. Így valóban idősebb a Coțofeni-kultúránál, nem is egy időszakkal,¹⁰² viszont jóval fiatalabb a Vinča-kultúra minden szakaszánál, nem számítva a legkésőbbi, D periódust. Szétesett geometrikus mintázatának természetesen semmi köze sincs bármiféle írásos rendszerhez.

A karanovói pecsételőkhöz hasonlóan magasra ívelt pályát futottak be a hetvenes években a *gradesnicai leletek* is. Mintha valamiféle kitüntető jelző lenne, ha egy terület neolitikus kultúráiból (írásjeles) agyagtáblák is előkerülnek, és talán ez volt az oka annak, hogy Bulgária is igyekezett felzárkózni az ilyenek sorába.¹⁰³ Az egy lelőhelynek számító Kaléto- és Gradisteto-tellen az északnyugat-bulgáriai Gradesnica falu határában 1964–1970 között folytak ásátások. A települések három, egymást rövid időközök után követő rétegben épültek (alulról felfelé az A, B és C rétegek). Koruk az eneolitikum korai szakasza, egyidősek a Karanovo V-tel és a Vinča B2–C időszakokkal.¹⁰⁴ Mind a három rétegben tucatjával voltak agyagedények, amelyek fenekén¹⁰⁵ az égetés előtt bekarcolt jelek voltak, közöttük sematikus emberi alakok is felfedezhetők, másokat nehéz értelmezni. *Nikolov* legalább 40 különböző jelet tart nyilván (28–29. t.). 1969-ben került elő egy lapos kis ovális tálka, egy úgynevezett agyaglap vagy agyagtábla, amelyen *Nikolov* szerint írásjelek vannak. Párhuzamait Tartarián, a karanovói pecsételőn, a krétai képirás jelei között fedezte fel. Megállapította azonban azt is, hogy az összehasonlító kronológia szerint Gradesnica leletei mindegyiknél – Tartariánál és a Vinča–Tordos-jeleknél is – korábbiak. Ez pedig azt jelenti, hogy a Balkán a legfejlettebb civilizációk centruma volt, hiszen nem másutt, mint Gradesnicán volt az európai írás kezdete.¹⁰⁶

Nikolov ezekre a megállapításokra első ízben akkor jutott, mikor a gradesnicai agyaglap (valójában lapos agyagtál) „feliratait” 1970-ben *V. I. Georgiev*vel együtt közzétette.¹⁰⁷ A lelet a középső, B rétegben, egy nagyméretű épületben került elő, egy agyagidollal és két másik edénnyel együtt. Az egyik edény fenekén kezét hasára helyező emberi figura van bekarcolva,¹⁰⁸ a másik fenekén pedig bekarcolt jelek láthatók.¹⁰⁹ Maga a *lapos tálka*, a „tábla” 12,5 cm hosszú, 10,5 cm széles, 2 cm magas. Fenekén emberi alak látható bekarcolva, kezét imádkozó tartásba emelve, körülötte főleg háromszög formájú „jelek” vannak. Belső oldalán, nem folyamatos keretvonal között, három vízszintes vonal négy mezőt alkot, amelyekben 24 jel található (30. t.). Az agyaglap formája és a fenekén levő emberalak arra utalnak, hogy a tárgynak a kultuszban volt szerepe.¹¹⁰

A 24 jel felismerése és elemzése itt is, akárcsak a karanovói pecsételőnél, *V. I. Georgiev*re várt. Ő a felső (1.) sorban 4-5 jelet, a 2. sorban 5-6 jelet, a 3-ban csak ötöt, az alsó 6-ban viszont már nyolcat különített el, összesen tehát maximum 24-et.¹¹¹ Sajnos, itt sem adott jellistát. A 2. sor elején levő jelet, valamint a 3-ban levő M alakot a karanovói pecsételő jeleihez hasonlítja, de talál párhuzamokat hozzájuk a krétai írásban és természetesen a fesztórszi korongon is. A függőleges vonalakat számjegyeknek határozza meg. A hátoldal (tehát az edényfenék) emberalakot körülvevő jelei közül háromnak az előképére is rátalál, miszerint ezek egy „kis botocskát” („bâtonnet”), egy kis baltát („la petite hache”) és a könyököt („le coude”) jelenítienék meg, és a krétai hieroglifákra emlékeztetnek. Úgy véli, hogy a rendszer a képirás

vagy ideografikus írás állapotát érte el, nem fejthető meg, de interpretálható. Az i. e. negyedik évezred közepére és második felébe tartozó gradesnicai írás a kelet-balkáni korabeli népesség magas civilizációs fejlettségét tanúsítja, amely tehát semmiben sem maradt el Kis-Ázsia, a Közel-Kelet és Egyiptom mögött.¹¹²

H. Todorova néhány részletben óvatosabb volt, mint a világhírű nyelvész. A bulgáriai korai eneolitikus piktogramokat (azaz a gradesnicaiakat), továbbá a késői eneolitikum hasonló maradványait, tehát a karanovói táblát (pecsételőt) és az *ovčarovói házmodellen* és „berendezési tárgyain” látható festett szimbólumokat¹¹³ a megfelelő kultúrák edénydíszítéseiből igyekeznek levezetni. Eszerint már a megelőző késő neolitikumban, az i. e. 5. évezred kezdetén jelentkeznek az edényeken állandóan visszatérő motívumok (a spirális, a meander, ezek változatai és kombinációi, háromszögek, a kereszt, a svasztika, koncentrikus körök, négyszögek és ellipszisek). Ezek a kora eneolitikumban a kozmogónia (a nap és más természeti elemek) állandó jelképeivé váltak. Ilyen minőségükben vallásos tartalmú információkat adtak tovább nemzedékről nemzedékre. Végző fokon tehát ideológiai koncepciók rövid összegzései voltak. Mindez különösen a ovčarovói kultuszjeleneten figyelhető meg jól, ahol a koncentrikus körök az oltáron, középen egy ponttal és kiágazó sugarakkal a nap jelképei, de hasonló körök a kisebbik oltáron a holdat jelentik. A háromszögek a növények, a spirális egyszerűen az őskori emberek kozmogóniai összképe, míg a spirálmeander az évszakok váltakozásának, a mezőgazdaság és az emberi élet ciklusainak a kifejezése. Az egyes motívumok közepén található pont a tulajdonjogot, mégpedig természetesen a törzsi köztulajdont jelenti.¹¹⁴ Bizonyos átmenetekkel (amelyeket a Gradesnica-kultúra I., tehát korai szakaszában található, már említett monogrammok jelentenek),¹¹⁵ ezekből az ideológiai kvintesszenciákból alakultak ki a tényleges piktogrammok. A monogrammok abban különböznek a piktogrammoktól, hogy előbbiek mindig a díszítő minta részei, sőt azok középpontjai, az utóbbiak pedig önállóak. Todorova végül közli azokat a statisztikákat, amelyek szerint (az ismeretlen számú, és a gradesnicaiakon kívül soha nem közölt) bulgáriai piktogrammok 24,5%-ban a díszítőmotívumokból alakultak ki, 20,5%-uk hasonló olyanokhoz, és 55%-ban olyan jelek, amelyeknek semmiféle kapcsolatuk nincs más ornamentális elemekkel. Nyilvánvaló, hogy a már díszítőmotívumokban koncentrálódott elképzelések egy része átkerült az ideogrammok és piktogrammok jelentésébe is. Ezeket ugyan nem tudjuk felismerni, de biztosak lehetünk abban, hogy rögzítő és kommunikációs rendszert alkottak. Tehát a gradesnicaiak Európa legelső piktogrammjai és ilyenekkel ellátott táblái, sőt, e kultúra körzetében különösen sok ilyen agyagtábla került elő.¹¹⁶ Todorova érdekes módon nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy a gradesnicai „táblák” és hasonló korábbiak, egyidejűek vagy későbbiek voltak-e a tartariai leleteknél. Időrendi táblázata szerint mindenesetre Gradesnica i. e. 5000–4500, a KGK VI pedig 4500–4000 közé esik, a kalibrált radiokarbon időrend követelményeinek megfelelően.¹¹⁷

A gradesnicai leletek ilyesféle értékelését elsősorban természetesen már a karanovói pecsételőn is felbuzdult M. Gimbutas fogadta egyetértéssel. Ő ugyancsak korábbi (kora és középső neolitikus) edénydíszítő motívumokból óhajta levezetni a piktogramokat, mint vallásos tartalmú jelentéshordozókat,¹¹⁸ és ilyen tartalommal már ideogramokat. A rögződött alakú ideogrammok keletkezési ideje egybeesik a legkorábbi európai kerámiával, de vannak közöttük, amelyek a felső palaeolitikumból erednek. Itt természetesen ismét szóba kerülnek a híres mezini meanderek. Ezek a

neolitikus ideogrammok képezték az alapját annak a kibővített jelrendszernek, amely az i. e. 6. évezredben az őseurópai jelírássá fejlődött, így többek között az 5300–4000 közé keltezhető Vinča-írásrendszerre, azaz a Tordos-jelcsoportra. De belőlük származnak a karanovói pecsételő és a gradesnicai táblák és edényfenékek jelei is, ugyancsak az őseurópai legelső írásrendszer részeként,¹¹⁹ éppúgy, mint a sok más, jórészt az előzőekben felsorolt emlék. Legalább ilyen szélsőségesen, de a kialakulás menetét mutató rendszert nem alkotva foglalt állást G. I. Georgiev is, aki a gradesnicai „tábla” belső oldalán — jóllehet idézőjelbe tett — „betűket” lát.¹²⁰ Ennél jóval óvatossabban foglalt állást Renfrew, aki a tábla belső oldalán csak olyan bekarcolt jeleket lát, amelyek egyrészt kapcsolatban állottak annak a nagyméretű épületnek a sajátos funkciójával, amelyben előkerültek, másrészt (és e kapcsolat következtében) felesleges bármiféle külső befolyásra gyanakodni létrejöttüket kutatva.¹²¹

Ideje azonban most már egy közelebbi pillantást vetni magára a *gradesnicai* „táblá”-ra és a többi edényjelre. A táblára, azaz a továbbiakban a tál alsó részére, valamint néhány más edényfenékre karcolt emberábrázolások ember volta kétségtelen.¹²² Nézzük azonban a tál belső oldalát! A legelső sorban három-három vagy négy és három egyszerű függőleges vonal között egy felülről induló, függő meanderhorog van (30. t. 2.). Az alulról számított második sorban némi variációval ugyanez ismétlődik meg kétszer, illetve jobboldalt egy harmadik, de balról jobbra befejezett meanderhoroggal. Az alulról számított harmadik sorban, egy-egy hegyesszög alakú mintával közrefogva, két meanderhorog van, az egyik felülről függ, a másik az alsó elválasztó vonalról indul, és van közöttük egy ugyancsak felülről induló, be nem fejezett horog is. A felső sorban a bal oldali horog fentről indul, a jobb oldali pedig oldalról, közöttük két elválasztó egyenessel. Az egész díszítés tehát ugyanannak a motívumnak, egy meanderhorognak a hétszeri vagy nyolcszori ismétléséből áll, és így a tál belső oldalán legfeljebb egy jelet lehet találni. Jelentős képzelőerő kell tehát ahhoz, ha valaki — mint például V. I. Georgiev — a négy sorban összesen 24, részben különböző jelet talált. Annak bizonyítására, hogy a tál négy soros elrendezésű díszítésében nem jelekről, hanem ilyen sajátos módon felbontott meandermintáról van szó, tudunk idézni egy érdekes leletet. Ez Szarvason, a botanikus kert szélén levő, a tiszai kultúrába tartozó nagy telepen került elő.¹²³ A furcsa tárgy minden bizonnyal a Vinča-kultúrában itt-ott előforduló úgynevezett *agyagkalácsok* közé tartozik,¹²⁴ ennek a tárgytípusnak a rendeltetése ismeretlen. A szarvasi darab lapos oldalán, a gradesnicai tálhoz hasonlóan, téglalapformát alkotó keretben szintén függő meanderhorgok vannak (31. t. 3.), a különbség mindössze annyi, hogy a sávokat elválasztó, bekarcolt vonalak maguk is részei a meandrikus mintának. Nyilvánvaló, hogy ennek a kalácsnak a díszítésében nem lehet jeleket keresni, és éppen így nem lehet jeleket látni a gradesnicai tálon sem.¹²⁵

Ami pedig a *gradesnicai* edényfenékeken látható *bekarcolt jeleket* illeti (28–29. t.), a közölt esetek közül gyakorlatilag egyetlen egy sem tekinthető jelnek abban az értelemben, ahogy azt a Tordos-jelcsoportnál láthatjuk. Túlnyomó többségben vannak közöttük az ornamentális ábrázolások, így az örvényminta, a kör alakú edényfenék négy részre osztása átlókkal, és a szegmensek kitöltése egyszerű elemekkel, felismerhető emberábrázolások vagy egészen egyszerű egyvonalas minták.¹²⁶ Mindezekből csak nagyon önkényesen lehetne egyedi jeleket kiemelni, hiszen még a legbonyolultabb ornamentals esetében sem több jel együtteséről van szó, hanem bonyolultan vagy zava-

rosan kivitelezett mintáról. Kivételt képez az a két fél orsókarika,¹²⁷ amelyek karcai talán jelek, de amelyek részben rendkívül egyszerűek, részben nem bonthatók egyedekre (28. t. alul).

Rövid összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a karanovói pecsételő kusza, geometrikus díszítése nemhogy korai írásjelekkel nem hasonlítható össze, hanem még egy önálló, bármiféle írástól független jelrendszer követelményeit sem elégíti ki. Díszítése viszont jól megfelel a kis-ázsiai kora bronzkor kerek pecsételőin látható motívumoknak. Gradesnica esetében kétségtelen, hogy a nyilván valamilyen szimbolikus jelentéssel bíró motívumok a lelőhely anyagában sűrűsödni látszanak. Sem a kis tál, sem az edényfenekek bekarcolt motívumai nem elégítik azonban ki egy konzisztens korai jelrendszerrel szemben állítható követelményeket. Feltétlenül figyelemre méltó, hogy Gradesnica a Vinča-kultúra peremterületén található, így feltételeesen kereshető valamelyes összefüggés a Tordos-jelcsoport és a gradesnicai motívumok között. Ehhez azonban először az utóbbiak megbízható és teljes korpuszával kellene rendelkezniünk.

Legújabbban vált ismertté egy *agyaghenger*, amely a trákiai *Paradimi* tumbában került elő, és keltezése korábbi a kora bronzkornál. Az egyik oldalán laposra nyomott, zömök henger palástján bonyolult díszítés van. Kiterítve a két végén egy-egy négylábú állat karca, azokon belül két-két összekapcsolt, kígyószerű zezzugvonal, majd négy rombusz, továbbá az egyik sarokban zárt hálóminta (41. t.). P. D. Pantos, akinek tanulmánya e tárgyról sajtó alatt van, érdekes következtetéseket vont le egy arisztotelészi adat és a tárgyon látható, ismétlődő négyes szám között, ennek részleteire azonban most még nem térhetünk ki.¹²⁸

Jelen pillanatban tehát sem Délkelet-, sem Közép-Európából nem rendelkezünk a Tordos-jelcsoport mellé állítható, a korai írásfejlődéssel valamiféle összefüggésben elemezhető jelrendszerrel. Mind az írástörténet, mind a kultúrtörténet oldaláról és a gazdasági-társadalmi fejlődés által elért színvonalról nézve elietettnek, sőt tudománytalannak bizonyultak tehát azok a következtetések, amelyek akár a Tordos-jelcsoportban, akár az annál sokkal kezdetlegesebb, más, főleg bulgáriai szimbólumokban valamiféle önálló íráskezdeményt, helyi balkáni ősrást véltek és vélnek felfedezni és felismerni. Nem is beszélve arról, hogy ezeket a megalapozatlan állításokat még a radiokarbon-időrend magas keltezései is terhelik. Ezáltal már nemcsak magas fejlődési minőséget tulajdonítanak a délkelet-európai középső és késő neolitikumnak, hanem időbeli elsőbbséget is más, fejlett civilizációs területekkel szemben: akár egy évezredet is meghaladó időbeli elsőbbséget például a fémművesség — főleg az aranyművesség — délkelet-európai, önálló és első felfedezésében, vagy az írás legelső jelentkezésében. A magas radiokarbon időrend és a megalapozatlan, a minőség állítólag elért fokára vonatkozó következtetések ma már addig mennek el, hogy az *ex oriente lux* „diffuzionista” jelszava helyett *ex Balcanae lux*ról és a bulgáriai *Chrysolithicum*ról beszélnek.¹²⁹ Kétszeresen is elérkezett tehát az ideje annak, hogy arról az ellentmondásról is ejtsünk néhány szót, amely a hagyományos és a radiokarbon alapú időrend között keletkezett, és amely a tartariai táblák miatt a Vinča-kultúra esetében különösen súlyossá, teljességgel áthidalhatatlanná vált.

V. Az időrend válsága

Bármily furcsán — szinte hihetetlenül — hangzik is, vitathatatlan tény, hogy a Vinča-kultúrának az az alacsony, hagyományos keltezése, amely bizonyos változtatásokkal a kutatók egyik csoportja körében máig is használatos, Torma Zsófiától származik. A történettudományok körében bizonyára alig van példa egy, ma éppen évszázados álláspont ilyen makacs érvényben maradására. Két lényeges ok lehet a magyarázatára: vagy példátlan konzervativizmus, vagy az, hogy alapjában helyes feltételezés volt. E két szempontból kell tehát végigkísérnünk a kérdés történetét.

A Vinča-kultúra legelsőnek felfedezett olyan lelőhelyének, *Tordosnak a leleteit*, amelyiken ha nem is ásatást, de rendszeres gyűjtést folytattak, már csak lakhelyénél fogva is egyedül *Torma Zsófia hasonlíthatta* legelőször, már 1879-ben, az akkor valóban egyetlen lehetséges társlelőhelyhez, *Trójához*.¹ A párhuzamba állított típusok között legnagyobb számban az agyag-, ritkábban csont- és kőtárgyakon látható jelek voltak,² továbbá csonteszközök,³ őrlőkövek,⁴ szövőszéknehezékek,⁵ edényformák és díszítéseik,⁶ az emberarcos (bagolyarcos) edények, főleg fedők,⁷ orsógombok és idolk.⁸ A Trójával való összehasonlításokhoz forrásként Schliemann 1874 elején németül megjelent első nagy összefoglalása, annak 218 fényképes táblája szolgált⁹ mindaddig, amíg 1880-ban Berlinben Torma már személyesen is láthatott trójai leleteket, és találkozhatott magával *Schliemann*-nal is.¹⁰ Soron következő munkáiban is az arcos (bagolyarcú) fedők, az idolk (bálványok) és az orsókarikák és edényeken található jelek képezték a Trójában való párkeresés kiindulópontját, de 1882 után Torma már a babilóniai párhuzamokra helyezte a hangsúlyt.¹¹ Örömmel fogadta, amikor Schliemann várva várt Iliosában gyűjteményeinek „írásjegyeit” is feldolgozta.¹² Torma nagyon higgadtan foglalt állást az akkor is divatos és gyakran szélsőséges végső etnikai következtetések terén: „Hogy pedig ezen nyelv és népismeai adatok alapján be akarjam bizonyítani azt is, hogy az őslakók [Tordos őslakói] talán egy skytha—agathyr—sarmat—dák népegyveleg lettek volna, ez épp oly hasztalan törekvés volna, mint megállapítani ama másik feltevést, hogy Helbig ósitalusi (hihetőleg mint trójai telepések) hozhatták Tordosra illetőleg Magyarországra Troja keramikáját, bálványát, symbolumát, s hasonló jegyekkel ellátott agyagkereket, bagoly fej idomú edényét és bálványát, az ércöntés mesterségét »ansa lunata«-it stb. . . . S ámbár gyűjteményem egyes leleteiről ily véleménynyel is vagyok miszerint pl. egy eszköz, a miről csak annyi következtethető, hogy ember készítette, nem állíthatnám, hogy lelőhelyén ezért embernek járnia is kellett s okvetlen ott laknia, vagy ahhoz a nemzethez tartoznia, mely valamely homályos hagyomány szerint valamely meghatározhatatlan időben

talán vidékeinken lakott, vagy keresztül vonuló útjában hagyhatta mint más nemzet készítményeit hátra; s hogy mert egy lelt edény karczolata, egy kis erős képzelődés hozzájárulásával, ha távolról hasonlít egy idomhoz, a mely egy Troja vagy Egyiptom akár ős Itáliában lelt edényen előforduló díszítmény egyik eleme, nekem ezért határozott bizonyosság legyen arra, hogy az a két fazékas egy népfaj szülöttje is volt. Sőt azt is feltételezem, hogy egészen egyszerű művelet lehetett miszerint egy vagy több vonalos jegy, vagy kereszttel jelöljenek meg egy tárgyat; a nélkül hogy abból valami vallásos jelképet, valami mélységes mysticus symbolumot, vagy valami szabadkőművesi rejtélyt akarjunk kiolvasatni . . . Hogy Tordosnak keletről [vagy kelettől]¹³ másféle keramikáját, ércművességét s több efféle iparcikkét talán csere kereskedelemmel hozhatták be: feltehető; de hogy Troja symbolumainak s jegyzett agyagkerekeinek bagolyfejes edény és bálványának használása és idomitása hazánk ős telepein mind csak véletlen esetleges utánzás lett volna? Képzelné bajos. A miért Tordos és Troja egy fajú s kora népeire vezethető ezen elősorolt lényeges adataim: behatóbb tanulmányozást igényelnek.”¹⁴ Maga Torma erre a behatóbb tanulmányozásra nem vállalkozott, és végül ezt írta: „A történelem tanubizonyásaiból csak annyit következtethetünk, hogy hazánkat egykor thrák nép lakta; s hogy itt a rómaiakat dákok s ezeket agathyrsek előzték meg. Azon kérdés kiderítésére, hogy a thrák nép melyik törzse; a dák, agathyrs vagy a velők rokon sarmata volt Tordos lakója? gyűjteményem leletei hivatvák.”¹⁵ Legvilágosabban talán abban a cikkében beszél, amelyben az 1882-ben Frankfurtban felolvasott előadásáról számolt be magyar nyelven:¹⁶ „megemlítem, hogy az 1—3 m. hatalmas culturréteg égetett agyag és hamu keverékben állati és emberi csontok s cserepekkel van telítve. — Éppen azért gyűjteményem korántsem pompás urnák és régiségek kiállítása. Mindazonáltal az általam átkutatott ezen culturréteg és konyhahulladéki telepben talált bögre részeken, több mint 400-féle különböző díszítést s 200-féleképpen variálók formákat találtam, a melyeknek anyaga ritkán látszik idegennek, vagy a keletről importálttal behozottnak . . . Az edények falainak vastagsága 3 cm.-től 3 mm.-ig váltakozik. . . De mindenek fölött fontosak leleteimnél ama bemetszések és vésések, melyek a Trója és Kyprosban talált Syllabariumok . . . jellegével annyira megegyeznek, mintha csak ugyanazon kéz által lettek volna készítve. Előfordulnak e jegyek agyagedények oldalain, agyag alakokon, súlyokon, kőeszközök töredékein és egy kőhengeren. A berlini congressus tagjai előtt 1878-ban megjelent magyar közleményeimből is azt jelentettem ki, hogy e jeleket én vallásos nyelv írás jegyeinek tartom, a melyek a kyprosi syllabariumhoz tartoznak. . . . Ama 6. jegy, mely a Nándor-vályai telepről való mészke henger [a fentebb már említett pecséthenger-utánzat] töredékén megtalálható [16. t. 1—2.], magának Sayce és Sternnek Berlinben tett nyilatkozata szerint egy babyloniai henger feliratának kissé módosított másolatának látszik. . . . Őstelepeseinket Hissarlik thrakjaival egy eredetű thrak-dakoknak tartom, . . . thrák-dákok voltak, támogatván ez állításomat az ott bemutatott leleteimmel, a melyek azonosak Hissarlik, Kypros, Olympia, szóval Kis-Ázsia s az aegaeumi tenger-vidékre vitt babylon-phönikiai culturának tárgyaival . . .”

Akkoriban Torma Zsófia megállapításainak jóval nagyobb visszhangja volt a történészek, mint a régészek körében.¹⁷ Sőt, részletes beszámolót is kapunk -K-s. tollából a „bátorszívű hölgy” egyik legelső, Déván tartott felolvasásáról: „E leleteket különösen ama festett és karczott vagy véssett jelek és jegyek teszik főként érdekessé, melyek

nagyon hasonlók a Schliemann által Hiszszárlík vidékén talált cserépedények és cserépdarabok jegyeivel és jeleivel. Torma Zsófia azt állítja, hogy ezek nagyrésze írásjegy, ezt persze sokan nem hiszik és nem fogadják el, különösen a hazai tudósok. . . . De igen könnyen lehet, hogy öt, hat, tíz év múlva Torma Zsófia hypothesisai . . . világszerte fényessé teszik a Hunyad vármegyei társulat nevét. Ő hősi munkát hajt végre ásatásaival, bátran, és nagyon finom, s egyszersmind kemény fegyverekkel küzd; mi csak azt óhajtjuk, hogy el ne lankadjon, számba se vegye a cynismust, arrogantiát, melylyel ellenfelei sokszor ki akarják fárasztani, haladjon lelkesülten előre . . .”¹⁸ Azzal a résszel, amely gyűjtőmunkájára vonatkozik, ma is teljes mértékben egyet lehet érteni.

Természetesen nemcsak Torma Zsófiának, hanem még évtizedekig minden, Trója vagy Tordos kérdésével és kapcsolataival foglalkozó szakértőnek a véleményét annak tudatában kell néznünk, hogy senki sem tudott semmi pontosat — hiszen nem is tudhatott — egyik lelőhely relatív vagy abszolút időrendjéről, és arról sem, hogy mind Tordos, mind elsősorban Trója olyan több-, illetve sokrétegű telepek, amelyek hosszú ideig, Trója évezredekre fennálltak. Trójáról ez végeredményben csak *Dörpfeld* 1893 — 1894-es ásatásain derült ki, amikor világossá vált, hogy a VI. települése lehet nagyjából egykorú Tírsz és Mükéné erődítéseivel.¹⁹ Ennél korábbi rétegeinek pontos időrendi helyzetét pedig *Evans* knossoszi-minószói rendszerezése alapján csak a harmincas években lehetett tisztázni.²⁰ Ezt tudva, jelentős eredménynek kell tartanunk, hogy Torma Tordost következetesen kőkori telepnek határozta meg. Trójában talált párhuzamai tehát értelemszerűen származhattak az I. és a VI. város közötti összes rétegből. Így egyidejű voltuk — ha egyáltalában azok — nyilván csak arra az időszakra (lett volna) érvényes, ameddig a sokkal kevesebb rétegű és így rövidebb élettartamú Tordos²¹ a hosszú életű Trója megfelelő rétegeivel valóban egyidős volt (lett volna). Torma Zsófia azonban minderről még nem tudhatott (és még hosszú ideig senki más). Így fenti téziseiből összefoglalóan a következőket emelhetjük ki: Tordos és Trója teljes egyidejűségét fennállásuk valamelyik időszakában, Tordos és Trója egyformán trák etnikumát és végül azt, hogy a két lelőhely között valamiféle kereskedelmi kapcsolatok lehettek, sőt, a jelek, a bálványok és a bagolyarcok alapján ítélve még ennél is szorosabb, benső kapcsolatok léteztek.

Ezeknél, az európai őstörténet számára még ma is kulcsfontosságú dolgoknál a legelső szembetűnő sajátosság az, hogy — nyilván jórészt *Hampel* véleményének hatására vagy nyomására — a magyar ősrégészet mennyire elkerülte őket. *Márton Lajos*nak például az elmúlt század nyolcvanas, sőt hetvenes éveire is többször visszatekintő összefoglalásában csak egyetlen félmondat jut Tordosnak, az is más lelőhellyel kapcsolatban.²²

Schliemann Iliosának megjelenése (1881) után egészen általánossá vált, hogy balkáni, magyarországi vagy még távolibb, akár Alpok-vidéki lelőhelyek leleteit is minden fenntartás nélkül a trójaiakhoz hasonlították, a cölöpépítmények kerámiáját éppúgy, mint *Butmirét* vagy *Lengyelét*.²³ Kétségtelen, hogy ebben Torma Zsófia volt az úttörő vagy óvatosabban fogalmazva időrendileg a legelső. Az nem vitás, hogy Tordos az európai ősrégészet vérkeringésébe valójában nem Torma néhány cikke és kongresszusi előadása, hanem *A. Voss*, *P. Reinecke* és *H. Schmidt* beszámolói révén került be. Egészen pontosan azért és akkor, amiért és amikor *Hampel* megakadályozta Torma monográfiájának Magyarországon való megjelenését, Torma Zsófia viszont vissza-

utasította, hogy a gyűjteményéről Reineckével együtt frándó közös munkában számol-
 janak be.²⁴ Így a tordosi leleteket szélesebb összefüggésbe először A. Voss igyekezett
 helyezni. Ő Torma Zsófia meghívására már 1876-ban, a budapesti nemzetközi kong-
 reszus után ellátogatott Tordosra, és megtekintette Torma gyűjteményét is. Látoga-
 tását 1889-ben megismételte.²⁵ Tapasztalatairól a berlini embertani, etnológiai és
 ősrégészeti társulat ülésein 1878-ban, 1879-ben és 1891-ben is beszámolt,²⁶ 1895-ben
 pedig összefoglaló munkát is szentelt Tordosnak. Mindmáig ő az egyetlen kutató, aki
 – Vlassát is beleszámítva – pontosan idézte és ismerte Torma összes, magyar nyelvű
 cikkét is,²⁷ illetve Tordos korai magyar és külföldi irodalmát. 1889-ben 1876-hoz ké-
 pest úgy találta, hogy az 1 km hosszú, maximum fél kilométer széles, az 50 cm vastag
 humusz alatt 0,5–2 méter közötti vastagságú telepet a Maros árjai időközben nagy-
 részt elmosták. A kerámia karcolt vonaldíszzeit, különösen akkor, amikor a szalagok
 közei pontozással vannak kitöltve, ő hasonlította először *Klopfleischnek*, a *vonaldíszes*
kerámia fogalmát megteremtő kutatónak a Band-Ornamentikájához. Ezt a díszítést,
 a füleket, az idoloikat, a házmodellt Butmirhoz, az agyagkorongok jegyeit ő is a
 trójai orsógombok karcaihoz hasonlította, más, Trójával mutatkozó párhuzamok
 mellett (például az arcok fedők).²⁸ A Tordos és Butmir között vélt számos egyezés
 alapján állította fel *Tordos–Butmir-csoportját*, mint a *Band-Ornament kultúrkör*
 részét, Butmir központtal. Azért az utóbbival, mert Tordos jóval több keleti-déleleti
 vonást mutat. Abban reménykedett, hogy Romániában, Bulgáriában, Magyarorszá-
 gon vagy Dalmáciában rábukkannak majd egy olyan központi telephelyre, amelynek
 ásatásai révén ezek a még függőben levő kérdések megoldódnak. Ebben azonban
 csalódnia kellett, mert éppen halálának évében, 1906-ban a szerbiai Vinčán, tehát
 általa nem számított helyen kezdődtek meg egy ilyen telepen a gyűjtések és az ásatá-
 sok.²⁹

Az idősorban következő Reinecke két cikkéről már említettünk annyit, hogy lénye-
 gében nem mondanak többet Torma Zsófia részben 20 évvel korábbi sejtéseinél (azokat
 Voss is csak a Butmir–Bandkeramik-rokonság bevezetésével bővítette, ma már tud-
 juk, tévesen). Először – mint saját maga is írja –, csak néhány közös vonásra utalt
 Tordos és Trója között, elsősorban a bekarcolt edényjegyekkel kapcsolatban.³⁰ Ezt a
 második cikke alapján legfeljebb annyival egészíthetjük ki, hogy mondanivalóját
 tudományosabb külsőbe öltöztette, és már felhasználta *Dörpfeld* rétegtani elkülöníté-
 seit,³¹ amire Torma Zsófiának hanyatló egészsége idején, élete végén már nem nyíl-
 hatott lehetőség. Reinecke Tordost a szalagos díszű agyagművesség, mai nevén a
 vonaldíszes kerámia legdélekeletibb lelőhelyének tartotta éppúgy, mint Voss,³² és ép-
 pen a Tordos–Trója hasonlatosságok alapján Hisszarlik legalsó rétegében olyan
 őstelepet látott, „amelynek agyagművessége teljesen megfelel a mi szallagosdíszű kera-
 mikánknak, ... annak legközelebbi rokonságával van dolgunk”.³³ Bizonyítékként
 néhány csótalpas edény, átfúrt bütyök és bekarcolt mustrák szolgálnak, és az „arcz-
 idomú”, azaz arcok edények, amelyeket Torma még bagolyarcoknak nevezett.
 Összességében mindez semmivel sem ad többet, mint Torma – igaz, néha csapongóbb
 fantáziájú – egybevetései. Tartalmaz egy olyan súlyos félreértést is, amely talán már
 az akkori ismeretek alapján is elkerülhető lett volna. Azt tudniillik, hogy Tordost, a
 korai Vinča-kultúra lelőhelyét, ő is a vonaldíszes kerámiához kapcsolta, és a délkelet-
 európai Bandkeramik Butmirnél is gazdagabb telepének tartotta.³⁴ Egyes díszítéseket
 a legnyugatibb vonaldíszes kerámia rösseni és münchshöfeni csoportjainak edényein

fedez fel, más típusokat (füleket, bagolyarcos fedőket) a műkénéi IV. aknasír alabástromedényéhez és egyiptomi dinasztia előtti sírok leleteihez hasonlít. Végül pedig megállapítja azt, amit már Voss megírt: Tordos nagyon fontos a délkelet-európai vonaldíszes kerámia szempontjából.³⁵ Bár megemlíti, hogy 1893-ban és 1896-ban járt Tormánál, egyetlen Torma-tanulmányt sem idéz. Voss bizonyos fokú előrelépéséhez viszonyítva tehát Reinecke három cikke Tordosról inkább visszalépés.

H. Schmidt 1903 – 1907 között három tanulmányban is foglalkozott Magyarországgal, de Tordossal részletesen csak az elsőben.³⁶ Ő is a Bandkeramik egyik legfontosabb lelőhelyének tekinti, de a „kevert” leletanyagból elsősorban csak a 3. csoport, a főleg az edényfalakon ferde irányban haladó Winkelband-minta alapján. Elutasítja Reinecke és A. Götze nézetét, hogy Trója I, illetve II – V városai a Bandkeramik lelőhelyei lettek volna, sőt úgy látja, hogy a Duna-vidék és a Balkán neolitikus kultúráinak idősebbeknek kell lenniök, mint Trója II harmadik építési rétege, sőt egyidejűségről legfeljebb Trója I esetében lehet szó. Ennek ellenére belső összefüggéseket („innerer Zusammenhang”) lát európai leletegyüttesek – főleg Tordos – és Kis-Ázsia között, többet a formális hasonlóságoknál (amit elsősorban az arcok edények és fedők, valamint az edényeken levő jelek mutatnak). Volt már szó arról, hogy ő készítette el az első pontos összehasonlító jellistát Tordos, valamint trójai, más égei, egyiptomi dinasztiaiak előtti és XII. dinasztia-kori „írásjelek” között (32–33. t.). A belső összefüggések magyarázatát abban látja, hogy azok Tordos és Trója között nem direkt függőséget jelentenek, hanem egy harmadik kultúrcentrumból eredő közös örökség bizonyítékai, hiszen például Butmir is közelebb áll Tordoshoz a lelettipológia alapján ítélve, mint Trója.³⁷ H. Schmidt is kitartott Tordos telepének (egy korszakának) vonaldíszes volta mellett, két tétele azonban feltétlenül előremutató. Egyik a Tordos és Trója közötti genetikus kapcsolat (bármelyik irányból indult volna is ki) elutasítása, a másik a Trója II 3-nál, sőt I-nél is korábbi keltezés. Mint látni fogjuk, ez az elkövetkező években nem volt mindig és mindeki számára nyilvánvaló és elfogadható.

Akárhogy is vélekedünk ma Voss, Reinecke, H. Schmidt idevágó gondolatairól, az tény, hogy az 1895 – 1903 közötti évek Tordos elemzésének a fénykorát jelentették. Bizonynal a monográfia elmaradása miatt, az elkövetkező évtizedekben csak félmondatok vagy semmitmondó tipológiai általánosságok láttak napvilágot a lelőhely leleteiről. H. Schmidt 1902-es látogatása után³⁸ senki sem vette a fáradságot az anyag kolozsvári tanulmányozására. Így történhetett meg, hogy 1915-ben, tehát a Vinčát ismertető legelső cikkek megjelenése után, monumentális művének második kiadásában M. Hoernes a kerámiát a vonaldíszes kerámia erdélyi festett változatának tartotta (holott Tordoson nagyon ritka az igazi festett anyag),³⁹ a festetlen edényeket pedig még mindig csak Butmirhoz, a bekarcolt jeleket pedig természetesen a trójaiakhoz hasonlította. Menghin ekkor még tudomást sem vesz Tordosról, Vinčát pedig a Lengyel-kerámia keretébe osztotta be.⁴⁰ Roska Márton lehetett volna az egyetlen, aki a Torma-gyűjtemény alapos ismeretében és saját 1910-es ásatási eredményei alapján⁴¹ korrigálhatta volna a korábbi mulasztásokat.

Ő azonban 1927-ben csak H. Schmidt elméleteit ismételte meg, Tordos legidősebb rétegeit is fiatalabbnak ítélve Butmirnál, egyúttal a tűzdelt (nála pontozott vonalközű Winkelband-) szalagdíszes kerámia körébe sorolta, amely átmenetet jelentene a délkelet-európai festett kerámiák felé. Fontos felismerése volt viszont, hogy az 1910-es ásatásain helyenként talált három réteg között nem látott sem jelentős tipológiai, sem

időrendi különbséget.⁴² Ez már előrevetette annak felismerését, hogy Tordoson csak a Vinča–Tordos-kultúra időszakában (Vinča A–B) volt település a neolitikumban.

Szakszerűbbnek és modernebbnek *látszó* értékelést adott Tordosról 1933-ban H. Schroller.⁴³ Ő még mindig H. Schmidt három évtizeddel korábbi felfogását osztotta arról, hogy Tordoson több kultúra egymást követő településeiről van szó, bár már tud arról, hogy Roska 1910-es ásatásán három réteg került elő, egymástól alig-alig különböző kerámiával. A felső réteg anyagában felismerte a közép-erdélyi festett kerámia (amit ma típusai és kora szerint vagy a Lumea Nouă- vagy a Petrești-kultúrába keltezzünk) jelenlétét. Végül pedig Tordost a tiszai kultúra keleti és késői változatának határozta meg, trójai hasonlóságairól egy szót sem ejt, de hangsúlyozza, hogy néhány jellegzetessége (az idolkok fejformájának kialakítása, a vörös bevonat, a fedők, a bekarcolt „írásszerű” jelek) szorosan Vinča legalsó rétegéhez kapcsolják. A telep relatív időrendi helyzetét a festett kerámiákhoz jól, a tiszai kultúrához és a Wietenberg-kultúrához képest viszont nagyon rosszul határozta meg. Könyvének szerepe lehetett abban, hogy Tordosról még 1941-ben – tehát Childe fő művének megjelenése után 12 évvel – is azt olvashatjuk, hogy a Rössen–Laibach–szlavóniai edénydíszítő stílus⁴⁴ Görögország felé hatoltában Erdélyben és így Tordoson bővült a spirális alkalmazásával.⁴⁵

A „régí iskolák” utolsó tordosi erőfeszítéseként Roska Márton tollából 1941-ben még megjelent a Torma-gyűjtemény akkor már fél évszázada nélkülözött korpusza.⁴⁶ Hűségesen követte a Reinecke–Hampel–Pósta-féle elképzelést, és szinte semmiféle értékelést nem tartalmazott. Így nem mondhatjuk, hogy elégtételt szolgáltatott volna Torma Zsófiának, de még azt sem, hogy új alapokra helyezte a Tordos-kutatást. Az elvesztegetett évtizedeket már nem lehetett az egyébként is rossz – mert háborús – időben megjelent katalógussal behozni. Az egyre inkább a Vinča–Tordos-kultúra felé forduló nagy nemzetközi érdeklődés ekkor már évtizedek óta elsősorban magára Vinčára alapozta elméleteit.

A Vinča-kultúra időrendjével kapcsolatban ebben a fejezetben eddig mindig csak Tordost emlegettük. Ennek oka egyszerű: egészen 1905-ig ez volt az egyetlen ismert nagy lelőhely⁴⁷ az akkor még el sem különített Vinča-kultúrának. A hatalmas tell, *Bjelo Brdo* felfedezésével azonban egyszer s mindenkorra Vinča veszi át Tordos helyét. Néhány fontos szempontból rögtön szembe is állíthatjuk Tordossal: míg ez folyóparti lineáris tell-kezdemény,⁴⁸ Vinča klasszikus tell. Tordossal ellentétben, csaknem két évtizedig folytak rajta nagy ásatások, és azt sem mondhatjuk, hogy akár előzetes közleményekben, akár a végső publikációban olyan sors jutott volna osztályrészéül, mint Tordosnak. Hiszen M. Vasić cikkei és monográfiája⁴⁹ gondosan beszámoltak a legfontosabb leletekről. A „gondos” ásatásoknak azonban volt egy hátulütője is: az egyes tárgyak előkerülésének rögzítése olyan bonyolultan történt,⁵⁰ hogy más megfigyelések híján ma már lehetetlen a tell rétegződésének a rekonstruálása.⁵¹ Ez máig akadályozza a tell belső időrendjének – és ezzel nagymértékben a Vinča-kultúra időrendjének – a pontos kidolgozását is. Viszont a tordosi publikáció elmarádása volt az akadály annak, hogy e két kiemelkedő fontosságú központi lelőhely leletanyagának lényegi rokonságát hamar felismerjék, és végül is Vinča–Tordos-kultúráról és -korszakról beszélhessünk. Emiatt futott a két telep értékelése évtizedekig külön vágányokon még Vinča felfedezése után is.

M. Vasić már jablanicai publikációjában⁵² többször hivatkozott trójai párhuzamokra, főleg az idollokkal kapcsolatban, de szóba kerültek a bekarcolt jelek, sőt egy alkalommal Vossra hivatkozva Tordos is. Vinčával kapcsolatban lényegében csak az első három tanulmánya számít mérőkövetnek,⁵³ mivel nagy monográfiája közismert túlzásai miatt — Vinča jón kolónia volt — csak leletkatalógusként használható. E három cikk is érdekes kettősségről tanúskodik. Vasić ugyanis szinte mindazokat a rokonításokat elvégzi, amelyeket — mint láttuk — mások Tordossal kapcsolatban már öleltte meg. Az idollok, eszközök, rituális tárgyak, a kerámiaformák, az arcos fedők és edények, a bekarcolt jelek, a márvány- és kőcsüngők, kagylóékszerek, az éles hastörésű tálak, a csőtálpas edények, a díszítések, közöttük a besimított vonalak és a festés sorra megtalálják trójai, thesszáliai, küklászi, krétai, mükénéi — és néha tordosi — párhuzamaikat.⁵⁴ Míg az arcos fedők esetében úgy látja, hogy a tordosi példányokat semmiképpen sem tekinthetjük a trójaiak előképeinek, a szerinte kizárólag csak Vinčán és Tordoson előforduló jelek vagy jegyek esetében csak a délkeleti civilizációs területek hatásáról lehet szó.⁵⁵ Messze túllép viszont az addigi hagyományokon, amikor a folyamatos életűnek tartott Vinča három rétege (korszaka) közül a középsőben előforduló matt festésnek (mai felfogás szerint vörös bevonatnak) az analógiáit a thesszáliai Γly, illetve δ áruban találta meg.⁵⁶ Igaz, ehhez Tsountas 1908-ban megjelent monográfiájára volt szükség, amely sem az elődöknek, sem Vasić első cikkéhez nem állott még rendelkezésre. Vasić végül a korai „réteget” (Group I), amelyhez szerinte nemcsak a legelső, úgynevezett bothros-szint tartozott, hanem a 9,5 méter magas település ennél több része is, a Trója II (kezdeté vagy 3. szintje) és V közötti időre keltezte, és neolitikusnak, szubneolitikusnak vagy eneolitikusnak tartotta. A középső réteg (Group II) volt szerinte a bronzkor, párhuzamait Trója VI–VII-ben és a mükénéi világban találta meg. A felső réteg (Group III) volt a vas-
kor. A végig megszakítás nélkül fejlődő telep tehát az ő értelmezése szerint Trója II városának elejétől egészen a La Tène-korig fennállott.⁵⁷ Ma már tudjuk, hogy rétegződése nem volt folyamatos mindvégig a felsorolt korszakokban.

Mivel a Duna-vidékről (akár az Észak-Balkánról, akár a Kárpát-medencéből) a tényleges kora neolitikumot (tehát a Körös–Starčevo-kultúrát) még nem ismerték, illetve nem különítették el, a legkorábbi neolitikus emlékanyagnak teljes joggal lehetett tartani Vinča alsó rétegét (amelyben legalul ott vannak a Körös–Starčevo-kultúra valószínűleg egészen késői szakaszának leletei is⁵⁸). Lényegében semmi nem változott tehát Torma Zsófia óta, akinek szemében Tordos volt a vidék első neolitikus kultúrája és Trója Tordos elsőszámú párhuzama. Az egyes kutatók közötti véleménykülönbségek legfeljebb arra terjedtek ki, hogy egy-egy Duna-vidéki típust Trója melyik rétegének leleteivel hasonlítsanak össze, vagy arra, hogy milyen irányból jövő hatásokra következtesse. Tsountas könyve azonban világossá tette, hogy Thesszáliában Trójánál korábbi településekre bukkantak, és így Vinčának akár legelső rétege sem lehet egykorú a legkorábbi thesszáliai kerámiákkal. Már tudniillik akkor, ha kitart valaki Vinča–Trója és Tordos–Trója részleges vagy teljes egyidejűsége mellett. Vasić kitartott, és ez akadályozta meg abban, hogy gyökeresen szakítson a Torma–Voss–Reinecke–Schmidt által képviselt, évtizedekig élő és ható régi tétellel. Európa legtöbb országában — és a Duna-vidéken is — az első világháború idejére kiépült az őskori periodizáció. Az Észak-Balkánon és Magyarországon (akkor még tehát az egész Kárpát-medencére vonatkozó érvénnyel) az a tétel szilárdult meg, hogy a leg-

korábbi (akkor ismert) neolitikus kultúrák nem lehetnek idősebbek, sőt még egykorúak sem Trója I városánál, sőt, jelentős részükben későbbiek. Mint láttuk, a magyarországi ősrégészeti kutatás — eltekintve az úttörő Torma Zsófiától — szinte semmiféle szerepet nem játszott ezekben az elemző és összehasonlító vizsgálatokban.

Nyilvánvaló, hogy *a fiatal Gordon Childe* — aki egyetemi tanulmányaiban nem is ősrégészettel, hanem indoeurópai őstörténettel foglalkozott — első lépéseiben nem tudott szakítani ezzel az örökséggel. Legelső, írásban megjelent munkájában,⁵⁰ az akkor egyeduralgó diffuzionista iskolának megfelelően, A. Evans koncepcióját visszhangozta egy bronzkori anatóliai — Duna-vidéki egységes kulturális provinciáról, amely egy még korábbi (tehát neolitikus) észak-égy — Trója-vidéki egységes művelődésből eredt.⁶⁰ Hosszú utat tett meg ettől egészen addig, míg 1952-ben a következőket írta: „A löszvidékek [tehát a vonaldíszes kerámia területeinek], valamint Nyugat- és Észak-Európa korai neolithikus kultúráinak összképe szembetűnően különbözik bármelyik görögországi, krétai vagy ázsiai neolithikus kultúráétól.”⁶¹

Childe-nak Délkelet-Európa korai, neolitikus és bronzkori kultúrái iránti érdeklődése két gyökérből fakadt. Az egyik az indoeurópai népek eredetével és őshazájával (a „homeland”-del) foglalkozó — korán lezárult — munkássága. Az indoeurópai őstörténetkutatás első évszázadában — nagyjából az első világháború idejéig — ugyanis az ázsiai származáselmélet volt általában elfogadott, bár híveinek száma fokozatosan csökkent. Helyette három másik terület került előtérbe: Észak-, Kelet- és Közép-Európa.⁶² Ebből az utolsó kettő közvetlenül érinti a Duna-völgyet és az északi Balkánt. A Vinča-kultúráról csak általánosságban emlékezett meg Childe ebben a keretben, amikor ő is megerősíti, hogy Észak-Görögország első (kora) neolitikus kerámiája rendkívül különbözik az erdélyitől (tehát Tordostól vagy Erősdötől), ugyanakkor az eurafrikainak számító vonaldíszes kerámia (a Danubian) edényeinek az előformáit Erdélyben kölcsönözte az ázsiaiaktól.⁶³ Magának Trója II-nek a határait, ráadásul közvetlen hatásait pedig a Danubian II–III leletanyagán vélte felfedezni: a fémedények utánzataiban, a magas fülű csészékben, a szemüveg-spirálisokban, a buzogányfejekben, rézbaltákban, réztűkben.⁶⁴ A másik forrás onnan eredt, hogy Childe rájött, a diffuzionista iskola a kulturális javakat a Közel-Keletről származtatja, de Európa szemszögéből a kutatók egy része csak Nyugat-Európa kérdéseivel foglalkozik, a másik pedig az égyi területekkel és Itáliával. Úgy gondolta, hogy ezt a szakadékot azzal kell kitöltenie, hogy a Duna és a Rajna vonalán kell kimutatni a kulturális diffúzió Nyugat-Európa felé vezető szálait.⁶⁵ Mivel a két terület közül a Duna-völgy volt kevésbé jól kutatott, itt látta szükségét az áttekintő munkának.

Már korábban is említettük (III. 48–49. jegyzet), hogy ezt a munkáját az első években, sőt évtizedekben mennyire meghatározták az előzmények. 1922-ben elsősorban a kelet-európai festett kerámiák — a mai Tripolje–Cucuteni–Erősd és a Petrești — felé fordította a figyelmét, és azt állapította meg, hogy edényformáik és a thesszáliai B (mai szemmel klasszikus Dimini) edények ugyanazokra az alaptípusokra vezethetők vissza, viszont a tripoljei fémművesség ismeretanyaga Trójából származhat.⁶⁶ Látott Dimini-hatásokat az akkor még a Bandkeramik kötelékébe sorolt Butmir anyagában is, sőt Vinčán magán is, de kevesebbet, mint akár a Kelet-Balkánon, akár Dél-Oroszországban.⁶⁷ Vinčáról nem is esik több szó, Tordost pedig a kelet-európai festett kerámiák kissé a sorból kilógó tagjának tartja, amelynek nyugat, azaz Vinča felé mutató kapcsolatai még tisztázatlanok.⁶⁸ 1914-ben *J. Palliardi* dél-morvaországi

kerámiarétegződései alapján⁶⁹ felállította és négy időszakra osztotta – a Danubian I–IV-re – a vonaldíszes kerámiákat és a közép- és kelet-európai késő neolitikus festett kerámiákat (tehát a lengyeli kultúrát is magába foglaló anyagot), továbbá a mai rézkori kultúrákat. Ezt a Danubian I–IV sorozatot A. Evans nagyszabású monográfiája első kötetének új rendszere segítségével a kora minószi – késő minószi I korszakkal párhuzamosította, és i. e. 2500–1500 közé keltezte.⁷⁰ Mint láttuk, ebbe a Duna-vidéki sorozatba Childe még nem értette bele az akkor határozottan még fel sem ismert kora neolitikumot (azaz a Körös–Starčevo-kultúrát), de minden bizonnyal bele sorolta azt a kerámiát, amelyet ma Vinča–Tordos néven ismerünk.⁷¹ Childe tehát felállította a Vinča-kultúra modern értelemben vett alacsony időrendjét, és ez szükségszerűen nem különbözött alapvetően a Torma Zsófiától elindított párhuzamosításoktól. Annyi csupán a változás, hogy Childe nemcsak relatív időrendi helyzeteket rögzített, hanem abszolút időadatokat is alkalmazott. Mivel a Vinča-kultúra kutatását Childe korai munkái hosszú időre meghatározták, téziseit – erősen rövidítve bár, de – ismertetnünk kell.

Nagy Duna-vidéki összefoglaló művében⁷² tekintette át részletesen a Vinča-kérdést, bár látható, hogy különösen a Vinča I fejezet elnagyoltabb, mint a Danubian I-gyel (a vonaldíszes kerámiákkal) foglalkozó részek. Ő ismeri fel legelőször – még a legelső starčevói ásatások (1928-ban) előtt,⁷³ ugyanakkor a már évtizedek óta feltárt magyarországi Körös-leletek elemzése vagy ismerete nélkül –, hogy a Vinča I-et megelőző (tehát mai névvel Körös–Starčevo-) leletanyag posztulálható Szerbiában.⁷⁴ A Vinča-leletanyagra (a Vinča-kultúra fogalmát még nem használja) egyelőre Vasić régi beosztását alkalmazza. Az I az alsó rétegeket jelenti, 5,5 méteres mélységtől lefelé, beleértve a legelső gödörházakat is. A II-be számítanak az 5,5–4 méter közötti leletek.⁷⁵ Vinča I (és kis részben a II) és Tordos között szép számmal ismer fel és sorol fel azonosságokat, hasonlóságokat az edényformákban, a kerámiatechnikában és díszítésben, az emberarcos fedőkben, a kis „oltárok”-ban, baltákban, apróbb leletekben (csüngők, gombok), a bekarcolt jelekben. Különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy *mind Vinča, mind Tordos gazdag réz-, illetve aranylelőhelyek közelében fekszik, sőt, fontos régi kereskedelmi utak csomópontjainál*. Olyan pontokon, amelyek e fémnyerő helyek és az égei világ közötti kereskedelmi utakat ellenőrizni tudták.⁷⁶ Felismerte tehát azt, hogy Vinča és Tordos ugyanahhoz a régészeti művelődéshez tartoztak. Bár Vinča I–II-t továbbra is valamiképpen a Danubian rendszer variánsának látja, észreveszi a lényeges különbségeiket is, ezek között azonban elsősorban csak a tök alakú (tökedény előzményre visszamenő) alapformák vinčai hiányát hangsúlyozza. Nem zárja ki azonban azt, hogy a Vinča I előtti, kolonizációs időszak akár a Balkánon is használhatta ezt az alapformát.⁷⁷ A Vinča–Tordos rokonvonások jelentős részének megtalálja a párhuzamát Görögországban a Thesszáliai II–III szakaszokban, az égei szigetek, főleg Kréta és Kis-Ázsia (elsősorban Trója, majd Yortan) kora bronzkori kerámiájában és leleteiben.⁷⁸ Ezeket az égei–anatóliai jellegzetességeket a Vinča I-ben olyan lényegieknek találja, hogy azokat külső kapcsolatokkal, kölcsönzéssel megmagyarázni nem tudja.⁷⁹ Időrendileg Vinča I párhuzamait főleg Trója II-ben látja.⁸⁰ Mivel azonban rájön, hogy Trója II lényeges alapformái Vinča I–II-ből hiányoznak (korsótípusok és főleg a füles csészék),⁸¹ Trójában viszont ugyancsak nincs tökedényforma,⁸² Vinča I-et nem Trója II egyenes leszármazottjának tartja. Elutasítja tehát Vasić feltevését (Vinčát trójai kolónusok alapították), és úgy foglal állást, hogy Vinča

első kolónusai ugyanahhoz a — közelebből meg nem határozott — népfajhoz tartoztak, mint Trója alapítói.⁸³ Ezek délről, ma még ismeretlen területről vándoroltak az Al-Duna vidékére és Erdélybe, ahol rövidesen hozzákezdtek a szerbiai réz és az erdélyi arany kitermeléséhez, majd dél felé való exportálásához. Vinča és Tordos, sőt Csóka is így igazi kereskedelmi kolóniákká váltak.

Röviden kitért Childe a Danubian I-gyel (a vonaldíszes kerámiákkal) és a thesszáliai neolitikummal való párhuzamosításokra is. Mindkettővel kapcsolatban olyan időviszonyt állapított meg, amely — eltérően a Vinča — Trója között feltételezett egyidejűségtől — lényegében megfelel a mai álláspontnak is: a Danubian I nagy vonalakban Vinča I-gyel egykorú, illetve Thesszália „A” kerámiája feltétlen korábbi Vinča I-nél (hiszen kizárólag Trója I-nél korábbi típusokat tartalmaz).

Childe tehát a legfontosabb kérdésekben (időrend, származás) — módosításokkal ugyan, de — egyértelműen követte a hagyományokat. Világosan úgy foglalt állást, hogy a legalábbis dél-balkáni — fekete-tenger-vidéki eredetű Vinča-kerámia keltezése általában Trója II-nek, legfeljebb Trója I végének felel meg. Meglehetősen éles különbséget tett Vinča I és II (tehát a mai értelemben a Vinča — Tordos- és Vinča — Pločnik-szakaszok) között, és ezzel — anélkül, hogy így nevezné — felállítja a Vinča — Tordos-kultúra fogalmát.⁸⁴ Abszolút évszámokat Vinčára ugyan nem ad, de időrendi táblázatából a Danubianra vonatkozó értékek alapján azok mégis megállapíthatók. Itt jelentkezik először, hogy Childe a keltezésre és eredetre vonatkozó régi hagyományokkal nem volt teljesen elégedett, hiszen *két időrendet: egy alacsony és egy magasat* vázol fel. Az alacsony szerint a Danubian I i. e. 2500 körül kezdődik, Vinča I tehát valamivel hamarabb. A hosszú változatban ez az időpont 3000 körülre esik. A hosszú változat feltételezésére elsősorban a Cucuteni — Tripolje — Erősd-kör keleti kapcsolatai alapján szánta el magát, néhány olyan körülmény miatt, amelyek részletezésére itt nem térhetünk ki.⁸⁵ Maga az alacsony változat elfogadását javasolta. Ez tűnik ki a másik, ugyanabban az évben megjelent munkájából is, ahol csak az alacsony időrend szerepel, Vinča II-re 2500 — 2200 közötti három évszázaddal.⁸⁶ Bár, mint látni fogjuk, a magas változat jogosultsága később erőteljesebben visszatért Childe-nál, ezzel a mostani állásfoglalásával pontosan három évtizedre meghatározta a Vinča-kultúra eredetére és időrendjére vonatkozó egész európai kutatást.

Ez a további kutatás az 1927-et követő első években vagy nem vett tudomást Childe új rendszeréről, vagy önálló utakat keresett. Az elsőre jó példa *J. L. Myres*, akinek az *ex oriente lux* egész időrendi szerkezetét ragyogóan felvázoló munkájában Tordos még mindig a kelet-európai festett kerámiák körébe tartozik.⁸⁷ Az önálló utat keresők között elsősorban *H. Frankfort*-ot kell említenünk, aki főleg a festett kerámiáknak az égei és közel-keleti összefüggéseit kutatta, és ellentétben Childe-dal, arra következtetett, hogy a Duna-vidékről kiinduló hatások érték a Balkán déli részét.⁸⁸ A korai Vinča-kerámia párhuzamait pedig nem Trójában, hanem a thesszáliai A anyagban kereste. *O. Menghin*, aki három helyett négy korszakra (régecsoportha) tagolta a vinčai tellt, „felismerte”, hogy a legelső kettőnek (I és IIa, 9,5 — 5,6, illetve 5,6 — 4,6 méter között) olyan thesszáliai párhuzamai vannak (A3β, tehát a fehér alapon vörös festésű, ma már Sesklónak tartott kerámia, amelynek semmi lényegi köze nincs a Vinča — Tordoshoz, utóbbin ugyanis a vörös bevonat agyagalapon és nem fehér bevonaton van), amelyek szerint Vinča I az ottani kora neolitikummal (ami akkor még nem a Protosesklo-, hanem a Sesklo-kerámia volt) lehet

egyidős. Ugyanakkor semmiféle rokonságban nem áll a vonaldíszes kerámiákkal, viszont a Vinča II már sok rokon vonást mutat azokkal. Vinča I a kelet-mediterrán falukultúrának a legészakibb ága, sok közös vonással Trójával. Abszolút időrendje lényegében megegyezik Childe-ével: Vinča I-re 3000 utáni, de 2500 előtti időpontot ad, Tordost viszont Vinčától némiképpen független kultúrának tartja, Tordos-Kultur néven.⁸⁹

A további kutatásokban fordulópontot jelenthetett volna Vasić Vinčáról megjelent monográfiája.⁹⁰ Hogy ez nem így történt, annak okai Vasić ásatási módszereiben és 1930 körül gyökeresen megváltoztatott elméleteiben keresendők. Az elkövetkező negyedszázadban ugyanis a Vinča-kutatás nagyrészt azzal foglalkozott, hogy megpróbálja rekonstruálni a vinčai tell rétegződését, és megérteni és megemésztetni Vasić elméleteit. Ezek a kísérletek mindmáig nem vezettek megnyugtató eredményekre. A valószínűleg kilátástalan munkára legelőször V. J. Fewkes vállalkozott, még csak az első Vinča-kötet ismeretében.⁹¹ A merész hangú tanulmány először pontokba foglalja Vasić véleményváltozásait,⁹² azt az utat, ahogyan a neolitikus telepből fémkori, bronzkori, küklászi, minósi, majd végül első évezredi jón kolónia lett.⁹³ Fewkes természetesen nemcsak ezen a zavaros elméleten lépett túl, hanem Childe felfogásán is, amikor megállapította, hogy a vinčai tell fennállásának legnagyobb részében neolitikus telep volt,⁹⁴ hiszen ez azt is jelentette, hogy előbb-utóbb a bronzkori Trója helyett a kelet-égyi újkőkori telepeken kell megtalálni leletanyagának a párhuzamait. Fewkes erre még nem vállalkozott, csak Childe és Menghin tételeit idézi.⁹⁵ Jóval tovább ment ennél F. Holste, aki 1939-ben hat rétegre, illetve időszakra osztotta a tellt (A–E és bronzkor), és ezeknek a párhuzamait a Kárpát-medencében, a Balkánon, valamint Thesszáliában alapjában véve ma is helytálló módon határozta meg. Így például megállapította, hogy az A horizont, azaz a Vinča-kultúra kezdete sokkal korábbi időre esett, mint akár az Erősd–Cucuteni-, akár a bulgáriai tell- (tehát Gumelnița-) kultúra kezdete. A B szintet pedig a vonaldíszes kerámia zselizi csoportjával, illetve a thesszáliai fiatalabb neolitikummal, az akkor még osztatlan Dimini-periódussal helyezte egy időre.⁹⁶ Világosan rámutat, hogy a tell legalsó rétegében Körös–Starčevo-típusok vannak, de magát a Körös–Starčevo-kultúrát nem a Vinča A-t megelőző anyagnak, hanem a Dunától északra kifejlődő, azzal egykorú kerámiaművességnek tartja.⁹⁷ Trójai párhuzamokról sem a neolitikus, sem a későbbi rétegek típusaival kapcsolatban nem esik nála szó. Így tehát kimondatlanul is *szakít* a hagyományos és Childe által is képviselt *totalis Vinča–Trója rokonságelmélettel* és egyidejűséggel. A Trójával való kapcsolatkeresés mellőzése lehetett az oka annak, hogy Holste abszolút időadatokat nem is állapított meg. Tanulmányával viszont olyan utat nyitott meg, amelynek további követése az 1939 utáni két évtizedben hatalmas kerülőút megtételétől kímélte volna meg a kutatást. Közbejött azonban a világháború, és utána már nem Holste 1939-es, hanem Milojević 1949-es Vinča-időrendje számított korszerűnek, és vált egy időre általánosan elfogadottá. Ennek és a radio-karbon-kezelés színrelépésének következtében, egy-két szörványos kísérlettel⁹⁸ eltekintve, hosszú ideig senki sem vállalkozott a vinčai tell rétegződésének revíziójára. Egészen 1981-ig, amikor J. Chapman a radiokarbon kronológia jegyében ért el fontos új eredményeket.⁹⁹

Említettük már, hogy nemcsak a 19. század végén, hanem még évtizedekig azután is Trója számított az egyetlen olyan lelőhelynek, amelynek időrendi tanulságait a

délkelet-európai őskori lelőhelyek abszolút keltezésénél figyelembe lehetett venni, még akkor is, ha sok jel szerint a bronzkori Trójánál korábbi lelőhelyekről vagy művelődésekről volt szó.¹⁰⁰ Trója ilyen kivételes helyzetének sok oka volt, többek között korán kezdődött feltárásai, Európához közeli, de egyben Kis-Ázsia, sőt Elő-Ázsia felé is nyitott, kitűnő földrajzi fekvése, települtségének hosszú ideig folyamatos volta és nem utolsósorban pótolhatatlan szerepe a Homérosz-kutatásban. Az első világháború után azonban olyan ásatások kerültek sorra a Közel-Keleten, amelyek a régészet történetében először engedtek bepillantást (leszámítva Egyiptomot) a Trójánál jóval korábbi időszakok őstörténetébe. Ezek között legelőször az 1919–1924 között el'Obéidben végzett feltárásokat említhetjük,¹⁰¹ majd az 1927-ben elkezdett, de a mélyebb rétegekhez csak 1932-ben jutott *ninivei* rétegtani kutatásokat,¹⁰² végül talán a legfontosabbat, az 1933-as nagy *arpachiyei* (e. arpacsjei) ásatásokat.¹⁰³ Mindez nem azt jelenti, mintha sokkal korábban nem kerültek volna már felszínre hasonló korú rétegek és leletek. Elég talán csak a gazdag *számarrai* vagy *Tell Halaf-i* kerámiára gondolni.¹⁰⁴ El'Obéidben és Arpachiyén sikerült azonban legelőször feltárni a Halaf- és az Obéid-kultúra kronológiai értékelhető rétegsorait. Ezek lettek a legkorábbi (akkor még tiszta neolitikusnak tartott) telepek, és Trója nem volt már többé a „legrégibb és a legjobb”. Gordon Childe nyilván első kézből értesült ezekről az új eredményekről, és néhány év múlva – 1939-ben – értékelte is a délkelet-európai őstörténet szempontjából. Természetesen továbbra is a Montelius-féle *ex oriente lux* axiómái között maradvá, két időrendi sémát állított fel. Az egyik, a rövid, saját bevallása szerint azonos korábbi elgondolásaival.¹⁰⁵ Ebben tehát a Danubian I Trója I–II korú, és abszolút keltezése 2500 előtti. A másik, hosszú időrendjében a Danubian I-et Tell Halaffal, azaz a Halaf-kultúrával keltezi egy időre, olyan magas abszolút évszámmal – i. e. 5000 –, amely akár a mai kalibrált radiokarbon kronológiának is becsületére válna, sőt amely a Danubian I-nek megfelelő vonaldíszes kerámiák számára még ma is kissé magas.¹⁰⁶ Trója I-nek itt a Danubian III (azaz a mai bodrogeresztúri és badeni kultúrák), Trója II-nek a korai bronzkor felel meg. Az alternatívák közül Childe természetesen az alacsony elfogadását javasolta, azzal, hogy az európai hosszú időrend még bizonyításra szorul.¹⁰⁷ Azt viszont nem lehet vitatni, hogy Childe fektette le először annak a hosszú kronológiának az alapjait, amelyről a legtöbbben tévesen azt hiszik, hogy majd csak két évtizeddel később a radiokarbon keltezés hívei dolgozták ki.

Childe-hoz hasonlóan V. Miložić is komoly érdeklődést mutatott pályája kezdetén az indoeurópai népek őstörténete iránt, sőt magántanári értekezése eredetileg a következő címet viselte: *Beiträge zur absoluten und relativen Chronologie der jüngeren Steinzeit und zum Indogermanenproblem*, 1946.¹⁰⁸ Nagy időrendi munkájában azonban csak néhány sor maradt az ősi indoeurópai népekről.¹⁰⁹ Tagadhatatlan, hogy jelentőségében aligha túlbecsülhető könyvében Miložić a vinčai tellre és a Vinča-kultúrára vonatkozólag szinte változtatás nélkül – és érdemeit alig elismerve – vette át Holste eredményeit, amint azt maga is megírta.¹¹⁰ Csak egyetlen, lényegi kérdésben nem követte: ugyanis visszalépett a Vinča–Trója totális egyidejűség childe-i, de valóban egészen *Torma Zsófiára* visszavezethető elméletéhez, tehát a már mindenképpen elavult szuperalacsony időrendhez. Már említettük, hogy Holste – valószínűleg szándékosan – egyetlen trójai vagy általában égei bronzkori párhuzamra sem hivatkozott a Vinča-kultúra leleteinek vizsgálatánál, és nem közölt abszolút időadatokat

sem. Miložić viszont Görögországtól Dél-Magyarorszáig terjedően részletes időrendi táblázatot állított össze, amelyben Vinča A a thesszáliai késő neolitikummal egykorú, és i. e. 2600 körülre van keltezve.¹¹¹ Direkt trójai párhuzamokra ugyan csak elvétve hivatkozik — ott is főleg Reinecke és H. Schmidt idejétmúlt munkái alapján¹¹² —, viszont leszögezi, hogy „alle Erscheinungen der älteren Vinčakultur restlos aus makedonisch-thrakisch-trojanischem Material sich erklären lassen”.¹¹³ A Vinča B2 „rétegben” például felismerni véli a *vérvörös és szürke minüaszi kerámia* jelenlétét.¹¹⁴ Ennek megfelelő abszolút időtáblázata is: ezen a Vinča A egyidős Trója I-gyel, és 2500 körül, a B Trója I végével és a II elejével, és 2500–2300 közötti, és így tovább az egyébként tévesen E-nek tartott bodrogkeresztúri kultúráig (időszakig), amely Trója V-tel egyidős, és 2000–1900 közé esik a táblázatban.¹¹⁵ A meglepő az, hogy Miložić ugyanakkor nem vitatja, sőt sűrűn használja azokat az érveket is, amelyek — például Holsténél, de már Frankfortnál is — a korai Vinča-szakaszokat thesszáliai, makedóniai vagy tráciai középső neolitikus, sőt még azoknál is korábbi típusokhoz kapcsolják. Childe magas kronológiai alternatívája szóba sem kerül nála. Egy új vélemény szerint Miložić kelet-élei — közvetve tehát Délkelet-Európára és Vinčára is alkalmazott — rendkívül alacsony relatív és abszolút keltezése egy, a *mersini* ásatások anyagával kapcsolatos félreértésen alapult, amelyet az ásatók korrigáltak, de Miložić azt már nem vette figyelembe. Eszerint a Mersin XIII. és XIV. rétegében talált, Obeid-kori fehér festésű kerámiát az előzetes közlemény egyik helye Uruk-korinak határozta meg. Ebből Miložić arra következtetett, hogy a XII. réteg a Dzsemdet Naszr-kornak felelhet meg. Valójában a XII B réteg ilyen leletei a késői Obeid-kerámia darabjai. Ez lehetőséget adhat arra is, hogy Trója alacsony keltezését néhány évszázaddal korábbra helyezzük, és a két trójai pecséthenger Dzsemdet Naszr-kapcsolatai érthetőbbé váljanak.¹¹⁶ Miložić alacsony időrendjének közép-európai szálainál azonban inkább arról van szó, hogy szinte változtatás nélkül átvette az ősrégi, Torma Zsófiával elinduló, H. Schmidt által akkori színvonalon szakszerűen kidolgozott, Vasićtól alaposan összekuszált, Childe által korszerűsített, de alapjaiban megőrzött Vinča–Tordos–Trója egyidejűség gondolatát, és azt kiterjesztette az egész Balkán, sőt a Kárpát-medence egykorú művelődéseire is. Magában a kiterjesztésben Miložić többnyire már valós, részben ma is érvényes tipológiai összehasonlításokkal dolgozott. A tény az, hogy a diffúzionista iskola talaján jórészt mások által feltárt korszerű tipológiai összefüggések, valamint a Childe korszerűsítései ellenére ősdívá vált alacsony abszolút keltezés összeházasításából Miložić rendszerezésében öszvér született. A versenytárs nélkül álló nagyszabású munka sok más előnye azonban ezt a súlyos hibát még az olyan kutatók számára is eltakarta, mint F. Schachermeyr, és így Miložić időrendje csaknem két évtizedig szinte követendő norma lett. Fura módon az egyetlen kivétel talán maga Childe, aki utolsó munkájában¹¹⁷ nagyon visszafogottan foglalt állást Miložić időrendjével kapcsolatban, és még a Vinča I és a Trójánál korábbi Kum Tepe közötti hasonlóságokat sem fogadta el az egyidejűség bizonyítékainak.

Miložić leghűségesebb követői természetesen a jugoszláv archeológusok közül kerültek ki. Valószínűleg szerepet játszott ebben az, ami már Miložić Vinča-rendszerezésében jelentkezhetett: Vasić személyének hatása. Az első számú teoretikus M. Garašanin lett, aki nem tett mást, mint Holste fázisait két korszakba fogta össze. A 9,1-től 6,5 méterig tartó rétegek (Holste A–B) a Vinča–Tordos,¹¹⁸ az e fölöttiek (mélységü-

ket pontosan nem határozta meg)¹¹⁹ a Vinča – Pločnik nevet kapták. Arról nem esik nála szó, hogy ezt a kettéosztást lényegében már Childe, illetve Holste elvégezte.¹²⁰ 1951-ben a kultúra eredetéről még nem foglalt állást,¹²¹ később azonban megfogalmazza a balkáni – anatóliai komplexum fogalmát.¹²² Eszerint a Vinča-kultúrát is kialakító népmozgás nem sokkal Trója I kezdete előtt indulhatott meg az Észak-Balkán irányába. Ez egyszerű átvétele Childe vagy Menghin¹²³ véleményének. Ugyanez a helyzet abszolút időrendjével, amelyben a Vinča – Tordos kezdete Trója I – II átmenetére, 2600 körülre eshetett, a Vinča – Tordos- és – Pločnik-átmenet pedig 2300-ra.¹²⁴ Garašanin bizonyítékai (néhány edény- és idolforma égei párhuzamai) Menghintől, Childe-től és Milojević-től származnak.¹²⁵ Ezek a tételeken soha nem bizonyított rokonítások rendkívül szívósan élnek tovább, időnként máig. M. Garašanin egyébként mind szélsőségesen alacsony időrendjét, mind a Vinča – Tordos és – Pločnik, valamint az égei bronzkor közötti tipológiai párhuzamosításait feladta, de még 1976-ban is arról ír, amit már Milojevićnél is olvashattunk:¹²⁶ a Vinča – Tordos B szürke kerámia a minüaszi anyaghoz hasonlítható.¹²⁷ Az időrendi válságot mi sem mutatja jobban, mint az, hogy néhány oldallal később maga Garašanin is elfogadja a Vinča – Tordos-csoport i. e. 6–5. évezredit (!) C 14 keltezését.¹²⁸ Ha tudjuk, hogy ez a szürke minüaszi kerámia leghamarabb a korai hellászi II végén jelenhetett meg,¹²⁹ tehát 2200–2100 előtt semmiképpen, akkor be kell látnunk, hogy a Garašanin-féle kompiláció a teljes értelmetlenségig bonyolította a szájakat. (Az eset jó párhuzama az említett összehasonlításnak Ezeró egy rétege és Knosszosz egyik kerámiafajtája között. Lásd a IV. 112. jegyzetet.) Furcsa tehát, hogy 1976-ban éppen Garašanin sajnálkozott azon, hogy a Tartaria-táblák hagyományos keltezése teljes összeférhetetlenségben van a radiokarbon alapú időrenddel.¹³⁰ A minüaszi kerámia esetében ugyanis a szakadék legalább ezer esztendővel nagyobb, mint Tartaria kétfajta keltezése között. Nyilvánvaló tehát, hogy – függetlenül a C 14 kronológiától – a Garašanin-féle rendszernek mind az 1951-es, mind a későbbi és legújabb változatai használhatatlanok. Revízióra és visszautasításra azonban, néhány kivételtől eltekintve,¹³¹ nem kerültek.

A jugoszláv kutatás nem ragaszkodott következetesen és mindig Garašanin téziseihez. Leginkább abban értettek vele egyet, hogy a Vinča-kultúra mint a balkáni – anatóliai komplexum része nem helyben, a Körös – Starčevóból alakult ki, hanem a Balkán legdélekeleti részéről érkezett.¹³² Ami az egyes kultúrák közötti rétegtani és tipológiai összehasonlításokat, valamint az abszolút keltezésről, néhányan már inkább követték a realitásokat és tolódtak el a Garašaninétól magasabb időpontok felé. Különösen világos ez Grbić és Jovanović esetében.¹³³

A fordulat 1960-ban következett be. Néhány évvel korábban Milojević már többször kényszerült megvédeni az alacsony (sőt mondhatjuk: szuperalacsony) kronológiát az egyre szaporodó C 14 adatok pergőtűzétől,¹³⁴ de inkább csak általában. 1958-ban azonban H. T. Waterbolk C 14 mérésre alkalmas faszénmintát gyűjtött a vinčai tell szabadon álló metszetalából, a Vinča A végének megfelelő rétegből. A Groningenben elvégzett mérés (Gro 1546) i. e. 4010 ± 85-nek adódott,¹³⁵ és Waterbolk rögtön utalt is a hagyományos keltezéssel való ellentmondásra. A probléma súlyosságát legelőször J. Mellaart értette meg, és meg is állapította, hogy Milojević Vinča-időrendjében valami alapvetően rossz,¹³⁶ és fel is állította saját relatív összehasonlító és időrendi táblázatát.¹³⁷ Ebben Vinča – Tordosnak az anatóliai késő chalkolitikum, Pločniknak Kum Tepe felel meg, és az egész kultúra 4000 előttől 3400 körülig él. Tőle, mint londoni

angoltól akár rossz néven is vehetnénk, hogy említést sem tesz Childe, lényegében az övével azonos, 1939-es hosszú kronológiájáról. Mellaart „új” szisztémájában ugyanis nem az elv az új, hanem csupán az oszlopok egyes kockáiba eső művelődések nevei. A kezdő időpont mindkettőben azonos (i. e. 5000), és Childe abszolút évszámai csak annyiban különböznek, hogy 5000-től kezdve az egyes szakaszok élete hosszabb, mint Mellaartnál. Így végeredményben Childe Trója V végére 1400-at, Mellaart 1900-at kap.¹³⁸ Nem vett tudomást Childe hosszú időrendjéről Schachermeyr sem, aki 1962-ben — abszolút időpontok nélkül — szintén felvázolt két Vinča — Thesszália kapcsolatszerkezetet. Az alacsonyabb — Milojevićtól kölcsönzött — sorban Vinča A-nak Larisa felel meg,¹³⁹ a hosszúban már az Arapi I (mai nevén Tsangli), és csak a C egykorú Larisával.¹⁴⁰ Mint látni fogjuk, időközben a rejtélyes kérdés megoldást nyert.

Nem részletezzük a Vinča-kultúra görögországi, bulgáriai és kis-ázsiai tipológiai rokonságával és származásával kapcsolatos további kutatásokat és elméleteket, bár ez a kérdés a tartariai táblákat illetően látszólag döntő jelentőségű lehetne.¹⁴¹ Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy — Renfrew kivételével¹⁴² — a balkáni — anatóliai komplexumból kiinduló kolonizációs-innovációs teória itt-ott módosított változatáért szállnak síkra, természetesen már az új relatív és abszolút időrendi besorolás keretében. Annak ellenére, hogy akár a Vinča — Tordos-, akár a — Pločnik-anyag déli eredetét valaha is tételen sikerült volna valakinek bizonyítani, még ma is viszonylag kevés híve van annak, hogy a Vinča-kultúra a Körös — Starčevo-művelődésből, annak központi és azon belül is főleg északabbi részén, helyben alakult ki.¹⁴³

Az alacsony, hagyományos és a magas, radiokarbon alapú keltezés hívei közötti éles vita — amelynek során valaki Milojevićot „bolond”-nak aposztrofálta¹⁴⁴ — rendkívül hevesre vált az 1971. évi belgrádi őstörténeti kongresszuson és azt követően Milojević és C. Renfrew között.¹⁴⁵ Milojević egy néhány évvel korábbi cikkének¹⁴⁶ fő mondanivalóját ismételte meg, amelyben alaposan belebonyolódott az akkori (sőt, akár a jelenlegi) ásatási ismeretek, adatok és publikációs állapotok következtében kibogozhatatlan balkáni hasonlóságok és eltérések elemzésébe.¹⁴⁷ Ettől függetlenül végkövetkeztetése régi tételének alig módosított ismétlése: a Vinča B Trója I-gyel, a C Trója II-vel volt egykorú, a Larisával egyidős B pedig nem lehet korábbi a késői Dzsemdet Naszrtnál.¹⁴⁸ Renfrew azt állapította meg, hogy az európai őstörténet új (radiokarbon) kronológiája elvágta azokat az egy évszázad alatt kidolgozott szálakat az égei terület és Európa többi részei között, amelyek az alacsony időrend alapjául szolgáltak, különösen a kalibrált változat. A fémművességet minden más területtől függetlenül a Balkánon is felfedezték, és ismerete Görögországba is északról jutott el. Bár magára a Vinča-kultúrára nem adott itt sem relatív helyzetet, sem abszolút keltezést, a C szakaszának megfelelő lengyeli kultúrát az egyszerű C 14-mérések alapján körülbelül 3500-ra, a kalibráltak alapján körülbelül 4400-ra helyezte.¹⁴⁹ Majd kissé fölényesen tette fel a kérdést: „Ilyen feltételek mellett milyen további bizonyítékokat óhajtanak a diffúzionisták? Ha elfogadjuk a radiokarbon időadatokat, nem lehet vitás, hogy a Vinča-írás nem keletről származott. A Tartaria-táblák pedig teljesen helyi eredetűek. A Vinča- és Tordos-jeleket csakis a radiokarbon módszer teljes elutasítása árán tarthatjuk az ókori Kelettel valamilyen összefüggésben állóknak. Nincsenek egymástól független jó érvek a neolitikus Balkán és a Közel-Kelet közötti kapcsolatok bizonyítására. Logikai úton ugyan lehetetlen bizonyítani kapcsolatok nemlétét, azonban semmi olyan nincs a Vinča-kultúrában, ami ne lenne tartható helyi terméknek.”¹⁵⁰

A szenvedélyes hangú filippika érvei nem teljesen pontosak: ugyanis senki nem állította, hogy — például — a Vinča-kultúra bizonyos típusai nem helyi készítésű, hanem közel-keleti importtermékek. A diffuzionizmus képviselői legfeljebb azt írták, hogy az ilyen típusok (típuson érve most a régészeti leletekben megfogható invenciók legszélesebb körét) egy részét legelőször Keleten fedezték fel, hozták létre, és ismeretük, készítésük igénye, szokása stb. onnan terjedt el például Délkelet-Európába is. Nem ismerte fel Renfrew *Milojčić fő tévedését* sem, nevezetesen azt, hogy a régről öröklött Trója-rokonítás, az alacsony keltezés és az újabb tipológiai hasonlítások vegyítéséből keletkezett a Milojčić-féle rendszer. Tehát akár mezopotámiai előképek után készültek a tartariai táblák, akár helyi invenció helyi termékei, akár a késői Dzseddet Naszr-korra keltezzük őket, akár az ötödik évezred első felére, a Vinča B szakasz mint olyan, semmiképpen nem lehet sem rokon, sem egyidős Trója I-gyel és II-vel. Milojčić szerintünk jó ügyet védett akkor, amikor a tartariai táblák kérdésében a fentiek szerint nyilatkozott, de tipológiai összehasonlító érveinek egy része joggal támadható volt. Ezen a tényen az sem változtat sokat, ha tudjuk, hogy időközben Mellaart is korrigálta néhány 1960-as feltevését.¹⁵¹ A lényeg az, hogy ha valaki — mint elsősorban Milojčić — az égei és balkáni neolitikumra az alacsony (sőt korábban a szuperalacsony) időrendet alkalmazza, akkor ugyanazt kell használnia a kora bronzkorra, és így Trójára is.¹⁵²

Időközben fontos lépés történt a Vinča-kultúra thesszáliai összefüggéseinek szempontjából. K. Gallis Larisa környéki ásatásain (Platía Magula Zarku és Makríhori) megállapította, hogy a Larisa-típusú fekete fényezett kerámia nem a késő neolitikus Dimini-fejlődés végére keltezendő, hanem egyidős volt a késő neolitikum legkorábbi szakaszával, a Tsangli-kerámiával,¹⁵³ közvetlenül a Sesklo-időszak után. Mivel az általa meghatározott Tsangli–Larisa-típusok között megvannak a Vinča–Tordoskerámia jó párhuzamai is, megszűnt az a zavaró körülmény, hogy a korai Vinča-kerámia párhuzamait egy nagyon késői Larisa-fázisban kelljen keresni.

Az 1973 óta eltelt másfél évtizedben — mint közismert — a radiokarbon kronológia fokozatosan teret nyert, és eléggé szórványos elutasítások ellenére¹⁵⁴ ma már ott tartunk, hogy az ősrégészek körében szinte teljes az egyetértés a kalibrált vagy kalibrálatlan adatok kizárólagos használhatóságában.¹⁵⁵ Egyet kell azonban értenünk azzal, amit a Vinča-kultúra kelet-égei kapcsolatai szempontjából nagyon fontos helyen — Kelet-Trákiában — folytatott kutatásokról Özdoğan mondott: „Az abszolút keltezési rendszer, először a kalibrálatlan, később a kalibrált C-14 az anatóliai és a balkáni időszakok esetében semmi mást nem tett azon kívül, hogy teljesen összekuszálta a kapcsolódó szájakat. A különböző balkáni művelődések abszolút időadatait 2000, sőt 2500 évvel is korábbra tolta vissza, míg az anatóliai értékeket jórészt érintetlenül hagyta. Mindez . . . az anatóliai és balkáni kultúrák között a korábbtól teljesen eltérő kapcsolatrendszeret hozott létre.”¹⁵⁶

*

A tartariai táblák legfontosabb kérdéseit tehát a két keltezési rendszer közötti, egyelőre teljesen áthidalhatatlan szakadék, feloldhatatlan ellentmondás és az érthetetlen-séig bonyolított tipológiai kapcsolatok keretében kellene megoldani. Ezt a feladatot még tovább nehezíti, hogy az egyik közvetítő térség — Trákia és a Márvány-tenger vidéke — még ma is *terra incognita*.

Mindannak tudatában, hogy ez egyben a C 14 mérési adatok és idősorok teljes elutasítását jelenti, mi mégis úgy látjuk, hogy a tartariai táblákat csak az i. e. harmadik évezred legelejére lehet keltezni, és egyúttal a Vinča – Tordos-kultúrába. Vannak, akik ezt nem fogadják el, és a táblákat vagy egy önálló délkelet-európai kezdődő írásrendszer emlékeinek tartják, vagy egyszerűen csak kételkednek abban, hogy bennük a legkorábbi mezopotámiai írásfejlődés valamilyen hatása van jelen. Megfelelő speciális ismeretek híján azonban álláspontjukat nem a táblák lényegi mivoltának elemzésére alapozzák, hanem kizárólag csak a Vinča A – B kor radioaktív alapú magas keltezésére. Valaminek a belső sajátosságait azonban nem lehet külső, független evidenciák alapján megkérdőjelezni. Közben a mezopotámiai kapcsolatok elleni kompromittáló tényezőként hozzák fel azt az évszázados szuperalacsony időrendet is, amely valóban nem felel meg a Vinča – Tordos-kultúra valós időrendjének (és amelyet K. Gallis eredményei már megváltoztattak). Elfelejtik viszont, hogy ennek az alacsony időrendnek nemcsak a kalibrált vagy kalibrálatlan C 14 kronológia lehet az alternatívája, hanem egy olyan *mérsékelt időrend* is, amely kielégítheti többek között a tartariai táblák által támasztott mindkét feltételt: a Vinča – Tordos-korba és egyúttal a harmadik évezred legelejére való tartozást is.

Saját véleményünk alátámasztására tehát azt kellene tudnunk bizonyítani, hogy a Vinča A – B kultúra keltezése a tartariai tábláktól függetlenül is lehet a 4. évezred vége és a harmadik legeleje. Őszintén be kell vallani, hogy a jelenlegi, bonyolult helyzetben ez nagyon nehéz. Részben azért, mert a Vinča-kultúra tipológiai kapcsolatrendszere – mint láttuk – még a hagyományos időrend keretében sem volt szakszerűen és sok bizonyítékkal kidolgozva. Éppen ez vezetett oda, hogy az irreális szuperalacsony kronológia olyan hosszú ideig életben maradhatott. A C 14 keltezés széles körű elterjedése viszont egyenesen háttérbe szorította az ilyesfajta összehasonlító vizsgálatokat. A Vinča-kultúra új, lokális származási elméletéből egyébként is az következik, hogy közvetlen szálak ritkák voltak a hagyományos úton, történeti alapon keltezhető területek és a Vinča-kultúra között.

A Vinča-kultúra edényformái és díszítései, idolplasztikája és egyéb leletei körében jelen pillanatban nem ismerünk olyan típusokat, amelyek Kis-Ázsia Trója előtti időszakainak jól keltezhető tárgyformáival olyan szoros hasonlóságokat mutatnának, hogy megbízhatóan lehetne következtetni egyidejűségükre.¹⁵⁷ Arra pedig itt most nem vállalkozhatunk, hogy a Vinča-kultúrának Kis-Ázsia chalkolitikumára és legkorábbi bronzkorára vonatkoztatott időrendi helyzetét bulgáriai vagy görögországi áttételeken keresztül vizsgáljuk meg részletesen. Ésszerűbbnek látszik, ha a kérdést néhány általános szempontból vesszük szemügyre.

Ilyennek kínálkoznak a *délkelet-európai pecséthenger-utánszatok*. Ezekről már volt szó.¹⁵⁸ Röviden összefoglalva, a ma ismert mintegy tucatnyi darab egyetlen tordosi kivételével – amely Vinča B kori lehet –, a Balkán Vinča C – D kori kultúráiból származik, azaz egy időszakkal későbbi Tartariánál. Megjelenésük ugyanazt az időrendi helyzetet mutatja, mint a legelső mezopotámiai hengerek: ott is, itt is egy olyan hosszú időszak után kerültek használatba, amelyben még csak pecsétnyomókat használtak.¹⁵⁹ (Ez a hasonlóság természetesen nem vonatkozik a pecsétnyomók vagy -hengerek rendeltetésének azonosságára.) Az igazi pecséthenger legelőször az Uruk IV korban magában Urukban jelent meg, teljes bizonyossággal csak 3500 után, és használata hamar eljutott nyugat felé Szíriába is, ahol Habuba Kabirán 3200 után röviddel

már vannak lenyomatok.¹⁶⁰ A délkelet-európai utánzatok azonban nem ezekkel a legkorábbi, varkocsos figurákat ábrázoló, finoman kidolgozott típusokkal állanak kapcsolatban, hanem a későbbi, Dzsemdet Naszr-kori, egyszerű geometrikus mintákat mutató darabokkal, azoknak is a periférikus kis-ázsiai, gyakran már agyagból készülő változataival.¹⁶¹ Ilyen egyszerű agyaghengerek, illetve lenyomataik kerültek elő Norşuntepe kora bronzkori I. szakaszából,¹⁶² Han Ibrahim Şah (szintén a Keban-vidéken) hasonló korú VIII. rétegében,¹⁶³ az Eufrátesz melletti Samsatból (Samosata),¹⁶⁴ Taşkum Mevkiiből¹⁶⁵ és Amuq G-ből.¹⁶⁶ A Schliemann szerinti harmadik, azaz Blegen szerinti második rétegben talált trójai agyaghenger,¹⁶⁷ továbbá egy kőhenger¹⁶⁸ díszítése olyan jó mezopotámiai analógiákat mutat, hogy a Dzsemdet Naszr-, illetve a korai dinasztikus időkbe való keltezésük minden kétségen felüli.¹⁶⁹ Igen jól illeszkedik ebbe a képbe a Sitagroiban talált agyag pecséthenger-utánzatok időrendi helyzete.¹⁷⁰ Ezek egy – rétegzavarral a legfelső, Vb-be került – darabtól eltekintve a tell II. és III. rétegből kerültek elő. Tudjuk, hogy Renfrew először Trója I-gyel tartotta egyidejűnek Sitagro V-öt, de véleményét egy éven belül gyorsan megváltoztatta, és akkor már Sitagro IV lett nála egykorú a korai Trója I-gyel,¹⁷¹ Vb csak Trója III – V-tel, az Va a késői I-gyel és II-vel. Valójában azonban, mint *French, Hanschmann* és *Podzuweit* egymástól függetlenül a legkülönbözőbb okok alapján érveltek, arra kell következtetni, hogy Sitagroit Renfrew rosszul helyezte el a dél-balkáni művelődések körében, és a III. rétege volt nagyjából és egészében egyidős Trója I-gyel.¹⁷² Az a Sitagro III, amely sok közvetett bizonyíték szerint a lengyeli kultúrával és a Vinča – Pločnik-szakasz egy részével, mégpedig valószínűleg a C-vel és a D elejével volt egyidős.¹⁷³ A perifériális Dzsemdet Naszr-stílust utánzó délkelet-európai agyaghengerek zöme (az egyetlen tordosi kivételével, amely egy időszakkal korábbi) tehát a Trója I-gyel (különösen talán Ia-val), a korai hellászi I-gyel és a korai Rachmanival egyidejű,¹⁷⁴ egyúttal tehát a Tordos-jelcsoport késői jeleivel is. Érdekes, hogy magából a Vinča-kultúrából, a tordosi kivételével, agyaghenger-utánzat még nem került elő, hiszen zömük a Földközi-tenger partvidékeihez közeli területekre koncentrálódik.

Akár akarjuk tehát, akár nem, a megoldás kulcsa ismét Trójában van, egészen pontosan Trója első rétegeinek a közel-keleti időrendhez való viszonyában. Kiindulópontként az szolgálhat, hogy a kis-ázsiai kora bronzkor III. szakaszának kezdetével az i. e. 3. évezreden belül milyen messze lehet hátramenni. Az évszázados kérdés modern felfogása a hatvanas évek elején kezdődött, amikor felismerték, hogy az Ur közelében lévő Nāşiriyában talált, a korai dinasztikák végére, a kora akkád korra keltezhető alabástromsztélén látható egyik figura kezében egy olyan kétfülű edény (depsz) van, amely pontosan megfelel a Blegen szerinti 43. trójai típusnak. Ez Trójában csak a II. város rétegeiben fordul elő.¹⁷⁵ Ezt követően a Trója-kronológia három ágra szakadt. Folytatódott ez a mérsékelt irányzat, kialakult a rendkívül magas és egy igen alacsony párhuzamosítás is.¹⁷⁶ A mérsékelt irányzat elsősorban Trója és Szíria közötti importnak vagy utánzatnak tartható edényformákra támaszkodott. Az egyik legfontosabb az ikerfüles edény, amelyet Schliemann az I. város végére vagy a II-ba tartozó rétegekben talált (később nem fordul elő), és Blegen is a IId és IIg rétegekben talált hasonlókat, amelyek minden jel szerint szíriai importok voltak. Ottani pontos kronológiai helyzetük alapján egészen egyértelmű, hogy Trója II végének időpontjára az elképzelhető legmagasabb évszám 2350 lehet, kezdetére pedig 2550. Sok adat szól azonban amellett, hogy ennél fiatalabb volt.¹⁷⁷ Így például az ugyancsak szíriai Tell

Selenkahiye, amelynek III., akkád kori rétegében egy aknasírban kis-ázsiai importból származó, kézzel formált Trója II típusú depasz került elő.¹⁷⁸ Eszerint Trója II legalább 2200-ig, de nem kizárt, hogy még annál is tovább tartott.

A Vinča C – Trója I egyidejűség egy időpontját tehát a különböző Trója-kronológiák alapján keltezhettük akár 2400, akár a legmagasabb 2550 elé is, de az biztos, hogy *a Vinča C-re megállapított C 14 évszámokról* – 4090 – 3990¹⁷⁹ – *szó sem lehet.* Trója I keltezését ilyen magasra még a kalibrált C 14 legmerészebb manipulációival sem lehet felvinni, és csak olyan kutatók fogadhatják el, akik azt is tudomásul veszik, hogy ezzel Kis-Ázsia és a Balkán között az összes tipológiai szálát – a kora neolitikumtól egészen a bronzkor végéig – elvágják. Láttuk, hogy pontosan ez is történt.¹⁸⁰ Ha tehát a Trója II-nél minden bizonnyal nem rövidebb életű I-et a 2550 előtti évszázadokra keltezzük, legfeljebb egy évszázadnyi ingadozással meghatároztuk Vinča C időrendi helyzetét is, a 2800 – 2500 közötti háromszáz évben.¹⁸¹ Ez pontosan kielégíti mind a periferiális típusú Dzsemdet Naszr-pecsételők utánzatainak a Vinča C-vel, mind a valamivel későbbi, Fára-stílusú pecsételőknek, illetve utánzatoknak Trója II-vel való egyidejűségét. Az egyes darabok rétegtani – és nem stílus szerinti – keltezésénél természetesen figyelembe kell venni a III. 2. pontban említett, hosszú ideig való őrzés és deponálás lehetőségét is. A pecsét-henger-utánzatok nagyon fontos bizonyítékok jelentenek amellett, hogy *a Vinča B szakasz minden radiokarbon adat és érv ellenére jogosan keltezendő a 3. évezred első két századára.* A tartariai tábláktól teljesen független úton tehát keltezésükre nézve ugyanarra az eredményre jutottunk, mint maguknak a tábláknak az összehasonlításai révén. A radiokarbon kronológia híveinek az elkövetkező években nem a vonatkozó C 14 mérések számát kellene elsősorban szaporítaniuk, hanem megkísérelni a lehetetlent, az „elszaggatott szálat” a magas európai radiokarbon adatokból kiindulva, új rendszerben kapcsolni össze Kis-Ázsiával és Elő-Ázsiával. Ez talán sikerülhet a neolitikus művelődések esetében, de a kis-ázsiai kora bronzkorhoz érve, áthidalhatatlan nehézségekkel fognak találkozni, hiszen a kronológiai törésvonal ott válik antagonisztikussá. Másrészt a kis-ázsiai kora bronzkor keltezésében a C 14 adatok már nem föltétlenül mérvadó meghatározók. Már jó előre számításba kellene azt is venni, hogy a Vinča C tipológiai vagy akár csak időrendi párhuzamait Trója I-nél legalább egy évezreddel korábbi együttesekben kell majd megtalálniuk, ami nem lesz könnyű feladat. Valószínűleg ezért nem vállalkozott rá eddig egyikük sem.

Lényegében hasonló, Trójára vonatkoztatva valamivel alacsonyabb időpontokat nyújtó eredményeket kapunk, ha a délkelet-európai kora bronzkor, illetve rézkor egy másik általános kérdését vesszük szemügyre, mégpedig *az aranykincsek és aranyleletek időrendjét.* A várnai temető felfedezésével az utóbbi években ez került a kronológiai kutatások előterébe, az alacsony és magas időrend közötti vitában átvette Tartaria helyét. A kiindulópontot itt is Renfrew adta meg, amikor Sitagroi C 14 adatai alapján, később pedig egy elhibázott technikai vizsgálatból következtetett arra, hogy a fémművességet Délkelet-Európában önállóan fedezték fel 4800 és 3800 között.¹⁸² Az elmélet a hetvenes években egyre szélesebb körben vált népszerűvé, és – mint részben már utaltunk rá – oda jutottunk, hogy a KGK VI időszakba,¹⁸³ tehát a balkáni kőrézkor legvégére tartozó temetőt gazdag aranyművességével együtt az 5. évezred első felébe vagy a 4. évezred első évszázadaiba keltezik, mindenesetre 1500 (!) évvel idősebbre, mint Trója II-t.¹⁸⁴

E rendkívül magas keltezés vizsgálatánál hagyjunk most figyelmen kívül két, egyébként be nem igazolt elméleti tételt.¹⁸⁵ Az egyik szerint a fémlelőhelyek közelében önállóan is rájöhettek a fémek, a réz és az arany használhatóságára, és megkezdték feldolgozásukat. Az pedig, hogy Kis-Ázsia nyugati részein i. e. 4000 körülről jelen pillanatban nincs adatunk az arany ismeretére, még nem zárja ki, hogy Bulgária területén akár az 5. akár a 6. vagy ha úgy tetszik, a 10. évezredben már készülhettek aranyékszerek. Meggondolásra késztet ugyan, amit Renfrew is beismer: i. e. 3000 előttről néhány, egészen szórványos darabon kívül gyakorlatilag nem ismerünk aranyleleteket sehonnan sem, beleértve a Görögországtól Dél-Mezopotámiáig terjedő egész területet.¹⁸⁶ Várna térségében viszont nincs aranytermő hely, így vagy a nyersanyagot, vagy a tárgyakat máshonnan kellett szállítani a világ legelső aranyműves központjába. Ennek ellenére az i. e. 5., sőt 6. évezred bulgáriai aranyművességet nem egy vagy néhány más, egymástól független központ *mellett* kellene tételeznünk, hanem az egész világon egyedülállóan önmagában. Helyi nyersanyagforrások hiányában ez nyilvánvalóan történetietlen felfogás, és arra ösztökél, hogy a várnai temető aranytárgyainak keltezését mégse „elvi” úton, hanem mindenképpen maguknak a tárgyaknak az alapján oldjuk meg.

Sajnos, éppen rendkívüli gazdagsága miatt Várna nem minden típusa köthető egyelőre más fémművességi körök megfelelő típusaihoz.¹⁸⁷ Ennek ellenére, a diadémok, az állat alakú lemezek, az állatfejet utánzó csüngők, a T alakú csüngők, az ember alakú csüngők, a karperecek, a gyöngyök, az omega formájú kettős spirálisok, a temető egyéb tárgyai közül a márványedények, az arannyal bevont nyelű jogarok, a KGK VI hasonló korú tárgyai közül pedig a kettős spirál fejű tűk igen jó vagy megfelelő párhuzamokkal rendelkeznek a többi társprovinciában.¹⁸⁸ Ezek azt mutatják, hogy a várnai temető az égei bronzkor első és második szakaszának bizonyos részével volt egykorú. Különös figyelmet érdemelnek a kis aranycsüngők, pontos párhuzamaik ugyanis nemcsak a KGK VI-ban vannak meg, hanem a Cucuteni-kultúrában és a Kárpát-medencében a tiszapolgári kultúra második és a bodrogkeresztúri kultúra egész első, sőt második felében is.¹⁸⁹ Egyik változatuknak agyagból készített pontos utánzata a thesszáliai Pefkakia-magulán a legkorábbi Rachmani-rétegben került elő, de legalább két ilyen agyagmásolatot a bodrogkeresztúri kultúrából is ismerünk.¹⁹⁰ E csüngőtípus egy újabb fontos bizonyíték Trója I, Sitagroi III, a korai Rachmani és a KGK VI későbbi szakasza, azaz a várnai temető egyidejűsége mellett.¹⁹¹ Nyilván csak idő kérdése, hogy ezt az egyidejűséget Kis-Ázsia felől is bizonyítani lehet, hiszen a merzifoni kora bronzkori I temetőből is került elő hasonló csüngő, amely még közöletlen.¹⁹² Legutóbb Trabzon vidékéről egy vagy két kincseyüttesből az ilyen csüngők különböző típusainak egész sorozatait tették közzé, és feldolgozásra várnak az Ikiztepen kora bronzkori II-, sőt III-kori sírokból talált ugyanilyen csüngők is.¹⁹³ Jól keltezhető az a márványrhyton is, amely a várnai temető 41. sírjában volt.¹⁹⁴ Keoszi és Kum Tepe-i párhuzamai alapján Trója I-kori.¹⁹⁵ Ez pedig pontosan az előbbi egyidejűséget, Várna Trója I-korát erősíti meg. Jogos tehát az a következtetés, hogy Renfrew elméleti téziseitől függetlenül,¹⁹⁶ a délkelet-európai és más, Fekete-tenger környéki aranyművesköröket teljes egészükben a 3. évezred közepére és az azt követő évszázadokra lehet csak keltezni, megerősítve ezzel a fentiekben egészen más utakon elért *mérsékelt időrendet*. A várnai temető sírjai tehát nem a 6. vagy 5., de még csak nem is a 4. évezredben, hanem csak a 3. évezred közepén kerültek a földre!

Ezen a ponton túl most nem érdemes folytatni a Fekete-tenger környéki aranykincsek időrendi helyzetének elemzését. Sok komoly érv szól amellett, hogy ezek egy része, elsősorban az Alaca Hüyük-i királýsírok és Trója IIg leletei jóval későbbiek, mint a 3. évezred közepe,¹⁹⁷ mások, mint például a híres doráki kincsek vagy az egyelőre lelőhely nélküli bostoni és pennsylvaniai kincsek 2400 körüliek. Inkább a korai horizont körébe lehet helyezni a várnai temető leleteit és velük együtt a kárpát-medencei rézkor kiemelkedő együttesét, a tiszaszőlősi aranykincset is.¹⁹⁸

Az aranykincsek esetéhez teljesen hasonló eredményre jutunk, ha a délkelet-európai agyagpecsételőknak azt a horizontját nézzük, amelynek darabjai vagy Vinča C koriak vagy azzal egyidősek. Megfelelő párhuzamaikat csaknem kizárólag Kis-Ázsia kora bronzkori I. és II. szakaszának pecsételőiben találjuk meg, közöttük természetesen Trójában is.¹⁹⁹ Nincsenek viszont sehol sem párhuzamaik Kis-Ázsia vagy Elő-Ázsia 6., 5. és 4. évezred-i pecsételői között.

VI. Összefoglalás

Reméljük, az elfogulatlan olvasó velünk együtt szintén úgy látja, hogy a tartariai tábláktól teljesen függetlenül, a radiokarbon keltezési rendszerek megbízhatóságának és magának a módszer használhatóságának a kérdései előbb-utóbb újból terítékre kell, hogy kerüljenek. Annyi máris egyértelművé vált, hogy a C 14 kronológia az alapelvében benne foglalt statisztikai bizonytalanság és területi eltérései miatt sohasem lesz alkalmas finom időrendi megkülönböztetések kimutatására, a mikrokronológiára.¹ A radiokarbon mérések lehetőségére akkor jöttek rá, amikor a régészet gyakorlatilag a világ egyetlen területén sem ismerte kielégítően az egyes korszakok (kultúrák) relatív egymásutániságát, és így biztos mentőövnek látszott. Az azóta eltelt 35 évben azonban a hagyományos módszerekkel dolgozó archeológia sem tétlenkedett, és ennek eredményeképpen ma már megfelelő pontossággal követhetjük egy-egy földrajzi egység hosszú időt felölelő kronológiai oszlopaiban az egymást váltó anyagsoportokat: az egyes kultúrákat. A még ma is vitatott esetek, be nem töltött hézagok és más ellentmondások időhatárai olyan kicsinyek lettek — a legtöbbször kevesebb, mint 100, sőt 50 év —, hogy a mikrokronológiára teljességgel alkalmatlan C 14-gyel nem oldhatók meg. Nem tudunk arról, hogy ezt a hívei felismerték-e már, de talán bevallatlanul is ez okozhatja, hogy a C 14 beállítottságú kutatás egyre inkább az abszolút időadatokat meghatározása felé tolódik el, közben érthetetlen módon egyre magasabb és magasabb évszámokat sugallva, a relatív sorrendek esetében pedig adatok tömegével „igazolva” azt a sorrendiséget, amelyet a hagyományos módszerek alapján a legtöbbször már régóta és jól ismerünk.² Van azonban olyan szempont, amely az egészen biztos abszolút időadatokat meghatározásánál is magasabb rendű követelmény. Mégpedig az, hogy a régészeti időrendeket is a történetiség igényével kell megszerkeszteni, és azoknak nemcsak az egyes kultúrákon belüli és területek közötti tárgyi összefüggésekkel, hanem a felderíthető vagy sejthető történeti kapcsolatokkal és folyamatokkal (nem pedig egyszerűen eseményekkel) is összhangban kell lenniük.³ Az előző fejezetek tanulsága szerint a tartariai tábláknak a Vinča – Tordos-kultúrán belüli, Délkelet-Európa más középső és késő neolitikus kultúráival hasonlóságokat mutató, a legkorábbi mezopotámiai írásfejlődéssel pedig egészen nyilvánvaló összefüggései sem a magas vagy szupermagas, sem az alacsony vagy szuperalacsony, hanem kizárólag csak a fentebb javasolt *mérsékelt időrend* alapján érthetők meg, értelmezhetők és bizonyíthatók. Nézzük először magának a Vinča-kultúrának a belső összetevőit!

Amióta tudjuk, hogy a balkáni – anatóliai komplexum mint modell vagy valóság a Vinča-kultúra leírására nem alkalmas, származását és rendkívüli felvirágzását nem

magyarázza meg, az újabb elméletek a kultúra helyi kialakulásának jegyében születtek. Magunk a Körös–Starčevo- és a Vinča-kultúrák közötti átmeneti jellegű, Proto-vinča-kerámia felismerésével,⁴ C. Renfrew pedig inkább általános összefüggések és a diffuzionizmus elleni érvek alapján⁵ foglalt állást. Az átmenetnek és így a Vinča-kultúra helyi kialakulásának bizonyításában a magyarországi Körös-völgy és Maros-vidék lelőhelyei is fontos szerepet játszanak.⁶ Maga Renfrew csak néhány olyan jellegzetességre utalt, amelyek jelentősek voltak a Vinča-kultúra virágzó fejlődésében: a rézművességre, a kissozobrászat magas színvonalára vagy a Spondylus-kereskedelemre.⁷ Ezek azonban a kultúra kialakulásában nem lehettek mérvadóak, hiszen elsősorban vagy kizárólag annak csak a későbbi, sőt kimondottan késői időszakaira jellemzőek. Ezért azután a Vinča-kultúra helyi fejlődését elindító tényezőket olyan általánosságokban találta meg, mint a mezőgazdaság és társadalmi szervezet sajátos kibontakozása, amelyek szerinte fontosabb szerepet játszottak, mint a külső innovációk. A magas kronológia, a külső alakító hatások általában való kizárása természetesen hozza maga után, hogy olyasféle leleteket és jelenségeket, mint a tartariai táblák vagy a Tordos-jelcsoport, ugyancsak helyi eredetűnek kell tartania.⁸ Teljes mértékben Renfrew elméletét követi M. Gimbutas, amikor Vinčát az ősi európai civilizáció (Old European civilisation) kőrézkori emelete egyik csoportjának tartja, amely természetesen független külső innovációktól.⁹ A táblák és a jelek esetében azonban kevésbé óvatos, mint Renfrew, és írás emlékeinek tartja őket. Renfrew-val ellentétben, még általánosságokat sem ír arról, hogy a nagyrészt helyi alapokból kifejlődött és helyi erőforrásokra támaszkodó Vinča-kultúra milyen gazdasági és társadalmi feltételek teljesítése és folyamatok révén hozhatott létre önálló írásrendszert.

Az antidiffuzionizmus tehát ugyanabba a hibába esik bele, mint az általa kárhoztartott diffuzionizmus: tételét általános érvényűnek tekinti, és totálisan kiterjeszti a történelmi folyamatok egészére, nem gondolva arra, hogy azok (vagy egy részük) nem egy ma felállított kutatási modellnek megfelelően működtek. A helyinek a külső innovációk fölé való rendelésében Renfrew például olyan messze ment, hogy még a krétai írás esetében is teljesen vagy nagyrészt helyi kialakulás lehetőségét helyezte előtérbe,¹⁰ vagy arról sem akart tudomást venni, hogy az egyiptomiak mindenki más előtt már rájöttek a π közelítő értékére.¹¹

Szintén a radiokarbon kronológia követelményein belül állított fel modellt a Vinča-kultúra kialakulására J. Chapman.¹² Szerinte a folyamat, a lényeges eredőket tekintve, kizárólag helyi volt, és azzal kezdődött, hogy egy-egy közösség, erőteljesen vallásos irányítás alatt, hosszú ideig élt ugyanazon a telephelyen. Ezek a telepek váltak a vallási élet, a gazdaság és a kereskedelem központjaivá. A Vinča-kultúra az anatóliai – dél-balkáni, sötét színűre polírozott kerámia legészakibb, a karcolt díszű, középeurópai, vonaldíszes kerámia legdélibb peremterületének számít, és e kettő keveredéséből jött létre a Körös–Starčevo-kultúra helyi alaplakosságából. (Ez új formában eleveníti fel a balkáni–anatóliai komplexum fogalmát.) Már korán rendkívüli igény mutatkozott a presztízstárgyak (például a Spondylus) és a vallásos élettel kapcsolatos felszerelések (például idolkok) iránt, nagy volt továbbá az obsziáni kereslete. Mindez jelentős kereskedelmi tevékenységet tételez fel. Mivel Vinča a kultúra geográfiai középpontjában fekszik, a kulturális összeköttetések és impulzusok maximális sűrűsödésének a gyűjtőpontjában élt. Chapman emiatt arra következtet, hogy a Vinča-kultúra által elkezdett és bejárt utat eredetileg a névadó lelőhely korai szakaszának

társadalmi és vallásos fejlődése határozta meg. Valamivel később több, sajátos rendeltetésű központ alakult ki (így az obszidiánkereskedelem centruma Versec környékén). Az 5. évezred második felében így már az a Vinča-kultúra áll előttünk, amely archetípusa a nagy falvak és kis községek együtteséből szerveződött rituális beállítottságú neolitikus társadalomnak. A késői szakaszban (azaz Chapmannál a rövid életű C után következő hosszú tartamú D-ben) a korábbi eredmények megszilárdulása, továbbá a fémművesség volt a meghatározó. Az egész területen meghonosodnak a rituális rendeltetésű, továbbá néhány speciális mesterséggel kapcsolatos tárgyak. Chapman szerint megfigyelhető az is, hogy a Vinča-kultúra felbomlása időben egybeesett a bulgáriai rézmesterség nagyszabású kibontakozásával a KGK VI-ban.¹³ Ami a tartariai táblákat és a Tordos-jelcsoportot illeti, gazdasági rendeltetésük mellett tör lándzsát, de esetenként olyan tárgyakon is előfordulnak (például az idoloikon), amelyek a vallásban is fontos szerepet játszottak. A jelek tehát a tulajdonjog jelölésén kívül azt is jelezheték, hogy valamely tárgyat az istenség védelme alá kívántak helyezni. Utal egy eddig mellőzött körülményre is, arra, hogy Banjicán két, egymás fölött elhelyezkedő épületben, amelyek között 50–100 év különbség lehetett, ugyanazokat a jeleket találták meg, így ezek talán a családi földtulajdon rögzítésére szolgáltak.¹⁴ Bár az edényekre karcolt banjicai jelek ilyen előfordulási körülményeit nincs okunk kétségbe vonni, nem tudjuk elképzelni, hogy segítségükkel milyen módon tarthatták nyilván a földtulajdont, ha egyáltalában létezett akkor családi kezelésben, sőt tulajdonban.

Winn elmélete – ami a gazdasági és vallásos tényezőket illeti – valahol Gimbutas és Chapman felfogása között van. Ő úgy látja, hogy a jelek összességénél – ismét a tartariai táblákkal együtt – nincs világos bizonyíték arra, hogy azoknak a gazdasági életben volt közvetlen szerepe, és csak egészen kevés szolgálhatott a tulajdon jelölésére. Ezt rögtön érvként használja arra is, hogy tehát nem hozhatjuk őket összefüggésbe a korai mezopotámiai írásfejlődéssel, ahol a gazdasági életben játszott szerep nyilvánvaló. A Tordos-jelek jó része – főleg a csoportokban előfordulók – mágikus formulákat vagy a vallásos-rituális étellel kapcsolatos igényeket hordozhattak: kérést, reményt, fogadalmat, világnézetet. Éppen ilyen, vallásos-mágikus szerepük miatt voltak statikusak, és hosszú évszázadokon át alig változtak.¹⁵ Mégis kapcsolatban voltak a gazdasági étellel, áttételesen. A bonyolult vonalvezetés szerint a Vinča-kultúra fejlett technológiája (például fémművessége) megnövelte a kereskedelmi kapcsolatok jelentőségét. Ez magával hozta a mesterségek specializálódását, növelte a presztízstárgyak iránti igényt és az egyén szerepét és befolyását. A politikai és vallásos szervezet fokozódó összetettsége viszont a sámán vagy a pap hatalmát növelte. Így az egyszerű, „házi”, rituális-mágikus célú jelek használata mellett kialakult olyan alkalmazásuk is, amely nagyobb figyelemmel volt a szervezethez. A technikai-gazdasági fejlődés a Vinča–Tordos-térségben egyidejűleg tehát a jelek használatával is operáló rítusrendszert hozott létre, éppen úgy, mint a Közel-Keleten a gazdasági szükség-szerűségek a nyilvántartások rögzítését, amely az íráshoz vezetett el. Azonban ez a döntően vallásos háttér által meghatározott jelhasználat a Vinča-kultúrában sohasem fejlődött igazi írássá, mert arra már nem volt szükség. A vallásos tartalmakat és közlendőket pedig azért kellett éppen a jelekkel közvetíteni, mert azok, mint képi szimbólumok, már jellé válásuk előtt olyanokat hordoztak.¹⁶ A tetszetős, de alapjában idealista elmélet cáfolatát Chapmantól kapjuk meg: a tartariaiakon kívül egyetlen

további tábla (Chapman ide számítja a karanovói pecsételőt is!), egyetlen pecsét-henger-utánszat sem került elő határozottan rituális összefüggésben. Egyetlen bekarcolt jel, azaz ilyenellátott edénytöredék sem került felszínre szentélyből (vagy áldozó-gödörből). A jeleket viselő mintegy száz idol kevesebb mint 1%-a a korai balkáni agyagfiguráknak, és magán Vinčán a 2000, sőt több feltárt szobrocska közül mind-össze ötön (!) található jel.¹⁷ Nincs adat arra sem, hogy az öt lelőhelyről származó újabb 233 Vinča B2 kori jel bármelyike közvetlen vagy akár közvetett rituális-vallásos összefüggéssel bírna.¹⁸

Végezredményben tehát nincs semmi ok vagy bizonyíték arra, hogy a tartariai táblákat és a Tordos-jeleket akár mint egyedeket, akár mint egy rendszer tagjait a vallás, a mágia, a ceremóniák vagy a mnemotechnika világába utaljuk. Ez nem zárja ki természetesen azt, hogy ilyesféle rendeltetésekkel is használhatták őket. Messze vezetne most, ha be akarnánk bizonyítani, de úgy látjuk, hogy Délkelet-Európa neolitikus és azt követő művelődéseinek vallási rendszere lényegesen nem különbözött a Vinča-kultúráétól. Hasonló jelrendszer azonban még a Winn-féle „házi” használat fokán sem alakult ki náluk. Még egy olyan színvonalon sem, amelyen a jelhasználat független lehetett a gazdasági-társadalmi fejlettségtől. Másrészt az sem tagadható, hogy egyik-másik délkelet-európai újkőkori vagy kőrézkori művelődés gazdasági-társadalmi berendezkedésének a szintje is elérte a Vinča-kultúráét. A tordosihoz hasonló jelrendszer mégsem jött létre bennük. Úgy tűnik tehát, hogy ezt a nagyobb, délkelet-európai területet véve alapul, az ilyesfajta elemek megjelenése bizonyos fokig független az adott művelődés által elért saját belső gazdasági-társadalmi színvonaltól, illetve elsősorban a *Vinča-kultúra* még fel nem derített olyan különös sajátosságával áll kapcsolatban, amely a környező és egykorú művelődésekre nem volt jellemző.

Renfrew, Chapman és Winn felfogását illetően logikus arra következtetni, hogy ők pontosan tudták: az általuk követett C 14 kronológia miatt mindenféle mezopotámiai hatást eleve ki kell zárni, viszont józan ésszel arra sem lehet gondolni, hogy helyi indítékokból a mezopotámiaihoz hasonló írásfejlődés indult volna meg Délkelet-Európában, de 1500–1000 évvel korábban. A vallásos kiindulás tételezése több-kevesebb ökonómiai faktorról vegyítve tehát a probléma megkerülése, az időrendi szakadék áthidalása, erőltetett eszközökkel. Elméleteik elutasítását megnehezíti, hogy megfelelő adatok és megfigyelések hiányában a Tordos-jelcsoport rendeltetésére mi sem tudunk érdemi javaslatot tenni. Mint láttuk,¹⁹ ez jelenleg még megoldhatatlan feladat. A túlnyomó többségben az égetés előtt bekarcolt jelek²⁰ pusztán már e technikai szempont alapján ítélve is az edénykészítés folyamatával és a gölöncsérekkel vagy maguknak az edényeknek a tulajdonságaival és rendeltetésével lehettek kapcsolatban. Tekintve, hogy a Tordos-jelek szempontjából pótolhatatlan fontosságú két lelőhely közül az egyik – Tordos – már részben elpusztult, a másik – Vinča – jelentős része megsemmisült, erre a jórészt statisztikai elemzés segítségével megoldható kérdésre aligha kapunk már valaha is választ. Fontos körülmény, hogy a Vinča-kultúra anyagából egyelőre semmi adat nem utal nagyobb területek ellátását szolgáló központi kerámiaműhelyekre.

Megközelíthetnénk a dolgot kerülő úton is, a *Vinča-kultúra gazdasági életének törvényszerűségei* alapján. Sajnos, ezekre a Renfrew-féle sommás megállapítások óta sem derült sok fény, főleg ami a korszerű szempontokat illeti. Nem tudunk semmi biztosat arról, hogy a feltételezett központokban valóban folyt-e specializált tevé-

kenység: kerámia, ékszerek, kőeszközök vagy fémtárgyak előállítása. A kérdés leg-
alaposabb ismerője, J. Chapman az adatok szűkössége miatt csak olyan kiindulópont-
okat vehetett alapul, mint a lelőhelyek száma és mérete közötti arányok az egyes
területeken és korszakokon belül, illetve között. Megnehezíti a vizsgálatot, hogy a kis
telepekre vonatkozó adatok mennyisége egy nagyságrenddel (!) kisebb, mint amit a
nagyobbakról tudunk. Annyi mégis kiderül, hogy a központi Vinča-telepek mérete
eléri, sőt meghaladja a legtöbb kora bronzkori közel-keleti, illetve késő bronzkori
ékei települését. A legnagyobbak között lévő Potporanj (100 ha?), Selevac (80 ha?)
és Tordos (6,5 ha) Chapman szerint nem is tartozik a tellkategóriába.²¹ A kevés tell
között²² Vinča a legnagyobb (6 ha), és a harmadik Tartaria (3 ha). A korai szakaszban
a korábbi Körös–Starčevóhoz képest a kis telepek száma és aránya nőtt meg, de
megfigyelhető, hogy az idővel párhuzamosan egyre több a nagy telepek száma is.
A késői – Chapman szerint D – szakaszban mind a telepek száma, mind mérete
jelentősen csökkent, de ezen belül a kisebbek aránya megnőtt. A nagy telepek folya-
matos fennállásához különösen kedvezőek voltak a feltételek a Morava völgyében,
a Vinča-körzetben, a Bánátban és egyes előnyös fekvésű helyeken Erdély belsejében.²³
Tordos nyilván ezek közé tartozott, és így válhatott az egyik legnagyobb Vinča-
teleppé. Biztosra vehetjük, hogy csak azért nem lett belőle formailag is tell, mert élete
hamar megszakadt. Így minden bizonnyal kielégíti a tellkezdemény fogalmát.²⁴
Az Alföldön a Vinča B-vel egyidőben, tehát a szakálhái csoport korában indult meg a
nagy tellek vagy tellkezdemények kialakulása, földrajzilag igen jól meghatározható
pontokon: nagyobb folyók és kisebb, ma is vagy akkor még állandó vizek találkozásai-
nál. Valószínű, hogy a Vinča-kultúrában – legalábbis olyan helyeken, mint Vinča,
Tordos, egyes bánáti lelőhelyek, esetleg Tartaria – ez a koncentrációs folyamat vala-
mivel korábban, az alföldi vonaldíszes kerámiának megfelelő Vinča A szakasz máso-
dik felében, esetleg még korábban megindult. A nagy telepek egy része – elsősorban
a délebbi területeken – tovább is élt, mint az Alföldön, hiszen itt a C-nek vagy a D
legelejének megfelelő időben a tiszai kultúra felbomlásának időpontjában a nagy
telepek – tellek vagy tellkezdemények – élete megszűnt, ott azonban a D végéig
folytatódott,²⁵ de csak a Vinča-kultúra központi, sőt csak déli területein, a koncentrá-
ció azonban fokozatosan gyengült.

A Vinča-kultúrára ma rendelkezésre álló, eléggé általános adatokból tehát nem
derül ki, mi volt annak az oka, hogy egyes kiváló vagy jó fekvésű pontokon legkésőbb
a Vinča A szakasz végére a közel-keleti *középfokú központok méreteit is elérő nagy
telepek* jöttek létre. Vinča esetében az elsőrendű fekvésen kívül elfogadhatjuk azt a fel-
tételt is, hogy bőséggel állottak rendelkezésre jó minőségű termőföldek,²⁶ és a népes-
ségszaporodás ütemét újabb területek termelésbe vonásával vagy az agrotechnika
fejlesztésével követni tudták. Tordos vagy akár Tartaria esetében azonban – bár
földművelésre alkalmas területeken található – sem ebből, sem a távoli kereskede-
lemhez előnyös fekvés szempontjából nem beszélhetünk olyan kedvező helyzetről,
mint Vinčánál vagy akár a Bánát más nagy lelőhelyeinél. Mindkettő a Marosba ömlő
délről északra tartó kisebb folyók torkolatánál fekszik (Tordos a Tordos pataknál,
Tartaria pedig a Cioaránál), közvetlenül dél felé csak jelentős kerülővel, a Zsil vagy
az Olt völgyén át nyílik út, a Kárpátokon keresztül. A Maros, Béga és Temes mentén
haladva viszont a Dunáig, pontosan a Vinčával szemben a bal parton lévő pontig
mindössze 300 kilométernyi a megteendő út.

Nem sok értelme lenne azt vizsgálni, hogy Vinča és Tordos a Vinča-kultúra egészében és egymáshoz viszonyítva milyen helyet foglaltak el egy nyilván meglévő, telepek közötti hierarchiában. Ha Tordos hátrányosabb földrajzi fekvése következtében nem is állhatott a kezdeményezés és a telepek közötti ranglétra olyan magas fokán, mint az Vinčáról feltételezhető, egy körülmény azt mutatja, hogy egy bizonyos minőség szempontjából előtte is járhatott. A *Tordos-jelcsoport* jeleinek zöme ugyanis nemcsak magáról Tordosról származik, hanem bonyolultsági fokuk és típusaik száma is jóval meghaladja mind Vinča, mind a többi bánáti és szerbiai (Banjica, Jela, Versec környéke) lelőhely jeleit. Ha ezt szükségszerűen kiterjesztjük Tartariára is, ahol a táblák még a jelekhez képest is egészen *különleges minőséget képviselnek*, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a Vinča-kultúra jeleinek kérdésére a megoldást Tordos – Tartaria helyzetéből kiindulva kell és lehet megkísérelni. Egyéb források hiányában nem tehetünk mást, mint azt, hogy Tordosnak és Tartariának a jelek és a táblák vonatkozásában megnyilvánuló – nemcsak a Vinča-kultúrán belül, hanem az összes egykorú délkelet-európai művelődéshez viszonyítva is – egyedülálló voltát oksági kapcsolatba hozzuk a Vinča-kultúrának egy másik olyan sajátosságával, amely korai időszakában szintén csak a Tordos – Tartaria térségben figyelhető meg.

Már Childe észrevette, hogy Tordos – és vele együtt most már Tartaria is – nagyon közel fekszik a Közép-erdélyi érchegeység délkeleti részén található *aranylelőhelyek*hez, légvonalban alig 10-15 km-re tőlük.²⁷ Ezt a körülményt legelőször S. Hood hozta közvetlen kapcsolatba a tartariai táblák származásával, miszerint a feltételezett délkeleti, mindenképpen Tróján át vezető kapcsolatok hátterében a fémekre, főleg aranyra irányuló keleti igény állhatott.²⁸ A történeti háttér értékelését azonban zavarta, hogy a Vinča – Trója összefüggésekben a Milojčić-féle rendkívül alacsony időrendet használta, azaz a Vinča-kultúra kialakulása nem sokkal előzhetette meg Trója II-t.²⁹ Másrészt viszont az i. e. 3. évezred második felére vonatkozólag viszonylag könnyű bizonyítani a Mezopotámia és Kis-Ázsia közötti érintkezéseket, elsősorban éppen az aranykincsek alapján. Más azonban a helyzet, ha a 3. évezred első két évszázadáról van szó. Itt csak néhány általános szempontra lehet hagyatkozni: így arra, hogy 3000-tól, a Dzsemdet Naszr-korszaktól kezdve a mezopotámiai kiindulású kereskedelem nagyszabású expanziója figyelhető meg mind Kelet, mind a Levante és Egyiptom és végül Kis-Ázsia felé is. Ennek egyik jele a perifériális típusú pecséthengerek – már részletelesen tárgyalt – sűrű felbukkanása az említett területeken. Ami a minket most leginkább érdeklő aranykereskedelmet illeti, a legnagyobb figyelmet a Délnyugat-Kis-Ázsiában, Sardis közelében a Hermosba ömlő Pactolus termőhelyeinek aranya kellette. Az uri királyi temetőből, Puabi hercegnő sírjából származó egyik aranypoháron és más tárgyakon olyan fehér zárványokat fedeztek fel, amelyekről kiderült, hogy nagyon kevés platínát és jóval több irídiumot, ozmiumot és ruténiumot tartalmazó szemcsék. Az első feltételezés az volt, hogy mivel a Pactolus-völgy termőhelyein van ilyen összetételű arany, a korai dinasztiák IIIa szakaszába, 2600–2500 közé keltezhető sír szóban forgó tárgyait onnan származó aranyból készítették.³⁰ Később kiderült, hogy az ilyen zárványokkal kevert aranyat rejtő alluviális rétegek Írországtól Indiáig meghatározhatók.³¹ Közülük néhány termőhely Kelet-Törökországban van, és így kézenfekvőbb arra gondolni, hogy a korai sumer kereskedelem elsősorban azokat használta fel egyre növekvő nemesfémigényei kielégítésére.³² Az ezt bizonyító történeti adatok azonban kivétel nélkül későbbiek a korai dinasztiáknál. A feltétlenül

Trója környékéről származó Pennsylvania-kincs — bár nem tartalmaz platina-irídium zárványokat — viszont kétségtelen bizonyítéka annak, hogy Dél-Mezopotámia és Nyugat-Kis-Ázsia között már a korai dinasztiai idejében is létezett nemesfém-kereskedelem.³³ Ha pedig folyt a kész nemesfém ékszerek exportja vagy cseréje, a tevékenység feltétlenül kiterjedt a nyersanyag beszerzésére is. A periferiális Dzsemdet Naszr-pecséthengerek és utánzataik pedig minden bizonnyal egy még korábbi ilyen nemesfémbeszerző kereskedelem lecsapódásai lehetnek. Közvetett bizonyítékot szolgáltatnak erre azok a későbbi, de eredeti mezopotámiai pecséthengerek, amelyek kelet-égyi lelőhelyeken kerültek elő, és a fémek iránti érdeklődéssel vagy éppen beszerző utakkal hozhatók kapcsolatba. A móhloszi I. aknasírban talált, periferiális típusú, korai dinasztikus II–III időszakba keltezhető ezüst pecséthenger a Móhlosztól nem messze, Vurkász és Ájiosz Andróniosz mellett található ólom korai felfedezését és valószínűleg mezopotámiai kereskedők megjelenését bizonyítja.³⁴ Kithera a múlt században ellenőrizhetetlen körülmények között találtak egy kőedényt, benne öt mezopotámiai pecséthengerrel. Az edény felirata az asszíriai Narám-Szín (uralkodott talán 1751–1738 között néhány évig) dedikációja egy istennek.³⁵ Ugyanott került elő, szintén ismeretlen összefüggésben egy márványedény, amelynek rövid feliratában az egyiptomi ötödik dinasztia első fáraójának, *Uszerkaf*nak a neve olvasható.³⁶ Kithera tehát egyike lehetett azoknak a helyeknek, amelyek a Keletről és Egyiptomból érkező, főleg nemesfémre irányuló igényeket hosszú évszázadokon keresztül tovább, Európa felé továbbították. Lehetett ilyen szerepe az erdélyi arany és réz beszerzésében is. Az egyiptomi kereslet erősségére utal a bostoni kincs agyag pecséthengerének aranylemez bevonata is. Ezen szintén az ötödik dinasztia két egymást követő fáraójának, *Menkauhór*nak (2497–2489 vagy 2422–2414) és *Dzsedkaré*nak (*Iszeszi*, 2489–2450 vagy 2414–2375) a neve olvasható.³⁷ A kincs lelőhelye ugyan ismeretlen, de sok szempontból Nyugat-Kis-Ázsia lehet az első számú jelölt. Mindenesetre az Európa felé tartó mezopotámiai és egyiptomi aranykereslet útvonalai akár Trója környékén, akár a szigetvilág egyes pontjain is találkozhattak. A mai ismereteink szerint legkorábbi, értékelhető adat egyben a legszorosabb kapcsolatban is áll Erdéllyel. Az abüdoszi V. sírban minden jel szerint *Haszehemui*, a 2. óbirodalmi dinasztia utolsó fáraója nyugodott (17 évig, 2703–2686 között uralkodott).³⁸ A sírjában talált egyik aranytárgyat még az első világháború után röviddel analitikai elemzésnek vetették alá (a pontos eredményeket nem közölték). Az derült ki, hogy olyan kéreg borította, amely antimonból, aranyból és tellurból állott. Annak idején úgy tudták, hogy ilyen összetételű *termésarany* csak a Kárpát-medencében és ott is csak *Erdélyben* található.³⁹ Így arra lehetett következtetni, hogy az erdélyi aranyat már a 3. évezred első felében a Küklászokon vagy Krétán keresztül szállították Egyiptomba. Ma talán még pontosabban meghatározhatjuk az egyik közvetítő állomást Kithera szigetében. Vannak elszórt adatok arra is, hogy a 2. évezredben is került erdélyi arany Krétára és Mükénébe.⁴⁰

Ejteni kell itt néhány szót azoknak a nagyszabású *aranyvizsgálatoknak* az eredményeiről is, amelyeket elsősorban *A. Hartmann* végzett.⁴¹ Különösen fontosak a *várnai temető aranyain és a kárpát-medencei rézkor* (a tiszapolgári és a bodrogkeresztúri kultúrák) néhány tárgyán végzett elemzések. Sajnos, az ennél korábbi kevés aranytárgyon (az erődsdi telep két leletén) nem sikerült elemzéseket végezni. Az derült ki, hogy a várnai temető aranytárgyainak nagy része, és valamennyi korai kárpát-medencei aranytárgy a „B” elnevezésű (a bányászott termésarany = Berggold német meg-

felelőjének első betűjéből) aranyból készült, a 137 megvizsgált várnai darabnak mintegy a fele része. Aligha vitatható, hogy a várnai és a korai kárpát-medencei tárgyak B aranya ugyanarról a vidékről származik. Hartmann szerint valahonnan a Földközi-tenger északkeleti térségéből, Kis-Ázsiából, Ciprusról vagy máshonnan, de semmiképpen sem Erdélyből. (Az A3 elnevezésű, erdélyi eredetű, minden valószínűség szerint mosott arany csak a korai bronzkortól kezdve lép fel a Duna-vidéken.) Figyelemre méltó azonban, hogy Hartmann *milyen érvek alapján zárja ki azt, hogy a rézkori aranyak erdélyi termőhelyekről származhatnának*. Azzal érvel, hogy Erdély őslakói a B arany használatának megfelelő korszakokban (tehát a rézkorban és azt megelőzőleg) nem tudtak még aranyat bányászni (sőt rezet sem), mert nem rendelkeztek a megfelelő technikai ismeretekkel és szerszámokkal. Ez az érve nyilván önmagától esik, ha a terméсарany felszíni előfordulásainak egyszerű összegyűjtéséről van szó, ami nyilván az aranyfelhasználás legelső lépcsője volt. Ezt egyébként már Marx felismerte, és igen világosan meg is írja: „... az aranyról az is elmondható, hogy a legrégebbi ismert fém, az *elsőnek felfedezett fém*. Maga a természet vállalja a folyók nagy aranymosóiban a művesség munkáját és ily módon a felleléséhez az ember részéről sem tudományt, sem fejlett termelési szerszámokat nem kívánt meg, csak igen durva munkát. ... Úgyszintén az aranyat minden más fémnél tisztábban találják; ... Az arany egyedülálló, egyéniesült: ... Az arany fémtermészete rögtön felismerhető mind folyókban, mind kvarc-erekben. ...”⁴² Első pillanatra Hartmann felfogását támogatják ezek a gondolatok, azonban Marx gondolt a kvarcerekben tisztán előforduló és rögtön felismerhető aranyra is. Nos, a távoli vidékekről származó B arany feltételezése helyett, úgy véljük, jogosabb arra gondolni, hogy a legkorábbi balkáni és kárpát-medencei aranytárgyak (bányászott) B aranya összetevőit (nyomelemeit) tekintve alig-alig különbözik a feltétlenül erdélyi származású A3 aranytól. A B arany ezüsttartalma általában 10%, de eléri a 20%-ot is, a réz aránya 0,01–1,2%. Az A3-ban az ezüst eléri a 25%-ot is, a réz aránya átlag 0,3%, és van benne igen kevés (0,012%) ón, ami a bronzkorban nyilván általánossá vált ötvözés eredménye. Ha ezeket az értékeket nézzük, akkor meg kell állapítanunk, hogy a B és az A3 aranyfajták között nincsenek olyan specifikus különbségek, amelyek miatt feltétlenül külön termőhelyekre kellene következtetnünk, azaz a B arany éppúgy lehet Erdélyben bányászott arany, mint ahogy az A3 kétségtelenül erdélyi (nagyreszt mosott vagy ötvözött) arany.

Van Hartmann nézetének egy másik gyenge pontja is, nevezetesen a kárpát-medencei rézkori (tehát egyértelműen a korábbi) művelődések technikai alkalmatlansága aranybányászatra, rézbányászatra. Ami a Vinča-kultúra C szakaszát illeti, ezt a tételt egyértelműen cáfolják a szerbiai *Bor-Majdanpek* területén feltárt rézbányák.⁴³ Érdekes, hogy ez a minden szempontból történetiellen érvelés éppen akkor jelentkezett, amikor a Renfrew-iskola erőteljesen hangsúlyozza a délkelet-európai kőrézkor és rézkor technológiai fejlettségét, és különösen azt, hogy a fémek, közöttük az arany feldolgozásában úttörő volt, évszázadokkal, sőt évezredekkel megelőzte a világ minden más területét, beleszámítva a Közel-Kelet és az ókori Egyiptom korai civilizációit is. A legszélsőségesebb megállapításokhoz itt is C. Renfrew jutott, aki 1983-ban a következőket írta: „... bár a rézművesség feltétlenül korábban bizonyítható a Közel-Keleten, a várnai aranyművesség a legkorábbi jelentős előfordulása az arany használatának az egész világon. . . Teljesen világos az is, hogy a rézművesség jóval korábban kifejlődött a Balkánon, mint az égei vidékeken.”⁴⁴ Természetesen ezekhez a szinte világtör-

ténelmi jelentőségű kategorikus megállapításokhoz szolgáló egyetlen bizonyíték néhány radiokarbon adat. Ha azonban a természettudományos mérési és keltezési eredményeket a régészet hagyományos keltezési módszereinél többre értékelő Renfrew téziseit összevetjük a Hartmann által elvégzett tényleges természettudományos analízisekkel, döntő ellentmondásra bukkanunk. Kiderül ugyanis, hogy az aranyművességben, felfedezésében és művelésében világszerte Várna és kulturális környezete, a (Gumelnița) KKGK VI-kultúra aranykészletét feltétlenül kívülről, méghozzá jórészt messze fekvő kis-ázsiai, Fekete-tenger környéki és égei területekről szerezte be. *A Várnában talált aranytárgyak* három különböző összetételű (B, BP, tehát platina tartalmú B, és végül egy viszonylag sok ónt és rézet tartalmazó, tehát szándékos ötvöztetést vagy éppen hamisítást tanúsító BP változat) aranyból ugyanis egyik sem lehet helyi, kelet-balkáni eredetű. Renfrew tétele tehát csak akkor állhatná meg a helyét, ha azt tételeznénk fel, hogy valamikor az 5. évezredben a Fekete-tenger egész környékének, Kis-Ázsiának és az Égei-vidékeknek csaknem minden művelődése lázas igyekezettel szállította a Gumelnița-kultúra arany- és rézműveseinek azokat a részben már bányászott fémeket, amelyeket ezek az exportáló művelődések saját maguk még semmire sem használtak. A világ legelső fémművészete tehát ott jött volna létre, ahol nem is volt hozzá helyi nyersanyag.

Nem tartjuk viszont kizártnak azt, hogy a várnai leletek között előforduló platina tartalmú B, azaz BP arany az a nyersanyag, amelyet a Puabi hercegnő sírjában talált finom pohár aranyában is kimutattak, és amelynek nyugatról (Anatóliából, a Pactolus völgyéből) való származását legutóbb elutasították (lásd 230–231. jegyzet). A kérdés egyelőre azért nem dönthető el, mert Hartmann analízisei nem terjedtek ki olyan nyomelemek kimutatására, mint az irídium és a ruténium, nem tudjuk tehát, hogy a BP aranyból készült, Délkelet-Európában talált aranyleletek platinán kívül tartalmaz-e ezeket a fémeket is. Más kérdés, hogy a hagyományos régészet diffuzionista megközelítését pontról pontra cáfolni igyekvő Renfrew azzal a feltevésével, hogy a legkorábbi, kelet-balkáni fémművesség volt hatással az égeire, valójában szintén diffuzionista tanokat hirdet, csak ennek a terjedésnek az iránya most nem délkeletről északnyugatra, hanem nyugatról keletre és délre tartana.⁴⁵

Nincs tehát közvetlen adat egyelőre az erdélyi arany összegyűjtésére és más vidékekre való szállítására a tartariai táblák számára szóba jöhető időpontban, a 3. évezred első két századában. Ha pedig a feltételezést erre az időpontra is ki akarjuk terjeszteni, azonnal két súlyos ellenvetés is adódik. Az egyik az, hogy az arany használatának nincs semmi nyoma a Vinča–Tordos-időszakban,⁴⁶ sőt, még az azt követő szakaszban sem. Ezt a kétségtelen tényt azonban felfoghatjuk úgy is, hogy az őslakók számára csupán kuriózsámba menő arany csak azok számára volt fontos, ahol az aranyművesség már elkezdődött: a Közel-Keleten és Egyiptomban. Az egyiptomi I. dinasztia második fáraójának, Dzsernek a sírjában még a csaknem teljes kirablás után is maradtak aranyak, és egyértelmű, hogy eredetileg nagyszámú aranytárgyat helyeztek el benne.⁴⁷ Bárhonnan is szerezték be a nyersanyagot, az csak olyan terület lehetett, ahol akkor még nem készültek aranyékszerek helyi szükségletre (kivéve Mezopotámiát, de az nyersanyagexportőrként nem jöhet szóba, hiszen saját maga is behozatalra szorult). Vinča–Tordos-kori aranyleletek teljes hiánya nem lehet tehát érv az ellen, hogy a közel-keleti és egyiptomi aranyművesség első kibontakozásának idején kerülhetett felszínre gyűjtött arany Erdélyből a távoli kereskedelem csatornáiba.

A másik ellenvetés az lehet, hogy nincs semmi adatunk egy ilyen feltételezett *arany-szállítás* kereskedelmi ellentételeire (a helyben készített tartariai táblákat semmiképpen sem tarthatjuk ilyeneknek). Ez sem lehet azonban kizáró érv. A legjobb példa erre a Mezopotámia és az Indus-völgy közötti kereskedelmi kapcsolatok esete az akkád Sarrukín előtti és utáni évszázadokból, amelynek a kerámiában semmi nyoma. Felmerül tehát a kérdés, hogy a régészet számára rendelkezésre álló leggyakoribb bizonyítékok, tehát a kerámia alapján (amely ebben a korai időszakban Délkelet-Európában aligha képezhette magának a cserének a tárgyát) milyen típusú volt ez, a nagy távolság miatt csak nagy értékű (fémek) vagy csak bizonyos területeken hozzáférhető (lazúrkő, steatit) anyagokra korlátozódó kereskedelem: közvetlen, expedíciószerű beszerzőutak, több közvetítővel bonyolított sorozatcsere vagy egy közbeeső állomás igénybevétele.⁴⁸ Elsősorban is az figyelhető meg, hogy az Indus-völgyben nyoma sincs Mezopotámiából oda került ellentételeknek, illetve mezopotámiai kereskedők személyes megjelenését mutató tárgyakkal (egyéni felszerelés, pecséthengerek vagy lenyomatok). Az Indus-völgyi eredetű, Mezopotámiában szép számmal talált tárgyak viszont – egyetlen esetet, Tell Ašmar akkád kori lakóházait kivéve – elszórt jellegűek, izoláltak, nem csoportosan jelentkeznek, és főleg pecsétnyomók (lenyomat csak egyetlenegy van). Szintén nem a kereskedelem érdemi tárgyai tehát (luxuscikkek vagy nyersanyagok), hanem a csere bonyolítóival és bonyolításával állhatnak összefüggésben (tűk, gyöngyök, pecsételők). Mindez azt jelenti, hogy ez a kereskedelem közvetítőkön keresztül, leginkább egy közbeeső állomáson át (Bahrein vagy Tepe Yahya) zajlott.⁴⁹ Érdekes, hogy bár az importáló fél nyilván Mezopotámia volt, a személyes jellegű tárgyak mégis inkább az Indus-völgyi „kereskedők” tevékenységére utalnak. Alaposabb elemzés segítségével még ennél is egyoldalúbb képet kaphatnánk a lazúrkő importjával kapcsolatban. A csak Kelet-Afganisztánból és a Szovjetunió határos területeiről beszerezhető féldrágakőfajtával kapcsolatban sem a termőhelyeken, sem Mezopotámiában nincs nyoma kapcsolatos és kiegészítő leleteknek. Ha viszont abból indulunk ki, hogy Kis-Ázsia területe már a harmadik évezred első évszázadaiban viszonylag könnyen megközelíthető volt Šumerből, akkor azt mondhatjuk, hogy a Kis-Ázsia és Erdély közötti távolság nem állíthatta nehezebb feladat elé a cserekereskedelem bonyolítóit, mint a Mezopotámia és Kelet-Afganisztán közötti, csaknem pontosan akkora útvonal. Az Indus-völgyi és a lazúrkő-kereskedelem példáját mint modellt tehát bátran alkalmazhatjuk a mi esetünkre is.

Tekintettel arra, hogy eredeti, 3. évezred mezopotámiai pecséthengerek legnyugatabbra csak a görög szigetvilágig fordulnak elő, távolabb, Délkelet-Európában csak utánzataik vannak, a Mezopotámia (valamint Egyiptom) és Erdély aranylelőhelyei közötti kereskedelmet egy olyan rendszernek tekinthetjük, amelynek akár több központi helye (central place) volt Kis-Ázsiában és a szigeteken. Tovább, észak felé viszont már a több állomáson átvezető közvetett csere (indirect contact trade) működhetett. Talán éppen olyan sok átadóhellyel, mint amilyenről Herodotos ír a hyperboreusok, majd a szkíták és Delos között,⁵⁰ csak nem az Adria felé, hanem a Duna vonalától déli irányban, a Száva és az Olt torkolata közötti szakasról.

Egy ilyen feltevés a Vinča – Tordos-kultúrával kapcsolatos több, általában elfogadott megállapítást kielégít. Így azt, hogy minden, a Vinča-kultúra gazdasági életéről szóló, már ismertett elmélet nagy jelentőséget tulajdonít a kereskedelem szerepének. Továbbá azt, hogy az aranylelőhelyek ugyanabban a térségben találhatók, ahol sűrű-

sődnek egy Elő-Ázsiával áttételeken keresztül bonyolódó kapcsolatnak a kereskedelem feltételezhető tárgyra magára (főleg aranyra, de esetleg rézre) nem vonatkoztatható jelei. Sőt, ezek a tárgytípusok ilyen koncentrációban és minőségben Délkelet-Európa egyetlen más művelődésében sem találhatók meg. Összhangban van ezzel az is, hogy a Tordos-jelcsoport korai, Vinča – Tordosra keltezhető jeleinek túlnyomó többsége magáról Tordosról származik. Másutt, így magán Vinčán is a későbbi, Vinča – Pločnik-korból származik a jelek zöme. Nagyon feltételeken akár arra is gondolhatunk, hogy ez összefüggésben állhat azzal, hogy a Vinča – Tordos-időszak végén a kultúra feladta Erdély területét, és a lakosság vagy annak egy része áttelepülhetett a dél-bánáti és a szerbiai részekre.

Végül, egy ilyen korai kereskedelmi érintkezés logikus kapcsolatba hozható a tartariai táblák erdélyi felbukkanásával, azzal, hogy egy, az Uruk III korra jellegzetes kulturális jelenség a Közel-Kelet belső területeiről messze vidékre is eljutott.⁵¹ A kapcsolatok hátterében, akár mint az Indus-völgy, Irán, a Levante vagy Egyiptom esetében, ott találhatók a törvényszerű kísérőleletnek számító pecséthengerek, illetve utánzatok. Szükségtelen talán különösebben hangsúlyozni, hogy mindez tökéletesen kielégíti a Vinča A végére, a B elejére a legkülönbözőbb utakon és módokon kapott mérsékelt időrendet, és ez az i. e. 2900 körüli időpont pontosan megfelel annak, amikor Mezopotámiában az írás elérte az Uruk IIIb kornak megfelelő fejlettséget.

A tartariai táblákat, a tordosi pecséthenger-utánzatot és némi fenntartással az oroszlanos lenyomatot egy ilyen kereskedelmi kapcsolatrendszer egyedi, egy-egy személyhez kötődő kísérőleleteinek lehet tehát tartanunk. Azonban még Tordoson és Tartarián való együttes, illetve egymáshoz közeli előfordulásuk sem éri el azt a mértéket, hogy bármiféle kereskedelmi kolóniára gyanakodhassunk. Úgy értékelhetjük őket, mint a közvetítők személyéhez kapcsolódó tárgyakat, amelyek azonban ilyen minőségükben is nagyobb összefüggéseket árulhatnak el. Történeti igényű munkának nem lehet célja az, hogy ilyen egyedi, személyekre bontható esetek konkrét hátterét keresse. Nagyon kevés olyan feltevés született egyébként is, amely azon túl, hogy elismerte, a tartariai táblák csakis a Dzsemdet Naszr-kori írás valamiféle ismeretében születtek,⁵² egyúttal ennek a tényleges körülményeire is javaslatot tett volna. Abból a feltevésből indulhatunk ki, hogy a táblák semmiképpen sem készülhettek Šumerben, sőt azokat a Dzsemdet Naszr-táblák készítésében igazán járatos mezopotámiai személy sem írhatta.⁵³ A táblák helyi, de nem feltétlenül tartariai agyagból készültek.⁵⁴ A készítő személyére vonatkozóan azonban még így is több elméleti lehetőség kínálkozik. Lehetett egy olyan erdélyi bennszülött, aki bármilyen oknál vagy célnál fogva lejutott a kelet-égyi közvetítő állomások valamelyikére, Kelet-Kis-Ázsiába vagy Észak-Szíriába,⁵⁵ esetleg magába Šumerbe is. Lehetett a közvetítő állomásokhoz tartozó valaki is, aki akár otthonában, akár Šumerben, akár valahol a kettő között került kapcsolatba képzett írnokkal, és tőle felületes ismeretekre tett szert. Ebben az esetben azonban neki magának kellett kezdetleges írástudását Erdélybe továbbtánnia, azaz a táblákat készítenie, mert egy, az írásrendszer alapos ismerete nélküli átadás egy ilyen szempontból természetesen teljesen tájékozatlan bennszülöttnak olyan torzulásokhoz vezetett volna a jelformákban, amilyeneket a tartariai táblák nem mutatnak. És végül nem zárható ki teljesen a Dzsemdet Naszr-írást felületesen ismerő sumer személy erdélyi megjelenése sem, bár eléggé valószínűtlen. E három lehetőségnek természetesen további kombinációi is szóba jöhetnek, és így elég nehéz a választás. Fontos lenne

tudni, hol történhetett meg az arany (és a réz?) cseréje. Ha csak a tartariai táblákra gondolunk, akkor Erdély és a kelet-égyi fogadóközpontok között a kapcsolat közvetlen volt. Hiszen tucatnyi továbbító állomás esetén (mint amennyi Herodotosnál szerepel) nyilván teljes képtelenség lett volna Dzsemdet Naszr-táblákat imitálni. Nemesfémek esetében számos történeti példát lehetne idézni arra, hogy a felhasználók vezettek beszerző expedíciókat a termőhelyekre (mint például Szahuré vagy Dzsedkaré uralkodása alatt Puntba mirháért és fehéraranyért⁵⁶). De arra is akad példa, hogy a kínálat keresi fel a piacot, helyesebben csereközpontot.⁵⁷ További kérdés, hogy mi történhetett akkor, amikor a nyersanyagelőhelyek birtokosai még nem használják a másutt már keresett fémet, sőt, esetleg még nem is tudnak a létezéséről. Ilyenkor valamilyen személyes kontaktusnak létre kell jönnie a két cserepartner között, legalábbis a csere megindításának kezdetén. A legvalószínűbb tehát arra gondolni, hogy a Dzsemdet Naszr-írással való megismerkedés valahol a kelet-égyi – kis-ázsiai átadó központokban történt, ideiglenesen ott tartózkodó sumer személy (esetleg írnok) segítségével. Akár erdélyi bennszülött volt az, aki ilyen módon felületes írásismeretre tett szert, akár ottani kereskedő, újonnan szerzett ismereteit már személyesen kellett Erdélybe juttatnia, mert különben a táblák nem készülhettek volna helyi agyagból a Maros völgyében. Mindezt már csaknem két évtizeddel ezelőtt pontosan így fogalmazta meg I. J. Gelb.⁵⁸

Részben az ezekre a kérdésekre adható legvalószínűbb választól, részben maguktól a tábláktól függ annak megítélése, hogy az írásbeliség milyen fokát, milyen minőségét képviselik a tartariai táblák. A legkiválóbb szakértők véleménye ebből a szempontból eltérő. Gelb szerint nem lehet szó igazi Dzsemdet Naszr-írásról.⁵⁹ Falkenstein négy jelnek a logogrammatikus (szójelölő) hangértékét is megadja (8. t.: 2. tábla 1a: „Feld”, mező, szántóföld; 3a: „teilen, zuteilen”, kettéosztani, felosztani, kiosztani; 4a: „Aufgehende Sonne, Tag”, felkelő nap, a nappal, egy nap (időszak); 3. tábla 1a: „Gerstenähre, Gerste”, árpakalász, árpa, de egyébként visszafogott, és az egésze vonatkozó olvasatra nem vállalkozik.⁶⁰ Komoróczy némelyik jel előképére utal, az ökörfejre, kétféle növényre (köztük gabona), több tároló- és mérőedényre, a nyállal kifeszített íjra, sőt – Falkensteinnel ellentétben⁶¹ – az egyik táblán valószínűleg a 10 jele szerepel háromszor, a másikon a 60 jele négyszer.⁶² Mivel szerinte a táblákat nem írhatta dél-mezopotámiai származású személy, nyelvük is aligha lehet sumer.

Harmatta János a tartariai írásjelek meghatározását az uruki (ATU) és Dzsemdet Naszr-i piktogramokkal való összevetés alapján végezte el, és a sumer logogrammértékeket behelyettesítve, a 3. táblánál a következő szöveget kapta fordításként:

„Fogadalmi ajándékul adott az Úrnak (v. Enlilnek)
5 kenő edényt
10 (?kur) árpát
10 lovat
UNU városa.”

Ugyanez a 2. táblánál:

„Liszt 60+10 (?kur)
Palil (istennek), 20 (?kur) a főpap-királynak
búza 60+60+2 (?kur)
Usmû (istennek), Šamaš (istennek).”⁶³

Hozzáteszi még, hogy ha a sumer logogrammértékek behelyettesítése minden nehézség nélkül elvégezhető és helyes is, az általa adott „átírás” semmit nem mond a táblák szövegének a nyelvéről.⁶⁴ Logogrammértékű képjeleket ugyanis adott határig bármely nyelv fogalmainak rögzítésére fel lehet használni, és így a tartariai táblákból semmiképpen sem lehet olyan következtetésre jutni, hogy a Vinča – Tordos-kultúrában valaki vagy egy egész közösség a sumer nyelvet beszélte volna.

Megkísérelt értelmezést, sőt fordítást *W. Helck* is, Harmatta Jánoséhoz hasonló kiindulásból, azonban az övétől elég jelentősen eltérő eredménnyel. A 2. tábla szövegének tartalma szerinte megközelítőleg a következő: „Feld von 60 iku – Abgabe (= ‚Verminderung’ = BA) von 2 BAN” a bal oldali felső és alsó negyedkörben. Ezt követi a jobb oldali felső negyedben egy további mértékegység jele, az alsóban pedig talán egy tulajdonnév. A 3. tábla olvasatát bizonytalannak tartja, főleg a számjelek hiánya miatt, esetleg élelmiszerek (? ,sör, gabona, hús) felsorolásáról lehet szó.⁶⁵

Saját szakértelem híján e kérdések megvitatására nem vállalkozhatunk. Annyit emelnénk csak ki, hogy az értelmezési és fordítási kísérletek önmagukban is a Dzsemdet Naszr-írással való valamilyen kapcsolatot bizonyítják, mindama fenntartás mellett, amelyeket például Harmatta János a származási területtel és a kapcsolat létrejöttének időpontjával összefüggésben tett.⁶⁶ Legújabban egy csehszlovák kutató, B. Hruška is megkísérelte a táblák értelmezését. Szerinte az átfúratlan szögletes táblán egy vallásos jelenet van, amelyen balról jobbra haladva egy kuttyát, kalászt és kecskét látunk (7. t. 1.). A kerek, átfúrt tábla (7. t. 2.) talán amulett volt, és jelei négy mezőre vannak elosztva. Balra fenn feltehetően a szántóföld jelzése, mellette jobbra egy kérdéses jel. Jobbra fenn egyfajta kerítés jelzése, alatta számjegyekkel. Balra lenn feltehetően valamilyen (ismeretlen) terméket 20 részre osztottak el. Jobbra lenn esetleg a tulajdonjog jelzésére szolgáló szimbólum mellett a napfelkeltét, illetve magát a napot (mint napszakot) jelölő szimbólum lehet. Összességében tehát egy olyan gazdasági rendeltetésű tábláról (illetve valamiféle másolatáról) lehet szó, amely két vagy 20 munkás számára határozott meg teendőket, illetve juttatásokat. A harmadik tábla (7. t. 3.) jelei öt részre vannak elosztva. Az elsőben kalászt, alatta a hármas vagy a harmincas szám jelét látjuk vagy egy bejárat (kapu) szimbólumát. A harmadik mezőben ismét a gabona (a kalász) jele van, fölötte egy számértékkel, a negyedikben ugyanaz a számérték (?), alatta egy számár. Végül az ötödikben felül meghatározhatatlan képjel, alatta az előbb már látott bejárat vagy kapu. Az egész tábla talán szintén gazdasági szöveg, de értelme meghatározhatatlan.⁶⁷

Legvégül ejtenünk kell néhány szót a Tordos-jelcsoport és elsősorban a főleg Tordosról ismert korai szakasz helyzetéről. Azt a korábban elmondottak vagy akár a tartariai táblák tanulságai alapján egyértelműen kizárhatjuk, hogy a Tordos-jelcsoport valódi írásrendszert alkotott. Mivel rendeltetését nem ismerjük, mibenlétét csak egészen nagy általánosságban körvonalazhatjuk. E jelcsoport létrejöttét leginkább egy olyan történeti helyzetben tudjuk elképzelni, mint amilyenben Tepe Yahya alakult ki egy sajátos rendeltetésű, jóval az írás színvonala alatt álló rendszer. Jóllehet, ehhez sem Tordoson, sem Tartarián és nyilvánvalóan az egész Vinča-kultúra területén nem állott rendelkezésre egy kereskedelmi kolónia írást használó néhány szakembere, viszont nem is választják el hosszú évszázadok az ösztönző forrásokat az első helyi jelutánzatok felbukkanásától.⁶⁸ A külső stimulust a Vinča-kultúra esetében még csak szükségzerűbbé teszi az, hogy – Irántól eltérően – területünkön a Tordos-jelcsoport

előtt nyoma sincs összefüggő rendszer részeként értékelhető jelek használatának, és tekintetbe véve a már ma is ismert óriási mennyiségű korai kerámiát, ilyen jelrendszer felbukkanására nem is számíthatunk. Határozottan számítunk viszont a Vinča-kultúra, valamint egész Délkelet-Európa középső és késő neolitikus művelődéseiből olyan további leletek előkerülésére, amelyek az általunk adott – reméljük, meggyőző – képet erősítik meg.⁶⁹

Appendix

Komoróczy Géza kis könyvében végérvényesen leszámolt a „sumer-magyarológiával”.¹ Mégsem lesz felesleges néhány oldalt szánni a dolog egyik részének. A tartariai táblák ugyanis szinte kapóra jöttek az elmélet híveinek, mint – szerintük – cáfolhatatlan bizonyíték a sumer–magyar kapcsolatok vagy azonosság mellett. Nem az a célunk, hogy a gyakran végtelenül naiv, máskor elemi hibákkal terhes téveszméket pontról pontra megcáfoljuk, csak néhány szempontra szeretnénk szorítkozni.

Vegyük kiindulópontul Gallus Sándornak, a második világháború végéig Magyarországon élő, kiváló régésznek egyik eszmefuttatását. *Bobula Ida*, a magyar őstörténet és a sumer–magyar nyelvrokonítás kapcsán arról értekezik, hogy a mai, nagyon szakosodott és bonyolulttá vált tudományos kutatásban, különösen a társadalomtudományokban van-e joga dolgozni és elméleteket felállítani a különleges szakképzettséggel nem rendelkező társ kutatónak, az amatőrnek vagy a dilettánsnak. Úgy véli, hogy a (valóban bőséggel létező) megkövesedett tudományos elméletek, sőt előítéletek sutba hajítását a szaktudományok magabiztossága és gőgje akadályozza. „Lehetséges, hogy a magyar ősi eredet kérdése azért áll megoldhatatlannak látszó nehézségek előtt, mert az idevonatkozó tudományágak kialakult gondolatrendszerei mai állapotukban, a felvetett kérdések megoldására képtelenek ... A felvetett összefüggések nem azért látszanak-e lehetetlennek, mert helytelen elképzelésünk van arról, hogy mi az, ami lehetetlen?”² A tudományos kutatás valóban meglevő és képzelt hézagaiba tehát jó vagy rossz szándékú dilettánsok Gallus szerint bizonyos fokig joggal hatolhatnak be. Előfordul azonban elég gyakran az is, hogy nemcsak ilyen elvi engedmények érkeznek a tudomány belső berkeiből, hanem jól kihasználható ötletek is. A balkáni őskor területéről ennek egy igen jellemző példáját említhetjük meg. A fiatalabb *J. Korošec* a közismert és még a szakemberek számára is sok rejtélyt nyújtó *Lepenski Vir*-i kora neolitikus szobrokkal kapcsolatban vetette fel a következőket: a kőfejek háromszögre emlékeztető statikai felépítése nagyon emlékeztet az egykorú vaskapui, trapéz formájú „házak” alaprajzára, de szintúgy az „ülő” helyzetben eltemetett csontvázak körvonala. Ez utóbbiak viszont pontosan olyan helyzetben vannak, mint az ülő Buddhát ábrázoló szobrok, kezeikkel a térdeken. De mindez hasonlít arra is, ha egy háromszögbe egy tojást helyezünk, és belsejébe spirálist rajzolunk, ami egyúttal a Duna hatalmas lepenski örvényére is nagyon hasonlít. Az összefüggésekből az állapítható meg, hogy a Vaskapu partjain a Duna-menti ősemberek kultushelye volt, művészetük szimbolizmusa pedig talán a Vinča-kultúra idolplasztikája felé vezetett.³ Visszatérve a Balkán és a Kárpát-medence ősi „írásaihoz”, ezek után természetesen nem csodál-

kozhatunk, ha a román tudomány egyik folyóiratában szintén találkozunk ezekkel a „mágikus” statikai hálókkel és körvonalakkal. *Viorica Mihai* egy perzsa fémedény poncolt ábrázolásaiban nemcsak az állatöv alakjait ismeri fel, hanem Eurázsia térképét is, rajta a Taurusz hegységtől az Araráton keresztül, az Elbruszon át a Hindukus Kommunizmus csúcsáig és a Zagroszig, Kuvaiktól az Aral- és Balhas-tóig. A rendszert kiterjeszti aák települések és feliratok struktúrájára is, végül a késő bronzkori Gírla Mare-kultúra idológainak díszítésében krétai hieroglif, lineáris A, hieroglif hettita, ciprusi és harappai rokonvonásokat ismer fel, de az előfutárokat a Cucuteni- és Gumelnița-kultúrák szimbolikus ábrázolásaiban látja.⁴ A cél természetesen a aák őstörténet korai szakaszainak felderítése. Ha mindehhez hozzávesszük azt a bátorítást, amit *M. Gimbutas* korábban bőven tárgyalt szélsőséges felfogása ilyen szándékoknak adhat, akkor végeredményben nem nagyon vehetnénk zokon, hogy a bonyolult kérdések útvesztőjében még a jó szándékú amatőr is eltéved. Ismerve a radiokarbon időrend követőinek elképzeléseit az önálló európai civilizációról, írásról, 5000 előtti arany- és rézműhelyekről és egyebekről, nemigen csodálkozhatunk azon, ha *N. Zsirov* végül így teszi fel a kérdést: „Vajon nem a Balkán félsziget volt az őshazája a régi suméroknek?”⁵

Ezeket az elrettentő példákat természetesen nem vitatémának idéztük, hanem annak bizonyítására, hogy a történettudomány valóságától ennyire eltérő, szélsőséges elrugaszkodás nem kizárólag a „sumer-magyarológusok” táborára jellemző. Azt viszont be kell ismerni, hogy Tordost és a tartariai táblákat elsősorban ők igyekeznek felhasználni.

Áttérve ennek futólagos szemléjére, fontosnak tartjuk ismét hangsúlyozni, hogy *Torma Zsófia* elég világosan elhatárolta magát a sumer–magyar rokonság gondolatától: „A turáni rasszok közül számunkra elsősorban négy áruk érdekes: a messze élő mongol mandzsuk, a nagy területen elterjedt török-tatárok, az északi szamojédok és az ugor finnek. A szakemberek dolga eldönteni, hogy közülük melyikhez állanak közelebb a sumer-akkádok. Annyi bizonyos, hogy közelebb vannak a dravidákhoz, mint a törökökhöz vagy finnugorokhoz.”⁶

Azok számára azonban, akik a „sumer–magyar kapcsolatokat egyenes ágon való leszármazásnak” tekintik,⁷ *Torma Zsófia* és *Tordos* neve mindaddig sohasem merült fel a feledésből, amíg elő nem kerültek a tartariai leletek, illetve amíg főleg *Falkenstein* cikkéből tudomást nem szereztek róluk. A logikusnak tűnő vonalvezetés a következő: ha Erdélyben sumer nyelvet beszélő nép élt az újkőkorból, az újabbban egyre inkább teret nyerő antidiffuzionizmus értelmében a helyi népi elemek továbbélése alapján arra lehet gondolni, hogy Erdély (és vele a Kárpát-medence) magyar nyelvű lakossága nem a 895–896-os honfoglalással érkezett ide, hanem i. e. 3000-ben. Elképzelhető az ellenkezője is: a sumerek Erdélyből vonultak későbbi hazájukba, mint a magyarokkal rokon nép. Bizonyítani már csak a két nyelv azonosságát vagy rokonságát kell.

A Tartariára és Tordosra építkező új elméletben a sort 1969-ben *Laki Kálmán* nyitotta meg, akkor a híres Bethesda kórház orvosa. Néhány tordosi tárgy és az egyik tartariai tábla alapján megállapította, hogy azok a 6-os számrendszer ismeretét bizonyítják, aminek használata az urali népekre jellemző. A Vinča-kultúra erdélyi ága tehát az urali népek csoportjába tartozott. Az archaikus sumer jelekkel való tartariai hasonlóságok tehát legegyszerűbben úgy magyarázhatók, hogy egy hatalmas steppei

népmozgás során ezek az uráli népek jutottak el a Tigris és az Eufrátesz völgyébe, létrehozva ezzel az uráli (finnugor?) etnikumú és nyelvű sumer civilizációt.⁸ *Jáki Gábor* hosszú írásának — amelyet a Torma-életmű (egyébként nem létező) utóéletének szentelt — a végkövetkeztetése már ellenkező irányú: „Erdély területén a sumérok nemcsak egyszerűen »átvonultak«, hanem állandóan meg is telepedtek. . . részben korábbi frásjeleket használtak, mint Ur város és vidéke lakói.”⁹ Érezhető, hogyan keveredik ebben a magas időrend, a lehetetlen népi azonosítás és a népvándoroltató régi régészeti iskola egy-egy, összhangba nem hozható tétele. A cikkben a téves hivatkozások, nem létező adatok, hamis időpontok és kelteзések sorozatban találhatók. Harmatta Jánosnak például általa sohasem írt megállapítást tulajdonít: „az a véleménye, hogy a tatárlaki korongokat fogadalmi »elismervényként« a templom falára akasztották.”¹⁰ De ír a tatárlaki ásatások legelső „tell”-jéről, az 1. táblán (7. t. 1.) látható áldozati kecskéről, a sumer jellegű herpályi, péceli—tiszai vagy kőrösi (hosszú ő-vel!) kultúráról (nem tudva azt, hogy a tiszai és a péceli kultúrákat legalább egy évezred választja el egymástól), a tordosi pecséthengerről, ami valójában az a lenyomat, amelyen a ragadozó állat látható, a sumer kerámiára jellemző fekete bitumenes, sárga díszítésű magyarországi edényekről (Bodrogsadányból, Gorzsáról, Csőszhalomról és Szamossályiból, tehát legalább három különböző művelődésből), az újkőkorra keltezi a budakalászi kocsimodellt, sumer falunak véli a kottafejes kerámia sukorói telepét.¹¹

Telekiné Kovács Zsuzsanna az Erdélybe Tatárlakkal érkező sumerek magyarokig tartó kontinuitását nyelvészeti úton bizonygatja. Érdekes módon a diffuzionista iskola és a radiokarbon-módszer közötti áthidalhatatlanságot használja ki, nagyon ügyesen. Az előző felfogással indokoltnak látja a sumerek Erdélybe érkezését, az utóbbival évezredekig tartó ottani folyamatosságukat. A nyelvi „bizonyíték” Ptolemaiosz egy adatára épül: „habitant Daciam in septentrionali parte . . . Caucoenses.”¹² A *Caucoenses* nem más, mint KAU-KA, azaz KŐ-KŐ, vagyis HEGYEK, KAU-KA-LANDA = HEGYEK ORSZÁGA, azaz Erdély. Sumer és magyar összavak ezek, a sumer szó KA.KU.KI lenne, és ez Erdély sumer (valójában gót) neve, amely a tartariai táblák és Tordos bizonyága szerint legalább 4500 éve (a szerző a diffuzionista szuperalacsony időrendet használja, mert csak ennek érveivel lehet Erdélybe sumereket telepíteni) honosodott meg, sumer nyelvű népek odavándorlásával és letelepedésével. Majd élt tovább már mint magyar nyelv.¹³ Telekiné szerint sok más erdélyi helynév is őrzi ennek az emlékét, sőt maga Tartaria is ilyen, a sumer Tur-Tur-la folyónévvel azonos. Ezek a földrajzi nevek az őskori erdélyi — mezopotámiai jellegű régészeti leletek (tehát Tartaria és Tordos) közelében a „Kárpát-medencének, Erdélynek kimutathatóan a legősibb, több ezer éves nyelvi emlékei s a magyar nyelv ősszavai”.¹⁴ *Luxeder Ferenc* viszont az ausztráliai Brisbane-ből nem a Vinča-, hanem a tőle teljesen idegen Erősd-művelődést akarja — egyelőre még pontosan ki nem dolgozott módon — kapcsolatba hozni a magyar őstörténettel úgy, hogy a magyar honfoglalás „az előző évezredek méhében érlelődő és az évezredek vajúdásából fakadó folyamatos fejlődés eredménye”.¹⁵ Ő is ott talál teret elméletének, ahol a Kárpát-medence és a Balkán a közel-keleti kultúra hatósugarában levő peremvidék volt-e a 3. évezredben vagy önálló civilizáció színtere a 6–5-ben. A legtávolabbi azonban *Székely Sándor* ment, amikor *Borisz Perlov* nevezetes művét továbbfejlesztette.

Perlov eszmefuttatásában egyetlen olyan mondat van, amellyel egyet lehet érteni: „csak a Vinča – Tordos kultúra emlékeinek összességükben való tanulmányozása (és ide tartozik Tartaria is) vihet közelebb bennünket a három agyagtábla rejtélyének a felderítéséhez.”¹⁶ Ezenkívül szó van benne főpap rituális meggyilkolásáról, sőt ember-
evésről, vinčai rituális korsóról, sumer totemekről és másokról. A tartariai táblákon ilyen sumer totemek ábrázolásait fedezi fel, és ezek arra a gondolatra vezetnek, hogy Tartaria és Dzsemdet Naszr lakóinak vallásos elképzelései közös törzsről fakadtak. Ennek alapján a 2. (kerek) tartariai tábla (7. t. 2., 3.) olvasata: NUN KA.SA UGULA. PI. IDIM. KARAI lenne, azaz magyar fordításban: „A négy kormányzó (vezető) Saue isten, a nagyessző nemzetségfő tiszteletére megégetett egyet.”

Ez természetesen némileg eltér egy (ismeretlen) valaki által javasolt korábbi fordítástól, amely így hangzik: „A negyvenedik uralkodási évben Saue isten szájának rituálisan megégettük a törzsfőnököt. Ő a tizedik.” Mindenesetre, a tábla „rövid tudósítást tartalmazott egy pap rituális megöléséről és megégetéséről, aki már letöltötte kormányzásának meghatározott idejét”. Perlov csak a kérdést teszi fel, hogy kik is voltak Tartaria őslakói, akik az 5. évezredben sumérul írtak; talán a sumérek elődei? Csak annyit tud rá válaszként, hogy a balkáni Vinča-kultúra „létrehozói az i. e. 5. évezredben Kis-Ázsián keresztül behatoltak Kurdisztánba és Huzisztánba, ahol mintegy elősumérek gyanánt letelepedtek. S ebben a körzetben mindjárt kialakul az a képírásos, elő-elámi írásbeliség, amely egyaránt közel áll a sumérhez és a tatárlakihoz is.” „A sumérek . . . csak jó tanítványok voltak, akik átvették a balkáni népektől a képírást, s továbbfejlesztették azt ékírássá.” Látható, hogy míg a „sumer-magyarológusoknál” az elsőrendű szempont sumer bevándorlóknak Erdélybe telepítése a tatárlaki táblák kapcsán, hogy a magyar nép mindennél ősbibb honfoglalását bizonyítsák, addig azok a botcsinálta tudósok, akik nem honfitársaink, elsősorban világtörténelmi kérdések megoldására szeretnék a leleteket felhasználni. Világosan kiderül, hogy ez a vadvirágos nyelvészkedés és történetészkedés, sőt régészkedés nem csak magyar sajátosság. A Vinča-kultúra Balkánról kiinduló korai műveltség- és írásterjesztő hódító útjában nem nehéz felismerni a kiindulópontot: Renfrew és Gimbutas alapvető tényeket semmibe vevő elméleteit az önálló európai civilizáció kibontakozásáról az i. e. 6. évezredtől. Perlov elméletéből azonban a világtörténelmet átalakító rendszert egy *A. Kifisin* nevű „sumerológus” bontotta ki. Először azt tudjuk meg tőle, hogy i. e. 2852-ben (a meglepően pontos időpont forrását nem árulja el) a nomád avarok behatoltak Kínába, és oda teljesen kialakult írásbeliséget szállítottak. De ez az írásrendszer, az összes többi más írással együtt, egy i. e. 9–8. évezred, sőt felső paleolit előzményű írásbeliségből származott. (Emlékeztetnünk kell itt arra, hogy Gimbutas az ő íráshoz vezető vallásos szimbólumainak őseredetét ugyancsak a felső paleolitikum sajátos díszítő mintázataiban kereste.) Ez az ősi rendszer (szimbólumcsaládok egysége) éppen a tartariai táblák tanúsága szerint jóval az 5. évezred előtt, valahol Sumer területén kívül bomlott fel. Mégpedig úgy, hogy a 7–6. évezredben Nyugat-Európában óriási demográfiai robbanás történt, a lakosság 5 millióról 86 millióra növekedett létszámban (!). Ezek az ősi sémiták az indoeurópai népek elődeit terjeszkedésük során északra szorították, majd megszállták Kis-Ázsiát. Az ősendoeurópaiak szövetségei azonban, a sumeroidák, megállították ezt a sémita terjeszkedést, amelynek népi hordozói a dunai népek, egészen pontosan pedig a vonaldíszes kerámia hordozói voltak. Az ősi etruszkok viszont az 5. évezredben a Balkán területét megtisztították a sémiták mara-

ványaitól, és többek között hátrahagyták a tartariai táblákat is. A tartariai táblák tehát alighanem ősetruszk nyelven íródtak.¹⁷

Az olvasó ítéletére bizzuk annak eldöntését, hogy Székely Sándor alább következő „sumer-magyarológiai” fejtegetései zagyvaságban felülmúlják-e Kifisin téziseit vagy nem. Bár bevallja, hogy Perlov írásművéből indult ki, annak csak olyan részeit emelte át, amelyek a sumer–magyar rokonsággal összhangba hozhatók. Először 1981 legvégén, az 5. ausztrál–magyar találkozón ismertette a tartariai táblák új olvasatát.¹⁸ Egészen pontosan, „az ún. »démon-kulcs« használata által és más eddig nem ismert részlet felismerésével, továbbá a kalotaszegi dulandlé összehasonlításával . . . megkísérelte a táblák írásjeleinek megfejtését, szumir alapon”. Rövidesen egész füzetet szentelt a vállalkozásnak.¹⁹ Csak néhány részlet belőle! „A tatárlaki táblák az eddigi téves történelemírás-szemléletünk cáfolata mellett, a magyarság legalább 6000 éves európai őslakásáról tájékoztatnak [bennünket] és ebből a szempontból a magyar történelem első kézzel fogható bizonyítékai. . . . A magyarság az embertani és szellemi régészeti adatok tanúságai szerint már az újkőkorból is Európa és a Kárpát-medence őslakója volt”, az igazi bevándorlók a kelta-indogermán telepések voltak.²⁰ A „démon-kulcs” nem más, mint a 2. (kerek) táblát (7. t. 2.) négy negyedre osztó vonalak, amelyek a hozzájuk tartozó kerek lyukkal (az átfúrással) együtt „szellemet”, „démont” jelentő képiratot alkotnak. Ez jóindulatú védnökszellem, nem pedig a halál démona. A bizonyítást a kalotaszegi dulandlé²¹ szolgáltatja, annak a démon jelével megegyező központi díszítő eleme: „egy virágzó fából hirtelen előbukkanó, a tatárlaki tábla keresztképeivel azonosítható látomás”. A kerek tábla tehát amulett lehetett, amit tulajdonosa a saját temetéséig a nyakában hordott. Temetésekor megegyezett csontjai mellé került. Így a tábla felirata csakis a hordozó személy városának és védőistenének nevét és az isten dicsőségének leírását tartalmazhatja. Az egyes negyedek és a „démon-rész” sorban a démon jelét, nevét, lényegének leírását, földi feladatát (magához öleli a védelme alatt álló világnak mind a négy táját) és közbenjáró szerepét tartalmazák, a tábla maga a földkerekséget jelképezi. Ennek megfelelően az olvasat (hosszas „filológiai” bizonyítás előzi meg) a következő: „Tordos Démon. Az első Isten-király, Titokzatos alapisten, az (Égi) szem mása, Kormányzó, Közbenjáró az Atya-orcája előtt.”

A 3. tábla (7. t. 3.) megfejtése nehezebb dió volt Székely számára, és így inkább „kép szöveg nélküli” ábrázolásnak tekinti, amely a táblák tulajdonosa, egy korabeli vezető (király?) sorsának három állomását akarja bemutatni. A jelei között oltárt, az Alapisten képiratát, füstképet (a dicsőítés jelképe), madarakat, nagy fokú tűt (az Égisten jelét, ami összefüggésben áll a mondással: könnyebb a tűn a tűn, mint a gazdagnak isten országába jutni), életfát, a hőst jelentő bikafejet, átmenni, mint a gazdagnak isten országába jutni), életfát, a hőst jelentő bikafejet, félholdat, hulló levelű kidőlt fát, kéthelyiséges sírkamrát, benne üres oltárral és urnával fedez fel. Így a tábla feliratának jelentése valószínűleg „az, hogy: — Az ember születésekor a kezdet idtenének [sic!] oltárán örömtüzek lobognak, Hőskorában Istenországát gyarapítja a földön. Harmadjára Életfája kidőlt után kettős sírkamrába tesz, abban hamvasztása után, kihűlt oltárral, a második sírkamra urnájában várja bíróját és sorsának végső beteljesülését. —” A tábla azonban nemcsak „Halotti beszéd” — és Székely itt határozottan nyelvelmünkre, a Halotti Beszédre céloz! —, hanem a legelső magyar nyelvelmünk is, amely az újkőkorszak távolából őrzi kilenc ma is élő szavunkat. Az összefoglalás egy része pedig így hangzik: „Tordos, a nevére

elnevezett Tordos–Vincsai Műveltség kiinduló pontja, már az Újkőkorszakban magyar település volt. Ezek az adatok végül ugyancsak rámutatnak arra is, hogy Tordos városa Tatárlakával és a Tordos-Vincsai Műveltség többi területével együtt, az európai műveltség kezdetei óta szerves része volt a korabeli szumir–magyar műveltségnek.”

Azt lehetne hinni, hogy sem a jó, sem a rossz szándékú laikus nem képes tovább menni ennél az adatok meghamisításában és a történeti tények félresöpprésében. Úgy látszik azonban, hogy a történettudományok határterületein az ilyesféle lehetőségeknek szinte végtelen tere nyílik. Legalábbis ez derül ki *Baráth E. Tibor* munkáiból. A magyar népek őstörténete című, háromkötetes „nagy” munkája helyett egészen röviden egy angol nyelven kiadott művéből mutatunk be néhány részletet, kizárólag csak azért, mert ez jelent meg legutóbb.²² Célja a tartariai táblák rejtélyének megoldása volt. Első lépése magának a *Tatárlaka* szónak az etimológiája. Az első tag – tatár – nyilvánvaló eredeztetésére (egy népnévi eredetű *Tatár* személynévből) nem is gondol, az egyébként helytelen, mongol = tatár népnévből való eredeztetést pedig azzal veti el, hogy tatárok soha nem éltek Magyarországon a kereszténység előtti időkben. Szerinte a név a következő elemekből áll: Tat-Ár-Lak-a, amely egy korábbi Tót-Úr-Lak-a alakra megy vissza, amelynek jelentése Thot isten lakása. Thot ugyanis, az óegyiptomi isten az írás és a számolás, az időszámítás és a csillagászati megfigyelések istene is volt, végeredményben tehát a naptárkészítésé. A tartariai táblák tehát a napjárás megfigyelésére és naptárkészítésre szolgáltak. Erre szolgáló bizonyítékok még a következők: a lelőhely nem volt alkalmas földművelésre, viszont elég nagy ahhoz, hogy különösen nyáron, asztronómiai megfigyeléseket végezzenek róla. Ezért látható a táblákon a rák és a kecske alakja, amelyek tehát az állatöv megfelelő állatait jelenítik meg. A táblák átfúrásai, főleg azért, mert a körülöttük látható rövid bekarcolások a napsugarakat szimbolizálják, a felkelő nap megfigyelését jelentik. Következésképpen a kerek tábla átfúrása a NAPot, a táblát négy részre osztó két vonal a T hangértékét és a tábla körvonala AR-t jelent. Ezek együtt Nap-T-Ár, következésképpen a tartariai táblák egy fejlett napobszervatórium részei, és időmeghatározásra szolgáltak. A kerek tábla feliratának pontos megfejtése tehát: „eZ. iR-áNY-O(n) J.öN eS.T.eN. 4. 05 Ó-Ra.K.oR ELE.RE aR.ÁK S.iL.oK ég.öVé.Be(n) 5 + 5 + eGY (= 11) É.Ta.K-áN, azaz pontos mai magyar nyelven *Ez irányon jön Isten 4.05 órákor Előre a rák csillog [valószínűleg sajtóhiba csillag helyett] égővében 11 éjszakán.*” És valóban, Tartarián a földrajzi szélesség 46. fokán június 22-én a nap – Baráth szerint – pontosan 4 óra 5 perckor kel. Nem akarjuk az olvasót tovább untatni ezekkel a zagyvaságokkal, és csak röviden említjük meg, hogy a 3. tartariai tábla megfejtése – akárcsak Székelynek – neki is nehézségeket okozott. Végül mégis sikerült kisütnie annyit, hogy az első rész (?) szövegének jelentése: Itt (Tatárlakán) a Nap a horizonton a Rák-kal együttállásban . . . napján kel fel. Asztronómiai számítások szerint i. e. 2220 minus 11 × 72, azaz 1428-ban következett be ez az együttállás, a táblák tehát ebben az évben készültek. A végkövetkeztetés pedig így hangzik (az angol eredetiből fordítva): „A Kárpát-medence és a Duna-vidék első állandó népessége a magyar nyelvet beszélte, és vezetői magasan fejlett ismeretekkel rendelkeztek. Az a tény, hogy a magyarok közép-európai jelenléte jóval korábbi időkre bizonyítható, mint eddig hitték, olyan tény, amely arra kötelez bennünket, hogy alapjaiban módosítsuk történeti elképzeléseinket az európai újkőkor és bronzkor népeiről.”

Hosszú oldalakon folytathatnánk tovább az ilyen és hasonló iratok ismertetését. Ennyi is elég azonban annak bizonyítására, hogy az efféle elméletek elsősorban ott nyerhetnek teret, ahol a nagyon régi diffuzionista iskola és a radiokarbon időrendnek kiszolgáltatott újrégészet gyakran értelmetlen hadakozásában, az utóbbi sokszor indokolatlan és szélsőséges megállapításaiban szakadékok, merész, de érvekkel sehogyszem vagy nem kellően alátámasztott javaslatok és ötletek vannak Európa — és főleg Délkelet-Európa — „új” őstörténeti képének alakítására. Ez is azt mutatja, hogy az újrégészet eme iskolája valóban szétszaggatta a hagyományos kutatás által kiépített szálakat, sokszor joggal, de megbízható új történeti képpel még nem pótolta. Így anélkül engedett teret „sumer-magyarológusok” és külhoni „világtörténészek” elméleteinek, hogy szándékában lett volna.

Jegyzetek

Bevezetés

¹ *Ipolyi Arnold*: Magyar Régészeti Repertorium. ArchKözl 2, 1861. 238.

I. A lelőhely és az ásatások

¹ *Orosz Endre*: Újabban felfedezett erdélyi őstelepek. EM 25, 1908. 259.

² *Horedt* 1949. 44–57.

³ *Vlassa* 1962. 22–30.; *Vlassa* 1963. 485–494.; *Vlassa* 1965. 267–269.; *J. Filip*: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, Band II. Stuttgart, 1969. 1435–1436., s. v. Tartaria.

⁴ *Roska* 1942. 21. Roska két másik adata (Adatok Erdély őskori kereskedelmi, művelődési és népvándorláskori útjaihoz. ArchÉrt 63, 1936. 75. és Az erdélyi őskori festett agyagművesség. KEMÉR, 3:1, 1943. 63.) nem közöl bővebbet.

⁵ *Horedt* 1949. 45. oldal 1. kép.

⁶ *Vlassa* 1963. 486. oldal 1. kép. Vlassa néhány fokkal megváltoztatta Horedt térképének a tájolasát (lásd *1. ábránkat!*).

⁷ *Horedt* 1949. 44.

⁸ Uo. 46. és 1. kép.

⁹ Uo. 44.

¹⁰ *Vlassa* 1963. 485.

¹¹ *Horedt* 1949. 44. és 46.

¹² Uo. 47–48.

¹³ *Vlassa* 1962. 23–24. és 1963. 485.

¹⁴ *Vlassa* 1963. 1. kép.

¹⁵ *Horedt* 1949. 1. kép.

¹⁶ *Vlassa* 1963. 1. kép.

¹⁷ Uo. 2. kép 1.

¹⁸ Uo. 2. kép. 1.

¹⁹ Uo. 3. kép 3–4.

²⁰ Uo. 486–488.

²¹ Az a Vinča A szakasz, amelyet Vlassa használ, nyilvánvalóan F. Holsténak Milojević által „korszerűsített” beosztásán alapszik.

²² *Vlassa* 1963. 11. kép legalsó sora. *Uő*: Cultura Criș în Transilvania. AMN 3, 1966. 16.

²³ *Vlassa* 1963. 11. kép legalsó sora, balra.

²⁴ Az időrendi kérdésekre *Makkay* 1982. 26–31.

²⁵ Uo. 28.: a Vinča-kultúra bánáti kérdéseire 40–41.

²⁶ Uo. 96. Legújabbban *V. Dumitrescu* azt írta, hogy a Notenkopf-kerámia két lépcsőben terjedt el Moldvában, Erdély keleti részén, valamint Munténia középső területein, és a Körös–Starčevo-kultúra őslakosságát lassan magába olvasztotta. Semmiféle bizonyítékot nem tudott azonban

felhozni amellet, hogy a Notenkopf-kerámia valóban érintkezhetett volna a Körös—Starčevo végével: 1982. 22., 28—29.

²⁷ *Vlassa* 1963. 486. 4. jegyzet. A Tisza I importdarabot Vlassa nem közölte, így nem lehet tudni, mi az. A tiszai kultúra hiteles leletéről Tartaria legelső rétegében az alföldi vonaldíszes kerámia importjával együtt szó sem lehet. Vlassa a Tisza I terminológiát a ma általánostól eltérően használta. Említenek ugyanakkor egy tiszai stílusú karcolt, mészberekasos töredéket Tartaria III. (Petrești—Tordos) rétegeiből: *Chapman* 1981. I. 29.

²⁸ *Vlassa* 1963. 486. 4. jegyzet.

²⁹ *Vlassa* 1965. 269.

³⁰ *Vlassa* 1963., a „finds of other cultures” című oszlop a 11. ábrán, alulról 3. sor.

³¹ *Vlassa* 1963., a 11. ábra, jobbra lenn, a bal oldali töredék.

³² Az alföldi vonaldíszes kerámia tordosi importjára lásd részletesen *Makkay* 1969. 11—12. 33. jegyzet és *Makkay* 1982. 30. oldal 36. jegyzet.

³³ *Makkay* 1982. 123—124., további irodalommal.

³⁴ *Vlassa* 1963. 11. ábra, jobb oldali oszlop, a Tordos—Petrești-réteg alján levő két cserép.

³⁵ Uo. a jobb oldali töredék. Lásd még a 31. jegyzetben említett adatokat is! *Chapman* szerint (1981. I. 21. és II. Table 10.) a Tartaria II rétegben Notenkopf-importtöredék is előkerült.

³⁶ *Paul* 1981. 230—233.

³⁷ Uo. Abb. 18. Tartaria; *Lazarovici* 1981. Beilage 1, Tartaria.

³⁸ Például *Lazarovici* 1981. Beilage 1, Tartaria: a telep életét az öszerint vett Vinča A3 fázis végével kezdi. *Chapman* szerint (1981. II Diagram A) a megtelepedés a Vinča A végén indult; *Paul* szerint (1979. 23.) a Tartaria I réteg, tehát a gödör keltezése Vinča B1.

1. Az áldozati gödör kérdései

³⁹ *Vlassa* szerint (1963. 490.) ez az egyetlen ilyen jelenség a Tordos-kultúrában.

⁴⁰ Ezt 1981-ben tett baráti közléséből tudjuk. Vlassa angol nyelvű cikkének (1963) megjelentetését bizonyos tudományos körök szándékosan késleltették, azzal a céllal, hogy a nemzetközi közvélemény előtt a tudományos felfedezés dicsősége Falkensteint és Milojevićot illethesse. Vlassa ezt egyébként nyíltan megírta: 1972. 368. oldal 2. jegyzet.

⁴¹ *Vlassa* 1962, 1963, 1965.

⁴² *Vlassa* 1969, 1970 = 1971, 1972, 1974 = 1975, 1977.

⁴³ *Vlassa* 1963. 491—492., illetve 1962. 26—27.

⁴⁴ *Vlassa* 1963. 2. ábra 1. és 3. ábra 3. A kérdéssel kapcsolatban lásd még *Whipp* 1973. 147—148. és *Hood* 1973. 148—149.

⁴⁵ *Vlassa* 1963. 3. ábra 4.

⁴⁶ *Zanotti* 1983. 211—212. 1. és 3. kép.

⁴⁷ *Horedt* 1949. 4. ábra, illetve *Vlassa* 1963. 2. ábra 2. (a szelvény keleti fala); *Vlassa* 1963. 2. ábra 3. (a B—F kutatóárok nyugati fala); *Vlassa* 1963. 2. ábra 1. (a G szelvény déli fala).

⁴⁸ *Milojević* 1970. 20.; *Vlassa* 1963. 11. ábrán a gödör sematikus helyzete.

⁴⁹ *Höckmann* 1968. 65—66. oldal és a 227. jegyzet. Lásd még *Makkay* 1976. 14.; *Vlassa* később is kitért arra nézete mellett, hogy a gödör az alsó rétegből indult: 1969. 523.

⁵⁰ *Vlassa* 1963. 3. ábra 4.; *Milojević* 1970. 20.

⁵¹ *Höckmann* 1968. 66.: „ein Tongefäß, das 26 Idole enthielt”; „die Bruchstücke zusammen mit einer Fußschale am Grunde der tiefen Grube ‚bestattet’ worden sind”. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az 1961. szeptember 6—16. között végzett ásatásról szóló első nyomtatott közlés nem tesz említést sem áldozati gödörrel, sem a táblácskákrol (Cronică a SCIV 13:1, 1962. kötetében, a 204. oldalon, 19. Tartaria alatt).

⁵² *Vlassa* 1969. 5. ábra és a vele azonos 1967. 5. ábra.

⁵³ *Vlassa* 1972. 371.

⁵⁴ *Dumitrescu* 1972. 107. oldal 21. jegyzet. *E. Masson* is hitelt ad egy olyan, laboratóriumban történt másodlagos kiégetésnek („seconde cuisson”), amely nem történt meg, és mindenféle további következtetést is levon (eltűnt miatta az eredeti patina, a táblácskák nem alkalmasak C 14 mérésre, stb.): 1984. 114—115.

⁵⁵ *S. N. Kramer*: Cradle of civilization. New York, 1967. 25.; *L. Woolley*: Digging up the Past. Harmondsworth, 1960^a. 28—29. tábla. Falkenstein 1964-ben úgy találta, hogy a táblák esetleg

másodlagosan ki vannak égvé. Ez azonban őseredetű másodlagos kiégés is lehet, amennyiben a táblák az áldozati tűzön égtek át: *Falkenstein* 1965. 269. Annak az elméleti lehetőségét, hogy a táblák modern [azaz hamisított] darabok, *Neustupný* felveti, de a kérdés megoldásánál nem veszi figyelembe: 1968. 33. *Berciu* szerint (1967. 161.) a táblákat őrzési célból kiégették, bár mondatából nem derül ki világosan, hogy mikor, a neolitikumban az elrejtéskor, vagy 1961-ben, a feltárás után. *E. Masson* is felveti egy 19. századi vagy még későbbi hamisítás lehetőségét (amivel kimondatlanul is Torma Zsófia gyűjtői tevékenységét kellene kapcsolatba hoznia), de végül elveti: 1984. 116.

2. A „mágikus-vallásos komplexum” mint áldozati gödör

⁵⁶ *Torma* 1879. 133–134. adatai, továbbá a II. táblán látható metszetrajz; *Roska* 1941. 8. és 9. oldal 3. kép. Lásd még *Makkay* 1978. 27.

⁵⁷ *Makkay* 1963. 3–16.; *Uő* 1975. 161–173.; *Uő* 1978. 13–36.

⁵⁸ *Torma* 1879. 133–134. és III. tábla E, illetve *Roska* 1941. 8. oldal 2. kép a kis katlanok elhelyezkedésével.

⁵⁹ *Makkay* 1963. 3–16.; *Uő* 1975. 161–173.; *Uő* 1978. 13–36.; 1983. passim.

⁶⁰ *K. I. Gallis*: Cremation burials from the Neolithic Period in Thessaly. Athens, 1982. 223–226.

⁶¹ *Höckmann* 1968. 66.

⁶² *A. Benac*: Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan. 42. BRGK 1961. 1962. 127.; *O. Höckmann*: Ein Grabinventar aus Hacilar. JRGZM 14, 1967. 1–8.; *J. Mellaart*: Çatal Hüyük. A Neolithic town in Anatolia. London, 1967. 180.; *M. J. Mellink*: Excavations at Karataş–Semayük, 1966. AJA 91, 1967. 254.; *K. Majewski*: Idole cykladzkie w nowszych badaniach (1933–1970). Archeologia, Warszawa, 22, 1971. 14.; *J. Karageorghis*: La grande déesse de Chypre et son culte. Lyon, 1977. 123.

⁶³ *Chapman* 1981. I. 29–30.

⁶⁴ Uo.

3. Az áldozati gödörben talált egyéb leletek

⁶⁵ *Höckmann* 1968. II. Katalog, Nos 1001–1010.

⁶⁶ *Vlassa* 1963. 6. ábra 2.; *Höckmann* 1968. 21. tábla, 1002. Katalog, 91. Magassága 7,2 cm.

⁶⁷ *Roska* 1941. 138. tábla 5. és 11., valamint *Torma* 1882. IV. tábla 5.

⁶⁸ *Vasić* 1936. III. 8. VI. tábla 22., 9,9 méter mélységből.

⁶⁹ Uo. 12. XII. tábla 53., 8,5 méter mélységből.

⁷⁰ *Vlassa* 1963. 6. ábra 6.; *Höckmann* 1968. 22. tábla 1004. Katalog 92, 1004., 3,9 cm magas; *Vlassa* 1963. 6. ábra 8.; *Höckmann* 1968. 22. tábla 1005. Katalog 92, 1005., 8,8 cm magas.

⁷¹ *Roska* 1941. 137. tábla 13., 138. tábla 7.

⁷² *Vasić* 1936. III., X. tábla 38., 8,9 méter mélységből, és XIII. tábla 62., 8,4 méter mélységből.

⁷³ *Comşa–Rauţ* 1969. 1. ábra 1., 4–6., 8–10., 3. ábra 8.

⁷⁴ *B. Brukner*: Neolit Vojvodini. Beograd–Novi Sad, 1968. IV. tábla 1.

⁷⁵ *A. Vilotijević*: Arheološki Pregled 7, 1965. 31–32. III. tábla 2., Nove Zemlje, Žabalj mellett. Lásd még *B. Brukner–B. Jovanović–N. Tasić*: Preistorija Vojvodine. Novi Sad, 1974. 42. ábra.

⁷⁶ *Vlassa* 1963. 6. ábra 1.; *Höckmann* 1968. Katalog 91, 1001., 22. tábla 1001., 6,7 cm magas.

⁷⁷ *Roska* 1941. 138. tábla 10.; *Torma* 1882. IV. tábla 2.

⁷⁸ *Vasić* 1936. III., V. tábla 18., XII. tábla 53., XX. tábla 103.

⁷⁹ *Comşa–Rauţ* 1969. 3. ábra 6.

⁸⁰ *Vlassa* 1963. 6. ábra 7., *Höckmann* 1968. Katalog 92, 1006., 22. tábla 1006., 5,3 cm magas, illetve *Vlassa* 1963. 11. ábra jobbra lenn, két nézetben és *Höckmann* 1968. Katalog 92, 1007., 21. tábla 1007., 11,1 cm magas.

⁸¹ *Vlassa* 1963. 490. egyszerűen két küklászi alabástromidolról beszél. *Höckmann* utal 2 paroszi „unkanonische” figurára, mint párhuzamokra (1968. 66).

⁸² Valószínűleg a *Vlassa* 1963. 6. ábra 7. darabot.

⁸³ *Höckmann* 1968. 66.

⁸⁴ *J. Makkay*: Neuere Typen der Körös–Starčevo-Plastik. Journal of Mediterranean Archaeology, sajtó alatt.

⁸⁵ *Vasić* 1936. II. 140–141., XXXIII. tábla 70–71., LV. tábla 194., LXXVIII. tábla 295–296.

- ⁸⁶ Uo. 103. és 140–141., LV. tábla 194. és LXXVIII. tábla 295–296. ábra.
- ⁸⁷ *D. Garašanin*: Die Steinidole des serbischen Neolithikums. *Starinar* 2, 1951. 7–12.: kis köszobrocskák Vinčáról, Gradacról, Gornji Gradról. Lásd még *Höckmann* 1968. 68. és *Katalog No 905*, és talán 906. *N. Tasić–E. Tomić*: Črnokalačka bara. Kruševac–Beograd, 1969. IV. tábla 3–4.; *Gimbutas* 1974. 5. ábra.
- ⁸⁸ *Chapman* 1981. II. 92. ábra 2.
- ⁸⁹ *Vasić* 1936. II. 92., LII. tábla 172. és 173. ábra. Lásd még *Chapman* 1981. II. 101. ábra a 310. oldalon, 7. kép.
- ⁹⁰ *F. Milleker*: Vorgeschichte des Banats. *Starinar* 13, 1938, 135–138.; *Chapman* 1981. II. 310.
- ⁹¹ *Milleker* 1938. XXI. tábla jobbra a 131. oldalon és 135–136. A három kis kutyafej Bótosról származik.
- ⁹² A csókai darabok Milleker által adott leírásuk szerint (1938. 136.) azonosak a *Banner* 1960. 34. LII. tábla 32. és 34. tárgyakkal. Bótosról két hasonlót ismert *Milleker*: 1938. 136. Egy hasonló töredék származott Versec–Kozlukról, Potporanjból pedig két fejrész került elő. A kettős fejek, amelyek Bótosról valók, Milleker leírása szerint olyanok, mint a Vinčáról ismert gomba alakú tárgyak (*Vasić* 1936. II. LV. tábla 195. és 197. és talán XXXIII. tábla 70a–g). Lásd még *F. Milleker*: Die steinzeitlichen Funde von Potporanj bei Vršac. Banater Bücherei XLVI. Vršac, 1934. 16.
- ⁹³ Még akkor is, ha az alabástromidolok műhelye a Vinča-kultúra területén belül volt. Nyersanyagforrására lásd *Chapman* 1981. II. 101. ábra a 310–311. oldalon. Lásd még *Helck* 1979. 12. Torma Zsófia szerint Tordoson is volt egy 7 cm-es, lófej (!) alakú alabástromtárgy, amely Herepey Károly gyűjteményébe került: *Torma* 1879. 151.
- ⁹⁴ *Vlassa* 1963. 6. ábra 3.; *Höckmann* is idoloznak tartja: 1968. *Katalog* 91, Nr. 1003., 2,5 cm magas.
- ⁹⁵ *Vlassa* 1963. 6. ábra 4., kiegészítve. *Chapman* 1981. II. 105. ábra a 318–319. oldalon.
- ⁹⁶ *Vlassa* 1963. 6. ábra 5.
- ⁹⁷ *D. Berciu*: Dva „glinjanah jakorja” i voprosu v svjazi s kulturnami Kocofen i Cernavoda. *Dacia* 6, 1962. 387–396.
- ⁹⁸ Uo. 1. ábra 3.
- ⁹⁹ *Dumitrescu* 1969. 100. és 588–589.; *Dumitrescu* 1972. 93. oldal 2. jegyzet, továbbá *V. Dumitrescu* rövid megjegyzése: *SCIV* 20, 1969. 135.; *Vlassa* 1970 = 1971-re írt válasza (*Dumitrescu* 1972), végül 1982. 22., 28–29.; Legutóbbi állásfoglalása inkább a Tordos-jelekkel, mint a tartariai táblákkal foglalkozik: Peut-on réellement parler d'un „système de pré-écriture” de la culture de Vinča? *Dacia* 29, 1985. 113–118. A válasza *nem*, és közben megtudjuk, hogy M. M. Winn egy kínai kutató.
- ¹⁰⁰ Egyébként van egy olyan Dumitrescu-álláspont is, amely jóval óvatosabb: A propos d'une nouvelle synthèse concernant l'époque Néo-Énéolithique de Sud-Est et du Centre-Est de l'Europe. *Dacia* 17, 1973. 299.
- ¹⁰¹ Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe. *SIA* 16:1, 1968. 19., 53. 8. jegyzet, valamint The Tărtăria tablets: a chronological issue. *Antiquity* 42, 1968. 35.
- ¹⁰² *Vlassa* 1963. 6. ábra 5.
- ¹⁰³ *H.-J. Weißhaar*: Ägäische Tonanker. *AM* 95, 1980. 34. és 42–43., Typ Kirrha.
- ¹⁰⁴ *Székely Zoltán*: Einige interessante Figurinen aus Rumänien. *Apulum* 9, 1971. 2. ábra 2.; *Makkay* 1976. 16. 2. tábla 4.
- ¹⁰⁵ *Torma* 1880. 24. oldal 6. tábla. A darab 9 cm magas, 8 cm hosszú, 3 cm vastag.
- ¹⁰⁶ *Makkay* 1976. 16–17. 1. tábla 1.
- ¹⁰⁷ *Comşa–Rauf* 1969. 12., 5. ábra 8. a 11. oldalon. Egy további horgonyt említ *Chapman* 1981. II. 400., Fig. 155. 10. alatt a szerbiai Niš melletti Novo Selo–Bubanj Humból. Az általa idézett munkában (Les civilisations préhistoriques de la Morava et de la Serbie Orientale. Niš, 1971. 68.) nines 153. számú tárgy, a tévesen számozott második 152. pedig egy „fusaföle biconique”. A képek között van 153. számú lelet, az viszont nem horgony. További horgony származhat Crnobukiból: *D. Simoska–E. Kitanoski–J. Todorović*: The settlement Crnobuki . . . *MacAA* 2, 1976. I. tábla 7.
- ¹⁰⁸ Egyébként a Maliq Ila korból származó horgony sem lehet egyidős a Kárpát-medencei késő rézkorral, azaz a badeni–Coşofeni-időszakkal. Lásd *Makkay* 1976. 16. és 1976a 261–271. A kérdéshez újabb *Raczky Pál*: Adatok a bodrogkeresztúri kultúra déli kapcsolataihoz és kronológiájához. *ArchÉrt* 109, 1982. 185.; A horgonykérdés legalaposabb, eddig figyelmen kívül

hagyott adatokat is hozó összefoglalása: H.-G. Buchholz—P. Wagner: Zu frühbronzezeitlichen Verbindungen zwischen dem Balkanraum und Hellas. In *Ägäische Bronzezeit* (Hrsg. H. G. Buchholz), Darmstadt, 1987. 121—136.

¹⁰⁹ Makkay 1976. 17. oldal 27. jegyzet, további adatokkal.

¹¹⁰ Vlassa 1967 = 1969. 515—516.

¹¹¹ Uo. 523—524. és 8. ábra az 521. oldalon.

¹¹² Uo. 524. és 9. ábra az 521. oldalon.

¹¹³ Uo. 5. ábra.

¹¹⁴ Uo. 524. és 10. ábra 1—2. kép. V. Popović szintén azon a véleményen volt, hogy a Vinča—Tordos-kultúra szép kivitelű csótalpas kelyhei fémedények utánzatai. E származtatás érdekében Popović egyik megoldásként még a Miloječic—Garašanin-féle — egyébként is egészen alacsony (Vinča A-ra 2600) — keltezés is hajlandó volt tovább csökkenteni, egészen 2300-ig, egy, a mediterrán térséget is elérő akkád terjeszkedésig: 1968. 6. és részben már 1957. 129—146., illetve 1—24. és 1965. 1—56. Így tehát egészen más kiindulópontból, mint Vlassa, de ugyanoda érkeznek el ő is.

¹¹⁵ Vasić 1936. IV., a mélységek sorrendjében IX. tábla 26 = 31a—b, X. tábla 27 = 32c, XXVIII. tábla 58 = 72a, XXVIII. tábla 58 = 72b, XXIX. tábla 58 = 72e, XIX. tábla 53 = 56a, XXIX. tábla 58 = 72f.

¹¹⁶ Vasić 1936. IV. XVIII. tábla 51 = 45i (7,05 méterről) és 1936. II. LXVIII. tábla 239a—b (8,1 méterről).

¹¹⁷ D. Garašanin—M. Garašanin: Supska, „Stublina” — Vorgeschichtliche Ansiedlung der Vinča-Gruppe. Beograd, 1979. II. tábla 1.; B. Brukner: Naselje vinčanske grupe na Gomolava. RVM 26, 1980. II. tábla 11. (Gomolava Ia); B. Jovanović: Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu. Bor—Beograd, 1982. 119. ábra a 45. oldalon, 144. 1—6. ábra a 67. oldalon, az 147. 1—2. és 148. 1—2. ábra a 93. oldalon; A. Benac (ed.): Praistorija Jugoslavenskih Zemalja. II. Neolitsko doba. Sarajevo, 1979. 13. ábra IIa, 170. oldal 31. kép (Vinča—Pločnik-időszak).

¹¹⁸ Vasić 1936. II. LXXIII. tábla 251a, 6,7 méter mélységből, vízszintes, gyűrűszerű kannelúrázással.

¹¹⁹ Vasić 1936. II., az előkerülési mélységek sorrendjében LXXIII. tábla 246—247 = CXV—CXVI. táblák, XC. tábla 343., valamint a 248. ábra, 401., 460., 462a, 461. és 462. képek a 124. oldalon.

¹²⁰ A csótalpas kehelyhez például igen jó párhuzam A. Benac: Neolithische Tellsiedlungen in Nordostbosnien und einige Probleme des bosnischen Neolithikums. GZM Arheologija 15—16, 1960—1961. III. tábla 13. (Vinča B) és VII. tábla 1., 4.; B. Cović: uo. 91. és a 10a—b kép, valamint a VII. tábla 5—6. (Vinča A); P. Korošec—J. Korošec: Le site préhistorique Barutnica dans le village Amzibegovo à Macédonie. Prilep, 1973. XXVII. tábla 2., 3., 7.

¹²¹ Torma 1879. 130—139.

¹²² Roska Márton és Pósta Béla (amennyiben az utóbbi egyáltalában részt vett az ásatáson) 1910. évi négy szelvénye: Roska 1941. 9—15. és a CXIX—CLI. tábla. Pósta Béla rövid beszámolója az ásatásokról (Pósta 1910. 435—436.) világosan érzékelteti, hogy Pósta nem óhajtott komolyan foglalkozni Torma Zsófia gyűjteményének közzétételével és Tordos hitelesítésével. Pedig amikor az 1900. évi párizsi XII. őstörténeti kongresszuson nem kisebb valaki, mint Salomon Reinach „a congressus színe előtt alkalmat vett magának, hogy mintegy számon kérje tőlem [Hampeltól], hogy hová lettek a tordosi régiségek? . . . Megnyugtattam a congressust az iránt is, hogy már a legközelebbi években lesz róluk megfelelő publicatio . . . bírjuk dr. Pósta Béla ígéretét, hogy a tordosi gyűjteményt szakszerűen leírja”. Hampel József: Az emberani és ősrégészeti congressus XII. gyűlése Párisban. ArchÉrt 35, 1901. 170. 1910 óta tudomásunk szerint csak egyszer, 1962-ben került sor szondázó ásatásra Tordoson: említi Paul 1967. 19., 32. jegyzet. A Cronică nem említi: SCIV 14, 1963. 451—466. Sor került viszont egy felszíni gyűjtésre a hetvenes években, amely 1000 m hosszan és 300 m szélességben talált Vinča B1—C kori edénytöredékeket, de egyetlen korábbi (Vinča A) darabot sem (!): F. Draşovean—T. Mariş: Recherches archéologiques de Turdaş. Sargetia, Déva, 16—17, 1982—1983. 89—94.

¹²³ Vasić ásatási módszereire lásd Makkay 1969a. 26—27.

¹²⁴ Jelenleg a kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeumban (Muzeul de Istorie al Transilvaniei) található P 17001, P 17002 és P 17003 leltári szám alatt: *I. Miclea—R. Florescu: Preistoria Daciei*. București, 1980. 49. ábra és 61. oldal, No 49. A Vlassa számozása szerinti 2. (kerek) tábla átmérője 6,6 cm, a kisebbik (1.) tábla 5,75 × 4,15 cm, a nagyobb (3.) 6,8 × 3,7 cm. E. Masson számozása és méretei eltérnek ezektől az adatoktól: a 2. (kerek, Massonnál 3.) tábla átmérője 6 cm körüli, vastagsága 2,1 cm, a kisebbik, szögletes (1.) tábla hossza 5,2 cm, magassága 3,5 cm, vastagsága 1,6 cm, a nagyobbik (3., Massonnál 2.) tábla hossza 6,2 cm, szélessége 3 cm, vastagsága 0,9 cm. (Masson 1984. 117—119.) A továbbiakban Vlassa—Falkenstein számozását követjük.

¹²⁵ Vlassa 1963. 490. és 492., 7. ábra 1—3., 8. ábra 1—3.

¹²⁶ Archaische Texte aus Uruk. Berlin, 1936. A továbbiakban ATU. Az 1931 után előkerült archaikus táblákra vonatkozólag, időközben megjelent az új Uruk-jellista, amely azonban nem tartalmaz jelentős bővülést a jeltípusokban: *H. J. Nissen* (Hrsg.): *Archaische Texte aus Uruk*, 2. kötet: *Zeichenliste der archaischen Texte aus Uruk* (szerkesztette M. W. Green és H. J. Nissen). Berlin, 1987. Vö. még *D. Silvestri—L. Tonelli—V. Valeri: Testi e segni di Uruk IV* (analisi sintattiche). Napoli, 1985. A korábbi ásatási anyagokra a tájékoztatások a következők: *A. Falkenstein: Die Kleinfunde*. [XII—XIII.] Vorläufiger Bericht über die von dem Deutschen Archäologischen Institut aus Mitteln der Deutschen Forschungsgemeinschaft unternommenen Ausgrabungen in Uruk—Warka (a továbbiakban UVB) 1953—54 und 1954—55. Berlin, 1956. 42—45., valamint *Zu den Inschriftenfunden der Grabung in Uruk—Warka 1960—1961*. BaM 2, 1963. 1—82. Az Uruk IVa előtti rétegekből egyetlen táblalelet sem került elő. *J. van Dijk: Inschriftliche Funde*. UVB XVI. 1957—1958. Berlin, 1960. 57—60.; *J. Bottéro: Inventaire des tablettes*. UVB XVII. 1958—1959. Berlin, 1961. 45—56.; *J. van Dijk: Die Inschriftenfunde*. UVB XVIII. 1959—1960. Berlin, 1962. 39—62.; *Szerző nélkül: Tontafeln und Siegelabrollungen*. UVB XXI. 1962—1963. Berlin, 1965. 29—32.; *J. Bottéro: Catalogue des tablettes et inscriptions*. UVB XXII. 1963—1964. Berlin, 1966. 45—68.; *H.-J. Nissen: Die Tafeln der 23. Kampagne*. UVB XXIII. Winter 1965. Berlin, 1967. 37—39.; *H.-J. Nissen: Die Tafeln der XXIV. Kampagne*. UVB XXIV. 1965—1966. Berlin, 1968. 39—42.; *H.-J. Nissen: Tontafel und Verwandtes*. UVB XXV. 1966—1967. Berlin, 1974. 38—40.; *H. Hunger: Die Tontafeln der XXVII. Kampagne*. UVB XXVI—XXVII. 1968—1969. Berlin, 1972. 79—87.; *A. Cavigneaux: Tontafeln*. UVB XXVIII. 1970. Berlin, 1978. 57.; *E. von Weiher: Die Tontafelfunde der XXIX. und XXX. Kampagne*. UVB XXIX—XXX. 1970/71 und 1971/72. Berlin, 1979. 95—111.; *A. Cavigneaux: Texte und Fragmente aus Warka* (32. Kampagne). BaM 10, 1979. 111—142.; *J. Schmidt: Uruk-Warka. Zusammenfassender Bericht über die 33. Grabungskampagne*. Sumer 33, 1977. 115—116.; *K. Kessler: Duplikate und Fragmente aus Uruk, Teil I*. BaM 13, 1982. 7—20.

¹²⁷ Ez világosan kitűnik 1963-as munkájának 13. és 15. jegyzetéből, valamint a 10. ábrából.

¹²⁸ Ez a kijelentés is világossá teszi, hogy a táblákat tartalmazó áldozati gödröt valóban az alsó réteg felső részéből kiindulva ásták.

¹²⁹ Vlassa 1963. 492—494.

II. A tartariai táblák és Mezopotámia

¹ Tudomásunk szerint legelőször *H. Quitta* figyelt fel külföldön Vlassa román nyelvű (1962) cikkére és a leletek korszakos jelentőségére. Vö. *Orientalia* 34:2, 1965. 134., No 1859. és 35:1, 1966. 90., No 937.

² *Milošević* 1965. és 1965a, valamint *Falkenstein* 1965.

³ Vlassa szóbeli közlése szerint 1971-ig Falkensteinen kívül csak egyetlen mértékadó assziriológus, S. N. Kramer tanulmányozta személyesen a táblákat, ő azonban sajnos nem közölte nyomtatásban a véleményét. Harmatta János és Komoróczy Géza szerint (e kötethez írott lektori vélemények) Falkenstein Kolozsvárott nem vizsgálta meg a táblákat, legalábbis ezt egyiküknek sem említette. *E. Masson* is úgy véli, hogy Falkenstein sohasem látta a táblákat, így adatai és megállapításai másodkézből valók (1984. 112. oldal 60. jegyzet és 117.). Masson egyébként mind Vlassa, mind Falkenstein írástani rekonstrukciójában (tehát az egyes jelek meghatározásában) több

hibát is talált (1984. 117. oldal 77. jegyzet, 118. oldal 79–81. jegyzet). Elég azonban egyetlen pillantást vetni a Vlassa által közölt jó fényképfelvételekre (1963. Fig. 7. 1–3.; Masson fényképfelvételei ugyanis — 1984. Pl. I. 3b–d. — használhatatlanok!), valamint a Masson által megállapított jelformákra (1984. Fig. 11.), hogy világosan kiderüljön: nála is vannak vitatható részletek, egészében véve pedig jelei túlságosan lendületesre és elegánsra sikeredtek (lásd 7. t. alul).

⁴ Falkenstein 1965.

⁵ Lásd I. fejezet 55. jegyzet.

⁶ Lásd I. fejezet 124. jegyzet.

⁷ Ezt nem ismerjük pontosan.

⁸ Falkenstein 1965. 1. ábra és 270–272. oldal.

⁹ Legrain 1936. 31. No 318. és a 16. tábla 318., nálunk 15. t. 3.

¹⁰ Makkay 1968. 273–274. Z. Fiedler a közép-európai vonaldíszes kerámia néhány motívumát az elő-ázsiai pecsétlenyomatoknak ugyanahhoz a kategóriájához hasonlította, mint most a tartariaiakat szokás: Woher kamen die Menschen der Danubian I und Bükker-Kultur. Die Doppelspiralen der Danubian I und Bükker-Kultur und ihre vorderasiatischen Vorlagen. Praha, Jänner 1956. 12. (magánkiadás?)

¹¹ Makkay 1968. 274–275., további adatokkal.

¹² Uo. 289. és XLV. tábla 39–41., illetve 275. oldal.

¹³ Uo. 277–278.

¹⁴ Uo. 278–279.

¹⁵ Legrain 1936. 38.; A. Deimel: Šumerisches Lexikon, II/3. Roma, 1932. 722. No 381:247: UD.NUG.KI, azaz NAP+ÉPÜLET+A HELY DETERMINATIVUMA = Larsza. A kérdéshez figyelemre méltó még Charvát 1975. 182., továbbá általában M. Lambert: Notes brèves 11. Rass 64, 1970. 189.

¹⁶ S. Langdon: The Herbert Weld Collection in the Ashmolean Museum. Pictographic inscriptions from Jemdet Nasr. Oxford, 1928. Pl. IX. 28. rev.

¹⁷ Makkay 1973. 6–10. ábra.

¹⁸ Uo. 4–5. ábra. Egyébként szó sincs arról, hogy az 5a+b+c jelcsoportot egyetlen jelnek tartanánk, mint azt E. Masson véli (1984. 118–119., 81. jegyzet), aki egyébként ezt, a szintén a Kadmosban megjelent tanulmányunkat nem is ismeri.

¹⁹ Roska 1941. CXXIX. tábla 11.; Makkay 1969. A37, 1.

²⁰ A. Deimel: Šumerisches Lexikon, II/2. Roma, 1932. 326–330. No 128.

²¹ Uo. No 372.

²² Makkay 1969. A 37, 1.

²³ Falkenstein ATU, 415. és 44. variánsokkal.

²⁴ Langdon: The Herbert Weld Collection . . . III. tábla 11., konvex oldal és No 127.

²⁵ Legrain 1936. 24. tábla 441 és 38,441.

²⁶ P. Amiet: La glyptique mésopotamienne archaïque. Paris, 1961. 35. tábla 554.

²⁷ Uo. 107. tábla 1412.

²⁸ A. Falkenstein: Die Eridu-Hymne. Sumer 7, 1951. 121.; R. D. Biggs: An archaic Sumerian version of the Kesh Temple Hymn from Tell Abū Šālabīkh. ZfA 61:2, 1972. 193–207. A magyar fordítás Komoróczy Géza: „Fénylő ölednek édes örömében . . .” A Sumer irodalom kistükré. Bp., 1970¹. 58. után. A korábbi irodalomra vö. még R. Jestin: Textes religieux sumériens. Rass 35, 1938. 164.; Th. Jacobsen: Parerga sumerologica. JNES 2, 1943. 118–119.: ^dGÁL-alim vagy ^dIg-alim(ma): az isteni bölényajtó. IG-ALIMA(k) isten girszui szentélyét meg is találták az ásások: H. de Genouillac: Fouilles de Telloh, II. Époque d’Ur IIIe et Dynastie de Larsa. Paris, 1936. 16., XVII. tábla 74,1 és 75,2; R.-M. Boehmer: Früheste altorientalische Darstellungen des Wisents. BaM 9, 1959. 19.; M. R. Behm-Blanke: Das Tierbild in der altesopotamischen Rundplastik. Mainz, 1979. 26–33. (az oroszán), 46–51. (a bölény).

²⁹ Részletesen lásd Makkay 1971. 137–144., 1973. 4–5., további irodalommal. A bukraniónnal ellátott szentélyépületekre lásd még Chapman 1981. I. 72–74., II. 93. ábra, az 1., 3–7. lelőhelyek a Vinča-kultúrából. Hódmezővásárhely-Gorzán a „c” fázisból feltárt ház falát égetett agyagból készült, 15–20 cm-es nagyságú állatfejek díszítették: Horváth Ferenc: A gorzai halom későneolitikus rétegei. ArchÉrt 109, 1982. 207.

³⁰ Roska 1941. CIV. tábla 7.

³¹ Uo. CIV. tábla 10. Lásd még N. Vlassa: „Casuŭele de cult” de la Turdaş. Apulum 17, 1979.

9—24.; Paul 1967. 19. és 6. ábra 1.; Roska Márton: Casa neolitică dela Tordos. Arhivele Olteniei 7, 1928. Nos 39—40, 510.

³² Makkay 1973. 4—5. A kunyhók és más épületek oldalaiból és ajtajából előlépő állatokra lásd P. P. Delougaz: Animals emerging from a hut. JNES 27:3, 1968. 184—197.

1. Vita a tartariai táblák mibenlétéről és jelentőségéről

³³ Lásd I. fejezet 99—100. jegyzet.

³⁴ Berciu 1967. 49.

³⁵ Uo. 161—162. Postscriptum.

³⁶ E. Condurachi—C. Daicoviciu: Rumänien. München, 1972. 54.

³⁷ V. Dumitrescu—A. Bolomey—F. Mogoşanu: Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie. Bucarest, 1983. 88—89.; E. Masson 1984. 115—16. sorolja fel a lehetőségeket.

³⁸ A Dacia 7, 1963. évi száma 1964 nyarán jelent meg.

³⁹ Az összes adatot összefoglalta Chapman 1981. I. 17—19., illetve II. 9. tábla a 444. oldalon. Tizenhat lelőhelyről 36 adatot ismer, ezek az A időszakra 4500—4240, a B-re 4260/4240—4100 határok közé esnek. Tartariáról és Tordosról nincs adat. Ennek okaira lásd Winn 1981. 208. Vinčára magára két adat van: az A szakaszra 4240 ± 60 , a D-re 3895 ± 160 , Banjicára 3760.

⁴⁰ Azaz az Uruk IIIB időpontja között. Egy C 14 mérés szerint Uruk IVa keltezése (kalibrálatlan érték!) 2815 ± 85 : Hrouda 1971. 23. Vö. E. Porada: The relative chronology of Mesopotamia, Part I. In: Relative chronologies in Old World Archaeology. Ed. by R. W. Ehrich. Chicago, 1965, időrendi táblázat a 176—177. oldalon, 3000—2950 között. A hagyományos kronológiák közül Uruk IIIB-re még a legmagasabb értékek sem korábbiak i. e. 3100-nál, a legszélsőbb C 14 adatok pedig 3400—2980 közé esnek: J. Mellaart: Egyptian and Near Eastern chronology: a dilemma? Antiquity 53, 1979. 10—15. Bírálataira Mezopotámia vonatkozásában M. Munn-Rankin: Mesopotamian chronology: a reply to James Mellaart. Antiquity 54, 1980. 128—129 és Mellaart válasza: Antiquity 54, 1980. 225—227. A C 14 megbízhatatlanságára a Közel-Kelet anyagából a legjobb példa a Máriban talált kincs. Itt a Lugalzageszi katonái által felgyújtott, jóval I. Sarrukín uralkodása előtt épített palotából, a kincsel egyazon rétegből vett minták C 14 mérése i. e. 2150—2050 közötti időpontot adott, holott tudjuk, hogy Lugalzageszi legkésőbb 2450 körül uralkodhatott: A. Parrot: Le „trésor” d'Ur. Mission Archéologique de Mari, IV. Paris, 1968. 51. Vö. E. Strommenger: The chronological division of the Archaic levels of Uruk-Eanna VI to III/II: past and present. AJA 84, 1980. 479—487.

⁴¹ Makkay 1976. részletes adatokkal az 59. jegyzetben, továbbá B. Jovanović: Historique (sic!) de l'industrie céramique dans la Néolithique et le Haut Énéolithique du Balkan Central. In: Neolit Centralnog Balkana, les régions centrales des Balkans à l'époque néolithique. Beograd, 1968. 163. 146. jegyzet. M. Garašanin szerint a tartariai áldozati gödör és vele együtt a táblácskák Vinča—Tordos-keltezése, valamint Uruk IIIB összefüggése nem kérdőjelezhető meg: La chronologie préhistorique de Sud-Est Européen. Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen. Tome II, Histoire. Athènes 1972. 15. E. Comşa 1974-ben még határozottan a Vinča—Tordos-korszakra keltezte a táblákat (Die Entwicklung, Periodisierung und relative Chronologie der jungsteinzeitlichen Kulturen Rumäniens. ZfA 8, 1974. 23.). Később már fenntartásokkal élt Vlassa szóbeli közléseit és írásos beszámolóit illetően a tartariai ásatás és dokumentumai megbízhatóságának vonatkozásában (Neoliticul din România. Bucureşti, 1982. 82—85.).

⁴² Quitta 1967. 120., 1967a 266—267., Tringham 1971. 114.; Renfrew 1966 = 1979. 180—182., 1969. 28—29., 1970. 52., 1973 = 1979. 73—74., 106., 193—204.; Gimbutas 1972. 47.: Vinča-script; 1974a 613.: local linear writing; 1974. 87.: Old European writing; 1973. 12.: Old European script; 1976. 96.: script of Old Europe; 1982. 14—18.: sacred script; Chapman 1981. 3.; Uő: Biosocial aspects of the Balkan Neolithic. UISPP IX. Congrès, Résumé des Communications. Nice, 1976. 295.: simple scripts. H. Birnbaum korábban elutasította a Vinča-jelek írás voltát, Winn 1981. ismeretében azonban már úgy látja, hogy valamilyen kezdetleges írásformáról vagy írásra emlékeztető karcokról van szó: Pre-Greek Indo-Europeans in the Southern Balkans and the Aegean. JIES 2:4, 1974. 363—364. A „Tordos-írásra” vonatkozó további régi adatokat lásd még Makkay 1969. 9—14., továbbá Buchholz 1969. 105. és 54. jegyzet.

⁴³ Renfrew 1973 = 1979. 73—74., 106., 193—194., 204.

⁴⁴ Uo. 204.: „To me, the comparisons made between the signs on the Tartaria tablets and those

of proto-literate Sumer carry very little weight.” Talán az ő rongó-rongó modelljének szólnak D. Harding sorai: „... meg kell kérdőjeleznünk, hogy egy olyan példa, amelyet gyakran Polinéziából vagy valami más, szintén nagyon távoli területről veszünk át, párhuzamba állítható-e az őskori Európára vonatkozó ismeretekkel.” Az őskori Európa. Budapest, 1986. 10.

⁴⁵ Dumitrescu 1982. 28.

⁴⁶ Ehrlich 1965. 439.: Vinča C keltezését javasol Todorova is: 1981(?) 82.

⁴⁷ Thomas 1967. 37. Lásd még Tringham 1971. 114.

⁴⁸ Höckmann 1968. 66.

⁴⁹ Narr 1969. 211.; K. J. Narr (Hrsg.): Handbuch der Urgeschichte, Band 2. Bern—München, 1975. 16—17.

⁵⁰ G. I. Georgiev 1971a. 289., 1972. 122., 1969. 9.

⁵¹ V. I. Georgiev 1968—1969. 35.

⁵² Neustupný 1968. 33., 35. (alternatív lehetőségként).

⁵³ Renfrew 1970. 52.

⁵⁴ Tringham 1971. 142. oldal 88. jegyzet.

⁵⁵ Neustupný 1968a. 53. oldal 8. jegyzet; 1968. 35.

⁵⁶ Zanotti 1983. 212—213.

⁵⁷ Bognár-Kutzián 1971. 304—305. A Coțofeni-kultúrával egyidős, közép-európai, orsókarikákra bekarcolt jelekre lásd Pavelčík 1983. 2—4. ábra, a morvaországi Hlinskóból (lásd 39. t. 1—2.).

⁵⁸ Todorović 1971. 83—84. oldal 26. jegyzet.

⁵⁹ Sandars 1968. 308. oldal 8. jegyzet; Lamberg-Karlovsky 1968. 143.; J. Deshayes: Les civilisations de l'Orient Ancien. Paris, 1969. 615.; Buchholz 1969. 104—105.; H. Klengel: Vorderasien und Ägäis. In: Mitteleuropäische Bronzezeit. Berlin, 1981. 23. oldal 4. jegyzet; Garašanin 1982. 84. és 126.

⁶⁰ Harmatta 1966. 236.; Young 1973. 74.

⁶¹ Shendge 1983. 136.

⁶² Popović 1957.

⁶³ Popović 1965 és 1968.

⁶⁴ Popović 1965. 13—14., 6. ábra, és utána például Hood 1973. 194., 5. tábla vagy Weißhaar 1980. 44., oldal 93. jegyzet.

⁶⁵ Harmatta 1966. 235—236.

⁶⁶ Harmatta 1973. 115—118.

⁶⁷ Renfrew 1966, továbbá 1979.

⁶⁸ Gelb 1967. 488.

⁶⁹ Hood 1967, 1968, 1973.

⁷⁰ Hood 1973.

⁷¹ Hood 1967. 105. oldal és 8. ábra; 1968. 35. oldal alsó ábra.

⁷² Makkay 1967, 1968, 1969, 1970, 1973, 1976, továbbá Élet és Tudomány 25:3, 1970. január 16. 110—114., valamint 35:41—42, 1980. október 10. és 17. 1286—1287. és 1322—1324.

⁷³ Például amikor az írás kialakulása előtti időszak festett szimbólumainak sorát is összehasonlítottuk az archaikus, illetve a tartariai—tordosi jelekkel.

⁷⁴ Frankfort—Davies 1968/1971. 90. Egészen egyértelmű C. J. Gadd is: “A leading authority upon early Sumerian writing had no difficulty in recognizing the majority of these signs as closely similar to Mesopotamian signs of the Jamdat Nasr period, and the discussion has continued.” The cities of Babylonia. CAH I, 2³, Early History of the Middle East. 1971. 94. Vö. D. Hawkins: The origin and dissemination of writing in Western Asia. In: The origins of civilization. Ed. by P. R. S. Moorey. Oxford, 1979. 143.; D. Silvestri: Scrittura e testi arcaici di Uruk IV: dal repertorio all'enciclopedia. In Scrittura e scritture. Ed. C. Vallini. Napoli, 1983. 163—164., 172.

⁷⁵ Lamberg-Karlovsky 1968. 142—143.; Caldwell 1967. 38.; Hirsch 1968—1969. 203.; Edzard 1969. 220.

⁷⁶ J. Deshayes: Les civilisations de l'Orient Ancien. Paris, 1969. 390—391.

⁷⁷ Yakar 1971—1972. 133. Sajnos, nem ismerem azt a tanulmányt, amely állítólag egy Kütühera szigetén talált, mezopotámiai eredetű ékírásos felirattal foglalkozik: N. Buridès: Une inscription cunéiforme mesopotamienne de Cythère. SCM Supplementum I. fasc. 4, 1952—1961. 1—10. Említi N. Platon: Bibliographie Hellénique de la préhistoire (1945—1969). Thessalonique, 1970. 60., No 612. Talán azonos a VI. 35. jegyzet leletével.

- ¹⁴ *Torma* 1882. 27–28. Összehasonlító ábráit lásd 1894. I–VIII. tábla és 1896/1902. XXIX–XXXII. tábla és a velük részben azonos 1897. I–III. tábla.
- ¹⁵ *Torma* 1879, 1880, 1882, 1886/1887, 1887, 1889a, 1889b, 1894, 1896/1902, 1897.
- ¹⁶ *Gyulai* 1972 adatai alapján.
- ¹⁷ A szóba jöhető mezopotámiai lelőhelyek legkorábbi ásatási évei ezt jól mutatják: Dzsemdet Naszr 1925, Fára-Šuruppak 1902–1903, Ur 1922, Uruk 1912. *A. Parrot*: Sumer. Die mesopotamische Kunst von den Anfängen bis zum XII. vorchristlichen Jahrhundert. München, 1970. s. v. in Namen- und Sachregister.
- ¹⁸ *Torma* 1894.
- ¹⁹ A részleteket lásd *Gyulai* 1972. 41–42.
- ²⁰ *Reinecke* 1898. 98–103., 1899. 115–123.
- ²¹ *Torma* 1894.
- ²² *A. Götze*: Die Gefäßformen und Ornamente der neolithischen schnurverzierten Keramik im Flußgebiete der Saale. Jena, 1891; *A. Voß*: Siebenbürgische und bosnische Funde (Tordosch und Butmir). ZfE 27, 1895. 125–128.
- ²³ *Gyulai* 1972. 39. és 52. Furcsa, hogy a kézirat kiadására *Gyulai* könyvének és *Vlassa* cikkeinek megjelenése óta sem került sor, sőt a kézirat időközben hozzáférhetetlenné vált! (*E. Masson* 1984. 116. 72. jegyzet). Ugyanakkor *Torma* két, a dák kérdéssel is kapcsolatos cikkének (1882 és 1896/1902) időközben megjelent a román nyelvű fordítása: *E. Masson* 1984. 105. 37. jegyzet szerint az *Anale de Istoria* 28:6, 1982. 136–144. és 29:1, 1983. 163–169. lapjain.
- ²⁴ *Gyulai* 1972. 40.
- ²⁵ *Torma Zsófia* levele Hampel Józsefhez. OSZK Kézirattára, 1908. évi 4. sz. levél keltezés nélkül.
- ²⁶ *Reinecke Pál*: A neolithkori szalagdiszű keramika magyarországi csoportja. ArchÉrt 30, 1896. 289–294. A ** jegyzet a 291. oldalon van.
- ²⁷ Az MTA Könyvtára Kézirattár, 1929. 36. sz.
- ²⁸ *Téglás* 1901. 7–28.
- ²⁹ *Hampel József* ismertetése ArchÉrt 35, 1901. 378–379.
- ³⁰ *Hampel József*: Az embertani és ősrégészeti congressus XII. gyűlése Párisban. ArchÉrt 35, 1901. 170.
- ³¹ Az archaeologiai bizottság évi jelentése 1909-ről. ArchÉrt 44, 1910. 378.
- ³² *Pósta Béla*: Tordosi ásatásairól. ArchÉrt 44, 1910. 435. Az ásatást Roska Márton végezte: *Roska* 1941. 5., 9.
- ³³ *Pósta*: Tordosi ásatásairól. 436.
- ³⁴ *B. Pósta*: Die Rolle Ungarns in der östlichen und westlichen Zivilisation. Österreichische Monatsschrift für den Orient 42, 1916. 22–24. 1–2. kép (nálunk 40. t. 1–2.), minden irodalmi hivatkozás és forráshely nélkül. A szóban forgó közel-keleti edény (40. t. 1.) az i. e. 1500–1300 közötti Nuzi-kerámia jellegzetes talpas pohara Észak-Mezopotámiából, a Tepe Gawra melletti Tell Djiganból, régi szörványlelet a múlt század közepéről. Közli *B. Hrouda*: Die bemalte Keramik des zweiten Jahrtausends in Nordmesopotamien und Nordsyrien. Istanbuler Forschungen 19, Berlin, 1957. 18., 68., 5. tábla 6. *Pósta* nemcsak a kormeghatározásban tévedett (a 3. és a 2. évezredek fordulójára keltezte), ami még csak menthető, hanem abban is, hogy a darab nem bekarcolt díszítésű, hanem sötét alapon világos festésű.
- ³⁵ *Roska* 1941.
- ³⁶ *Gyulai* 1972. a 73. oldal előtti tábla; *V. Wollmann* i. m. (lásd az 1. jegyzetben!) 29., 38–40. tábla; *Vlassa* 1974. 23–24. tábla. A kézirat sorsát illetően lásd még a 23. jegyzetet!
- ³⁷ *Chapman* 1981. 1.
- ³⁸ *A. J. Evans*: Further discoveries of Cretan and Aegean script: with Libyan and Proto-Egyptian comparisons. JHS 17, 1897. 386., jeltáblázat. *Uő*: Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete, with special reference to the archives of Knossos. Vol. I. The hieroglyphic and primitive Linear Classes with an account of the discovery of the pre-phoenician scripts, their place in Minoan story and their mediterranean relations. Oxford, 1909. 6–7.
- ³⁹ *Schmidt* 1903. 438–469.
- ⁴⁰ *Uo.* 459. 41. ábra.
- ⁴¹ *Uo.* 437. 38. ábra n, o, q és 457. 39. ábra m = p. Az előbbi típus azonos *Makkay* 1969. A23-mal, az utóbbi az A12-vel.

⁴² Vasić 1932. I. VII–IX.

⁴³ Vasić 1910. 31., 38. és a 16. tábla, továbbá ILN 177:2, 1930. 664.

⁴⁴ Neolithic sites in the Moravo–Danubian area. BASPR 12, 1936. 34.

⁴⁵ Georgijevszkij 1940. 1–9. tábla.

⁴⁶ Uo. 2. tábla 1., 6. tábla 4–5., 7–10. számú jelek; M. Garašanin 1951. 37., 58., 176., 179. Az előkerülési mélységekre nézve lásd még Todorović–Cermanović 1961. 42.

⁴⁷ Winn 1981. 390–396., sorrendben a 110., 79., 96., 24., 26., 109., 121. számú jelek. A korai Vinča-jelek száma Chapmannél is legfeljebb hat (1981. II. 96. ábra). E. Masson eredetileg alapján meghatározott jeleinél az idolkok jelei kivétel nélkül későiek (5,5, 3–3,4, 3, 3, 2,5 és 5,5 m, az edénytöredékek mélységi adatait nem adja meg: 1984. 92–101. és 3–4. ábra).

⁴⁸ Childe 1927. 82. Vö. East European relations of the Dimini culture. JHS 42, 1922. 270–271. 1927-ben Tordost már a Vasić-féle I. (legkorábbi) Vinča-leletekhez hasonlította: „material precisiely similar” (1927. 82–84., továbbá 1929. 26–29.). Itt alapozta meg a Trója–Vinča egyidejűség „modern” értelmezését. Két további cikke már inkább a H. Frankforttal való vita folytatása. Frankfort részben elfogadta Vinča korai rétegeinek és Trójának a rokonságait, ugyanakkor egészen világosan megírta, hogy Vinča korai típusai inkább a thesszáliai Al (monokróm vörös) kerámiával mutatnak hasonlóságot. Azaz mai felfogásunk szerint a déli párhuzamok egy részét túl későinek (Trója), más részét túl korainak (Thesszália) határozta meg (Asia, Europe and the Aegean, and their earliest interrelations. In: Studies in Early Pottery of the Near East, II. London, 1927. 35–36.).

⁴⁹ Childe 1927. 83–84. Lásd még 1929. 31.

⁵⁰ Lásd 43. jegyzet.

⁵¹ Waddell 1929. 602–603. XXV–XXVI. tábla. Akadt egy másik szerző is, aki a mezopotámiai gutúk (gutik) népét a gótokkal és a gétákkal, az óiráni vara (egyfajta erődtítmény) szót pedig a magyar vár (Kapuvar, Ungvar, Kolozvar, Ujvar, Temesvar) nevekkel hozta etnikai kapcsolatba: P. J. Gabrys: Parenté des langues Hittite et Lituanienne et la Préhistoire. Genève, 1944. 85., 106–119., 129–141. A tudománytalan, kalandos magyarázatok tehát nem kizárólag a „sumer-magyarológusok” berkeire jellemzők, jóllehet Gabrys a vara és a magyar vár kapcsolatában nem tévedett.

⁵² Komoróczy 1976. 9.

⁵³ Waddell 1929. 605.

⁵⁴ Uo. 604.

⁵⁵ Például 187. oldal 9. tábla. Az idol azonos Vasić 1936. II. 148., a 307. ábra a LXXXII. táblán, 5,5 méter mélységből. Az átrajzolás pontatlanságára lásd Popović 1965. 39–40.

⁵⁶ Roska 1941. CXXXIV. tábla 26.; Makkay 1969. A25, 1.

⁵⁷ A. Nițu: Reprezentarea altarului cu două coloane pe ceramica de la Turdaș. Iași, 1948. 9. 1–2. ábra. Az uruki pecséthenger: Frankfort 1939/1971. III. tábla, e, és jó felvétele Strommenger–Hirmer 1962. 55. oldal 17. tábla, harmadik sor. Vö. A. Nițu: Contribuție la studiul religiei preistorice în Dacia. Iași, 1945. Kézirat (non vidi). Egy másik munkájában (Semnificația motivului pictural în formă de „casă” dela Turdaș. Apulum 2, 1943–1945. 81–89.) lényegében ugyanazt az utat követte, amelyen Torma Zsófia járt először.

⁵⁸ 1957. I. 141. oldal 4. jegyzet.

⁵⁹ Popović 1965. 41.

⁶⁰ Todorović–Cermanović 1961. 41–43. és a két oldal közötti számozatlan jeltáblázat, továbbá a XXXII–XXXIV. táblán maguk a jelek.

⁶¹ Uo. 85.; Chapman (1981. II. Diagram és 487.) szerint a telep virágkora a legkésőbbi, D időszak lehetett.

⁶² Ma már tudjuk, hogy 1981-ig legalább 33 telepről kerültek elő jelek: Chapman 1981. II. 97. ábra a 300–301. lapon. Ennél lényegesen több lelőhelyet tart számon (csaknem ötvenet) Winn 1981.

⁶³ Amit elsősorban Gradesnica mutat: Nikolov 1974. 110. ábra.

⁶⁴ Makkay 1969. 11–13.; 1982. 98. 102.,

⁶⁵ Vlása 1963. 494.

⁶⁶ Makkay 1967. 21–24.

⁶⁷ Makkay 1968. 272–289., XLV. tábla 11–12., 17., 22., 24–25., 34., 39.

⁶⁸ Makkay 1969.

⁶⁹ Uo. A1 35 jelek a 31–45. oldalon.

⁷⁰ Uo. B1 35 jelek.

⁷¹ Uo. 1. és 2. összehasonlító tábla.

⁷² Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a jelek más tartariai, illetve tordosi jelek variációinak is tarthatók, így a 10–11. ábránkon a 18. számú a 13-nak, a 2. a 4–5-nek, a 17. a 19-nek.

⁷³ Lásd II. 9–29. jegyzet, illetve a korábban (az 57. jegyzetnél) írottakat. Vö. még Makkay 1968. 278–279. és Makkay 1973. 1–5.

⁷⁴ Lásd 64. jegyzet.

⁷⁵ Makkay 1969. 12., további adatokkal.

⁷⁶ Todorović 1971.

⁷⁷ Kiderül ez részben Popović (1965. 40.), részben Winn (1981. VIII.) megjegyzéséből.

⁷⁸ Todorović 1971. 80. és 2. ábra, 84. 28. jegyzet. Cikke rengeteg sajtóhiba mellett zsúfolva van gondatlanságokkal is: Georgiev Georgijevszkij helyett, Karanova Karanovo helyett, Čavgar Čavdar helyett, Summer, Sumnerian Šumer helyett, és hasonlók.

⁷⁹ Uo. 79. és 83., továbbá 82. 4. ábra térképének terjedési irányai. Vasić természetesen meg volt győződve arról, hogy a vinčai jelek nem mások, mint a régóta keresett protogörög írás, hogy Tordos csak Trója II virágkorának idején létesülhetett, hiszen onnan érkező hatások alapították, hogy két vinčai edény jelei (8,4 és 5,5 méter mélységből) görög, káriai vagy éppen krétai eredetűek: Vasić 1907–1908. 338.; 1930. 666.; 1957. 14.

⁸⁰ Nikolov – V. I. Georgiev 1970.

⁸¹ Nikolov 1974. 23. és 33–34. számozatlan oldal, továbbá a 110. kétoldalas tábla számozatlan ábrái; Todorova 1978. 84–86. oldal 29–30. tábla, valamint Todorova 1981(?). 59–61.

⁸² Todorova 1978. 33. tábla.

⁸³ Winn 1981.

⁸⁴ Uo. például 205–210., 221. A Šabac, jelai jeleket azóta teljes számban közölték: V. Trbuhović – M. Vasiljević: Najstarije zemljoradnicke kulture u Podrinu. Šabac, 1983. VIII. tábla. A divostini Vinča-jelek száma mindmáig ismeretlen. Vö. A. McPherron – D. Srejović: Divostin. Pittsburgh, 1988. 149.

⁸⁵ Uo. és már 1973 is.

⁸⁶ Uo. 194., 204.

⁸⁷ Uo. 210.

⁸⁸ Uo. 236–238.

⁸⁹ Uo. 243.

⁹⁰ Uo. 245., 251.

⁹¹ Banner János: Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton. Dolg 11, 1935. 119. és a 17. tábla 6a–b. kép; Makkay 1968. 281. 1. jegyzet; Makkay 1969. A 35,14; Makkay 1983a No 97. további irodalommal. E. Masson külön fejezetben foglalkozik ezzel a pecsételővel (1984. 105–107.), közli egy nagyon pontatlan rajzát, és azt írja, hogy a „Kotacparton” nyolc pecsétnyomó került elő egyetlen együttesben („dans un dépôt”), ami nagyon téves adat. A vata-tanyai pecsételő megfelelő párhuzama természetesen nem a karanovói pecsételő, hanem legfeljebb a Cifer–Pácon talált edény bekarcolt jelei lehetnének, a zselizi kultúrából (lásd IV. fejezet és 22. t. 8.).

⁹² Š. Joanović 1981 (1983).

⁹³ K. Gherman – E. F. Resch: Depozitul ceramic de la Parța. Banatica 6, 1981. 22. és 26. oldal 8. kép A 1–13.

⁹⁴ Winn 1981. 254. Winn a kétségtelenül távoli területekről érkező fémigény helyett – amire mi gondolunk – viszont reálisnak tartaná a balkáni korai fémművesség nyomását a fémforráshelyek körzeteire. A kérdéshez lásd még Makkay 1976a 290–292.; Makkay 1979, illetve magyar nyelven 1978. 179., továbbá J. Makkay: Copper Age gold hoards and their historic setting. Symposia Thracica A, sajtó alatt, Xanthi, 1986, valamint Diffusionism and antidiffusionism: some general remarks. Acta ArchHung 37, 1985. 3–15.

⁹⁵ A szerbiai korai rézbányászatra Jovanović 1982.

⁹⁶ Makkay 1968. 284. és 1976. 24–29., további adatokkal.

⁹⁷ Makkay 1968. 274–276.; Winn 1981. 7–8.

⁹⁸ Makkay 1983a.

⁹⁹ Winn 1981. 246.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Makkay 1969. B jelek.

¹⁰² Dollfus—Encrevé 1982. 111., 113., 11. és 22. jegyzet.

¹⁰³ Quivron 1980. további adatokkal, A. Hakemi (1976) és B. B. Lal számomra hozzáférhetetlen munkáival. Még korábbi tanulmányok: V. Sarianidi: Horasan and Bactria. In Le plateau Iranien et l'Asie Centrale des origines à la conquête islamique. Colloques ... du CNRS, No 567. Paris, 1975. 1—3. ábra; E. Pottier: L'écriture primitive sur les vases peints de Suse et les origines du style géométrique. Mélanges Glotz, vol. II. Paris, 1932. 739—750.; A. Hertz: Le décor des vases de Suse et les écritures de l'Asie Antérieure. RA 1929. 217—234.

¹⁰⁴ Quivron 1980. 269—278.

¹⁰⁵ Uo. 1. tábló 1—10., 48—49.

¹⁰⁶ Uo. 1. tábló 12., 29., 32., 35., 38., 39., 40., 44., 46., 48., 49.

¹⁰⁷ Potts 1981; Lamberg-Karlovsky 1970. 39., 15. ábra L, 16. ábra Q, L, 18. ábra E—F, M—EE.

¹⁰⁸ Potts 1981. 111. oldal 1. és 2. tábla.

¹⁰⁹ Uo. 5. ábra.

¹¹⁰ Uo. 114.

¹¹¹ Uo. 117—118.

¹¹² A következő felsorolásban a bal oldali oszlopban található a tordosi jelcsoport típusai Makkay 1969 számozásában, a jobb oldali oszlopban Tepe Yahya jelei Potts 1981 sorrendjében. + jellel vannak jelölve a protoelámi — Tepe Yahya — Tordos jelcsoportokban egyaránt előforduló, „közös” típusok. A numerikus értékű jelek a táblázatban nem szerepelnek.

1, 1—7	62a ⁺
2, 1—2	62b
4, 5—6	64 ⁺
5, 8—9	63a
5, 1—5	63b ⁺
6, 6	59c ?
6, 16 és 9, 8	60a—c ⁺
6, 20, 22, 31	75a
9, 1	54b, 57
10, 7	59d
12, 2	56a ⁺
12, 4—5	54a ⁺
13, 14 = 30, 10	71b
15, 1—11	37e
15, 29—32	37a ⁺
17, 1—5	69 ⁺
18	48 ⁺ , 60e ⁺
19	42a ⁺ —46
19, 14	49
21	37e
23	74a ⁺ —b
26	51a ⁺ —b ⁺
30, 3, 7—8	36a
30, 1, 9	36c—d ?
30, 17	76b ⁺
Winn 22/Jela 57	59a
Winn 176	33d
Winn 184	68 ⁺

¹¹³ A Hódmezővásárhely-Vata-tanyai pecsételő mintáját kivéve: lásd a 91. jegyzetben. A ma ismert Körös-kerámián egyáltalában nincs festett jel sem. A festett díszítésekhez lásd J. Makkay: Painted pottery of the Körös—Starčevo culture from Szarvas, site no 23. AAC 21, 1981. 95—103.

¹¹⁴ E. Vermeule: Greece in the Bronze Age. Chicago, 1964. 40., 6. ábra. A K. D. Vitelli által közölt kerámiajegyek nem igazi jelek, hanem sajátos dudorok: Neolithic potter's marks from Lerna and the Franchthi cave. The Journal of the Walters Art Gallery 36, 1977. 17—30. A lernai középső bronzkori kerámián mintegy 250 jel található (W. McLeod levele 1971. aug. 19-én).

A Tírinszben talált edényjelekre Döhl 1978 és 1979, az éginaikra H. Walter—F. Felten: Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen—Häuser—Funde. Alt—Ägina, Band III. 1. Mainz, 1981. 125. Keosz—Ajia Irini bronzkori kerámiajegyeire A. H. Bikaki: Ayia Irini: the potters' marks. Mainz, 1984. A mükénéi elefántcsont faragványok mesterjegyei: Sakellarakis 1979. 87. ábra.

¹¹⁵ Dollfus—Encrevé 1982.

¹¹⁶ Uo. 109.

¹¹⁷ Uo. 110. és 4. ábra.

¹¹⁸ Uo. 110., 112. és 5. ábra.

¹¹⁹ Uo. 111., 113.

¹²⁰ Uo. 108., 113., 114.

¹²¹ Elöl a Tordos-jelcsoport (és nem csupán Tordos!) típusai, Makkay 1969 számozásában, jobboldalt pedig Djowi típusai Dollfus—Encrevé 1982 5. ábrája után. A Tepe Yahya—Djowi—protoelámi közös előfordulásokra lásd uo. 114.

38, 21	3
22, 12—14	7, 8
15, 1—5, 8—11	10
15, 12—13, 27—32	11
21, 7—8	13
15, 33, 43	12
2, 1—2	14
6, 27	16
4, 8	17, 19
4, 3, 5	18
5, 1—9	15a
16, 6	21
23, 1—10	26

¹²² Makkay 1969. A 1—34.

¹²³ Uo.

¹²⁴ Winn 1981. 110—137. jeltáblázata, 31—37. sz. numerikus jelek, 29—30., 50—51., 66—67., 85—86., 96—98., 111. és 115. variációk.

¹²⁵ Dollfus—Encrevé 1982. 108., 114.

¹²⁶ Uo. 109. oldal 2. táblázat.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ H. Wright: Problems of absolute chronology in protohistoric Mesopotamia. Paléorient 6, 1980. 93—97., különösen 97.

¹²⁹ A módszerhez lásd Makkay 1976. 261—262.

¹³⁰ Jelenleg ugyanis általában egy-egy lelőhely anyaga alkotja egy-egy jelrendszer egészét.

¹³¹ Dollfus—Encrevé 1982. 112., 17. jegyzet. Rétegek szerinti megoszlásuk: 7 jel (16. szint), 34 (15.), 1 (14.), 26 (13.), 7 (12.), 8 (11.), 2 (10.).

¹³² Ugyanis Winn jellistájában a 210 típusban van több, igazi jelnek semmiképpen sem tartható díszítő motívum is, például a 26., 36., 111., 287., 334. a 268—288. oldalakon.

¹³³ Uo. 110—137.

¹³⁴ Az egyedi jelek és típusok aránya Vinčán $169:39 = 4,3$; Tordoson $335:34 = 9,8$; Mehrgarhon $850:50 = 17$; Tepe Yahyán $353:76 = 4,6$; Djowin $85:26 = 3,2$. A Mehrgarhon kívüli másik négy lelőhely előfordulási sűrűsége tehát $5,38 [(169+353+85+335):(39+76+26+34) = 942:175 = 5,38]$, azaz Mehrgarh esetében $850:5,38 = 158$ lenne a várható típusok száma.

¹³⁵ A Tordosról az összehasonlításokba bevont jelek Makkay 1969 típuszámait alapján: 1, 1—4; 2, 6, 8—9; 3, 1—3; 4, 7; 5, 6; 6, 2, 5; 6, 12; 6, 20; 7, 1; 8, 1, 4, 6—7; 9, 8; 9, 2—3; 12, 1a—b, 3; 13, 1, 4—7, 19, 22; 13, 20; 14, 1, 3, 5; 15, 1—5, 8—11, 14—18, 21; 15, 6—7, 12—13, 19—20, 25—26, 35—37; 16, 1; 16, 2; 17, 1—2, 5; 18, 1, 3—13; 19, 2—12, 17; 20, 4; 20, 8 = 34, 1; 21, 1—2, 7—10; 22, 1, 3—9, 11—14, 16—18; 23, 1—4, 9; 23, 12—28+27, 1; 24; 25; 26, 1—3; 28, 1, 7, 9; 29, 1—3; 30, 7; 30, 11; 30, 1; 31, 1; 33, 2—3, 5—8; 34, 2—3. Tepe Yahya esetében vizsgálatokba vont jelek a következők Potts 1981. 5. ábra alapján: 62a; 62b; —; 64; 63a+b; 59c; 58; 75a; —; —; 60a = d; 54b+57; —; 65a+b; —; —; 39+40; —; 37e; 37a; 71b; —; 69; 48+60e+41; 42a—44a+45—46; —; 59a—b; 37e; —; 74a+b; 53+51c—d; —; 1; 51a—b; —; —; 36a—b;

71a; 36c—d; —; —; —; 33a—e; 34a—e; 35; 36e—f—g; 37b—c—d; 38a—b—c; 44b; 47; 49; 50a—f; 52a—b; 54a; 55; 59d; 61; 65; 66a—b—c; 67; 68; 70a—b; 72; 73; 75b; 76a—b. Tordoson összesen 335, Tepe Yahyán összesen 353 előfordulás került elemzésre.

¹³⁶ Mint például Potts 1981. 108. oldal 3. jegyzet; Dollfus—Encrevé 1982. 113.; Quivron 1980. 276—279.

¹³⁷ Walter—Felten: Die vorgeschichtliche Stadt. 125.

¹³⁸ Döhl 1978. 115—150., I—VI. tábla, továbbá 80 jel az 1—5. ábrán, valamint 1979. 47—70.

¹³⁹ Sakellarakis 1979. 110—112., 76—86. ábra és az áttekintő jeltáblázat a 87. ábrán.

¹⁴⁰ A. H. Bikaki: Keos, vol. IV. Ayia Irini: the potters's marks. Mainz. 1984. 42—43., gazdag további irodalommal.

¹⁴¹ Makkay 1969. A6, A9, A12, A14, A23—24, A25, A30, A33, továbbá a bikafej-jel: A37,1.

¹⁴² Winn 1981 például felvesz rendszerébe olyan elemeket is, amelyek kétségtelenül csak díszítő minták: 201—209. jelek a 40. oldalon. Kifogásolja ezt Winn módszerében E. Masson (1984. 90., 3. jegyzet) és D. Schmandt-Besserat is (AJA 88, 1984. 71—72.).

¹⁴³ Lásd III. 14., 51. és 53—54. jegyzet.

¹⁴⁴ Winn 1981 szép számmal sorolja fel az olyan leleteket, ahol a jelek és a díszítő minták ilyen egybeesésére, illetve a jelek díszítő mintaként (is) való alkalmazására gondol: a fésűminta, a szalagokba rendezett V-k, a regiszterminta, a keresztdísz, a V alakú bekarcolások nyakdíszként, az edényfülek mintái, a meander, a pecsételők motívumai (41—58). Ezeknek azonban valójában semmi közik a jelekhez.

¹⁴⁵ Ezekhez a kérdésekhez lásd Makkay 1982. 111—163., továbbá D. Schmandt-Besserat megjegyzéseit Winn 1981-hez: AJA 88, 1984. 71—72.

¹⁴⁶ A változatos elnevezéseket lásd a II. 42. jegyzetben.

¹⁴⁷ Például 1882. III. tábla.

¹⁴⁸ 1941. 300., CXXVIII. tábla 18.

¹⁴⁹ Makkay 1969. A35,11.; Popović 1965. 39., 23. ábra; Helck 1979. 258. oldal 17. jegyzet.

¹⁵⁰ Vlassa 1970 = 1971. 14—19., 10—11. ábra.

¹⁵¹ Uo. 15. ábra.

¹⁵² 1981. 195—196., Tordos 20 a 270. oldalon.

¹⁵³ Például Vlassa 1970. a 15. ábra 9. jele a Vlassánál elhagyott részekkel, illetve Winn 1981. 118. jel a 199. oldalon.

¹⁵⁴ Vlassa 1970. 15. és a 15. ábra. Meg kell jegyezni, hogy a tárgyról készült két rajz (11. ábra a és c), valamint a szinoptikus jeltáblázat (15. ábra) jelei sok lényeges részletben eltérnek egymástól.

¹⁵⁵ Uo. 15. ábra 13.; Winn 1981. a 185. jel a 191. oldalon és a 204. oldal. Winn táblázatában (199—200. oldal) a Blau-táblák jelei nagyon pontatlanok. Strommenger—Hirmer 1962. 15. kép és P. Amiet: Die Kunst des Alten Orient. Freiburg, 1977. 232—235. kép alapján ítélve a 106., 66., 110., 184. és 108. Tordos-jelekhez adott Blau-párhuzama pontatlan rajz, a 178. és 157. jelekhez adott pedig nem is látható a Blau- emlékeken. A 178-hoz hozott párhuzam egyszerűen elnézés eredménye, mert a szóban forgó jelet Vlassa nem a Blau-táblákról, hanem egy archaikus Kiši tábláról idézte: 1970. 14. ábra, 15. ábra 11.

1. A pecséthenger-utánzatok

¹⁵⁶ Torma 1879. 194—195., 205., 209., IV. tábla 5a—b a 138. oldalon. Másutt azt írja, hogy „rhomboederalakú henger idomra csiszolt oszloptörődék, vésett jegyekkel, kovásodott márgából”: 1882. 31., 44., IV. tábla 7., három nézetből és kiterítve közölt rajz.

¹⁵⁷ Vlassa 1970. 21. és a 19. ábrán fenn.

¹⁵⁸ Hood 1973. 193—194.; Makkay 1976. 25—27., valamint 1983a No 265.

¹⁵⁹ Torma 1887. 76. Lásd még Makkay 1969. 14. A trójai henger nyilván azonos H. Schliemann: Troy and its remains. London, 1875. 239., No 206-tal; H. Schmidt: Heinrich Schliemann's Sammlung trojanischen Altertümer. Berlin, 1902. No 8869. Lásd még Makkay 1976. 25. 26. jegyzet. Sayce véleményére Hood 1973. 194. Lásd még V. 12. jegyzet és J. Aruz: The 'Aegean' Pottery Impression from Troy IIB. Kadmos 25, 1986. 164—167.

¹⁶⁰ Vlassa 1974. 190—191., az 1. ábra és a 24. tábla 6a.

¹⁶¹ Uo. 191.; „ein authentisches Rollsiegel vom Typ und aus der Periode Djemdet Nasr.”

¹⁶² Vlassa 1974. 191., a 94–96. jegyzetben citált analógiák semmiképpen sem tarthatók pontos megfelelőeknek. A bráki „Szem-templom” Uruk – korai Dzsmedet Naszr átmenetéből előkerült darabok egyike épülethomlokzatot ábrázol, a többiek egymást keresztező hullámvonalaköteggel vannak díszítve (M. E. L. Mallowan: Excavations at Brak and Chagar Bazar. Iraq 9, 1947. 97., 132–134., VII. tábla 1a–b, XXI. tábla 1–2., 3–4., 7–8., az utóbbiakat Vlassa pontatlanul idézi). Az Irak Múzeum 60242. sz. leletén (Sumer 26:1–2, 1970. 75., XVIII. tábla) a hullámvonalaköteg közeiben rozetták vannak, de ilyenek sohasem fordulnak elő igazi pecséthengerek végein, mint ahogy azt a tordosi darabnál látjuk. A típushoz lásd még Boehmer 1974. 19. ábra. P. Delougaz és S. Lloyd Vlassa által említett munkájában (Pre-Sargonic temples in the Diyala Region. OIP 58, Chicago, 1942) semmiféle számba jöhető párhuzamot nem találunk. Az átfúrás nélküli hengerpecsétetekre lásd Porada 1980. 7. és I. kép 3., valamint már E. Porada–B. Buchanan: Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections, 1. The Collection of the Pierpont Morgan Library. Bollingen Series XIV, Washington D. C. 1948. No 4. Az átfúrás hiánya tehát a tordosi hengeren önmagában véve még nem lenne kizáró tényező eredeti pecséthenger voltának eldöntésében.

¹⁶³ Frankfort 1939/1971. 35.

¹⁶⁴ Boehmer 1974. 495., 503–505.

¹⁶⁵ Uo. 504., 61. jegyzet.

¹⁶⁶ Makkay 1983a Nos 21., 139–144., 228–231., további irodalommal; Makkay 1976. 24–26. Legújabbban két további olyan agyaghengerről is jelent meg tudósítás, amelyek hasonlóak az eddigiekhez, főleg a bikovóihoz. Az egyik 1975-ben került elő a Paradimi tumbán (Komotini mellett), és korábbi a kora bronzkornál. Egy másik a Xanthi melletti Diomedeia nevű lelőhelyről való, ahol elsősorban Karanovo 3 kori leletanyag található. Mindkettőt közli P. Pantos: Archaiologikon Deltion 30, 1975, B'2 kötet Chronika, 1983. 304., 207. tábla α (Paradimi) és γ (Diomedeia). Az utóbbi 3 cm hosszú, és feltűnően hasonló a bikovói hengerhez (Paradimi: 41. tábla).

¹⁶⁷ Részletesen lásd Makkay 1976. 25–26. A brokát stílus a korai dinasztiai idejében terjedt el: Frankfort 1939/1971. 39–43., valamint Porada 1980. 7–8. A mőhloszi I. kamrasírból származó, állítólag korai minőszi II. edényekkel együtt talált ezüst pecséthengerről a legújabbban végzett elektronikus tisztítás után kiderült, hogy nem akkád Ib kori, hanem a korai dinasztikus II–III időszak periferiális típusába (i. e. 2700–2350) tartozik, és a poliochni hengerrel együtt világos bizonyítéka a Közel-Kelet és Kréta közötti legkorábbi kapcsolatoknak (I. Pini: Zu dem silbernen Rollsiegel aus Mochlos. AA 1982:4. 599–603.). A Korinthuszban 1975-ben másodlagos helyzetben talált, 3. évezredi mezopotámiai pecséthengert említi a Newsletter Alumni Association, American School of Classical Studies, Dec. 1975.

¹⁶⁸ V. Milojčić: Aegean chronology of the fourth and third millennia. Appendix. BSA 44, 1949. 305. A pecséthengereknek évszázadokig való használatára és jóval készítésük után szentélyekben való elhelyezésére igen jó példa az a 68 kréta–mükénéi pecsételő, amely a geometrikus és klaszszikus korszakokban került votív ajándékként szentélyekbe: J. A. Sakellarakis: Kretisch-mykenische Siegel in griechischen Heiligtümern. Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern. Tübingen, 1976. 283–308. Arra az alapelvre, hogy a pecséthenger felfedezése a mezopotámiai fejlődés kizárólagos invenciója volt, a Palesztinában, a Küklászokon, Anatóliában vagy görög földön talált hengerekkel vagy lenyomatokkal kapcsolatban egyértelműen figyelmeztet M. W. Prausnitz: Cylinder seal impressions in the Eastern Mediterranean area at the end of the third Mill. B. C. Eretz-Israel 5, 1958. 84. Lásd még E. Möller: A revaluation of the Oriental seals found in Crete. Interaction and acculturation in the Mediterranean. Ed. by J. G. P. Best–N. M. W. de Vries. Amsterdam, 1980. 85–105. A trójai pecséthengerre legújabbban lásd Kadmos 25, 1986. 164.

¹⁶⁹ M. Heath Wiencke: Typology and style of prepalatial seals. CMS, Beiheft 1. Studien zur minoischen und helladischen Glyptik. Berlin, 1981. 251–253.; Uő: The Lerna sealings. In Die kretisch-mykenische Glyptik und ihre gegenwärtigen Probleme. Boppard, 1974. 149–163.

¹⁷⁰ Csalog József: A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez. FolArch 7, 1955. 31–32., V. tábla 1. A tárgy holléte ismeretlen, a MNM csak a fényképfelvételét őrzi Ö 6957 szám alatt, ismeretlen lelőhelyről, „újkőkori festőhenger” meghatározással (a 17. t. I. erről készült nagyítás átrajzolása). A leletet mint Hódmezővásárhely – kökénydombi tárgyat közölte Csalog József, és egy ún. pergőfűró lendkerékének határozta meg: Tűzfűró és fűró az őskorban. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1963, Szeged, 1963. 16., III. tábla 5. A tárgy egyik fele Hódmezővásárhely, a másik Szentesen volt múzeumban.

¹⁷¹ Renfrew 1972. 411., 445.; A Sitagroiban talált öt agyaghenger részletes közlése csak legújabbban jelent meg, C. Renfrew tollából: Old Europe or Ancient East?: the clay cylinders of Sitagroi. In Proto-Indo-European, the archaeology of a linguistic problem. Studies in honor of Marija Gimbutas (szerk. E. C. Polomé és S. N. Skomal), Washington, 1987. 341–374. Renfrew természetesen nem változtatta meg lényegesen álláspontját még akkor sem, ha már nem tűnik annyira megingathatatlanak a kizárólag helyi felfedezés és eredet kérdésében.

¹⁷² A pecséthenger nagyságú, hosszában átfúrt kögyöngyök gyakoriak a délkelet-európai újkőkorkor végén.

¹⁷³ Beleértve az importba, hogy kereskedők személyes tárgya is lehet közöttük. Részletesen lásd Boehmer 1974, különösen 514.

¹⁷⁴ The birth of civilization in the Near East. Garden City, 1956. 123.; Prauschnitz 1958. 84. (adatai a 169. jegyzetben).

¹⁷⁵ Ilyenekre lásd Boehmer 1974. 503. oldal 60. jegyzet.

¹⁷⁶ Vlassa 1970 = 1971. 30–33. és 24–25. ábra.

¹⁷⁷ Torma 1879, 1880, 1882, 1886, 1887, 1889, 1894, 1986/1902.

¹⁷⁸ Dumitrescu 1972. 98. és 1973. 473–474.; Hood 1973. 196. Leltári száma VI. 289. volt.

¹⁷⁹ Vlassa 1970 = 1971. 31–32.

¹⁸⁰ Hood 1973. 190–192.

¹⁸¹ Uo. 191–192.; Beck 1975.

¹⁸² Hood 1973. 191.

¹⁸³ Beck 1975.

¹⁸⁴ Vörös István: Lions' remains from the Late Neolithic and Copper Age of the Carpathian Basin. FolArch 34, 1983. 3–17. Ezek szerint nem lehet kizárni, hogy a tiszafüredi múzeum régi anyagából származó állatfejes edényfedő (közölte Makkay J.: Adatok őskori állatplasztikánk déli kapcsolataihoz. ArchÉrt 86, 1959. 1., 1. kép és XXV. tábla 1–4.) mégsem medvét, hanem oroszlánt ábrázol. Egy ilyen értelmezésre és a darab lelőhelyének (Tiszabura) megállapítására vö. J. Makkay: Weitere neolithische Felidendarstellungen aus Südosteuropa. Germania 66, 1988. 135–143.

¹⁸⁵ B. Hrouda: Zur Datierung frühsumerischer Bildwerke aus Uruk-Warka. BaM 5, 1970. 41., 6. ábra; J. Schmidt: Ein frühsumerischer Löwe. BaM 9, 1978. 22–24. Az uruki archaikus pecsétlenyomatokon elég ritkán előforduló oroszlánok ugyancsak teljesen más kompozíciókban szerepelnek: Brandes 1979. W 21074 (174–177. oldal és 14–15. tábla), W 20987 (184–189. oldal és 17–18. tábla).

¹⁸⁶ Legrain 1936. 12. tábla 235.

¹⁸⁷ Legújabbban D. Collon azt írja, hogy ez az oroszlános „tábla” nem a Dzsemdet Naszr-korszakkal, hanem szíriai, i. e. 2. évezredi pecsétábrázolásokkal – azok oroszlánalakjaival – mutat inkább hasonlóságot: First impressions. Cylinder seals in the Ancient Near East. London, 1987. 142., 590. számú tárgy, rajza a 141. lapon.

¹⁸⁸ Vlassa 1970 = 1971. 10.

¹⁸⁹ Uo. 13–14. és 8–9. ábra.

¹⁹⁰ Uo. 21–22. és 18–19. ábra.

¹⁹¹ Uo. 25–26. és 20. ábra 3.

¹⁹² Uo. 26–30. és 21–23. ábra.

¹⁹³ Uo. 38–39. és 29–30. ábra.

¹⁹⁴ H. Dumitrescu: Un modèle de sanctuaire découvert dans la station néolithique de Căscioarele. Dacia 12, 1968. 381–394.

¹⁹⁵ W. Andrae: Die archaischen Ischtartempel in Assur. WDOG 39, Leipzig–Berlin, 1922. 5–8., 2–5. és 8. ábra; Uő: Das wiedererstandene Assur. München, 1977². 104., 85–86. ábra; E. Heinrich: Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien. Berlin, 1982. szövegkötet 126–128., táblakötet 191–192. ábra.

¹⁹⁶ Vlassa 1970 = 1971. 33–37. és 27–28. ábra.

¹⁹⁷ Makkay 1971. 142–144., további adatokkal. Rutkowsky szerint ősi mediterrán szokás volt, hogy oltárokat vagy kis kápolnákat emeltek pádimentumokra vagy építmények tetejére. B. Rutkowsky: Frühgriechische Kultdarstellungen. AM Beiheft 8. Berlin, 1981. 18–19. Elfelejt, hogy sohasem állott négy-öt egyidejű és azonos formájú kápolna egymáshoz bújva egy deszka-szerkezetben.

¹⁹⁸ H. Dumitrescu: Sur une nouvelle interpretation du modèle de sanctuaire de Căscioarele. Dacia 17, 1973. 311–316.; V. P. Cibeszko: Obrjad akrotinija v kulture tripolszkijh plemen. MASP 8, 1976. 175.

¹⁹⁹ Néhány észrevételre J. Makkay: The origins of the "Temple economy". Iraq 45:1, 1983. 1–6.

²⁰⁰ Vlassa 1974. 23. tábla 1–3., 6–8.

²⁰¹ Uo. 23. tábla 10a–b., 24. tábla 5. és 8.

²⁰² Makkay 1983a.

²⁰³ Vlassa 1974. 23. tábla 4., 7., 9., 24. tábla 1a–b, 2a, 3., 4., 9. Cikké írásakor Vlassa még nem ismerhette, hogy kis, szabályos alakú agyagtárgyaknak és belül üreges, ilyen apró tárgyakat magukba záró bulláknak lehetett bizonyos szerepük az írás, elsősorban a számrendszer jeleinek kialakulásában. Az elgondolás P. Amiet-től származik (az adatokat lásd Lieberman 1980. 351. és a 2. jegyzet a 340. oldalon). A szóban forgó tordosi kis agyagtárgyak közül némelyik hasonlítani látszik az ilyen calculusokra; Vlassa 1974. 23. tábla 2. és 5. Ezek talán megfelelnek Schmandt-Besserat 1979. III. típus 1-nek és 3-nak. A Tripolje–Cucuteni- és a Gumelnița-kultúrák kúpcskáiról összefoglalóan Makkay 1983a Nos 68–75., Frumușica alatt, további részletekkel. Vö. E. K. Černis: Tripolszkoje poszelenyje Rakovec. KSIA 134, 1973. 15. ábra B. A calculira lásd D. Schmandt-Besserat: The use of clay before pottery in the Zagros. Expedition 16, 1974. 11–17.; The earliest uses of clay in Syria. Expedition 19:3, 1977. 28–42; The beginnings of the use of clay in Turkey. AS 27, 1977. 133–150., XXIX. tábla; An archaic recording system and the origin of writing. Syro-Mesopotamian Studies 1:2, 1977. 1–32.; The earliest precursor of writing. Scientific American 238:4, 1978. 50–59.; Uő: 1979. 22–31.; From tokens to tablets: a re-evaluation of the so-called "numerical tablets". Visible Language 15:4, 1981. 321–344. Az uruki, szűzai és más calculira lásd Brandes 1979. 35–59. Az írás eredetének calculiból való fogantatását Lieberman cáfolja (1980. 357–358.), és nagyon visszafogott Brandes (1979. 57–59.) és Shendge (lásd II. 61. jegyzet) is. A calculi legújabb, nagyszabású összefoglalása D. Schmandt-Besserat tollából jelent meg: Tokens at Uruk. BaM 19, 1988. 1–175.

²⁰⁴ Vlassa 1974. 25. tábla 1–5.

²⁰⁵ Uo. 181.

²⁰⁶ Lásd 202–203. jegyzet.

²⁰⁷ Turdaș–Mesopotamia. Înseminări pe marginea unui articol. SCIV 23:1, 1972. 93–109. A cikk Vlassa 1970 = 1971-re íródott bírálata, és az ugyancsak azzal vitatkozó eszmefuttatás, Dumitrescu 1973. 469–475. szerint a tartariai táblákat mindenképpen hitelüket veszített leleteknek kell tartani. Dumitrescu eme két éles bírálatára Vlassa csak röviden reflektált: 1974. 191–192., a 91. és a 104. jegyzetben. Sajnos, I. Paul Dumitrescu által idézett, a tartariai táblákról szóló cikkét (Din nou despie tablitele de la Tartaria. In: Hermannstädterzeitung, 1969. 62., 63. és 64. szám) nem ismerjük.

²⁰⁸ Mint láttuk, ilyesféle „rémhírek” máig terjengenek (lásd II. 37. jegyzet).

IV. Egyéb „ősi írások” Délkelet-Európából

¹ Lásd II. 42. jegyzet. M. Chollot-Varagnac: Les origines du graphisme symbolique. Essai d'analyse des écritures primitives en préhistoire. Paris, 1980; J. Fauconau: Prehistoric symbolic script. Manuscript, L'écriture à l'Age du Renne. 1983; A. Marshack: Upper Paleolithic Notation and Symbol. Science 178, November, 24, 1972. 817–828. A kérdésről részletesen lásd J. Makkay: Chronological links between Neolithic cultures of Thessaly and the Middle Danube Region. ActaArchHung 36, 1984. 22., 24. és Fig. 1., további adatokkal.

1. A legkorábbi agyagtáblaszerű tárgyak

² Lásd 1. jegyzet. J. Makkay 1984. Fig. 1., 1.

³ A. Evans: The Palace of Minos at Knossos. Vol. I. New York City 1964². 42. és 10. ábra 1a–b., 4a–c.; J. D. Evans: Excavations in the Neolithic settlement of Knossos, 1957–60. Part I. BSA 59, 1964. 233., 235., 56. ábra 1–9. és 57. tábla 2.

⁴ D. Theoharis: Anaskaphai, 1. Sesklon. To Ergon tes Archaialogikes Hetaireias, 1965. (1966) 7–8. és 3. ábra, Sesklo-kori; Theoharis 1973. 212a ábra és 19. tábla 4.; G. Daux: Chroniques des

fouilles, 1965. BCH 90, 1966. 861—862., 3. ábra (nálunk 18. ábra 3. kép); *Theocharis* 1973. 212c ábra és 19. tábla 3. (nálunk 18. t. 4.), *Sesklo* Σ 71-ből.

⁵ *Theocharis* 1973. 212d ábra.

⁶ Uo. 272b ábra (Prodromos); *Z. Malakassiotis*: Dimini: fouilles 1975, 1976. AAA 15:2, 1982. Fig. 2,6 (Dimini).

⁷ *M. Petrescu—Dîmbovița*: Sondage stratigraphique de Perieni. MCA 3, 1977., 73. 7. ábra 17.; *E. Comşa*: Contribution à l'étude de la culture Criş en Moldavie. Dacia 22, 1978. 29. és 26. ábra 1., valamint 27. ábra 6. Valószínűleg hasonló jellegű agyagtárgy került elő a Körös—Starčevo művelődés leletanyagával a bácskai Donja Branjevinán (*S. Karmanski*: Rani neolit Donja Branjevina. Odžaci, 1975. 46. ábra 2a—d) és Erdélyben is (*K. Zrinyi*: Marisia 11, 1984, 3. ábra).

⁸ *J. Makkay*: „Das frühe Neolithikum auf der Oztaki magula” und die Körös—Starčevo-Kultur. ActaArchHung 26, 1974. 144—153. és Painted pottery of the Körös—Starčevo-culture from Szarvas, site No 23. AAC 21, 1981. 95—102., mindkét esetben további adatokkal.

⁹ *Dollfus—Encrevé* 1982. 113—114.: „Le 'degré moins deux' de l'écriture?”

¹⁰ *Winn* 1981. 258—263.; *A. Marshack*: Epipaleolithic, Early Neolithic Iconography: a cognitive, comparative analysis of the Lepenski Vir/Vlasac iconography and symbolism, its roots and its later influence. Kézirat, 1981.

2. A coșești és bunești „feliratok”

¹¹ *Tafrali* 1931. 15—18.; *Uő*: 1933.

¹² Uo. 1931. 20—21.

¹³ Uo. 22—26.

¹⁴ Uo. 26. és képek a 27. oldalon.

¹⁵ A fontosabb cikkek: *V. de Pradenne*: The Glozel forgeries. Antiquity 4, 1930. 201—222.; *D. Garrod*: Recollections of Glozel. Antiquity 43, 1968. 172—177. A kérdéshez további kommentárok: Antiquity 48, 1974. 261—272.; 40, 1975. 2—4., 219—222., 223—226.; 51, 1977. 89—91.; 53, 1979. 172. Feltűnő, hogy a rájátszani balta előkerülése és jelei mennyire hasonlóak a glozeli balta és a jelek kapcsolatára: *D. Garrod*: Recollections of Glozel. Antiquity 43, 1968. 172.

¹⁶ *V. Dumitrescu* 1931.

¹⁷ *Makkay* 1969. A1, 20—21, A2, 13—14, A6, 25—28, A7, 6—9, A9, 9, A15, 41—42, A16, 10—13, A21, 12, A30, 17—20, A38, 6—7.

¹⁸ *Winn* 1981. 232—233.

¹⁹ *Roska Márton*: Figurális díszű őskori cserép Kisbácsról (Kolozs megye), FolArch 1—2, 1939. 25—26., további adatokkal a 13—14. jegyzetben. *Gallus Sándor* kételkedett a jelek eredetiségében (uo. 26.).

²⁰ *Mercure de France*, Paris, 1931. március 15. 699. Idézi *V. Dumitrescu* 1931.

3. Az oláh-girbói tábla és az oláh-dályai edény

²¹ *Aldea* 1975. Román nyelven „Altarul” magico-ritual descoperit in așezarea neolitică de la Ghibrom. Apulum 12, 1974. 40—47. és Apulum 10, 1972. 3—16. A szentélyhez és a hasonló Pianul de Jos-i szentélyhez lásd *Makkay* 1978. 26.

²² Tudomásunk szerint 1986 elejéig nem jelent meg.

²³ *Aldea* 1975. 158.: „il pourrait s'agir d'un exemplaire d'écriture préhistorique”.

²⁴ *Gimbutas* 1976. 89. és 32. ábra 7.

²⁵ *Paul* 1979. 13—23.

²⁶ Uo. 15., I. tábla és 1. ábra.

²⁷ Uo. 22—23.

²⁸ Uo. 1. ábra b.

²⁹ *Roska* 1941. LXXVII. tábla 10—12., 14—15. ábra.

4. A tangtrui tábla

³⁰ *Berciu* 1961. 478. és a 464. oldalon a 240. ábra, 1a—d. képei. A lelet legelőször valamilyen jelekkel ellátott táblaként való értékelése *Makkay* 1968. XLIV. tábla 2. Legújabban *E. Masson*

1984. 111–112. és II. tábla. Kifogásolja Makkay 1968. XLIV. tábla 2. pontosságát, de ő sem ad átrajzolást.

³¹ Gh. Ștefan: Les fouilles de Căscioarele. Dacia 2, 1925. 190. és a 42. ábra 12. = 43. ábra 16. A többi „tábla” díszítése egyszerű geometrikus ornámenek: 42. ábra 10., 43. ábra 14–15. A burgaszi „táblát” I. Glebov minőszi feliratos emlékeknek vélte (VDI 57, 1956. 151–157.), de G. I. Georgiev helyesen állapította meg, hogy csak egy nagyon sematikus emberábrázolás (VDI 59, 1958. 106–110.). A kérdéshez lásd Buchholz 1969. 106. és 62. jegyzet. Legújabban a bulgáriai Küstendil melletti Slatino falu Čardakó nevű lelőhelyén került elő egy olyan hasáb alakú tárgy, talán agyagedény, amelyen geometrikus mintázat, „jelek” láthatók: S. Čohadziev: Eneolitno szeliszce Szelo Szlatino. Szófia, 1983. 3.

³² Berciu 1961. 240. ábra 1c.

³³ Uo. 478.

³⁴ Részletesen Makkay 1976a, passim és a III. 94. jegyzetben említett adatok.

³⁵ E. Grumach: Der ägäische Schriftkreis. Studium Generale 18:12, 1965. 742–746.; Grumach 1969. 236–239.; Buchholz 1969. 90.; A. Heubeck: Schrift. ArchHom III, X. 1979. 9–16.

³⁶ Makkay 1968. 286. Lásd még 30. jegyzet.

³⁷ Winn 1981. 221.

5. Edényjegyek a vonaldíszes kerámiákon

³⁸ Makkay 1982. 98. Azok az „ideogrammok”, amelyeket J. Lichardus állítólag a vonaldíszes kerámiák középső-keleti csoportjából, a bükki kultúra időszakából ismer — és amelyekre példákat nem hoz! —, a díszítő motívumok szerves részei, a H, T, W formájú, kereszt- és svasztikamintákkal együtt, és így aligha tartoznak a jelek csoportjába: Studien zur Bükker Kultur. Bonn, 1974. 59–61. Legújabban Tiszaug-vasútállomás lelőhelyen a kora szakálhái időszak gödrében került elő egy olyan, még határozottan az alföldi vonaldíszes kerámia díszítését mutató edény, amelynek fenekén bekarcolt geometrikus, jelszerű motívum látható: Raczky Pál: Előzetes jelentés... ArchÉrt 109, 1982. 224. és 3. kép 2–3.

³⁹ R. Moschau: Eine steinzeitliche Scherbeninschrift der Spiral-Mäanderkeramik. Mannus 11–12, 1919–1920. 205–210. Kvarclámpával végzett vizsgálat szerint hamisításról nem lehet szó: Buchholz 1969. 105. O. Menghin szerint viszont (Hoernes–Menghin 1915/1925³. 778.) a „felirat” hamis, utólag karcolták be, és nem „írás”.

⁴⁰ J. Neustupný: Die ägäische Doppelaxt im bandkeramischen Kulturkreise (német kivonat). PA 40, 1934–1935. 2–12. és németül Danuvius-Jahrbuch, Beograd, 1936. Uő: Vyobrazení dvojbitých seker z Čech a absolutní datování Středoevropského neolitu. PA 9–16 (42), 1939–1946. 1–5. További adatok Buchholz 1969. 56. jegyzetében.

⁴¹ O. Thielemann: Das Linearzeichen der Doppelaxt auf einer bandkeramischen Scherbe. Kadmos 5, 1966. 161–162.

⁴² Soudský–Pavlů 1966. 12. és 19. ábra, valamint D. Kaufmann: Linienbandkeramische Kulturgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet. JMV 60, 1976. 83. és 14–15. ábra.

⁴³ Zwei bemerkenswerte Darstellungen aus dem Nordharzvorland. JMV 53, 1969. 266–267., 269.; Pavlů 1966. 704.; Lásd még O. Höckmann: Andeutungen zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur. In: Aktuelle Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. (1974) 193., további adatokkal a nyugati területekről.

⁴⁴ Buchholz 1969. 105–106.

⁴⁵ Az adatokat lásd a 43. jegyzetben. Az M jelek listája Makkay 1969. A32, 1–8. Lásd még Chr. Kardara: Hypaithrioi styloi kai Dendra os mesa epitaneis to theon ton Karaynon. ArchEph 1966. (1968) 166–185., a 30. ábrán a vinčai nagy emberarcos edény, a Myres-pítosz rajzával. Ehhez lásd még Popović 1965. 41–44. és 24. ábra, valamint Pavlů 1966. 218. ábra, továbbá László Attila: Vases néolithiques à face humaine, découvertes en Roumanie. In: Aktuelle Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1972. (1974) 224. M formájú jel van a szakálhái kerámiával sok hasonlóságot mutató Dikili Tas anyagában is.

⁴⁶ Pavlů 1966; Soudský–Pavlů 1966. A szemlélet első kifejtésére lásd. B. Soudský: Nejstarsie zemedelské civilisace v Přední Asii. OP 14, 1950. 126–142.

⁴⁷ Makkay 1982. passim, további irodalommal.

⁴⁸ Z. Fiedler: Woher kamen die Menschen der Danubian I und Bükker-Kultur. Die Doppelspiralen der Danubian I und Bükker-Kultur und ihre vorderasiatischen Vorlagen. Praha, Jänner 1956. 10. Szélsőséges megoldásra jó példa A. Jirku: Die ältere Kupfer-Steinzeit Palästinas und der bandkeramische Kulturkreis. Berlin, 1941 és új kiadás Aalen, 1967. 5. Eszerint vonaldíszes kerámiát készítő erős népcsoportok Palesztina felé vándoroltak.

⁴⁹ Pavlů 1966. 700–717.

⁵⁰ Tichý 1972. 10–11.

⁵¹ Uo. 11.; Bartoněk 1977. 422. és 67. ábra. Ő a jeleket kvázipiktogrammoknak határozta meg, és megemlíti, illetve közöl is (68. ábra) néhány olyan orsókarikát, amelyek egész Közép-Európában a maig ismert egyetlen esetet példázzák talán szimbolikus tartalmú jelekre a rézkor végéről (listájuk uo. 422.). Legutóbb a morvaországi Lipník–Hlinskóból közöltek egy sorozat, jelekkel ellátott orsógombot (39. t. 1–2.); Pavelčík 1983. 2–4. ábra. Vagy a badeni, vagy a hatvani kultúrába tartozik az az edénytöredék (26. ábra 3.) amely a szlovákiai Vel'ká Lomnicán került elő, és két vagy három „szimbolikus jel” látható rajta: M. Novotná: Zu einigen spätneolithischen Kulturerscheinungen in der Nordslowakei. Mosaica 26, 1983. Abb. 2.

⁵² Tichý 1972. 10.

⁵³ T. Kolník: Výskum v Ciferi-Páci v roku 1979. AVANS 1980. 107–108., 55. ábra 1a–c. A H az „oltár”, a T az „istenség” szimbóluma lenne.

⁵⁴ Károlyi Mária in RégFüz 35, 1982. 14. és bővebben Uő: Az újkőkor kutatásának tíz esztendeje Vas megyében (1973–1983). VSz 38:3, 1984. 438. Vö. még a Sé község területén feltárt, a lengyeli kultúrába tartozó telepen talált kerámián látható bepecsételt díszítéseket is: Károlyi Mária: Az újkőkori falu. Szombathely, 1982. 17. számozatlan oldal, alul.

⁵⁵ H. Maurer: Steinzeitlicher Kult. In: Horner Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 7–8. Horn, 1983–1984. 30. és az Abb. 11. 1.

⁵⁶ Uo. Abb. 11. 2–3.

⁵⁷ G. Szénászký Júlia: A korai szakálhái csoport települése Battonyán. ArchÉrt 106, 1979. 75. és 2. kép a 68. oldalon. A korong karcolatai közül jeleket nem különített el. Két, némileg hasonló korong ismert Eger-Kisegedről és Felsőtárkány-Várhegyről: D. Matuz Edit: Felsőtárkány-Várhegy neolitikus telepe. Agria 20, 1984. 19., 8. és 9. kép és XVII. tábla 3a–b. Falkenstein–Schanzboden: Chr. Neugebauer-Maresch: Das archäologische Fundmaterial. in 6000 Jahre Schanzboden. Poysdorf, 1982. 21. Fig. 18. Ismerünk egy hasonló, karcokkal díszített kis korongot a Plovdiv melletti Ploskata mogiláról is: Gimbutas 1974. 114. ábra a 208. oldalon. Lásd még P. Detev: Ploskata mogila pri sz. Zlati Trap. IBAI 18, 1952. 336., 333. ábra. Gumelnița-kori.

⁵⁸ Makkay 1982. 97., 100., 102. etc.

⁵⁹ Eneolit SzSzsR. Szerk. V. M. Masszon–N. Ja. Merpert. Arheologija SzSzsR, 4. Moszkva, 1982. 218., 224., 226. és a 83. tábla 1–22. A Tripolje-kultúrában előforduló jelekre egyébként már igen korán felfigyelt a kutatás: A. I. Lininčenko–V. V. Chvojko: Szoszudi szo znakami iz nahodok na plosčadkah Tripolszkoj kulturi. Zapiszki Ogyesszkovo Obsčesztva Isztorii i Drevnosztyi 23, 1901. 199–210. Hosszú vita is folyt róluk: A. A. Formozov: Szoszudi szo znakami epohi eneolita i bronzi i isztorija pizmennosztyi. VDI 84, 1963. 180–183. A kérdés nemcsak keltezésük volt, hanem az is, hogy valóban írásos emlékeknek lehet-e ezeket tekinteni.

⁶⁰ Eneolit SzSzsR. Moszkva, 1982. 83. tábla 22.

⁶¹ N. V. Szibiljov: Sztarodavnyij poszudina z „pizmennami”. Arheologija Kiev 6, 1952. 139–141., 1–2. ábra. Az edényhez – és általában a jamnaja-kultúra, a gerendavázás és katakombás sírok „írásos” emlékeihez lásd A. Häusler: Frühe Schriftzeichen im nordpontischen Raum? ZfA 19, 1985. 1–9., illetve legújabban V. V. Otrosenko–A. A. Formozov: K probleme pizmennosztyi u plemen Szevernovo Pricernomorja v epohu rannevo metalla. Studia Praehistorica 9, 1988, 147–178. A rubcyi edény „feliratát” fejfel lefelé közli: Abb. 3.

⁶² A. G. Bonev: Petite tasse en argile avec des signes de tell près du village Ovčarovo. Arheologia 24:3–4, Szófia, 1982. 32–34. és 1–2. ábra.

6. Balkáni „írás”-szórványok

⁶³ Gimbutas 1972. 47. („Vinča-script”); G. I. Georgiev 1972. 122. („eine Art von Schrift”).

⁶⁴ Lásd III. 91. jegyzet. Gimbutas 1972. 8. ábra 2. A 8. ábra 1. alatti pecsétlőn nem jelek vannak,

hanem a Körös—Starčevo-kori és a Nea Nikomedeia-i pecsételőkre egyaránt nagyon jellemző hosszanti zegzugvonalak. Az ilyen darabokra lásd *Makkay* 1983a a 35., 54—55., 76., 89., 94—95., 119. 125., 165., 167., 272. és 279. számú pecsételőket!

⁶⁵ *Gimbutas* 1972. 47.: “definite traces of script”; 1973. 12.: “These items testify the existence of a script. The Old European script is some 2000 years older than the Sumerian.” Magát az írásformát “sentence writing”-nak tartja: 1976. 78—79.

⁶⁶ *G. I. Georgiev* 1972. 122.; *Uő* 1973. 12. Valamivel későbbi, talán Karanovo IV kori kerámiajeleket említ 1971-ben: 31. Ezek talán a Kalojanovecről és Obrusčitéről származó edénydíszek lehetnek, amelyeknek semmi közük a Tordos-jelcsoporthoz: *M. Dimitrov*: Nouvelles trouvailles de la culture néolithique Karanovo IV dans la région de Stara Zagora. Izvestija na Bulgarszkite Muzej 1, Szófia, 1969. (1971) 7. ábra. Legújabban kora neolitikus (!) jeleket közül *B. Nikolov*: Signes sur des ouvrages en argile de l'époque préhistorique en Bulgarie occidentale. *Studia Praehistorica* 8, 1986. 166—171. és 1—3. ábra. Azonban nyilvánvaló, hogy nem szimbolikus jelekről, hanem díszítő mintákról van szó.

⁶⁷ *J. Deshayes*: *Dikili Tach*. BCH 92, 1968. 1072. és a 15. ábra, szerinte esetleg kezdetleges írás jeleivel.

⁶⁸ *Gimbutas* 1972. 47. és a 27. kép, feliratos pecsét — “inscribed seal” — aláírással; *Uő* 1974. 41. ábra.

⁶⁹ *Gimbutas*nál jóval óvatosabb *Winn* 1981. 221.

⁷⁰ *Gimbutas* 1974. 86., 40. ábra a—e. és 1976. 96. 51. ábra. A kis edénykék *Gimbutas* szerint a 7–6,5 méter közötti mélységből (tehát a Vinča B kornak megfelelő rétegből) valók. Valójában a helyzet a következő: *Gimbutas* 1974. 40. ábra a—b azonos *Letica* 1967. 115., IV. tábla 1., No 56-tal, 6,5 m mélységből; *Gimbutas* 1974. 40. ábra c azonos *Letica* 1967. V. tábla 1., No 72-vel, de mélységét csak *Vasić* adta meg: I. 1932. 71. és XXVIII. tábla 126., 5,5 méter; *Gimbutas* 1974. 40. ábra d azonos *Letica* 1967. 122., IX. tábla 17-tel, No 153, mélysége ismeretlen. És végül a *Gimbutas* 1974. 40. ábra e edényke külön nem létezik, illetve ugyanaz, mint a 40. ábra a—b, csak más nézetből van lerajzolva, és a mintázata itt kissé bonyolultabbra sikerült. Ha ugyanis a *Letica* által közölt rajzát (1967. IX. tábla 17.) összehasonlítjuk *Gimbutas*éval, ez az azonosság nyilvánvaló. Az edénykéket ilyen téves adatokkal felvette gyűjteményébe *Winn* is: 1981. 299—300. Nos 127., 128., 130. Az utóbbi így már a harmadik rajzváltozat a *Letica* 1967. IV. tábla 1. alatti edénykéről.

⁷¹ *G. Bakalakis—A. Sakellariou*: *Paradimi*. Mainz, 1981. 26.

⁷² *St. P. Kyriakides*: *Epigraphe epi neolithikou ostrakou eksz Thrakes*. *Hellenika* 17, 1962. 71—74.

⁷³ *Uo.* a 73. oldalon levő ábrán a bal oldali a helyes beállítás, mert ott van felül az edényperem.

⁷⁴ A 71. jegyzetben említett monográfia szerint a cserép a Komotini Múzeumban van, leltári száma II 643 K.

⁷⁵ *Kyriakides* 1962. 73—74.

⁷⁶ *Todorović* 1971. 78. és XI. tábla 1.

⁷⁷ *Winn* 1981. 367.

⁷⁸ *Todorović* 1971. 80. és 1. ábra a 79. oldalon.

⁷⁹ *Uo.* 1. ábra.

⁸⁰ *Uo.* 2. ábra.

⁸¹ *G. I. Georgiev*: *Forschungsstand der alten Felskunst in Bulgarien*. *Acts of the International Symposium on Rock Art. Lectures at Hankø*, 6—12. August 1972. Különnyomat. 68—84.

⁸² Lásd 62. jegyzet.

⁸³ *E. Masson* 1984. 110—111. és 10. ábra.

7. A karanovói pecsételő és a gradesnicai leletek

⁸⁴ *Mikov—G. I. Georgiev—V. I. Georgiev* 1969.

⁸⁵ *G. I. Georgiev* 1971a. 289.

⁸⁶ *Todorova* 1981. 205.

⁸⁷ *G. I. Georgiev* 1961. Beilage B a kötet végén.

⁸⁸ *Todorova* 1981. 213. oldal 2. ábra.

- ⁸⁹ Az adatokat részletesen lásd *Makkay János* tanulmányaiban (III. 94. jegyzet).
- ⁹⁰ *G. I. Georgiev* 1972. 122.; *Mikov—G. I. Georgiev—V. I. Georgiev* 1969. 9.
- ⁹¹ *V. I. Georgiev* 1969. 32.; *Mikov—G. I. Georgiev—V. I. Georgiev* 1969. 10—11.; *Nestor* 1. 3, 1969. 592—593.; *G. Neumann* rövid cikke: *Kadmos* 8, 1969. 171.
- ⁹² *V. I. Georgiev* 1969. 33—35.; *SB* 5, 1971. 290.
- ⁹³ *Renfrew* 1973/1979. 194—195. és 9. tábla.
- ⁹⁴ *Gimbutas* 1972. 47. és 1974. 87., illetve 248. s. v. *Karanovo*.
- ⁹⁵ *Winn* 1981. 210., 214—219. Rajzot a jelekről ő sem ad.
- ⁹⁶ *Witte* 1980. VII. és 79—90.
- ⁹⁷ *Buchholz* 1969. 105.
- ⁹⁸ *Bartoněk* 1977. 422.; *E. Masson* 1984. 105—108. A Kotac-parti pecsételőhöz hasonlítgatja, de ez már csak időrendi okokból is nehéz.
- ⁹⁹ *Makkay* 1983a, részletesen a „C” pecsételő, illetve a 121. számú pecsételő, továbbá részletesen *Makkay* 1971a és 1976. 21., 52. jegyzet.
- ¹⁰⁰ *Makkay* 1971a, továbbá *C. Mora*: La produzione glittica e i contatti tra Anatolia e Creta nel III—II. Millennio. *SMEA* 22, 1980. 297—313. és III. tábla 12. (Kusura), 14. (Karataş—Semayük); *Uő*: I sigilli anatolici del Bronzo Antico. *Orientalia* 51:2, 1982. 204—226., 3. ábra 39. (Tarsos, BA II), 5. ábra 77. (Kusura).
- ¹⁰¹ Lásd a III. 94. jegyzetben említett tanulmányunkat!
- ¹⁰² *Todorova* 1981. 213. és 2. ábra.
- ¹⁰³ *Uo.* 84.
- ¹⁰⁴ *Nikolov* 1974. 23—25. és a III. 81—82. jegyzetekben említett további adatok. Legújabbban további kőrézkori jeleket közölt *B. Nikolov* (*Signes sur des ouvrages en argile de l'époque préhistorique en Bulgarie occidentale. Studia Praehistorica* 8, 1986. 166—184., 6—15. ábra.) „Jeleinek” egy része valóban az, mások nyilván díszítő minták csupán. Adatait munkánkba bedolgozni már nem állott módunkban. Ugyanez vonatkozik *H. Todorova* legújabb könyvének (*Kamenno-mednata epoha v Bulgarija. Szófia*, 1986. 207—213., 113—116. ábra) jeleire.
- ¹⁰⁵ *Todorova* 1981. 84. említ olyan tárolóedényeket is, a *Gradetsnica* I időszakból, amelyek előoldalán „monogrammok” vannak.
- ¹⁰⁶ *Nikolov* 1974. 33—44. és 66., 68—71., 89., 109—110. ábra.
- ¹⁰⁷ *Nikolov—V. I. Georgiev* 1970. 1—8.
- ¹⁰⁸ *Uo.* 2. ábra.
- ¹⁰⁹ *Uo.* 3—4. ábra.
- ¹¹⁰ *Uo.* 5—7. ábra.
- ¹¹¹ *Uo.* 8.
- ¹¹² *Uo.* 8—9. A hagyományos és a radiokarbon keltezés közötti ellentmondásra jó példa a következő: *R. Katinčarov* a bulgáriai Ezero-tell 4., azaz utolsó mihaliči típusú rétegéből származó néhány edénycserepet a knosszoszi palotában középső minőszi I összefüggésben talált, fehéren inkrusztált karcolt töredékhez hasonlított: *Sur la synchronisation des civilisations de l'âge du bronze ancien en Thrace et dans la région d'Égée et d'Anatolie. Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva* 3, *Plovdiv—Szófia*, 1982. 132—149. (Hozzászól a kérdéshez némileg más szemszögből *V. Nikolov* is: *Trakija i Teszaliya prez rannata bronzova epoha. Vekove* 12:1, 1983. 12—19.) A krétai práhuzamokat (néhányszor pontosítva *Katinčarov* hivatkozásait) lásd *A. Evans*: *The Palace of Minos at Knossos, I.* 1964². 125. ábra 2—3. és a velük azonos *IV*, 1, 1964². 56., 2—3. Olyan krétai leletekről van tehát szó, amelyek rengeteg bizonyíték alapján *nem lehetnek idősebbek* az egyiptomi XI. dinasztianál. Ennek ellenére a kora bronzkori Ezero-rétegsort a radiokarbon régészet rendre az i. e. 4. évezredbe keltezi.
- ¹¹³ *H. Todorova*: *Ovčarovo. Szófia*, 1976. 113—115. (számozatlan) oldalon levő képek. *Uő*: *Kultszena und Hausmodell aus Ovčarovo. Thracia* 3, 1974. 39—46.; *Uő*: *Idolnata plastika v Bulgaria v svetlinata na novite otkritia. Izvestia na Bulgarskoto Istoričesko Družestvo* 29, 1974. 1—2., 5—6. ábra; *Uő*: 1981? 63. és 65a—b—c kép; *Jungsteinzeit in Bulgarien, Neolithikum und Äneolithikum. Wolfenbüttel—Oldenburg—Hannover* 1981—1982. Katalóg 204. a 182. oldalon, illetve a 190. a 170. oldalon. *H. Todorova et al.*: *Ovčarovo. Fouilles et Recherches, VIII. Szófia*, 1983. 91—95. és 89. tábla.
- ¹¹⁴ *Todorova* 1978. 84—86. és ugyanaz bolgárul 1981 (?) 59—60. az „eneolithikus piktogram-mok” című fejezet. *Todorova* felületesen másolta át a *gradesnicai* emberábrázolásokat és jeleket.

Például:

<i>Nikolov</i> 1974. 66. ábra	≠	<i>Todorova</i> 1978. 31,3
68. ábra	≠	31,1
69. ábra	≠	31,2
70. ábra fenn	≠	30,4
70. ábra lenn	≠	30, lenn jobbra
89. ábra fenn		30, lenn jobbról a
balra	≠	második

De ilyen minőségű a karanovói pecsételőről készült rajza is: 1978. 31. tábla 6., illetve 1981 (?) 80. ábra. A gradesnicai edényaljakon talált jelekre nem állt rendelkezésre fényképfelvétel ellenőrzés céljából.

¹¹⁵ Lásd 105. jegyzet.

¹¹⁶ *Todorova* 1978. 84–86.

¹¹⁷ Uo. időrendi táblázat a 32. tábla után.

¹¹⁸ *Gimbutas* 1976. 77–96.; *Uő.* 1982. 14–18.: „sacred script”.

¹¹⁹ *Gimbutas* 1972. 47.; 1973. 12.

¹²⁰ *G. I. Georgiev* 1973. 12.

¹²¹ *Renfrew* 1973/1979. 200.; *E. Masson* 1984. 108–110.

¹²² *Nikolov* 1974. 69–71. ábra.

¹²³ *Makkay* 1983a. II. tábla 1.

¹²⁴ Ilyen „kalácsokat” ismerünk többek között *Potporanj–Kremenyák* (Tűzköves) lelőhelyről (*Milleker* 1938. 162. és XXVI. tábla; *Neolit na Tlu Srbije*. Beograd, 1977. No 42.; *Neolit Iužnog Banata*. Pančevo, 1978. 40. oldal alsó képe; *Prehistorijska nalažista Vojvodine*. Novi Sad, 1971. No 6.; *Winn* 1981. 13. kép e), Banjicáról (*Todorović–Cermanović* 1961. 36. és XIII. t. 5.; *N. Tasić*: *Neolitska plastika*. Beograd, 1973. No 48. az 50. oldalon és a XIV. táblán), természetesen Vinčáról (*Vasić* II. 1936. 43. és XXXIII. tábla 72. No 1253, 5,1 méter mélységből, és talán IV. 1936. XXXVI. tábla 72. 89a–b kép), továbbá talán *Jeláról* (*Winn* 1981. Jela 145. a 343. oldalon), *Grivacról* (uo. *Grivac* I. a 326. oldalon), *Karánsebesről* (*L. Mărghitan*: *Banatul in lumina archeologiei*. Temesvár, 1979. 188. oldalon a felső kép). Ilyenek lehetnek a *rasti* táblák is: *E. Masson* 1984. III. tábla.

¹²⁵ *Winn* 1981. 210–214. talált ugyan a tál jeleihez néhány Vinča-párhuzamot, de ő maga is bevallja, hogy az övéi különböznek V. I. Georgiev „jeleitől”.

¹²⁶ *Nikolov* 1974. 110–111. ábra.

¹²⁷ Uo. balra lenn.

¹²⁸ *P. D. Pantos*: *Chronika*. *Archaiologikon Deltion* 30, 1 1975: B 2. kötet, Athén, 1983. 304. és 207. tábla α. A tárgyat S. K. Kanellis találta 1975-ben. Az adatokat és a tárgy kiterített mintájának a rajzát P. D. Pantos kolléga szíveségéből közölhetem.

¹²⁹ *Todorova* 1978. 1. és *C. Renfrew* előadása 1983. április 28-án, Pittsburghban a Society for American Archaeology 48. éves tanácskozásán.

V. Az időrend válsága

¹ *R. Virchow*: *Troja und Hissarlik*. Függelék H. Schliemann-nak a 9. jegyzetben idézett önélet-írásához, 413.

² *Torma* 1879. 137., 147., 151–154.

³ Uo. 140.

⁴ Uo. 138.

⁵ Uo. 146.

⁶ Uo. 143–144., 146–149.

⁷ Uo. 146.

⁸ Uo. 151.

⁹ *Trojanische Alterthümer*. Leipzig. Angol fordítása *Troy and its remains*. London, 1874. november. Vö. *H. Schliemann*: *Troja, Ithaka, Mykenae*. *Selbstbiographie und Berichte der Ausgrabungen*. Safari Verlag, Berlin, 1943. 194.

¹⁰ Gyulai 1972. 24–25. Útja során nevezetesebb tordosi régiségeit Torma is kiállította Berlinben: 1882. 12.

¹¹ Torma 1880. 9., 15–16., 17., 22–23.; 1882. 12–13., 15–16., 19–43.; 1887. 73–78. Későbbi munkáiban már jóval kevesebb trójai párhuzam található.

¹² Torma 1882. 23.; Schliemann 1881. 1. és 8. jegyzet. „Feldolgozás”-ról szó sincs, pusztán C. Gooss: Bericht über die von Fräulein SOFIE von TORMA . . . im August 1877 angestellte Sammlung prähistorischer Funde. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 14:3, 1878 című munkáján keresztül három tordosi edényjelre való hivatkozásról. A függelékben Sayce (1881) egyetlen szót sem ejt tordosi „írásjegyekről”. Vö. továbbá még Torma 1882. 38., Schliemann hozzá intézett leveléről. Torma 1880-ban Berlinben kiállított leleteinek vésett jegyeit a kongresszuson részt vevő szakemberek nem tartották írásjeleknek. Sayce 1883. nov. 12-i levelére a tordosi jelekről Torma Zsófiához lásd Gyulai 1972. 128–130.

¹³ Az eredeti szövegben „kelettől” van, ami értelemzavaró sajtóhiba is lehet. Az MTA Könyvtárában Torma 1880 példányán korabeli javítás van, és mi is aszerint idézzük.

¹⁴ Torma 1880. 6–7., 16–17. és lényegében az azonos tartalmú 1882. 14–16.

¹⁵ Torma 1882. 17. A nemzetközi szakértők véleményeit látva 1885-ben Hampel József is elismerte Tordos őslakóinak trák voltát, illetve a Trójával való rokonítások jogosultságát: Gyulai 1972. 14. Az elmélet azóta is él, természetesen anélkül, hogy Torma Zsófia neve szóba kerülne. Vannak egészen szélsőséges állásfoglalások is, amelyek egy szinten állanak a „sumer-magyarológiaiával”: J. C. Dragan: We, the Thracians and our multimillenary history, I–II. Milano, 1976.

¹⁶ Szerző nélkül: A rumánok eredetéhez. Századok 17, 1883. 477–481.

¹⁷ Századok 18, 1884. 92–93. Szerkesztőségi megjegyzés.

¹⁸ Századok 16, 1882. 777.

¹⁹ C. W. Blegen: Troy and the Trojans. London, 1963. 29–30.

²⁰ Uo. 30–32.

²¹ Tordoson a Vinča – Tordos-kultúra rétegein kívül csak Cojofeni-kori megtelepedésről tudunk, nem számítva a Petrești-kerámia leleteit.

²² Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn (1911). PZ 4, 1912. 179. Az újkőkori „fejezet” szánalmasan szegényes. Bella Lajos és Hillebrand Jenő munkájában Tordosnak még említés sem jutott: Az őskor embere és kultúrája. Bp. 1921. 133–136. Báró Miske Kálmán rövid időrendi tanulmánya jóval az I. világháború előtti színvonal alatt áll: A Közép-Duna-medence provincia neolitikumának kronológikus táblázata. Folia Sabariensia, 1933:1, 1–5. és a táblázat.

²³ Radimsky – Hoernes – Fiala 1895–1898; Reinecke 1899. 116.; Wosinszky Mór: Leletek a lenyegi őskori telepről. ArchKözl 14, 1886. 10., 13., 15–17. stb. oldal és II. rész: ArchKözl 16, 1890. 46., 49., 50. stb. Továbbá Uő: Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel, seine Erbauer und Bewohner. III. rész. Budapest, 1891. 18., 156–158., 180., 182. stb.

²⁴ Gyulai 1972. 40–41.

²⁵ Voss 1895. (125)–(126). Levelezésükhöz Gyulai 1972. 144.

²⁶ Voss 1895. (125), további adatokkal és néhány Berlinben levő tordosi lelet ábrájával. A Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte című folyóirat 1891. évi kötetében a Die Steinzeit der Lausitz und ihre Beziehungen zu der Steinzeit anderer Länder Europas című cikkében említi (71), hogy Torma nagyon gazdag tordosi gyűjteményt ajánlódokozott 1889-ben a berlini királyi múzeumnak. Vö. Gyulai 1972. 144.

²⁷ Voss 1895. (125)–(126).

²⁸ Uo. (126)–(134).

²⁹ Uo.

³⁰ 1898.

³¹ 1899.

³² Reinecke Pál: A neolithkori szalagdíszű keramika magyarországi csoportja. ArchÉrt 30, 1896. 291., ahol tanácsokat ad ahhoz is, hogyan kellene elkészíteni a tordosi gyűjtemény katalógusát, a hangsúlyt csaknem teljesen a „neolitikus cserepek és edények díszítésére és idomaira” helyezve.

³³ Reinecke 1899. 116.

³⁴ Tudjuk, hogy részben az ő véleménye is oka volt annak, hogy a nagy monográfia Torma tollából soha nem jelenhetett meg.

- ³⁵ Reinecke 1902. 244–247.
- ³⁶ H. Schmidt 1903, 1904, 1907. Trója–Tordos párhuzamosításainak nemzetközi visszhangjáról 1903. 438.
- ³⁷ H. Schmidt 1903, passim és különösen 1904. 637–639., a tordosi kerámia rövid jellemzésével.
- ³⁸ H. Schmidt 1903. 439.
- ³⁹ Hoernes–Menghin 1915/1925³. 302.
- ⁴⁰ Uo. 786.
- ⁴¹ Az ásatásra lásd I. 12. és III. 32. jegyzet.
- ⁴² Roska 1927. 22., 142–145., 406–408.
- ⁴³ Schroller 1933. 8–12.
- ⁴⁴ A rösseni csoport a vonaldíszes kerámiák nyugati ágának késői leszármazottja (már H. Schmidt és Reinecke is kapcsolatba hozta Tordossal), a Laibach–szlavóniai kerámiát ma részben a rézkori Lasinja–Furchenstich, részben a kora bronzkori Vučedol–Zók-kultúrába helyezzük. Tordoson a Coțofeni-leleteket tartották valaha az utóbbinak.
- ⁴⁵ C. Schuchardt: Alteuropa, die Entwicklung seiner Kulturen und Völker. Berlin, 1941⁴. 195.
- ⁴⁶ Roska 1941.
- ⁴⁷ Jablanicán kívül: Vasić 1900 (néha tévesen 1902).
- ⁴⁸ A fogalomhoz Makkay 1982. 104–110.
- ⁴⁹ Vasić 1907–1908., 1910., 1911., 1932–36.
- ⁵⁰ Vasić ásatási módszereire lásd Makkay 1969. passim.
- ⁵¹ Legutóbb minden adat ismeretében Chapman 1981. 6–16.
- ⁵² Vasić 1900. 548., 581.
- ⁵³ Vasić 1907–1908., 1910., 1911.
- ⁵⁴ Vasić 1907–1908. 331–332., 337.; 1910. 32–39.; 1911. 127–130.
- ⁵⁵ Vasić 1907–1908. 337–338.
- ⁵⁶ Vasić 1910. 37–39.; 1911. 127–129.
- ⁵⁷ Vasić 1907–1908. 340–341.; 1911. 130–131.
- ⁵⁸ Z. Letica: Starčevo and Körös culture at Vinča. AI 9, 1968. 11–18.
- ⁵⁹ On the date and origin of Minyan ware. JHS 35, 1915. 196–207.
- ⁶⁰ B. C. Trigger: Gordon Childe. Revolutions in archaeology. London, 1980. 33.
- ⁶¹ V. G. Childe: Old World archaeology. Inventory paper for Wenner-Gren Foundation International Symposium on Anthropology, New York City, June 9–20, 1952. Paper No 10. Kézirat, 17.
- ⁶² Childe 1926. 138–139.; J. P. Mallory: The Indo-European homeland problem: the logic of the inquiry. University of California Ph. D. dissertation, 1975. Xerox University Microfilms, Ann Arbor, 48106, 325–451.
- ⁶³ Childe 1926. 120., 129.
- ⁶⁴ Uo. 130.
- ⁶⁵ Trigger 1980. 35–36.
- ⁶⁶ Childe 1922. 260., 266.
- ⁶⁷ Uo. 269.
- ⁶⁸ Uo. 271.
- ⁶⁹ Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren. WPZ 1, 1914. 256–277.
- ⁷⁰ V. G. Childe: When did the beaker-folk arrive? Archaeologia 74, Oxford, 1925. 159–178. Childe később (1927a, 160) már Danubian I-II-III-ről beszélt, Ia és Ib alfokozatokkal.
- ⁷¹ Lásd előző jegyzet.
- ⁷² Childe 1929. 26–35., 68–76.
- ⁷³ M. Grbić: Bemalte Keramik aus Starčevo im Banater Donaugelände–Jugoslawien. Odbitka z Księgi Pamiatkowej k czci Prof. dr. W. Demetrykiewicza. Poznań, 1930. 111–112.
- ⁷⁴ Childe 1929. 67.
- ⁷⁵ Uo. 26–27.
- ⁷⁶ Vö. még Childe 1927. 82. és Uő: The Minoan influence on the Danubian Bronze Age. Különnyomat, é. n. 4.
- ⁷⁷ Childe 1929. 65–67.
- ⁷⁸ Uo. 32–34.
- ⁷⁹ Uo. 34.
- ⁸⁰ Uo.

⁸¹ Ma már tudjuk, hogy ezek az edényformák joggal hiányoznak a Vinča I (Vinča—Tordos)-korból, hiszen csak a balkáni kora bronzkorban, illetve a kárpát-medencei kora és középső réz-korban jelennek meg. Érdekes, hogy ezt maga Childe is észrevette, amikor a Danubian II-be sorolt lengyeli és jordansmühli kultúrák egyes típusait a nála Vinča I-nél (tehát Danubian I-nél) is korábbi Trója I kerámiában találta meg: 1929. 95. A kérdés első feldolgozása *I. Kutzian: Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkuperzeit. ActaArchHung* 9, 1958. 155—190. Érdekes lenne a kárpát-medencei rézkor ilyen edényeit ismét alaposan összehasonlítani az égei—anatoliaiakkal, amelyeket *P. Z. Spanos* foglalt össze: *Untersuchung über den bei Homer „depos amphikypellon“ genannten Gefäßtypus. Tübingen, 1972. Eredményeit kritikával kell kezelni: Chr. Podzuweit: Bibliotheca Orientalis* 36:5—6, 1979. 362—368.

⁸² *Childe* 1927a. 174., 176.

⁸³ *Childe* 1927. 84.; 1929. 34. 1930-ban már olyan messze ment, hogy Vinčát és Tordost egy hatalmas kulturális provincia nem is legészakabbi állomáshelyének tartotta, amely délen Felső-Egyiptomig terjedt: 1930. 262.

⁸⁴ *Childe* 1929. 74—75., bár itt Csóka időrendi helyzetét rosszul ítélte meg, mert Tordossal egykorúnak tartotta, holott Csóka akkor létesülhetett, amikor a Vinča—Tordos-kultúra feladta Erdélyt: *Makkay* 1969. 9—14.

⁸⁵ *Childe* 1929. 111. 1932-ben úgy találta, hogy valamivel i. e. 2500 elé eső időpontban kezdődhetett a Danubian II: *Chronology of prehistoric Europe — a review. Antiquity* 6, 1932. 211.

⁸⁶ *Childe* 1927a. 179.

⁸⁷ *J. L. Myres: The Cretan Labyrinth: a retrospect of Aegean research. JRAI* 63, 1933. 291.

⁸⁸ *H. Frankfort: Studies in early pottery of the Near East, II. Asia, Europe and the Aegean. London, 1927. 15—24., 24—33., 35—36., 57—60. Véleménye nem egyértelmű, mert trójai kapcsolatokot lát Vinča legrégibb rétegeiben is (35—36.), ugyanakkor a thesszáliai Al kerámiában látja a legjobb párhuzamokat (35., 1. jegyzet). A Dimini-vándorlásra *Frankfort: Studies in early pottery ... 36. Vö. Makkay* 1982. 86—87.*

⁸⁹ *Menghin* 1931. 52—54., 353—356., 471. és az 59. oldalon levő időrendi táblázat. Követte ebben *J. Nestor is: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. 22. BRGK* 1932. 33—34.: Tordos-Gruppe.

⁹⁰ *Vasić I. 1932. II—IV. 1936.*

⁹¹ *Fewkes* 1935.

⁹² *Uo.* 651—654.

⁹³ *Uo.* 654. felteszi a kérdést, hogy Vasić felfogásának változásai ezzel valóban véget értek-e. Ma már tudjuk, hogy igen, hiszen a 7—6. századi jón kolónia elmélete mellett élete végéig kitartott: *M. M. Vasić: Jonska kolonija Vinča. Zbornik filozofskog fakulteta Univ. u Beogradu, Beograd, 1948. 85—235. és La colonie ionienne de Vinča: introduction à l'histoire de l'Europe sud-orientale. Beograd, 1950.*

⁹⁴ *Fewkes* 1935. passim, különösen 660. és 670.

⁹⁵ *Uo.* 660—661.

⁹⁶ *Holste* 1939. 1—21., főleg 9. és 11.

⁹⁷ *Uo.* 5—9. és a 21. oldalon levő időrendi táblázat.

⁹⁸ Az adatokat lásd *Chapman* 1981. 2., 4., 6. Kimaradt a sorból *Tompa* 1940.

⁹⁹ *Chapman* 1981.

¹⁰⁰ Az adatokat lásd az 1. jegyzetben!

¹⁰¹ *H. R. Hall—C. L. Woolley: Ur Excavations, I. Al 'Ubaid. London, 1927.*

¹⁰² *M. E. L. Mallowan: Excavations at Nineveh. LAAA* 20, 1933. 133—146.

¹⁰³ *M. E. L. Mallowan—J. C. Rose: Excavations at Tall Arpachiyah, 1933. Iraq* 2, 1935. 1—178.

¹⁰⁴ *E. E. Herzfeld: Die Ausgrabungen von Samarra, V. Die vorgeschichtlichen Töpfereien von Samarra. Berlin, 1930 és M. Freiherr von Oppenheim—H. Schmidt: Die prähistorischen Funde. Tell Halaf, I. Berlin, 1943.*

¹⁰⁵ *Childe* 1939. 24. oldal II. táblázat.

¹⁰⁶ *Uo.* 19. oldal I. táblázat.

¹⁰⁷ Bár egy ugyanakkor megjelent munkájában (1940. 35.) azt írta, hogy a Körös-kultúra nem lehet későbbi, mint a szíriai Halaf. *Vö. B. Trigger: If Childe were alive today. BIAL* 19, 1982. 2.

¹⁰⁸ *J. Werner: Vladimir Milojčić—Lebensweg und Werk. In: Vladimir Milojčić 1918—1978. Heidelberg, 1978. 14—15.*

- ¹⁰⁹ Milošević 1949. 109–110.
- ¹¹⁰ Uo. 70–74., különösen 71.
- ¹¹¹ Uo. 74.
- ¹¹² Uo. 25., 35., 50.
- ¹¹³ Uo. 75.
- ¹¹⁴ Uo. 73.
- ¹¹⁵ Uo. összefoglaló időrendi táblázat a kötet végén.
- ¹¹⁶ M. Korfmann: Zum absoluten Zeitansatz bei komparativen Stratigraphiesystem von V. Milošević. Symposia Thracica 1982. A. Xanthi, 1983. 257–264. Trója rétegeinek viszonylag magas kronológiájához legújabban Uő: Red cross bowl. Angeblicher Leittyp für Troja V. In: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für Kurt Bittel. Hrsg. von R. M. Boehmer und H. Hauptmann. Mainz, 1983. 291–297.
- ¹¹⁷ The Dawn of European Civilization. London, 1957⁶. 92.
- ¹¹⁸ Garašanin 1951. 18.
- ¹¹⁹ Uo. 50–51., illetve 178–179.
- ¹²⁰ Lásd e fejezet 84. jegyzetében, illetve Holste 1939. 4.: „Zwischen dem 7. und dem 6. m vollzieht sich ein allmählicher Wechsel...”
- ¹²¹ Garašanin 1951. 191.
- ¹²² Sur quelques problèmes d'histoire du Néolithique récent en Serbie et en Bosnie. GZM 9, 1954. 37.
- ¹²³ Menghin 1931. 356.
- ¹²⁴ Garašanin 1951. 190–191.
- ¹²⁵ Összefoglalja őket Mellaart 1960. 270., még részletesebben Grbić 1955. 312.
- ¹²⁶ Lásd 114. jegyzet.
- ¹²⁷ Garašanin 1982. 120.
- ¹²⁸ Uo. 126. A dolgot végtelenül bonyolítaná, ha megvitátnánk, hogy másutt Garašanin a Bubanj-Hum II-ben találta meg a minüaszi anyag rokonságát: J. G. P. Best—Y. Yadin: The arrival of the Greeks. Amsterdam, 1973. 19. A kérdés azonban nem úgy áll, hogy vagy Vinča, vagy Bubanj-Hum a minüaszi kerámia rokona, mert bizonyára egyik sem.
- ¹²⁹ R. J. Howell: The origins of the Middle Helladic culture. In: Bronze Age Migrations in the Aegean. Ed. by R. A. Crossland—A. Birchall. London, 1973. 79.; J. T. Hooker: Mycenaean Greece. London, 1976. 17–20.; O. T. P. K. Dickinson: The origins of Mycenaean civilisation. Göteborg, 1977. 19–21.; J. B. Rutter: Ceramic change in the Aegean Early Bronze Age. Los Angeles, 1979. 14–16.
- ¹³⁰ Garašanin 1982.
- ¹³¹ Garašanin Bubanj-Hum időrendjének bírálatára Makkay 1976a. 263–272.
- ¹³² A. Benac: Neolithische Tellsiedlungen in Nordostbosnien. GZM 15–16, 1960–1961. 77.; M. Grbić: Starčevo als früheste Ausdrucksform der neolithischen Wirtschaft auf dem Balkan. In Bericht über den V. Int. Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958. Berlin, 1961. 345.; B. Jovanović: Genèse des types de céramique aux époques néolithique et énéolithique dans les Balkans et la région Danubienne. Starinar 13–14, 1962–1963. 23.; D. Srećević: Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe. AI 4, 1963. 5–17.
- ¹³³ Grbić 1955. 312–316.; Uő: Preclassical pottery in the Central Balkans. AJA 61, 1957. 138.; Jovanović: Genèse des types de céramique... 24–25.
- ¹³⁴ Zur Anwendbarkeit der C 14-Datierung in der Vorgeschichtsforschung, I–III. Germania 35, 1957. 102–110., 36, 1958. 410–417., 39, 1961. 434–452.; Zur C 14-Methode. Quartär 10–11, 1958–1959. 45–47. Egyidejűleg egy másik cikkében (Zur Chronologie der jüngeren Stein- und Bronzezeit Südost- und Mitteleuropas. Germania 37, 1959. 68–70.) némileg módosította is álláspontját. Így például a Larisa-fázissal már nem a Vinča A-t, hanem csupán a B-t párhuzamosította, abszolút években pedig 200 évvel magasabbra keltezte az A kezdetét, mint 1949-ben.
- ¹³⁵ H. T. Waterbolk: The 1959 Carbon 14 Symposium at Groningen. Antiquity 34, 1960. 15.
- ¹³⁶ Mellaart 1960. 270.
- ¹³⁷ Uo. 3. ábra.
- ¹³⁸ Uo., illetve Childe 1939. I. és II. táblázat.
- ¹³⁹ A 134. jegyzetben láttuk, hogy Milošević 1959-ben már csak a B-t párhuzamosította Larisával.

¹⁴⁰ F. Schachermeyr: Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur ägäischen Frühzeit 1957–1960. AA 1962. c. 183–185.

¹⁴¹ E. J. Holmberg: The appearance of Neolithic black burnished ware in Mainland Greece. AJA 68, 1964. 343–348.; H. Hauptmann: Zum Neolithikum in Makedonien. IstMitt 17, 1967. 17–18.; Renfrew 1969. 12–13., 20., 22.; Uő: 1970. 46–54.; G. Lazarovici: Die Beziehungen der Vinča-A Phase zu Nordthessalien und dem Südbalkan. Apulum 15, 1977. 19–26.; Uő: Die Beziehungen der frühen Dimini-Phasen mit Vinča A–Starčevo IV. Tibiscus 5, 1978. 57–66.; Uő: Die Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien. PZ 56, 1981. 170–171. A kérdés mai állásához fontos észrevételek Özdoğan 1982. 2.

¹⁴² Renfrew 1970. 52.

¹⁴³ Makkay 1969a. 25–27.; Uő: 1982. 40–41., 96–97., további irodalommal, és legújabban Chapman 1981. 3–5. M. Garašanin továbbra is fenntartja a Vinča-kultúra külső eredetének tanát a balkáni–anatoliai komplexumon belül, de népi invázió helyett már csak kulturális hatásokra gondol: 1982. 126.

¹⁴⁴ Waterbolk 1960. 15. (lásd a 135. jegyzetben).

¹⁴⁵ V. Milojević: Die ¹⁴C Methode im Lichte der komparativ-stratigraphischen Befunde és C. Renfrew: Sitagroi and the independent invention of metallurgy in Europe. Mindkettő az Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, tome II. Rapports et Corapports. Beograd, 1973. 3–10., illetve 473–481.

¹⁴⁶ Milojević 1970. 9–28. Válasz E. Neustupný két cikkére: 1968 és 1968a.

¹⁴⁷ Milojević 1970. 19.

¹⁴⁸ Milojevićnek a 145. jegyzetben említett cikke.

¹⁴⁹ Uo. 478. és 480.

¹⁵⁰ Uo. 478.

¹⁵¹ J. Mellaart: Prehistory of Anatolia and its relations with the Balkans. Studia Balcanica 5, 1971. 119–121. F. Schachermeyr Mellaart álláspontját bíráló fontos tanulmánya: Zur Rolle der Luwier in der Frühgeschichte. Anadolu Araştırmaları, II, 1–2. Istanbul, 1965. H. Th. Bossert Emlékkönyv, 395–411. Vö. még Milojević 1970. 23.

¹⁵² P. Z. Spanos: Zur absoluten Chronologie der zweiten Siedlung in Troja. ZA 67, 1977. 85–106.; Trója I–V 2850-től 2000-ig (vö. Chr. Podzuweit kritikáját: Bibliotheca Orientalis 36: 5–6, 1979. 361–368.); Kühne 1976. 114. Tabelle 2.: Trója I–V 2750–2000; R. Maxwell-Hyslop – S. Hood: Dating Troy, 1–2. University of London, Minutes of the Mycenaean Seminar, 17 January 1979. Kézirat: Trója I–V 2600–1650. Korfmann (lásd a 116. jegyzetben!) a Bittel-Emlékkönyvben úgy látja, hogy az alacsony Trója-kronológia megemelhető. Ugyanez a véleménye R. Amiramnak is (szintén Bittel-Emlékkönyv, 47–49.) a Trója-kérdéstől elválaszthatatlan Alaca-sírok alacsony keltezéséről. Bővebben lásd Makkay, a III. 94. jegyzetben idézett tanulmányában!

¹⁵³ K. J. Gallis: Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: eine Richtigestellung. PZ 62, 1987. 147–163. F. Schachermeyr egyébként már korábban is az Arapi korai szakaszát (tehát a mai értelemben vett Tsanglit) helyezte azonos időszakba a Vinča A-val: lásd 140. jegyzet.

¹⁵⁴ Makkay 1976 és 1976a, 1978a, 1979; M. Korfmann: Eine weibliche Gottheit in der Frühbronzezeit Anatoliens. PZ 54, 1979. 195. 25. jegyzet; J. D. Muhly: The Bronze Age setting. In: The coming of the Age of Iron. Ed. by T. A. Wertime–J. D. Muhly. New Haven–London, 1980. 25–26.; Weißhaar 1982. 321., 325.; J. D. Muhly: Beyond typology: Aegean metallurgy in its historical context. In Contributions to Aegean Archaeology. Studies in honor of W. A. McDonald. Minneapolis, 1985. 109–141. Lásd még 152. jegyzet.

¹⁵⁵ Muhly 1983. 3–4.

¹⁵⁶ Özdoğan 1982. 2.

¹⁵⁷ Például M. Korfmann: Demirci-hüyük. IstMitt 27–28, 1977–1978. 21., 9. ábra 3.; Uő: Demircihüyük. IstMitt 30, 1980. 2. tábla 1. Vö. Özdoğan 1982. 10.

¹⁵⁸ Lásd III. 158–175. jegyzet.

¹⁵⁹ Porada 1980. 4.; Makkay 1983a. passim.

¹⁶⁰ Porada 1980. 6.; E. Strommenger: Habuba Kabira. Mainz, 1980. 63–64., 55–57. ábra, C 14-kezeléssel.

¹⁶¹ B. Buchanan: Catalogue of ancient Near Eastern seals in the Ashmolean Museum, I. Cylinder Seals. Oxford, 1966. II. rész: peripheral region's seals. Vö. R. M. Boehmer ismertetését Buchanan könyvéről: ZA 59, 1969. 341–342.

¹⁶² H. Hauptmann: Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1974. Keban Project 1964–1975 activities. Keban Project Publications, Ser. I, 7. Ankara, 1982. 58., 26. tábla 2. és 43. tábla 7. kép.

¹⁶³ H. Ertem: Han Ibrahim Şah excavations 1970. Uo. 1970 activities, Ser. I, 3. Ankara, 1972. 72. és 42. tábla 4.; Uő: Han Ibrahim Şah excavations 1971. Uo. 1971. activities, Ser. I, 4. Ankara, 1974. 68. és 61. tábla 5., valamint 62. tábla 1–2. kép.

¹⁶⁴ U. Moortgat-Correns: Rollsiegel und Stempel aus Kommagene. ZfA 60, 1970. 143–144., No 1, 1. kép. Talán Mesilim kori.

¹⁶⁵ S. Helms: Taşkum Mevkii 1970–71. AS 23, 1973. 116., 119., 10. ábra 71/27, 3. fázis, Dzsemdet Naszr-időszak.

¹⁶⁶ R. J. and L. S. Braidwood: Excavations in the Plain of Antioch, I. The earlier assemblages, Phases A–J. Chicago, 1960. 331–332., 254. ábra 1., 3.

¹⁶⁷ Az adatokat lásd III. 159. és 168. jegyzetben.

¹⁶⁸ H. Schmidnek a III. 159. jegyzetben említett munkája, No 8868 a 303. oldalon és K. Bittel: Bemerkungen über einige in Kleinasien gefundene Siegel. AfO 13, 1939–1941. 299. és 1. ábra. Legújabb Kadmos 25, 1986. 164–167. tárgyalja a trójai hengerlenyomatot.

¹⁶⁹ Kühne 1976. 115.; Prauschnitz (1958. 84.) rendkívül alacsony időpontokat ad a Poliochni-hengerhez: 2250–2200.

¹⁷⁰ Az adatok megtalálhatók a III. 166. jegyzetben.

¹⁷¹ Podzuweit 1979. 97. oldal 907. jegyzet.

¹⁷² Uo. 100.; E. Hanschmann: Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit. Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien, III. Bonn, 1976. 198., 839. jegyzet; D. H. French: Notes on prehistoric pottery groups from Central Greece. Kézirat, Athén, 1972. 1. oldal 5. jegyzet a 18. ábrához. A kérdéshez általában lásd még Chr. Podzuweit: Neuere frühtrojanische Funde in Nordwestanatolien und Griechenland. JRGZM 26, 1979. (1982) 131–153.

¹⁷³ Makkay 1976a. 270–277., további adatokkal.

¹⁷⁴ Az időrendekre lásd Podzuweit: Neuere frühtrojanische Funde . . . 7. ábra; H.-J. Weißhaar: Nordgriechischer Import im kupferzeitlichen Thessalien. JRGZM 26, 1979. (1982) 6. ábra.

¹⁷⁵ M. J. Mellink: An Akkadian illustration of a campaign in Cilicia? Anadolu (Anatolia) 7, 1963. (1964) 101–107., további adatokkal; Spanos: Zur absoluten Chronologie . . . 103–105.

¹⁷⁶ A magas sorozatnál Trója I 3500–2750, II 2750–2350-ig (Mellaart 1971. időrendi táblázata), és nagyobb összefüggésekre kiterjesztve uő: 1979. 1. ábra. Utóbbi kritikáira és Mellaart válaszára lásd a II. 40. jegyzetet! Az alacsony Trója-időrend szuperalacsony változatára K. R. Maxwell-Hyslop: Near Eastern gold 'treasures': a note on the Assyrian evidence. Antiquity 44, 1970. 227–228.; P. Calmeyer: Das Grab eines altassyrischen Kaufmannes. Iraq 39, 1977. 87–97.: Trója IIg és Kültepe-Kaniş szinkronja. Egyértelműen a mérsékelt, sőt az alacsony időrendet támogatják a legújabb adatok Külteperől, amikor Trója II-d-ből és II-g-ből származó importokról van szó: T. Özgüç: New observations on the relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B. C. In Ancient Anatolia, essays in honor of M. J. Mellink. Madison, 1986. 39–43. Vö. még Maxwell-Hyslop–Hood: Dating Troy, 1–2. . . , továbbá S. Hood: Troy II and the Balkans. Actes du VIIIe Congrès, tome II, Beograd, 1973. 294–299. Lásd még 197. jegyzet.

¹⁷⁷ Kühne 1976. 49–51., 115.

¹⁷⁸ M. N. van Loon: First results of the 1967 excavations at Tell Selenkahiye. Annales Archéologiques Arabes Syriennes 18, Damaszkusz, 1968. 27.; Uő: The end of the Early Bronze Age in Syria: problems of chronology and interpretations. Előadás 1980-ban Rómában az Ebla-konferencián. Vö. Uő: Koniec periode Rannej bronz v Szirii. In Drevnyaja Ebla (red. I. M. Djakonov). Moszkva, 1985. 52–60. Legújabb Selenkahiye III. rétegének keltezésére más megbízható adatok is vannak, és P. Matthiae szerint 2300–2200 közé tehető, egyértelműen Trója II-vel együtt: Tell Tuqan bei Ebla. Antike Welt 14, 1983. 47; Lásd még a 176. jegyzetet is!

¹⁷⁹ Chapman 1981. 10., 17–18.

¹⁸⁰ Lásd 155. jegyzet.

¹⁸¹ Már 1961-ben hasonló időpontot javasoltunk a Vinča C-vel egyidős tiszai kultúra egy adott időpontjára: Makkay 1964. 56.

¹⁸² Renfrew 1969. és 1973. További adatok találhatók Makkay 1976a. 290. és a Sitagroi-rétegsor keltezésének súlyos ellentmondásaira uo. 273–274.

¹⁸³ Magyarázata láss a IV. 86. jegyzetben mondottakat!

¹⁸⁴ *M. Gimbutas*: Gold treasure at Varna. *Archaeology* 30:1, 1977. 44. (i. e. 6500–4000 között); *C. Renfrew*: Varna and the social context of early metallurgy. *Antiquity* 52, 1978. 201. (i. e. 5000 körül); *J.-P. Demoule*–*I. Ivanov*: L'or de la nécropole de Varna en Bulgarie. *Archéologie* 137, 1979. 54. (4500–4800); *H. Todorova*: Die Nekropole bei Varna und die sozialökonomischen Probleme am Ende des Äneolithikums Bulgariens. *ZfA* 12, 1978. 92. (az 5. évezred); *Uő*: Das Spätneolithikum an der westlichen Schwarzmeerküste. *SP* 1–2, 1978. 141., 144.

¹⁸⁵ Amelyeket *Renfrew* fogalmazott meg világosan: 1973. 478.

¹⁸⁶ *Renfrew*: Varna and the social context . . . 200., valamint *Muhly* 1980. 25–26. és 1983. 8–9., továbbá *Muhlynak* a 154. jegyzetben említett, 1985-ben megjelent cikke, passim. Összefoglalóan lásd *J. Makkay*: Diffusionism and antidiusionism: some general remarks. *ActaArchHung* 37, 1985. 3–15. Bár *P. S. de Jesus* szerint az elő-ázsiai aranytárgyak 3000 előtti hiánya a régészetre jellemző felületet hozzáállás eredménye (The development of prehistoric mining and metallurgy in Anatolia. Oxford, 1980. 215.), *Muhly* helyesen jegyzi meg, hogy egy kutató csak az adott pillanatban meglevő forrásanyaggal dolgozhat, és az uri királyi temető i. e. 26. századi aranytárgyai előtt valóban nagyon kevés aranytárgyra van hiteles adat. A Tepe Gawra-i 109. sír keltezése a Dzsemdet Naszr-korszak: *K. R. Maxwell-Hyslop*: Western Asiatic jewellery c. 3000–612 B. C. London, 1971. 1. A leleteket közli *A. J. Tobler*: Excavations at Tepe Gawra, II. Philadelphia, 1950. 95., LV. tábla a, LVIII. tábla a, 1–3., b, 109. LIX. tábla a.

¹⁸⁷ *Makkay* 1976a. 256., 279., 281–283., 290.; *Uő*: 1982a; *Uő*: 1983b. passim; *Uő*: Diffusionism and antidiusionism: some general remarks. *ActaArchHung* 37, 1985. 3–15. és összehasonlító táblázat, mindenütt további adatokkal, különösen az omega alakú kettős spirális végű csüngőkre.

¹⁸⁸ *I. Ivanov*: Treasures of the Varna chalcolith necropolis. Szófia, 1978. 14. és 27. kép, 14. és 27. színes tábla.

¹⁸⁹ A részletes adatokat lásd a 187. jegyzetben!

¹⁹⁰ *H.-J. Weißhaar*: Ausgrabungen auf der Pevkakia-magula und der Beginn der Frühen Bronzezeit in Griechenland. *AKorr* 9:4, 1979. 385., 387., *Uő*: 1982. 325. és 57. jegyzet.

¹⁹¹ *Uo*. 325.

¹⁹² Említi a tárgyat *H. Hauptmann*. Lásd *Makkay* 1976a. 260., 52. jegyzet.

¹⁹³ *W. Rudolph*: A note on Chalcolithic–Early Bronze Age jewellery from the Burton Y. Berry collection. *Indiana University Art Museum Bulletin* 1:2, 1978. 6–21.; *Makkay*: Diffusionism and antidiusionism . . . Lásd 187. jegyzet.

¹⁹⁴ *Ivanov*: Treasures of the Varna . . . 34. tábla a 114. oldalon.

¹⁹⁵ *Weißhaar* 1982. 324. *Muhly* nem tartja meggyőzőnek ezeket az érveket (1983. 4.), nem tudni, miért.

¹⁹⁶ Amelyeket egyébként mint ilyeneket is erős bírálat ért: *G. Barker*: Early metallurgy in the Troad: the European and Asian context. IV. International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield 13–16. April 1977, kézirat. Szerinte *Renfrew* tézise szintén diffuzionista modellhez vezet. Néhány további elutasító kritika *Renfrew* téziseiről: *Chr. Hawkes*: *Antiquity* 57, 1983. 147–148.; *D. Ridgway*: *Antiquity* 57, 1983. 154–155. Az újrégészethez vö. még *Makkay* 1978a. 176–180. és *Uő*: 1979. 31–34.

¹⁹⁷ Az adatokat részletesen ismerteti *Makkay* 1983b. Vö. még *K. R. Maxwell-Hyslop*: Grave 20. Ashur. Az 1977. évi sheffieldi Trója-konferencián tartott előadás kézírata. Legújabbán *R. Amiran* bonyolult elgondolással a Kirbet Kerak kerámia levantei rétegtani helyzete alapján, a Kinneretben talált aranylemezek újraértékelése kapcsán javasolta, hogy az alacai királysírok keltezését 2–3–4 talált aranytárgyakkal korábbra, tehát 2700–2600 közzé kellene tenni (The Kinneret gold plaque, the Alaca gold brooches and the date of the Alaca Royal tombs again. In *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien*. Festschrift für Kurt Bittel. Hrsg. von R. M. Boehmer–H. Hauptmann. Mainz, 1983. 47–49.)

¹⁹⁸ *Makkay* 1982a.

¹⁹⁹ Részletesen lásd *Makkay* 1983a.

VI. Összefoglalás

¹ J. O. D. Johnson: Some problems of radiocarbon dating. *Palestine Exploration Quarterly* 105, 1973. 21.; *Makkay* 1978a. 176–180. és *Uő*: 1979. 31–34.

² A C 14 adatok hajszerelése közben sajátos és meglehetősen elvtelen módszer is kialakult. Erről részletesen *Johnson*: Some problems of radiocarbon dating. 13.

³ *Thomas—Ehrich* 1969. 148. Nem hagyható említés nélkül, hogy ők voltak az egyetlenek, akik a két kronológia közötti vitában még emlékeztek és emlékeztettek arra, hogy a magas változatot Childe javasolta először, 1939-ben.

⁴ *Makkay* 1968. 282.; 1969a. 25–27.; 1982. 26–31. *Vö. Chapman* 1981. 5.

⁵ *Renfrew* 1969. 22. és 1979a. 148.; 1970. 53.

⁶ *Vö. Makkay* 1982., a 28. jegyzetben említett, összefoglalását a Protovinča-kérdésről. *Uő*: The Protovinča problem as seen from the Northern Frontier. Beograd, sajtó alatt. (Kézirat: 1988.)

⁷ *Renfrew* 1970. 52–53.

⁸ *Uo.* 46., 51–52.; *Renfrew* 1979. 113–114., 200–205.; 1979a. 180.

⁹ Például *Gimbutas* 1973. 9–13.; *Uő*: The Neolithic cultures of the Balkan peninsula. In: *Aspects of the Balkans, continuity and change*. Ed. by H. Birnbaum—Speros Vryonis, jr. The Hague, 1972. 43–48.

¹⁰ *Renfrew*: The emergence of civilisation. London, 1972. 414. Kritikájára *S. Diamant* *AJA* 77, 1973. 349., ahol *Renfrew* ötletét abszurdnak nevezi.

¹¹ *Chr. Hawkes* kritikája *C. Renfrew* székfoglaló előadásáról (Towards an archaeology of mind. Cambridge, 1982): *Antiquity* 57, 1983. 147–148. Legújabb *K. Kristiansen*: Ideology and material culture: an archaeological perspective. In: *Marxist perspectives in archaeology*. Ed. by M. Spriggs. Cambridge, 1984. 72–73.

¹² *Chapman* 1981. passim.

¹³ *Uo.* 33–39., 132–139.

¹⁴ *Uo.* 75–77. Egy újabb cikkében felveti annak a lehetőségét, hogy a tartariai gödörben talált égett embercsontok egy sáman feláldozott maradványai: *Ancient Bulgaria*. Nottingham, 1983. 18.

¹⁵ *Winn* 1981. 242–245.

¹⁶ *Uo.* 250–253.

¹⁷ *Chapman* 1981. 76.

¹⁸ *S. Joanović* 1981 (1983) 129–148.

¹⁹ Lásd a III. 103–120. jegyzetnél, illetve *Quivron* 1980. 276.; *Potts* 1981. 108.; *Dollfus—Encrevé* 1982. 113.

²⁰ Tordoson alig van olyan jel, amelyet az égetés után karcoltak volna be: *Makkay* 1969. 10., A20,8 és A23,23. Az újonnan közölt bánáti jelek nagy része állítólag égetés után került volna az edényfalra: *S. Joanović* 1981. (1983) 148.

²¹ *Chapman* 1981. 44–45. Selevac 80 hektárnyi területéhez lásd *Makkay* 1982. 133. oldal 212. jegyzet.

²² *Garašanin* szerint (1982. 119.) a telepek általában csak Kelet-Boszniában tell-jellegűek.

²³ *Chapman* 1981. 40–51.

²⁴ *Makkay* 1982. 104–111.

²⁵ Részletesen *uo.* 111–163.

²⁶ *Chapman* 1981. 50.

²⁷ Lásd V. 26. jegyzet. Különösen Téglás Gábor cikkeire hívjuk fel a figyelmet: *Banner—Jakabffy*: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebbi időktől a XI. századig. Budapest, 1954. 289–290. 8099–8150. számú tétel.

²⁸ *Hood* 1967. 111.; 1968. 36–37.

²⁹ *Hood* 1967. 110.: 1968. 36.

³⁰ *W. J. Young*: The fabulous gold of the Pactolus valley. *Boston Museum Bulletin* 70, 1972. No 359, 9–13.; *Muhly* 1983. 14.; *Uő*: 1985. passim (lásd V. 154. jegyzetben!).

³¹ *Muhly* 1983. 6.

³² *K. R. Maxwell-Hyslop*: Sources of Sumerian gold. *Iraq* 39, 1977. 83–86.; *P. R. S. Moorey*: The archaeological evidence for metallurgy in Mesopotamia. *Iraq* 44, 1982, 13–38.

³³ *G. F. Bass*: Troy and Ur: gold links between two ancient capitals. *Expedition* 8:4, 1966. 26–39. és *Uő*: A hoard of Trojan and Sumerian jewelry. *AJA* 74, 1970. 335–341. A Pennsylvania-

kincs döntő jelentőségű a Fekete-tenger-melléki kincshorizont legkorábbi részének keltezésében. Hiszen elrejtésükre vagy sírba tételükre a 2450 utáni időpont alig jöhet számításba. Lásd V. 197. jegyzet, továbbá L. R. McCallum: Aegean and Near Eastern gold jewelry in the Early Bronze Age. TUAS 8, 1983. 21–31.

³⁴ Yakar 1971–1972. 133. Lásd III. 167. jegyzet. Érdekes párhuzam, hogy Kültepe–Kárum Kanišon és Boğazköy–Hattuşában a mezopotámiai kereskedők jelenlétére kizárólag csak írásos forrásokból és pecséthenger-lenyomataikból lehet következtetni, más régészeti leletekből nem: Lamberg-Karlovsky 1972. 223.

³⁵ Yakar 1971–1972. 135. Lásd még II. 77. jegyzet.

³⁶ Yakar 1971–1972. 135.

³⁷ E. T. Vermeule: Golden links to the Bronze Age. Horizon, New York, 13:1, 1971. 51.; Uő: An Aegean gold hoard and the court of Egypt. ILN 2331, March 21, 1970. 23.

³⁸ I. S. Edwards: The Early Dynastic period in Egypt. CAH I/2^a, chapter XI. 1971. 34., 65.

³⁹ H. Peake: The Bronze Age and the Celtic world. London, 1922. 40.

⁴⁰ L. Pomerance in Nestor 159, 1971. 713.: a Sacoşul Mare-i, hajdan Magyar-Szákos Temes megyében, kincs tárgyai és a krétai Zakróban talált, karperec alakú nyersöntvények nagy hasonlósága alapján. A műkénéi Omikron és III. aknasírokban talált spirális hajkarikákat (G. Karo: Die Schachtgräber von Mykenai. München, 1930. Tafeln, II. tábla 53–55., illetve G. Mylonas: O taphikos kyklos B ton Mykenon. Athén, 1973. 200., No 428., 180. tábla a) szintén erdélyi bronzkori típusú hozza kapcsolatba E. N. Davis: The gold of the Shaft graves: the Transylvanian connection. TUAS 8, 1983. 35. Krétára már a 3. évezredben kívülről szállítottak aranyat, mivel a szigeten nincs jelentős termőhely: K. Davaras: O chrysos stén proanaktoriké Krété. Archaeologia 1, 1981. 11–16.

⁴¹ A. Hartmann: Prähistorische Goldfunde aus Europa. Berlin, 1970 és Uő: Prähistorische Goldfunde aus Europa, II. Berlin, 1982. 150–152. és a táblázatok. Vö. Uő: Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchung äneolithischer Goldfunde aus Bulgarien. SP 1–2. 1978. 27–45., illetve Die Goldsorten des Äneolithikums und der Frühbronzezeit im Donauraum. SP 1–2, 1978. 182–191.

⁴² K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány) 1857–1858. „A politikai gazdaságtan bírálatához” első szövegezésének töredéke. [Második fejezet. A pénz (befejezés)]. 4. A nemesfémek, mint a pénzvisszony hordozói. Budapest, 1972. második rész, 361–362., a kiemelés Marxtól.

⁴³ B. Jovanović: Rudna Glava. Beograd–Bor, 1982.

⁴⁴ C. Renfrew: The social context of metallurgical innovation. Előadás 1983-ban Pittsburghben. Kézirat.

⁴⁵ G. Barker: Early metallurgy in the Tróad: the European and Asian context. Előadás 1977-ben Sheffieldben a Trója-szimpoziumon. Kézirat.

⁴⁶ A Kárpát-medencében a legkorábbi aranyleletek jelenleg az erősdiék. 1910-ben a negyedik rétegben egy 3,3 mm széles lemezből alakított, 8 mm átmérőjű aranytekerccs, 1911-ben a hetedik rétegben egy 66 mm hosszú, fél mm vastag huzalból készült karika került elő. László Attila: Gordon Childe és László Ferenc levelezése. Korunk, 33:3, 1974. március, 478. és Uő: Adatok László Ferenc életéhez és tudományos munkásságához. Tanulmányok és Közlemények, Sepsi-szentgyörgy, 1973. 191. Közli a két tárgy rajzát Roska 1942. 77., 93. kép 1–2. téves hivatkozással László Ferenc cikkére.

⁴⁷ C. Aldred: Egypt to the end of the Old Kingdom. London, 1965/1976. 60.

⁴⁸ A típusokhoz Lamberg-Karlovsky 1972. 222.: „direct contact trade, exchange=indirect contact trade, central place trade.”

⁴⁹ Uo. 222–228.; J. Bouzek egy olyan, nagy távolságot áthidaló kereskedelemre gondol a tartariai táblák eredetével kapcsolatban, amely Trója és környéke mint centrum közvetítésével bonyolódott: Trojan metallurgy and Europe. Előadás Sheffieldben 1977-ben a Trója-szimpoziumon, kézirat. Vö. Uő: The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the Second Millennium B. C. Prague, 1985. 22., 28., 68.; S. Hiller ismertetése Helck 1979-ről: Afo 28, 1981–1982. 190.

⁵⁰ IV, 33. Vö. Lamberg-Karlovsky 1972. 224–225.

⁵¹ Falkenstein 1965. 273.

⁵² Lásd II. 65–72. és 74–82. jegyzet. A kérdés magyar szakértőinek véleménye egyértelműen

pozitív: Harmatta 1966 és 1973; Kákósy László: Ré fiai. Budapest, 1979. 37.; Komoróczy 1974. 247—251. Mellettük említhetjük meg László Attilát is, aki részt vett Vlassa tartariai ásatásán: Mezopotámia vagy Délkelet-Európa? A Hét 3:26, 1972. június 30., valamint Uő: Mohendzso-Darótól Tatárlakáig. Uo. 7:53, 1976. december 29.

⁵³ Gelb 1967. 488.: esetleg a sumer írást rosszul ismerő sumer kereskedő írhatta; Komoróczy 1974. 250.

⁵⁴ Komoróczy 1974. 249. Egy ilyen anyagvizsgálat elvégzéséről beszámolt a New York Times tudósítója is: Ancient writings found in Europe. March 26, 1967. 18. E. Masson említi G. Lazarovici véleményét, amely szerint az az agyag, amelyből a három tartariai tábla készült, nem fordul elő magán Tartarián, de származhat a közvetlen környékről: 1984. 115., 67. jegyzet.

⁵⁵ Ha arra gondolunk, hogy az előképeket egy ma még ismeretlen írásrendszerben is kereshetjük. Lásd II. 60. jegyzet.

⁵⁶ Kákósy: Ré fiai. 56—57.

⁵⁷ Ilyen lehetett a mezopotámiai—Indus-völgyi csere is. Lásd 48—50. jegyzet.

⁵⁸ Gelb 1967. 488.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Falkenstein 1965. 270—272.

⁶¹ Uo. 273.

⁶² Komoróczy 1974. 248. Magukra az egyes jelekre nem hivatkozik. Az ökörfej a 3. tábla 4b, a gabona a 3. tábla 1a és az 1. tábla, a tárolóedény a 3. tábla 2b és 5c, a nyíl és íj a 2. tábla 3a, a 10 jele a 3. tábla 2a, a 60 jele a 2. tábla b-c-d-e lehet. V. V. Ivanov elfogadja, hogy mind a tordosi, és elsősorban a tartariai jelek, illetve táblák szoros rokon vonásokat mutatnak a protosumer és protoelámi írással. Ennek ellenére mégis úgy látja, hogy Délkelet-Európa 5—4. évezred kultúrái találták fel az írásbeliséget, és élen járó központjaik időben megelőzték ebben a legelső mezopotámiai írást is. Különösen a számjegyek esetében lát szoros kapcsolatot Tartaria és a protosumer és protoelámi jelek között: Drevnyebalkanszkaja kultura i pizmennoszty. Balkanszkije Issledovanyija 9, Moszkva, 1984. 8—9. N. N. Kazanszkij viszont részben trójai edények díszítéseivel, részben a lineáris B jeleivel hasonlítja a „legrégibb európai írás” jeleit: Trojanszkoje pismo. K posztanovke voprosza. In Anticsnaja Balkanisztika, Karpato-balkanszkij region v diahronii. Predvarityelnije Materiali. Moszkva, 1984. 18—19. Mindkét felfogás komoly visszalépés V. M. Masszon jóval korábbi, de higgadt értékeléséhez képest: Glinjanije tablicski iz Tartarii. Priroda 1969:9. 79—81.

⁶³ Komoróczy 1974. 250.

⁶⁴ Harmatta 1966. 235—236.

⁶⁵ Helck 1979. 10—11.

⁶⁶ Harmatta 1966. 236.

⁶⁷ B. Hruška: Pod babylónskou vezi. Prága, 1987. 331—337. A cseh nyelvű szöveg fordítását Juraj Pavúk kedves barátomnak köszönöm.

⁶⁸ Lásd III. 111. jegyzet. Megemlítjük, hogy Tell Chuēra kerámiajegyei is jóval fiatalabbak, mint az egyedüli párhuzamuknak kínálkozó archaikus uruki jelek: Kühne 1976. 81., 89.

⁶⁹ A saját jegyzeteinkre való hivatkozásnál csak akkor jeleztük a fejezetek számát is, ha a jegyzet nem ugyanabban a fejezetben van.

Appendix

¹ Komoróczy 1976. Néhány további adat található A sumer—magyar nyelvrokonítás (Adalékok egy jelenség természetrajzához) című tanulmányában. Nyelvtudományi Közlemények 78:1, 1976. 3—38. Komoróczy munkájának rendkívül nagy hatására mi sem jellemzőbb, mint Badiny Jós Ferenc „válasza” (Mah-Gar a Magyar . . . ! Nyílt levél Komoróczy Gézához. Válasz „Sumer és Magyar . . . ?” c. könyvére. Buenos Aires, 1976). A vádaskodásokkal, hamisításokkal és tévedésekkel zsúfolt könyvecske még a „sumer—magyarológia” tudománytalan színvonalához viszonyítva is méltatlan. Egyébként Tartariával is „foglalkozik”: 71—77.

² A magyarság ősi származásának vitája. Ausztráliai Magyarság 1971. február, 8. oldal. Tudunk Gallusnak egy olyan cikkéről is, amelyben a sumer—magyar nyelvrokonság kérdésével konkrétan is foglalkozik. Említi Komoróczy 1976. 141.

³ J. Korošec: Neolitska umetnost od Lepenskega Vira do Vinče. AV 30, 1979. 43—63.

⁴ Viorica Mihai: Puncte de vedere priviind scrierea dacilor. Anale de Istoria, 25:1, 1979. Omagiu președintelui Nicolae Ceaușescu, 95—129.

⁵ Znanyije Szila 1971:1, 49. J. Dayton például úgy gondolja (Minerals, metals, glazing and man. London, G. G. Harrap and Co. kiadása, 1978. 496 l.), hogy az uri jelvény annak a bizonyítéka, hogy i. e. 2000—1600 között egy kárpát-medencei—délelkelet-európai nép vonult be a Közel-Keletre, és a jelvény magát ezt a bevonulást örökölte meg.

⁶ Torma 1894. 6.

⁷ Komoróczy 1976. 106.

⁸ Laki Kálmán: On the origin of the sexagesimal system. Journal of the Washington Academy of Sciences 59, 1969. 24—29. Torma Zsófiáról kimondottan a mi témakörünket illetően tudomásunk szerint legelőször Jáki Gábor emlékezett meg részletesen: Torma Zsófia gyűjteménye. Magyar Őskorkutatás. Sidney, 1971. 77—79. és 351—354. A mű nem került a kezembe. Azonban már 1965-ben említették Torma Zsófia nevét — érdemtelenül és jogtalanul — a sumer—magyar rokonságmélet olyan jeles hívei között, mint Galgóczy János, Varga Zsigmond, Bobula Ida, Gosztonyi Kálmán, Padányi Viktor és mások (köztük nagy meglepetésemre Gallus Sándor neve is ott van!): Válasz a „Nemzetőr” 1963. december 1-én közölt iratára, melynek címe „Szumerok és Mükedvelők”. In: A Sumir—Magyar Tudományos Társaság és a Buenos Aires-i Facultad de Sumerologia magyar szemináriumának különleges felvilágosító irata a finnugor származási elmélet és elnevezés helytelen volta tárgyában. Finnugor—Sumir. Buenos Aires, Sumir—Magyar Tudományos Társaság 1964. 2. Kiderül tehát az is, hogy még a Nemzetőr című lapban is volt egy — számomra ismeretlen nevű — ellenzője a sumer—magyar rokonság elméletének. Maga Vlassa egyébként csak egy újságr riportban hivatkozott Torma Zsófia elfeledett cikkeinek egy részére, tudományos munkáiban sajnos nem: S. Saveanu: Meglátogattak-e bennünket a sumerok? Magyar fordítás a Magazin, Bukarest, 689., 1970. dec. 19-i száma alapján.

⁹ Sumérok magyar földön. In: Torma Zsófia: Sumér nyomok Erdélyben. Magyar Őskorkutatás Kiadása, Buenos Aires, 1972. 143., 148. S. Saveanunak az előbbi jegyzetben említett riportjából azt a tanulságot szűrte le, hogy i. e. 2880-ban (!) a sumer látogatók már románokat találtak a Maros partján (Saveanu „bennünket” kifejezése ugyanis alighanem ezt jelenti): 153.

¹⁰ Uo. 169. Nyilván a 3. tábla 1. sorára adott értelmezés: „Fogadalmi ajándékul adott az Úrnak (v. Enlilnek)” félreértése. Ugyanis nem a tábláról, hanem az öt kenőedényről stb. van szó a fogadalmi ajándékban.

¹¹ Uo. 171., 178., 181., 186—187., 190., 193., 194., 199.

¹² Geographia II, 8, 3. C. Müller, Paris, 1883. I, 1, 444. Vö. Ammianus Marcellinus Res gestae, III, XXXI, 4, 12—13.

¹³ Erdély — a KÖ-KÖ — a Hegyek Országá. Krónika, Toronto, 1979. november, oldalszám nélkül.

¹⁴ „IGIN”, a Tigris szumír neve Erdélyben. Krónika, Toronto, 1982. június 12—14. 1971 januárjában T. K. Zs. előadást tervezett a Canberrában tartott 28. Nemzetközi orientalista kongresszusra „Gordon Childe elméletének, a Sumer—Kárpát-medence kapcsolatainak igazolása a történelmi Magyarország sumér eredetű helynévkutatás[ának] legújabb adataival” címmel. Az előadást végül nem tartotta meg, csak rövid kivonatát ismerjük: Arady Erik—Földváry Gábor: Orientalista kongresszus. Ausztráliai Magyarság 1971. február 3. Telekiné Kovács Zs. további cikkeket sorolja fel Komoróczy 1976. 137.

¹⁵ Vass Ferenc: Magyar Történelmi Társulat előadás sorozata. Az 5. Ausztr. Magyar Találkozó, Sydney, 1981. dec. 30.—1982. jan. 6.

¹⁶ A „Tatárlaka üzenete” című írás a Tyehnih i Malagyoys című folyóirat 1975. évi 12. számában látott napvilágot. Nagyon rossz és gondatlan fordítása megjelent a kecskeméti Forrás 13:11, 1981. novemberi füzetében az 59—66. oldalon. A továbbiakban ezt a fordítást használjuk, korrigálva.

¹⁷ Uo. A „történelmi kép” háttérében a vonaldíszes kerámiák magas, kalibrált C 14 időmeghatározásai állanak, azok adnak egyáltalában lehetőséget a 6. évezredben kelet felé való vándoroltatásukra.

¹⁸ Lásd a 15. jegyzetben említett címet, 24. oldal.

¹⁹ Székely Sándor: A magyar történelem kezdetei. A három tatárlaki tábla megfejtése. Magyar Múlt—Hungarian Past. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat, Sydney, 1981. 28. 1.

²⁰ Kifisin elméletében az ősetruszok tisztították meg Erdély területét az indoeurópai bevándorlás számára.

²¹ Magyar néprajzi lexikon, A—E. Budapest, 1977. 618.: ünnepi fehér túllkendő, az új asszonyok ünnepi viseletéhez tartozik. Itt még egyszer utalunk arra, hogy a népművészet motívumainak eredetével milyen óvatosan kell bánni: lásd III. 12. jegyzet.

²² The early Hungarians, in the light of recent historical research. Montreal, 1983. A szerző kiadása. Idézeteinket a 147—158. oldalról vettük, a „4. The testimony of the Tatárlaki [sic!] (Tartaria) tablets” című fejezetből. A bőbeszédűbb, magyar nyelvű „monográfia” címe: A magyar népek őstörténete, I—III. Montreal, 1968—1974.

Rövidítések és irodalom

AA	= Archäologischer Anzeiger, Berlin
AAA	= Athens Annals of Archaeology, Athén
AAAS	= Annales Archéologiques Arabes Syriennes, Damaszkusz
AAC	= Acta Archaeologica Carpathica, Krakó
ActaAntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta 2. Aegean Prehistory	= Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory. Athens, 1972
AfA	= Archiv für Anthropologie, Braunschweig
AfO	= Archiv für Orientforschung, Berlin – Graz
AI	= Archaeologia Iugoslavica, Belgrád
AJA	= American Journal of Archaeology, New York
AKorr	= Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Aldea 1975	= <i>I. A. Aldea: Un „autel” magico-rituel découvert dans l'établissement néolithique de Ghirbom. Valcamonica Symposium '72. Les religions de la préhistoire. Capo di Ponte, 1975. 153–160.</i>
AM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Berlin
AMN	= Acta Musei Napocensis, Kolozsvár
AR	= Archeologické Rozhledy, Prága
ArchEph	= Archaiologiké Ephemeris, Athén
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHom	= Archaeologia Homerica, Göttingen
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest
AS	= Anatolian Studies, London
AT	= Antik Tanulmányok, Budapest
AuF	= Ausgrabungen und Funde, Berlin
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana
AVANS	= Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku, Nyitra
BaM	= Baghdader Mitteilungen, Berlin

- Banner 1960 = *J. Banner*: The Neolithic settlement on the Kremenýák hill at Csóka. *ActaArchHung* 12, 1960. 1–56.
- Bartoněk 1977 = *A. Bartoněk*: Die altägäischen Schriftsysteme. *SIA* 25, 1977. 394–427.
- BASPR = Bulletin of the American School of Prehistoric Research, Cambridge, Mass.
- BCH = Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
- Beck 1975 = *P. Beck*: The cylinder seal impressions from Megiddo. *OpAth* 11, 1975. 1–16.
- Berciu 1961 = *D. Berciu*: Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. Bukarest, 1961
- Berciu 1967 = *D. Berciu*: Romania. New York, 1967
- BIAL = Bulletin of the Institute of Archaeology, London
- Boehmer 1974 = *R. M. Boehmer*: Das Rollsiegel im prädynastischen Ägypten. *AA* 1974:4, 495–514.
- Bognár-Kutzián 1971 = *I. Bognár-Kutzián*: Prehistoric relations between Hungary and the Balkans. *SB* 5, 1971. 139–147.
- Brandes 1979 = *M. A. Brandes*: Siegelabrollungen aus den archaischen Bauschichten in Uruk-Warka. Wiesbaden, 1979
- BRGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
- BSA = British School (of Archaeology) at Athens, Annual, London
- Buchholz 1969 = *H.-G. Buchholz*: Die ägäischen Schriftsysteme und ihre Ausstrahlung in die ostmediterranen Kulturen. Frühe Schriftzeugnisse der Menschheit. Göttingen, 1969. 88–150.
- CAH = Cambridge Ancient History, Cambridge
- Caldwell 1967 = *J. R. Caldwell*: Investigations at Tall-i-Iblis. Springfield, 1967
- Chapman 1981 = *J. Chapman*: The Vinča culture of South-East Europe. Oxford, 1981. Parts I and II
- Charvát 1975 = *P. Charvát*: Tartarijské tabulky jako komunikační problém. *AR* 27:2, 1975. 182–187.
- Childe 1922 = *V. G. Childe*: The East European relations of the Dimini culture. *JHS* 42, 1922. 254–275.
- Childe 1926 = *V. G. Childe*: The Aryans. A study of Indo-European origins. London, 1926
- Childe 1927 = *V. G. Childe*: The Danube thoroughfare and the beginning of civilization in Europe. *Antiquity* 1, 1927. 79–91.
- Childe 1927a = *V. G. Childe*: The dawn of European civilization. London, 1927²
- Childe 1929 = *V. G. Childe*: The Danube in prehistory. Oxford, 1929
- Childe 1929a = *V. G. Childe*: Die Stellung Serbiens im prähistorischen Europa. *Starinar* 4, 1929. 45–51.
- Childe 1930 = *V. G. Childe*: New views on the relations of the Aegean and the North Balkans. *JHS* 50, 1930. 255–262.

- Childe 1939 = *V. G. Childe: The Orient and Europe. AJA* 43:1, 1939. 10–26.
- Childe 1940 = *V. G. Childe: Neolithic black ware in Greece and on the Danube. BSA* 37, 1936–1937. (1940) 26–35.
- Clark 1976 = *G. Clark: Prehistory since Childe. BIAL* 13, 1976. 1–21.
- Comşa – Rauţ 1969 = *E. Comşa – O. Rauţ: Figurines anthropomorphes ... à Zorlenţu Mare. SCIV* 20:1, 1969. 3–15.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár; Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
- Dollfus – Encrevé 1982 = *G. Dollfus – P. Encrevé: Marques sur poteries dans la Susiane du Ve millénaire. Paléorient* 8:1, 1982. 107–115.
- Döhl 1978 = *H. Döhl: Bronzezeitliche Grafitti aus Tiryns, I. Vor dem Brand eingeritzte Zeichen. Kadmos* 17:2, 1978. 115–150.
- Döhl 1979 = *H. Döhl: Bronzezeitliche Grafitti und Dipinti aus Tiryns II. Nach dem Brand eingeritzte und gemalte Zeichen. Kadmos* 18, 1979. 47–70.
- Dumitrescu 1931 = *V. Dumitrescu: Inscriptiunii preistorice în România? Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* 24:68, 1931. 87–90.
- Dumitrescu 1969 = *V. Dumitrescu: Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni-Kultur im Verhältnis zu den Nachbarkulturen. ŠtZ* 17, 1969. 87–103.
- Dumitrescu 1972 = *V. Dumitrescu: Turdaş – Mesopotamia. SCIV* 23:1, 1972. 93–109.
- Dumitrescu 1973 = *V. Dumitrescu: Răspuns fără maxime latineşti la o replică ce abuzează de ele. SCIV* 24:3, 1973. 469–475.
- Dumitrescu 1982 = *V. Dumitrescu: The prehistory of Romania: from the earliest times to 1000 B. C. CAH², vol. III, Part 1. 1982, 1–74.*
- EAZ = Ethnographisch-archäologische Zeitschrift, Berlin
- Edzard 1969 = *D. O. Edzard: Die Keilschrift. In: Allgemeine Grundlagen der Archäologie. Handbuch der Archäologie. Hrsg. von U. Hausmann. München, 1969. 214–221.*
- Ehrich 1965 = *R. W. Ehrich: Geographical and chronological patterns in East Central Europe. In: Chronologies in Old World Archaeology. Ed. by R. W. Ehrich. Chicago, 1965. 403–458.*
- EM = Erdélyi Múzeum, Kolozsvár
- Falkenstein 1965 = *A. Falkenstein: Zu den Tontafeln aus Tărtăria. Germania* 43:2, 1965. 269–273.
- Fewkes 1935 = *V. J. Fewkes: On the interpretation and dating of the site of "Belo Brdo" at Vinča in Yugoslavia. PAPhS* 75:7, 1935. 652–672.
- FolArch = Folia Archaeologica, Budapest
- Frankfort 1939/1971 = *H. Frankfort: Cylinder seals. London 1939/1971³*

- Frankfort—Davies 1968/1971 = *H. Frankfort*: The last predynastic period in Babylonia. Revised and re-arranged by L. Davies. CAH I, 2³, 1968/1971. 71–92.
- Garašanin 1951 = *M. Garašanin*: Hronologija Vinčanske Grupe. Ljubljana, 1951
- Garašanin 1982 = *M. Garašanin*: The Stone Age in the Central Balkan area. CAH III, 1², 1982. 75–135. The Eneolithic period in the Central Balkan area. Ibid. 136–162.
- Garašanin—Nestor 1969 = *M. Garašanin—I. Nestor*: Les peuples de l'Europe du Sud-Est à l'époque préromaine. Actes Sofia 1966, 1969. 19–30.
- Gelb 1967 = *I. J. Gelb*: Comment upon C. Renfrew's note. Nestor 1 April 1967. No 112, 488.
- G. I. Georgiev 1958 = *G. I. Georgiev*: Mnimominoiskaia nadpis. VDI 59, 1958. 106–110.
- G. I. Georgiev 1961 = *G. I. Georgiev*: Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Prag, 1961. 45–100.
- G. I. Georgiev 1969 = lásd Mikov—*G. I. Georgiev—V. I. Georgiev* 1969
- G. I. Georgiev 1971 = *G. I. Georgiev*: Die Entwicklung der älteren prähistorischen Kulturen in Südbulgarien. SB 5, 1971. 21–35.
- G. I. Georgiev 1971a = *G. I. Georgiev*: (Der Tonstempel von Karanovo.) SB 5, 1971. 289.
- G. I. Georgiev 1972 = *G. I. Georgiev*: Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums, Aeneolithikums und der Frühbronzezeit. Acta 2. Aegean Prehistory 1973. 115–128.
- G. I. Georgiev 1973 = *G. I. Georgiev*: Über die materielle und geistige Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in Bulgarien. Balcanica 4, 1973. 1–17.
- V. I. Georgiev 1968–1969 = *V. I. Georgiev*: Un sceau inscrit de l'époque chalcolithique trouvé en Thrace. SMEA 9, 1968–1969. 32–35.
- V. I. Georgiev 1969 = lásd Mikov—*G. I. Georgiev—V. I. Georgiev* 1969
- Georgijevszkij 1940 = *M. A. Georgijevszkij*: Pismennije znaki i nadpisi iz Vinči. Sbornik Russzkovo Arheologischeszkovo Obsesztve v Korolevsztve Jugoszlavii 3, Belgrád 1940. 175–188.
- Gimbutas 1972 = *M. Gimbutas*: The Neolithic cultures of the Balkan Peninsula. In Aspects of the Balkans, continuity and change. The Hague, 1972. 9–49.
- Gimbutas 1973 = *M. Gimbutas*: Old Europe c. 7000–3500 B. C. JIES 1, 1973. 1–20.
- Gimbutas 1974 = *M. Gimbutas*: The gods and goddesses of Old Europe 7000–3500 B. C. London, 1974
- Gimbutas 1974a = *M. Gimbutas*: History of the Balkans. Encyclopaedia Britannica. London, 1974¹⁵. 611–616.
- Gimbutas 1976 = *M. Gimbutas*: Ideograms and symbolic designs on ritual

- objects of Old Europe. In: *To Illustrate the Monuments*. Ed. by J. V. S. Megaw. London, 1976. 78–98.
- Gimbutas 1982 = *M. Gimbutas*: Old Europe in the fifth millennium B. C. In: *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia*. Ed. by C. Polomé. Ann Arbor, 1982. 1–60.
- Grbić 1955 = *M. Grbić*: Vinča-Troie-Alishar. *Artibus Asiae* 18, Ancona, 1955. 307–318.
- Grumach 1969 = *E. Grumach*: Die kretischen und kyprischen Schriftsysteme. *Handbuch der Archäologie* (lásd Edzard 1969) 234–288.
- GZM = *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, Sarajevo
- Gyulai 1972 = *Gyulai Pál*: Torma Zsófia levelesládájából. Bukarest, 1972
- Harmatta 1966 = *Harmatta János*: Neolitikori írásbeliség Közép-Európában? *AT* 13:2, 1966. 235–236.
- Harmatta 1973 = *J. Harmatta*: Denkmäler einer piktographischen Schrift aus neolithischer und äneolithischer Zeit in Europa und Zentralasien. *Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wiss.* 110, vii, Wien, 1973. 115–118.
- Helck 1979 = *W. Helck*: Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr. Darmstadt, 1979
- Hirsch 1968–1969 = *H. Hirsch*: Der Tontafelfund von Tărtăria (Siebenbürgen). *AfO* 22, 1968–1969. 203.
- Hoernes–Menghin 1915/1925³ = *M. Hoernes–O. Menghin*: Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa . . . Wien, 1925³
- Holste 1939 = *F. Holste*: Zur chronologischen Stellung der Vinča-Keramik. *WPZ* 26, 1939. 1–21.
- Hood 1967 = *M. S. F. Hood*: The Tartaria tablets. *Antiquity* 41, 1967. 99–113.
- Hood 1968 = *M. S. F. Hood*: The Tartaria tablets. *Scientific American* 218:5, 1967. 30–37.
- Hood 1973 = *M. S. F. Hood*: An early oriental cylinder seal impression from Romania? *World Archaeology* 5:2, 1973. 187–197.
- Hood 1973a = *M. S. F. Hood*: The Tartaria tablets. *Antiquity* 47, 1973. 148–149.
- Horedt 1949 = *K. Horedt*: Raport preliminar asupra săpăturilor dela Tărtăria. *Apulum* 3, 1946–1948. (1949) 44–57.
- Höckmann 1968 = *O. Höckmann*: Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit. Hildesheim, 1968. I–II.
- Hrouda 1971 = *B. Hrouda*: Vorderasien I. *Handbuch der Archäologie*. Hrsg. von U. Hausmann. München, 1971
- IBAI = *Izvestija na Bălgarskija Arheologiceski Institut*, Szófia
- ILN = *The Illustrated London News*, London
- Isler 1973 = *H. P. Isler*: An Early Bronze Age settlement on Samos. *Archaeology* 26, 1973. 170–175.

- IstMitt = Istanbuler Mitteilungen, Tübingen
 JHS = (The) Journal of Hellenic Studies, London
 JIES = The Journal of Indo-European Studies, Hattiesburgh, Miss.
 JMV = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle/Saale
 JNES = Journal of Near Eastern Studies, Chicago
 Joanović 1981 = *S. Joanović*: Ritz- und Kerbzeichen auf der Keramik der Vinča-Gruppe in der archäologischen Sammlung des Museums in Vršac. RVM 27, 1981. (1983) 129–148.
 Jovanović 1982 = *B. Jovanović*: Rudna Glava. Bor–Beograd, 1982
 JRAI = Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, London
 JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
 KEMÉR = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár
 Komoróczy 1974 = *Komoróczy Géza*: Ötezer éves ékírást agyagtáblák Erdélyben. Tudományos Kaleidoszkóp. Szerk. Simonffy Géza. Budapest, 1974. 247–251.
 KSIA = Kratkije Szooobszcenyija o Dokladah i Polevih Issledovanyijah Insztituta Arheologii AN SzSzSzR, Moszkva
 Kühne 1976 = *H. Kühne*: Die Keramik vom Tell Chuēra. Berlin, 1976
 LAAA = Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool
 Lamberg-Karlovsky 1968 = *C. C. Lamberg-Karlovsky*: Selected aspects of archaeology, 1964–1968. Annals of the American Academy of Political and Social Sciences 379, 1968. 132–150.
 Lamberg-Karlovsky 1970 = *C. C. Lamberg-Karlovsky*: Excavations at Tepe Yahya, Iran 1967–1969. Progress Report I. BASPR 27, 1970
 Lamberg-Karlovsky 1972 = *C. C. Lamberg-Karlovsky*: Trade mechanisms in Indus-Mesopotamian interrelations. Journal of the American Oriental Society 92, 1972. 222–229.
 Lazarovici 1981 = *G. Lazarovici*: Die Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien. PZ 56, 1981. 169–196.
 Legrain 1936 = *L. Legrain*: Archaic seal-impressions. Ur Excavations III. New York, 1936
 Letica 1967 = *Z. Letica*: Miniijturni sudovi iz Vinče. ZNM 5, 1967. 77–126.
 Liebermann 1980 = *S. J. Liebermann*: Of clay pebbles, hollow clay balls and writing: a sumerian view. AJA 84, 1980. 339–358.
 MacAA = Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep
 Makkay 1963 = *Makkay János*: Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléseihez. ArchÉrt 90, 1963. 3–16.
 Makkay 1964 = *J. Makkay*: Early Near-Eastern and South-East European Gods. ActaArchHung 16, 1964. 3–64.

- Makkay 1967 = *J. Makkay*: Die in Tărtăria gefundenen piktographischen Tafeln und die Jüngere Steinzeit Südosteuropas. *MFMÉ* 1966–1967. 21–24.
- Makkay 1968 = *J. Makkay*: The Tărtăria tablets. *Orientalia* 37:3, 1968. 272–289.
- Makkay 1969 = *J. Makkay*: The Late Neolithic Tordos group of signs. *Alba Regia* 10, 1969. 9–49.
- Makkay 1969a = *J. Makkay*: Zur Geschichte der Erforschung der Körös–Starčevo-Kultur und einigen ihrer wichtigsten Probleme. *ActaArchHung* 21, 1969. 13–31.
- Makkay 1970 = *Makkay János*: A tartariai (alsótatárlaki) táblácskák. *Magyar Tudomány* 1970:1, 1970. 63–69.
- Makkay 1970a = *Makkay János*: A tartariai leletek. *Élet és Tudomány* 25:3, 1970. január 16. 110–114.
- Makkay 1971 = *J. Makkay*: Altorientalische Parallelen zu den ältesten Heiligtumstypen Südosteuropas. *Alba Regia* 11, 1970. (1971) 137–144.
- Makkay 1971a = *J. Makkay*: A Chalcolithic stamp seal from Karanovo, Bulgaria. *Kadmos* 10:1, 1971. 1–9.
- Makkay 1973 = *J. Makkay*: „Shrine with bucranium” – A tentative interpretation of the Tărtăria sign 3,5. *Kadmos* 12:1, 1973. 1–5.
- Makkay 1975 = *J. Makkay*: Über neolithische Opferformen. *Les Religions de la Préhistoire, Valcamonica Symposium '72*. Capo di Ponte, 1975. 161–173.
- Makkay 1976 = *J. Makkay*: Some stratigraphical and chronological problems of the Tărtăria tablets. *MittArchInst* 5, 1976. 13–31.
- Makkay 1976a = *J. Makkay*: Problems concerning Copper Age chronology in the Carpathian Basin. *ActaArchHung* 28, 1976. 251–300.
- Makkay 1978 = *J. Makkay*: Mahlstein und das rituale Mahlen in den prähistorischen Opferzeremonien. *ActaArchHung* 30, 1978. 13–36.
- Makkay 1978a = *Makkay János*: A szegvár-tűzkövesi újkőkori férfiszobor és a „föld és ég elválasztásának” ősi mítosza. *ArchÉrt* 105, 1978. 164–182.
- Makkay 1979 = *J. Makkay*: The Late Neolithic male statuette of Szegvár and the ancient myth of the „Separation of Heaven and Earth”. *ActaAntHung* 27, 1979. 1–38.
- Makkay 1982 = *Makkay János*: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Budapest, 1982
- Makkay 1982a = *J. Makkay*: The Tiszaszőlős treasure. Budapest, 1989. Magyar nyelven, átdolgozott formában: A tiszaszőlősi kincs. Nyomozás egy rézkori fejedelem ügyében. Budapest, 1985

- Makkay 1983 = *J. Makkay*: Foundation sacrifices in Neolithic houses of the Carpathian Basin. Valcamonica Symposium III:1979. The Intellectual Expressions of Prehistoric Man: Art and Religion. Capo di Ponte—Milano, 1983. 157—167.
- Makkay 1983a = *J. Makkay*: Early stamp seals in South-East Europe. Budapest, 1984
- Makkay 1983b = *J. Makkay*: Copper Age gold hoards and their historic setting. Symposia Thracica, vol. B. Xanthi, sajtó alatt
- Makkay 1985 = *J. Makkay*: Diffusionism and antidiffusionism: some general remarks. ActaArchHung 37, 1985. 3—15.
- MASP = Matyeriali po Arheologii Szevernovo Pricsernomorje, Ogyessza
- Masson 1984 = *E. Masson*: L' 'écriture' dans les civilisations danubiennes néolithiques. Kadmos 23:2, 1984. 89—123.
- Mellaart 1960 = *J. Mellaart*: Anatolia and the Balkans. Antiquity 34, 1960. 270—278.
- MCA = Materiale și Cercetări Arheologice, Bukarest
- Mellaart 1971 = *J. Mellaart*: Prehistory of Anatolia and its relations with the Balkans. SB 5, 1971. 119—137.
- Mellaart 1979 = *J. Mellaart*: Egyptian and Near Eastern chronology: a dilemma? Antiquity 53, 1979. 6—18.
- Menghin 1931 = *O. Menghin*: Weltgeschichte der Steinzeit. Wien, 1931
- MFME = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
- Mikov—G. I. Georgiev—V. I. Georgiev = *V. Mikov—G. I. Georgiev—V. I. Georgiev*: L'inscription du sceau circulaire de Karanovo — la plus ancienne écriture d'Europe. Arheologia 11:1, 1969. 4—12.
- Milleker 1938 = *F. Milleker*: Vorgeschichte des Banats. Starinar, 1938. 102—166.
- Milojčić 1949 = *V. Milojčić*: Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. Berlin, 1949
- Milojčić 1965 = *V. Milojčić*: Die Tontafeln von Tărtăria (Siebenbürgen) und die absolute Chronologie des mitteleuropäischen Neolithikums. Germania 43, 1965. 261—268.
- Milojčić 1965a = *V. Milojčić* könyvismertetése a Germania 43, 1965. 417—421. oldalain
- Milojčić 1970 = *V. Milojčić*: Die absolute Chronologie der Jungsteinzeit in Südosteuropa und die Ergebnisse der Radiocarbon-(C 14-) Methode. JRGZM 14, 1967. (1970) 9—37.
- MittArchInst = Mitteilungen des Archäologischen Instituts, Budapest
- Muhly 1980 = *J. D. Muhly*: The Bronze Age setting. In: The coming of the Age of Iron. Ed. by Th. A. Wertime—J. D. Muhly. New Haven, 1980. 25—67.
- Muhly 1983 = *J. D. Muhly*: Gold analysis and sources of gold in the Bronze Age. TUAS 8, 1983. 1—14.
- Narr 1969 = *K. J. Narr* könyvismertetése a Germania 47, 1969. 210—212. oldalain

- Neustupný 1968 = *E. Neustupný*: The Tărtăria tablets: a chronological issue. *Antiquity* 42, 1968. 32–35.
- Neustupný 1968a = *E. Neustupný*: Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe. *SIA* 16, 1968. 19–60.
- Nikolov 1974 = *B. Nikolov*: Gradechnitza. Localités préhistoriques, vol. 6?. Sofia, 1974
- Nikolov–V. I. Georgiev 1970 = *B. Nikolov–V. I. Georgiev*: Débuts d'écriture du Chalcolithique dans les terres bulgares. *Arheologia* 12:3, 1970. 1–9.
- Nițu 1948 = *A. Nițu*: Reprezentarea altarului cu două coloane pe ceramica de la Turdaș. Iasi, 1948
- OIP = Oriental Institute, Publications, Chicago
- OP = Obzor Prehistorický, Praha
- OpAth = Opuscula Atheniensia, Lund
- Özdoğan 1982 = *M. Özdoğan*: A Late Chalcolithic site in Eastern Thrace. *Anatolica* 9, 1982. 1–26.
- PA = Památky Archeologické, Praha
- PAPhS = Proceedings of the American Philosophical Society, Philadelphia
- Paul 1967 = *I. Paul*: Autour du problème des habitations de surface à plate-forme... *SCIV* 18:1, 1967. 3–24.
- Paul 1969 = *I. Paul*: Din nou despre tăblițele de la Tărtăria. *Hermannstädterzeitung* 1969. évi 62., 63. és 64. számai (*non vidi*)
- Paul 1979 = *I. Paul*: Das Siegelgefäß von Daia Română (Dallendorf–Kreis Alba). *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 22:2, 1979. 13–23.
- Paul 1981 = *I. Paul*: Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petrești-Kultur. *PZ* 56:2, 1981. 197–234.
- Pavelčík 1983 = *J. Pavelčík*: Kleine Terrakotten aus Hlinsko bei Lipník, II. *PA* 74:2, 1983. 295–315.
- Pavlů 1966 = *I. Pavlů*: Early „myths” relating to the Neolithic society. *AR* 18, 1966. 700–717.
- Podzuweit 1979 = *Chr. Podzuweit*: Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzenden Gebiet. Mainz, 1979
- Popović 1957 = *V. Popović*: Sur la chronologie de la civilisation proto-historique dans la péninsule des Balkans, I–II. *RA* 50, 1957. I. 129–146. és II. 1–24.
- Popović 1965 = *V. Popović*: Une civilisations égéo-orientale sur le moyen Danube. *RA* 58:II, 1965. 1–56.
- Popović 1968 = *V. Popović*: Un problème de méthodologie archéologique: l'origine de la culture de Vinča–Tordos sur le moyen Danube. *Kézirat*, 1968, amelyet a szerző szívességéből ismerek.

- Porada 1980 = *E. Porada*: Introduction. In: Ancient art in seals. Ed. by E. Porada. Princeton, 1980. 3–33.
- Pósta 1910 = *Pósta Béla*: Tordosi ásatásairól. ArchÉrt 44, 1910. 435–436.
- Potts 1981 = *D. Potts*: The potter's marks of Tepe Yahya. Paléorient 7:1, 1981. 107–122.
- PPS = Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
- Prauschnitz 1958 = *M. W. Prauschnitz*: Cylinder seal impressions in the Eastern Mediterranean area at the end of the third Mill. B. C. Eretz–Israel 5, 1958. 31–34. (héber), 84. (angol)
- PZ = Praehistorische Zeitschrift, Berlin
- Quitta 1967 = *H. Quitta*: Radiocarbonaten und die Chronologie des mittel- und südosteuropäischen Neolithikums. AuF 12:3, 1967. 115–125.
- Quitta 1967a = *H. Quitta*: The C14 Chronologie of the Central and SE European Neolithic. Antiquity 41, 1967. 263–270.
- Quivron 1980 = *G. Quivron*: Les marques incisées sur les poteries de Mehrgarh au Baluchistan, du milieu du IVe millénaire à la première moitié du IIIe millénaire. Paléorient 6, 1980. 269–280.
- RA = Revue Archéologique, Paris
- Radimsky – Hoernes – Fiala 1895–1898 = *W. Radimsky – M. Hoernes – F. Fiala*: Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien, I–II. Wien, 1895–1898
- RAss = Revue d'Assyriologie, Paris
- RégFüz = Régészeti Füzetek, Budapest
- Reinecke 1898 = *Reinecke Pál*: A tordosi őstelep agyagműveiről. ArchÉrt 32, 1898. 98–103.
- Reinecke 1899 = *Reinecke Pál*: Tordos és Trója. ArchÉrt 33, 1899. 115–123.
- Reinecke 1902 = *P. Reinecke*: Neolithische Streitfragen. Ein Beitrag zur Methodik der Prähistorie. ZfE 34, 1902. 223–272.
- Renfrew 1966–1979 = *C. Renfrew*: The Tărtăria tablets. Nestor, 1 Dec. 1966. 469–470 = 1979. 180–182.
- Renfrew 1969 = *C. Renfrew*: The autonomy of the South-East European Copper Age. PPS 35, 1969. 12–47.
- Renfrew 1970 = *C. Renfrew*: The place of the Vinča culture in European prehistory. ZNM 6, 1970. 45–54.
- Renfrew 1972 = *C. Renfrew*: The emergence of civilisation. The Cyclades and the Aegean in the third Millennium B. C. London, 1972
- Renfrew 1973 = *C. Renfrew*: Sitagroi and the independent invention of metallurgy in Europe. Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 9–15 Septembre 1971. tome II, Beograd, 1973. 473–481.

- Renfrew 1973/1979 = *C. Renfrew*: Before civilisation. The radiocarbon revolution and prehistoric Europe. Harmondsworth, 1973, 1979²
- Renfrew 1979a = *C. Renfrew*: Problems of European prehistory. Edinburgh, 1979
- Roska 1927 = *Roska Márton*: Az ősrégészet kézikönyve, II. Az újabb kőkor. Kolozsvár, 1927
- Roska 1941 = *Roska Márton*: A Torma Zsófia-Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. Kolozsvár, 1941
- Roska 1942 = *Roska Márton*: Erdély Régészeti Repertórium. I. Őskor. Kolozsvár, 1942
- RVM = Rad Vojsvodanskih Muzeja, Újvidék
- Sakellarakis 1979 = *J. Sakellarakis*: Das Elfenbein und seine Bearbeitung in mykenischer Zeit. Athen, 1979
- Sandars 1968 = *N. K. Sandars*: Prehistoric art in Europe. Harmondsworth, 1968
- Sayce 1881 = *A. H. Sayce*: Anhang III. Die Inschriften von Hissarlik. In: Schliemann 1881. 766–781.
- SB = Studia Balcanica, Szófia
- Schliemann 1881 = *H. Schliemann*: Ilios, Stadt und Land der Trojaner. Leipzig, 1881
- Schmandt-Besserat 1979 = *D. Schmandt-Besserat*: An archaic recording system in the Uruk-Jemdet Nasr Period. *AJA* 83, 1979. 19–48.
- Schmidt 1903 = *H. Schmidt*: „Tordos”. *ZfE* 35, 1903. 438–469.
- Schmidt 1904 = *H. Schmidt*: Troja – Mykene – Ungarn. *Archäologische Parallelen*. *ZfE* 36, 1904. 608–656. és Nachtrag zu Troja – Mykene – Ungarn. *ZfE* 37, 1905. 890–891.
- Schmidt 1905 = *H. Schmidt*: Die Keramik der makedonischen Tumuli. *ZfE* 37, 1905. 113–121.
- Schmidt 1907 = *H. Schmidt*: Beiträge zur Kenntnis und zum Verständnis der jungneolithischen Gefäßmalerei Südost-Europas. *ZfE* 39, 1907. 121–136.
- Schroller 1933 = *H. Schroller*: Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens. Berlin, 1933
- SCIV = Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
- Shendge 1983 = *M. J. Shendge*: The use of seals and the invention of writing. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 26:2, 1983. 113–136.
- SIMA = Studies in Mediterranean Archaeology, Göteborg
- SIA = Slovenská Arheológia, Bratislava
- SMEA = Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma
- Soudský–Pavlů 1966 = *B. Soudský–I. Pavlů*: Interprétation historique de l'ornement linéaire. *PA* 57, 1966. 91–124.
- SP = Studia Praehistorica, Szófia

- Strommenger—Hirmer = *E. Strommenger*: Fünf Jahrtausende Mesopotamien. 1962. Aufnahmen von M. Hirmer. München, 1962
- ŠtZ = *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akademie Vied*, Nyitra
- Tafrali 1931 = *O. Tafrali*: Inscriptions néolithiques en Roumanie. RA 33, 1931. 14—28.
- Tafrali 1933 = *O. Tafrali*: Inscriptions néolithiques en Roumanie. Arta și Arheologie Iași, 7—8, 1931—1932. (1933) 36—42.
- Téglás 1877 = *Téglás Gábor*: A kőkorszaki ember nyomai Hunyad megyében. Déva, 1877. 16
- Téglás 1901 = *Téglás Gábor*: Dr. Torma Zsófia emlékezete. A Hunyadmegyei Történeti és Régészeti Társulat Évkönyve 12, Déva, 1901. 7—28.
- Teutsch 1907 = *J. Teutsch*: Zur Charakteristik der bemalten neolithischen Keramik des Burzenlandes. ZfE 39, 1907. 108—120.
- Theocharis 1973 = *D. R. Theocharis*: Neolithic Greece. Athens, 1973
- Thomas 1967 = *H. L. Thomas*: Near Eastern, Mediterranean and European chronology. SIMA XVII:1—2. Lund, 1967
- Thomas—Ehrich 1969 = *H. L. Thomas—R. W. Ehrich*: Some problems in chronology. World Archaeology 1:2, 1969. 143—156.
- Tichý 1972 = *R. Tichý*: K otázce „písma“ v mladší době kamenné. — Zur Frage der „Schrift“ in der jüngeren Steinzeit. Vlastivědný Věstník Moravský 24, 1972. 7—11.
- Todorova 1978 = *H. Todorova*: The Eneolithic period in Bulgaria in the fifth Millennium B. C. BAR International Series 49, Oxford, 1978
- Todorova 1981 = *H. Todorova*: Das Chronologie-System von Karanovo im Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien. SIA 29, 1981. 203—216.
- Todorova 1981(?) = *H. Todorova*: Eneolit Bolgarii. Szófia, 1981(?)
- Todorović 1971 = *J. Todorović*: Written signs in the Neolithic cultures of Southeastern Europe. AI 10, 1969. (1971) 77—84.
- Todorović—Cermanović 1961 = *J. Todorović—A. Cermanović*: Banjica. Nasele Vinčanke kulture. Beograd, 1961
- Tompa 1940 = *F. Tompa*: Neolithische Kulturen der Draugegend. Serta Hoffilleriana, Zagreb, 1940. 7—9.
- Torma 1879 = *Torma Zsófia*: Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyad megyében. EM VI:5, 1879. május 1. 129—155.; VI:6, 1879. június 1. 190—192.; VI, 7, 1879. július 1. 193—211.
- Torma 1880 = *Torma Zsófia*: A nándori barlangsoportozat. Függelék a „Hunyadmegyei neolith kőkorszakbeli telepek“ ismertetéséhez. EM VII:6—7, 1880. 3—24.
- Torma 1882 = *Torma Zsófia*: Hunyad vármegye őskori történelméhez. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 1880. évben történt alakulásától 1881. május 29-ig lefolyt társulati évre. Budapest, 1882. 5—51.

- Torma 1886/1887 = *Sophie von Torma*: Ueber den Planetencultus des vorrömischen Daciens. Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 18, 1887. Nr. 1, 8–10.
- Torma 1887 = *Torma Zsófia*: A római uralom előtti Dáciának planeta cultusáról. EM 14:4, 1887. 73–78.
- Torma 1889a = *Sofia von Torma*: Ueber Thrako-Daciens symbolisierte Thonperle, Sonnenräder und Gesichturnen. Correspondenz-Blatt (lásd Torma 1887) 20, 1889. Nr. 1, 11–14. és Nr. 4, 28–29.
- Torma 1889b = *Sophie Torma*: Schriftzeichen auf thrako-dacischen Funden. MAG Correspondenz-Blatt, 114, 1889. 146.
- Torma 1894 = *Sofie von Torma*: Ethnographische Analogien. Ein Beitrag zur Gestaltungs- und Entwicklungsgeschichte der Religionen. Jena, H. Costenoble kiadása, 1894. 76 l., 127 ábra és 8 tábla. Nem egészen pontos magyar fordítása néhány kihagyással megjelent *Torma Zsófia*: Sumér nyomok Erdélyben címmel. „Magyar Őskorkutatás” kiadása, Buenos Aires, 1972. 55–139. Foyta István tollából.
- Torma 1896/1902 = *Torma Zsófia*: A tordosi őstelep. Hunyadvármegye Története, I. Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig. Szerk. Téglás Gábor. Budapest, 1902. 23–33.
- Torma 1897 = *Torma Zsófia*: A tordosi őstelep és hazánk népe ősmityhosának maradványai. Különlenyomat Hunyadmegye Monographiájából, Budapest, 1897. 3–16.
- Truhovič–Vasiljevič 1983 = Najstarije zemloradnicke kulture u Podrinu. Šabac, 1983
- Trigger 1980 = *B. Trigger*: Gordon Childe. Revolutions in Archaeology. London, 1980
- Tringham 1971 = *R. Tringham*: Hunters, fishers and farmers of Eastern Europe 6000–3000 B. C. London, 1971
- TUAS = Temple University Aegean Symposium, Philadelphia
- UISPP = Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
- Vasić 1900 = *M. M. Vassits*: Die neolithische Station Jablanica bei Medjulužje in Serbien. AfA 27, 1900. 517–582.
- Vasić 1907–1908 = *M. M. Vassits*: South-eastern elements in the prehistoric civilization of Servia (sic). BSA 14, 1907–1908. 319–342.
- Vasić 1910 = *M. Vasić*: Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908. PZ 2, 1910. 23–39.
- Vasić 1911 = *M. M. Vassits*: Die Datierung der Vinča-Schicht. PZ 3, 1911. 126–132.
- Vasić 1932–1936 = *M. M. Vasić*: Preistoriska Vinča. Beograd, I. 1932. II–IV. 1936

- Vasić 1957 = *M. M. Vasić*: Arheologija i lingvistika. *Starinar* Ser. 4, 7–8, 1957. 1–11.
- VDI = *Vesztnyk Drevnej Isztorii*, Moszkva
- Veenhof 1967 = *K. R. Veenhof*: Kleitabletten uit Tărtăria (Siebenbürgen). *Phoenix* 13, 1967. 35–38.
- Vlassa 1962 = *N. Vlassa*: Probleme ale cronologiei neoliticului transilvaniei în lumina stratigrafiei asezării de la Tărtăria. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Ser. Historia, Fasc. 2*, 1962. 22–30. Vlassa 1963 illusztrációival kiegészítve újra megjelent *N. Vlassa*: Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note. *Bibliotheca Musei Napocensis* 3, Kolozsvár, 1976. 28–43.
- Vlassa 1963 = *N. Vlassa*: Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the light of the Tartaria settlement's stratigraphy. *Dacia* 7, 1963. 485–494.
- Vlassa 1965 = *N. Vlassa*: Quelques problèmes de chronologie du Néolithique de la Transylvanie à la lumière de la stratigraphie de l'établissement de Tartaria. *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche, II. Comunicazioni, Sezioni I–IV*. Roma, 1965. 267–269.
- Vlassa 1969 = 1967 = *N. Vlassa*: Einige Bemerkungen zu Fragen des Neolithikums in Siebenbürgen. *ŠtZ* 17, 1969. 513–540 Román nyelven Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei címmel *AMN* 4, 1967. 403–423.
- Vlassa 1970 = 1971 = *N. Vlassa*: Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorderen Orient. *AMN* 7, 1970. 3–39. Román nyelven megjelent *Apulum* 9, 1971. 21–63.
- Vlassa 1972 = *N. Vlassa*: Zona Balcano–Asiatică si Transylvania. *AMN* 9, 1972. 367–373.
- Vlassa 1974 = 1975 = *N. Vlassa*: Neue Beiträge zur Frage orientalischer Einflüsse im Neolithikum Siebenbürgens. *PZ* 49:2, 1974. 181–192. Román nyelvű változata *AMN* 12, 1975. 1–12.
- Vlassa 1977 = *N. Vlassa*: Piese Turdăşene de influenţă “Orientală”. – Objects d'influence “Orientale” provenant de Turdaş. *Apulum* 15, 1977. 603–612.
- Voss 1895 = *A. Voss*: Siebenbürgische und bosnische Funde (Tordosch und Butmir). *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1895, Berlin, 1895. 125–135.
- VSz = Vasi Szemle, Szombathely
- Waddell 1929 = *L. A. Waddell*: The makers of civilization in race and history. London, 1929. XIII. fejezet: Sumerian writing as „owners' marks” on prehistoric pottery (Töpferwaare, Scherben) in the Danube (Donau) valley of Middle Europe, 599–607.

- Waterbolk 1960 = *H. T. Waterbolk*: The 1959 Carbon-14 Symposium at Groningen. *Antiquity* 34, 1960. 14–18.
- Weißhaar 1980 = *H.-J. Weißhaar*: Ägäische Tonanker. *AM* 95, 1980. 33–49.
- Weißhaar 1982 = *H.-J. Weißhaar*: Varna und die ägäische Bronzezeit. *AKorr* 12, 1982. 321–329.
- Whipp 1973 = *D. Whipp*: The Tartaria tablets. *Antiquity* 47, 1973. 147–148.
- Winn 1973 = *M. McChesney Winn*: The signs of the Vinča culture: an internal analysis; their role, chronology and independence from Mesopotamia. University of California, Los Angeles, Ph. D. thesis, 1973. University Microfilms, Ann Arbor, Michigan, 73–32, 087, 1976. 641
- Winn 1981 = *Shan M. M. Winn*: Pre-writing in Southeastern Europe: the sign system of the Vinča culture. Calgary, 1981. 421
- Witte 1980 = *R. Witte*: Die frühen Schriftfunde Südosteuropas unter Berücksichtigung der beginnenden Kupfermetallurgie. Thesen und Manuskript, Berlin, 1980. 133 1. + IX 1. A kéziratot és a téziseket H. Quitta és A. Häusler szíveségéből ismerem. A disszertáció rövid ismertetése megjelent *EAZ* 24:4, 1983. 681–688.
- WPZ = Wiener Prähistorische Zeitschrift, Bács
- WVDOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
- Yakar 1971–1972 = *J. Yakar*: Cythere and the Ancient East. *Anatolica* 4, 1971–1972. 133–137.
- Young 1973 = *L. M. Young*: The Tartaria tablets. *New World Antiquity* 20: 7–8, 1973. 72–79.
- ZA = Zeitschrift für Assyriologie, Berlin
- Zanotti 1983 = *D. G. Zanotti*: The position of the Tărtăria tablets within the Southeast European Copper Age. *AJA* 87, 1983. 209–213.
- ZfA = Zeitschrift für Archäologie, Berlin
- ZfE = Zeitschrift für Ethnologie, Braunschweig
- ZNM = Zbornik Narodnog Muzeja, Belgrad

A rövidítések *M. Tulok*: Abbreviations of Periodicals and Series of Archaeology and Auxiliary Sciences című munkája szerint vannak összeállítva: *ActaArchHung* 36, 1984. 333–384.

Személynév-, helynév- és tárgymutató

A helynevek közül a régészeti lelőhelyeket dőlt betűs szedés jelzi, a dőlt betűs számok pedig a táblákra vonatkoznak.

Abu Hureyra (Szíria) 67, 18:1

Abüdosz (Egyiptom), V. sír 109

Adria 112

Afganisztán 112

agatürzoszok 82, 83

agyaghasábok 67–68, 18: 1–9

agyaghorgony 24, 25, 76, 5: 1

agyagkalácsok 80, 31: 1–3

agyagkanál 72

agyagkorongok 73, 78, 85, 19

agyaglapok 69–70, 78, 80

agyagszobrocskák lásd idolk

agyagtáblák (táblácskák, Tartaria is) 11, 15, 19,

22, 25, 28–29, 30–39, 48–50, 52–53,

59, 60, 63, 68–70, 74, 78–80, 95, 97–98,

100–105, 108, 113–115, 7–8, 10–11:1; 12

Ajia Irini (Keosz szigete, Görögország) 59, 138

akkád kor 99, 100, 112

aknasír 86

alabástrom 15, 23–24, 86, 99, 127

edény 86

idol 15, 127

sztlé 99

Alaca Hüyük (Törökország), fejedelmi temet-

kezések 26, 102, 155

alacsony – rövid – időrend, keltezés 26, 28,

91, 93–98, 100, 106

Aldea, I. A. 69

áldozati gödör (és a tartariai „mágikus-vallásos

együttes”) 15–29, 34, 36, 38, 106, 131,

2–7, 9

áldozati szarv lásd bukranon

Alföld (Magyar) 13

alföldi vonaldiszes kerámia 13–14, 29, 107,

125, 144

Alsó-Fehér megye (Erdély) 69

Alsópián (Pianul de Jos, Deutschpien, volt

Szeben megye) 143

Alsótárlak(a) lásd *Tärtäria*

Amorgosz (sziget, Görögország) 63

amulett 30, 63, 73

Amúq-vidék (Hatay, Törökország) 62, 99

Anatólia (Kis-Ázsia és Törökország néven is)

26, 36–38, 42–43, 46–47, 51, 59, 62–63,

65–66, 71, 77–79, 81–86, 88–102, 104,

108–114, 140 lásd még Trója

anatóliai kora bronzkor 26, 90, 98–99, 101–

102, 109 lásd még Trója

Angert, (?) szászvárosi iskolaigazgató 40

antidiffuzionizmus 104, 118

antilop 31, 64

antimon 109

aranybányászat (-mosás is) 110

aranyhorgony 24

aranykereskedelem 108–109, 111–112, 114

aranykincsek 102, 108–109, 157

aranylelőhelyek (termésarany) 108–109, 110,

112–113 lásd még aranyművesség

aranyművesség, aranyleletek 50–51, 65, 81,

90–91, 100–102

aranyművészeti körök 101

aranyvizsgálatok 109–110

Arapi (korszak is) 96

archaikus táblák, jelek és írás 129 lásd még

Mezopotámia, *Uruk–Warka*

arcos edények (arcos és „bagolyarcú” fedők is)

14, 23, 42, 82–88, 90, 144

Arpachiye (e. Arpacsiye, Irak) 93

ásatás (Tordoson, Tartarián, Vinčán) 41, 44,

76, 87, 128

Assur, régi Istar-templom 65

Athén 58

Ausztria 73, 19: 5–6, 21: 3

Babilónia lásd Mezopotámia

badeni kultúra 17, 93

„bagolyarcú” fedők lásd arcos edények

Bahrein 112

Baktria 52

Balkán (általában) 35, 53, 62, 75, 78, 84, 86,

89–92, 94–96, 100

balkáni-anatóliai komplexum 95–96, 103–

104 lásd még Vinča-kultúra

Bánát (általában) 13, 50, 107, 113

- Banatska Subotica* (opština Bela Crkva, Vajdaság, volt Szubotica, Krassó-Szörény vm., jámi járás) 50
- Banjica* (Szerbia) 48, 50, 131, 148
- Banner János 45
- Baráth E. Tibor 122
- Bartoněk, A. 38, 72, 77
- Bartsi László (orvos az alvinci járásban 1875-ben) 41
- Battonya-Vidpart* 73, 19: 3
- Belső-Szolnok megye (Erdély) 41
- Bende bal* (Irán) 54
- Berciu, D. 24, 34, 70
- Berlin 44, 82–83, 85
- betűírás 49
- bika (-ábrázolás) 32, 64, 68
- Bikovo* (Bulgária) 62, 140
- Blau-táblák 61
- Blegen, C. W. 63, 99
- Bobula Ida 117
- bodrogkeresztúri kultúra 93–94, 101, 109
- Bodrogzsádány* (ma Sáradsádány), valószínűleg *Templom-domb* 119
- Boehmer, R. M. 62
- Boğazköy-Hattuša* (Törökország) 157
- Boian-kultúra 70, 74
- Bojanovice* (Csehszlovákia) 22: 3
- Bonev, A. G. 75
- Bor-Majdanpek* (Szerbia), rézbányák 110
- Boros Endre 56–58
- bostoni aranykincs 102, 109
- Botoș* (opština, Zrenjanin, Vajdaság, volt Bótos Torontál vm., nagybecskereki járás) 24, 127
- Bouzek, J. 39
- bövény (-ábrázolás) 32–33, 130
- brokát stílus (pecséthengereknél) 63, 140
- Buchholz, H.-G. 71, 77
- Budakalász-Lupacsárda* 119
- Bukarest, *Chitila Ferma* 75
- bukranion 32, 33, 67, 130
- Bulgária 24, 36, 48–49, 62, 70, 74–81, 87–88, 92, 95, 98, 100–102, 105–106, 109–111
- bulla (edényzáró pecsét) lásd pecsételő, pecsét-henger
- Bunești* (Moldva, Románia) 68
- Burgasz* (Bulgária) 144
- Butmir* (Bosznia, Jugoszlávia) 84–86, 89
- buzogány 89
- Büblösz* (*Gubla*, Libanon) 64–65
- bükki kultúra 14, 72, 144
- C 14 keltezés lásd radiokarbon-keltezés, keltezés
- calculus (számoláshoz és nyilvántartáshoz használt kis agyagtárgy) 142
- cardium (*Cardium edule*=ehető szívkaagyló) kagylóval díszített kerámia 69
- cartouche 65
- Căscioarele* (Ostrovl nevű szigeten, Cătăl-tó, Ilfov megye, Románia) 65–66, 70, 21: 1
- Çatal Hüyük* (Törökország) 71, 25
- Cernavoda-kultúra 24
- Chapman, J. 92, 104–107, 125
- Charvát, P. 38
- Childe, V. G. 46–47, 87, 89–96, 108
- Chrásťany* (Csehszlovákia) 22: 2
- Chrysolithikum (szó szerint aranykőkor) 81
- Cífer-Pác* (Trnava járás, volt Cziffer, Pozsony vm., nagyszombati járás) 72, 136, 22: 8
- Ciprus 42, 71, 83, 110
- Čoka* lásd *Csóka*
- Coșești-Făgăraș* (Moldva, Románia) 68
- Coțofeni-kultúra és korszak 11, 14–15, 17–18, 24–26, 34–36, 38, 49, 77–78, 127, 132, 149
- cölöpépítmények 84
- cölöpös szerkezetű ház 18
- Crnokalačka Bara* (Szerbia) 127
- Cucuteni–Tripolje–Erősd kultúra és korszak 20, 68, 73–74, 76, 89–92, 101, 142, 145, 37: 2–10
- Cziffer lásd *Cífer-Pác*
- Csapajevka* (Ukrajna) 74, 37: 7
- Csehszlovákia 71–72, 89–90
- csere 114
- „cserepcsínálás” (rituális törés) 21
- Csicókeresztúr (Cristestii Ciceului, com. Uriu, Bistrita-Năsăud megye, volt Szolnok-Doboka vm., betleni járás) 41
- Csóka-Tűzköves* (Čoka-Kremenjak, Vajdaság, volt Torontál megye, törökanizsai járás) 24, 46–47, 91, 127, 151
- csőszhalmi kultúra (és [*Tisza*] *Polgár-Csőszhalom*) 15, 119
- csőtálpas edények lásd talpcsőves edények
- csüngő (aranyból) 101, 155
- Damb Sadat* (Pakisztán) 52, 56
- „Dácia a római foglалás előtt” (Torma Zsófia kéziratban maradt munkája) 43, 45, 82, 66
- Daia Română* lásd *Oláh-Dálya*
- dákok (Dácia is) 42, 82–83
- Dánia 44
- Danubian lásd vonaldíszes kerámiák
- Deimel, A. 32
- Delos 112
- depsz amphikypellon (kétfülű ivócsésze) 99, 110
- Deshayes, J. 38
- Déva (Deva, Hunedoara, volt Hunyad vm.) 83
- diadém (aranyból) 101

diffuzionizmus 66, 71, 81, 89, 94–95, 97, 104, 111, 119
 Dijála-vidék (Irak) 62
Dikili Tas (Görögország) 74–75, 144, 19: 1
Dimíni (Thesszália, Görögország) és Dimini-korszak 67, 89, 92, 97, 18: 9
Diomedea (Xanthi mellett, Trákia, Görögország) 140
Divostin (Szerbia) 50, 136
Djaffarabad (e. Dzsafarabád, Irán) 54–56, 59
Djowi (e. Dzsóvi, Irán) 54–56, 59
 Dollfus, G. 53
Donja Branjevina (Odžaci, volt Hódság mellett, Vajdaság) 143
 doráki kincs 102
 Dörpfeld, W. 84–85
Drenovac (Szerbia) 24
 Dudești-kultúra 75
 Dumitrescu, H. 66
 Dumitrescu, V. 19, 24–25, 34–35, 66, 68, 124
Dunderstedt (NDK) 68
 Dzsedkaré (vagy Iszeszi, az egyiptomi óbirodalom V. dinasztijának fáraója, i. e. 2489–2450 vagy 2414–2375 között) 109, 114
Dzsemdet Naszr (korszak és stílus is, Irak, Babilon melletti lelőhely) 28, 32, 62–64, 96–97, 99–100, 108–109, 113–115, 134, 140–141
 Dzszer (vagy Athótisz, az egyiptomi óbirodalom I. dinasztijának 2. fáraója, i. e. 2900 körül) 111
 Edzard, D. O. 38
 égei kora bronzkor 25, 49, 58–60, 63, 65, 95, 101
 Égeikum 24, 47, 49, 51, 66, 71, 83, 86, 89–91, 93–97, 101, 109–111, 113–114, 33–34
Eger-Kiseged 73, 145
 Égina (sziget, Görögország) 58, 138
 Egyiptom 42, 46–47, 51, 62–63, 79, 83, 86, 93, 104, 108–111, 113, 33–34
 Ehrich, Robert W. 36
 ékírás 48
 ékszerek 15, 24, 89, 101, 104, 107
 Elám lásd Irán, protoelámi, Szúza, Tepe Yahya
 elefántesont (faragványok) 58–59, 138, 38: 1
 emberáldozat 20–21, 29
 embercsontok (égetett) 15, 20–21, 9: 3
 Encrevé, P. 52
 Enlil (isten) 114
 ércforrások 50 lásd még aranylelőhelyek, rézművesség

Erdély 11, 16–17, 20, 25, 40–41, 43–45, 48, 50, 61–62, 64–65, 69, 73, 83, 85, 89, 92, 104, 107–114 lásd még Tordos
 erdélyi terméсары 108–114
Eridu (Irak) 65
Erősd-Tyiszkhegy (volt Háromszék vm., miklósvári járása, Ariusd, com. Vilcele, Covasna megye) 25, 73, 89, 92, 109, 157 lásd még Cucuteni–Tripolje–Erősd kultúra és korszak
 esztári csoport 14
 Evans, A. J. 46, 67, 84, 89–90
Ezero (Bulgária), lelőhely és időszak 95
 ezüst 109–110
 ex Balcano lux 81
 ex oriente lux 9, 81, 93
Fafos (Jugoszlávia) 19: 2
 falfestmények 71
 Falkenstein, A. 28–31, 33–35, 37–38, 48, 50, 114, 119
Falkenstein-Schanzboden (Ausztria) 73, 145, 19: 5–6
Fára (a sumer Suruppak helyének mai neve) 30, 63, 100, 134
 stílus (pecséthengerekénél) 63
 Farszala (Thesszália, Görögország) 67, 18: 6
 fedők lásd arcos edények
 fejedelmi temetkezések 26, 31–32, 101–102, 108, 111 lásd még Várna
 Fekete-tenger 110–111
Felpestes = Felső Pestes (com. Peștișu Mic, Hunedoara megye, volt Hunyad vm., hunyadi járása) 41
Felsőtárkány-Várhegy 73, 145
 fémedények 26, 89
 fémművesség 60, 81, 83, 96, 100–102, 105, 107, 110 lásd még aranyművesség, rézművesség
 festett kerámiák 11, 14–15, 21, 31, 86, 88–91
 lásd még Cucuteni–Tripolje–Erősd, Dimini, herpályi kultúra, Lumeă Nouă, Petrești-kultúra
Fesztosz, korong 78
 Fewkes, V. I. 46, 92
 Fiedler, Z. 72
 Flomborn-Ačkovy típusú vonaldíszes kerámia 71
 földtani gyűjtemény (Torma Zsófiáé) 41
 földtulajdon 105
 Fönícia 49, 83
 Frankfort, H. 63–64, 91, 94
 Frankfurt am Main 83
Frauenhof (Ausztria) 73, 21: 3
 French D. 99
Frumușica (Moldva, Románia) 142

Furchenstich- (kimetszett díszítésű) kerámia
11, 87

Gallis, K. 97–98

Gallus Sándor 117

Garašanin, M. 94–95

Gelb, I. J. 37, 114

van Gennepe, A. 69

Genersich Antal 20

Georgiev, G. I. 36, 74–76, 80

Georgiev, V. I. 36, 76–78, 80

Georgijevszkij, M. A. 46–47, 49

Ghîrbom lásd *Oláh-Gîrbó* vagy *Gorbó*

Gimbutas, M. 36, 69, 74–75, 77, 79–80, 104,
105, 119

Girfa Mare-kultúra 118

Girszu (ma *Tello*, Irak) 130

Glăvănești Veche (Moldva, Románia) 68,
18: 8

Gooß, C. 40

Glozel (Franciaország) 68–69

Gornji Grad (Jugoszlávia) 127

gödörház 14–16, 18

Görögország 21, 23–25, 38, 58–63, 65,
67–68, 74–75, 78, 81, 83–84, 86–92,
94, 96–99, 101, 109, 112

Götze, A. 86

Gradac (Szerbia) 127

Gradesnica (Bulgária) 36, 49, 74, 78–80, 135,
147–148

gradesnicai „tábla” 78–81

Gradesnica-kultúra 79

Grbić, M. 95

Grivac (Szerbia) 148

Gumelnița-kultúra 24, 70, 74–76, 92, 100,
111, 118, 142, 145 lásd még KGK VI idő-
szak

Hăbășești (Moldva, Románia) 65

Habuba Kabira (Szíria) 98–99

hajó 65

Halaf-kor lásd Haszúna-Halaf-Számarra kor-
szak

hálónehezék 37

hamisítványok, hamisítás 34, 37, 69, 73

Hampel József 43–45, 84, 87

Han Ibrahim Şah (Törökország) 99

Hanschmann, E. 99

Harappa (Pakisztán) 52, 118

Harmatta János 10, 37, 114–115, 119, 129

Hartmann, A. 109–111

Haszehemui (az óegyiptomi II. dinasztia
fáraója, kb. i. e. 2703–2686) 109

Haszúna-Halaf-Számarra korszak (és lelő-
helyek is) 51, 65, 71, 93, 151

házmódel lásd szentélymodell

hegedűidolok 24

hegyikristály 24

Helbig, S. 82

Helck, W. 38, 115

hellászi kora bronzkor 95, 99 lásd még kora
bronzkor

Herepey Károly 40, 127

Hermann Antal 44

Herodotos 112, 114

herpályi kultúra 15

hettita hieroglifák 42, 77, 118

hettiták 42

hieroglifírás 42, 67, 77–78, 118

Hissarlik lásd *Trója*

Höckmann, O. 10, 18–19, 21, 23, 36

Hódmezővásárhely-Gorzsa 33, 130

-*Kopáncs*, *Vata-tanya* 50, 72, 74, 147

-*Kökénydomb* 63, 140, 17: 1

Hoernes, M. 86

Holste, Fr. 92–95

hombár, hombármodell 65–66

Homérosz-kutatás 93

Hood, S. 37–38, 64, 108

Horedt, K. 11–12, 14–15, 17

horgony lásd agyaghorgony, aranyhorgony

Hruška, B. 115

Hunfalvy Pál 42

Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Tár-
sulat 44

hyperboreusok 112

ideogrammok 72–73, 79–80

idolok (agyag- és kőszobrocskák) 13, 15, 19,
21, 23–24, 27, 41–42, 60, 74, 78, 82, 84–85,
87–88, 95, 98, 104–106, 4

időrendi táblázatok 79, 91, 93–94, 96

ikerfüles edény 99

Ikiztepe (Törökország) 101

indoeurópai nyelvű népek őstörténete 89, 93

Indus-völgy 52, 112–113

Irán 31, 51–60, 112–113, 115 lásd még
protoelámi korszak

írás 28, 33–39, 42, 49–50, 52–60, 67–81,
96–98, 103–106, 113–115

iridium 111

írnokok 34, 113–114

Írország 108

íróvessző (stílus) 30, 54

Itália 83, 89

italikusok 82

Izvoare (Moldva, Románia) 37: 6

Jablanica (Szerbia) 88

Jáki Gábor 119

Jela (Sabác mellett, Szlavónia) 50, 136, 148, 42
jelek (bekarcolt, bevéselt, kerámián és más

anyagon), jelrendszerek 29–33, 36–37, 41–43, 45–59, 67–84, 86–90, 96, 104, 108 lásd még Tordos-jelcsoport
 jelek rendeltetése 58–60, 73–74, 79, 105
 jogarok 89, 101
 jordansmühli — Jordanów-kultúra 151
 Jovanović, B. 95
 Jugoszlávia 13, 23–24, 46–48, 50, 68, 75, 84–86, 88–89, 91, 105, 107, 110, 113 lásd még Vinča

Kalojanovec (Bulgária) 146
 kannelúrárs díszítés 26–27
 Karanovo-kultúra 36, 74, 146
Karanovo (Bulgária), tell 76, 146
 karanovói pecsételő 36, 76–79, 81, 106, 136, 148, 27: 1–2
Karánsebes (Erdély) 148
Karataş-Semayük (Törökország) 147
 karperec 15, 24, 5: 2
 Kaufmann, D. 71
 Keban-vidék (Törökország) 99
 kecske (-ábrázolás és alakú jel) 31, 64, 69
 kehely 45, 6: 4
 keltezés, időrend (relatív és abszolút) 25–26, 28–29, 34–39, 42, 47, 50–51, 55–56, 63, 66, 70–71, 76–79, 81–102, 103–104, 111, 147 lásd még radiokarbon keltezés, időrendi táblázatok
 keltezés (időrend) válsága 82–102
 Keosz (sziget, Görögország) 59, 63, 101, 138
 képirás lásd hieroglifírás
 kerámiaműhelyek 106–107
 kereskedelem, utak 42, 47, 62, 84, 90, 104–105, 107–109, 111–113, 133, 157
 kereskedelmi kolónia 113, 115, 157
 kettős spirális fejű tűk 101
 kettősbalta 71, 73, 22
 KGK VI (Kodzsadermen—Gumelnița—Karanovo VI) időszak 76–79, 100–101, 105, 111
 Kifisin, A. 120
Kinneret (Izrael) 155
 kincsleletek 22, 26, 63, 65, 101–102, 108–109, 111
Kirbet Kerak (Izrael) 155
 Kirrha típusú horgony 25
 Kis-Ázsia lásd Anatólia
Kisunyor (Vas megye) 72
 Kithera (Görögország) 109
 Klopfleisch, H. 85
Knossos (Kréta, Görögország) 67, 84, 94, 147, 18: 2
 Kolozsvár (Cluj, Erdély), Erdélyi Nemzeti Múzeum 43–44, 48, 61–62, 64, 129
 Tudományegyetem 11
Szent Mihály-templom 65

Komoróczy Géza 10, 37, 114, 117, 129
 kora bronzkor 25–26, 49, 58–60, 63, 76, 78, 81, 84, 90, 92–95, 98–99, 101–102, 109
 lásd még égei kora bronzkor, hellászi kora bronzkor, minószi korszakok, minüasz kerámia, Trója
 korai mezopotámiai dinasztikák 98–99, 108
Korinthosz (Görögország) 62
 Korošec, J. 117
Kostolac (Szerbia) 17
 kottafejes díszű (vonaldíszes) kerámia 13, 72–73, 124–125
 kozmogónia 79
 kőbalták 73, 21: 3
 kőrézkor (chalkolitikum, eneolitikum) 78, 95, 98, 100–101
 Körös—Starčevo-kultúra 12–13, 23, 25, 37, 50–51, 53, 65, 68, 72, 88, 90, 92, 95–97, 99, 104, 107, 110, 124, 137, 146, 151
 kőszobrocskák lásd idolk
 „középkori kályhacsempé” 64
 közép-erdélyi festett kerámia lásd Petrești-kultúra
 középfokú (kereskedelmi, települési) központok 107
 Kréta (Görögország) 38, 46, 63, 65, 67, 69–71, 78–79, 84, 88–90, 94, 104, 109
 krétai hieroglifírás 67, 77–78, 118
 kultuszdedények 65
Kum Tepe (Törökország) 94–95, 101
 kunyhó 76
 kurgánok (kurgán- vagy jamnaja-kultúra is) 36, 74, 118, 145
Kusura (Törökország) 147
 kutya (-ábrázolás) 76
 Küklászok (szigetvilág, Görögország) 23, 38, 46, 59, 61, 63, 88, 101, 109, 112, 140
Kültepe (a hajdani Kárum Kēniš lelőhelye, Törökország) 157
Küstendil (Bulgária) 144

 La Tène-kor 88
 Laibach 87
 Laki Kálmán 118
 Langdon, S. 32
Larisa (korszak is, Thesszália) 96–97, 152
Larsa (ma *Szenkere*, Irak) 32, 48, 12
 Lasinja-kultúra 72
 Lazarovici, G. 18
 lazúrkő (lapis lazuli) 112
 Legrain, L. 31–32
 lengyeli kultúra (és *Lengyel-Töröksánc*) 15, 24, 72–73, 84, 86, 90, 96, 99, 151
Lenkovci (Ukrajna) 37: 5
Lepenski Vir (tk. a lepenai örvény, Al-Duna, Vaskapu) 68, 117

- Lerna* (Görögország) 63, 137
Levante 49, 64–65, 83, 108, 113
Limnosz lásd *Poliochni*
Lindenschmidt, F. 42
 lineáris A írás (Kréta) 49, 59, 70, 104, 118
 lineáris B írás (Kréta és a görög szárazföld) 58–59, 75, 158
 Linsenkeramik lásd *Coțofeni-kultúra*
Lipnik-Hlinsko (Csehszlovákia) 132 145, 39
 logogramm 115
Lomnic (Csehszlovákia) 26: 3
 Lubbock, J. 42
 Lugalzageszi (a III. uri dinasztia uralkodója, Mezopotámia, i. e. 2250 körül) 131
 Lumeă Nouă kerámia (Erdély) 14–15, 86
 Luxeder Ferenc 119
 magas–hosszú – időrend 91, 93 – 94, 98, 100, 103–104
 Magyarország 13, 33, 50, 72–74
Makrihori (Thesszália, Görögország) 97
Maliq (Albánia) 62
Mári (ma Tell Hariri, Szíria) 32, 131
 Maros 11, 16–17, 20, 40–41, 85, 104, 107
 Márton Lajos 84
 márványedények 101, 109
 márványszobrocskák lásd *idolok*
 Marx, K. 110
 Masson, E. 75
 meander 78–80
Medvednjak (Szerbia) 50
 Mehrgarh (Beludzsisztán, Pakisztán) 52, 56
 Mellaart, J. 95–97
 Milosz lásd *Phylakopi*
 Menghin, O. 86, 92, 95
 Menkauhor (az óegyiptomi V. dinasztia fáraója, i. e. 2497–2488 vagy 2422–2414 között) 109
 mérsékelt időrend 98, 101, 103
Mersin (*Yümük Tepe*, Törökország) 94
 mesterjegyek (kerámián) 58–60, 73, 138, 38: 1
 mesterségek 105
Mezin (Ukrajna), mammutcsont lapokra karcolt meanderek 79–80
 Mezopotámia (Babilónia, Elő-Ázsia, Közel-Kelet, Ókori Kelet, Sumer és archaikus kor is) 28, 30–33, 35–38, 42, 44–45, 47–48, 50–52, 55, 59–66, 71, 79, 82–83, 89, 91, 93–103, 105–115
 Mihai, Viorica (dinasztiatörténész) 118
 mikrokronológia 103
 Milojević, V. 19, 29, 42, 92–97, 108, 125
 minőszi korszakok 147 lásd még *kora bronzkor*
 minüaszai (vörös és szürke) kerámia 94–95, 152
 mirha 114
Mošovice (Csehszlovákia) 72, 26: 4
Mohelnice (Csehszlovákia) 72, 22: 7
Móhlosz (Kréta, Görögország) 109, 140
Mold (Ausztria) 73, 21: 4
 Mommsen, Th. 41
 monogrammok 79
 Montelius, O. 93
Morava (folyó, Jugoszlávia) 107
Moravský Krámlöv (Csehszlovákia) 22: 4
 Morvaország 89–90
 Much, M. 42
Mundigak (Afganisztán) 52
Mükéné (Görögország), mükénéi kor és kultúra is 58, 84, 86, 88, 109, 138, 157, 38: 1
 münchenshöfeni kultúra 85
 Myres, J. L. 91
 Myres-pítosz (Vinčáról) 144
 Nagyenyed (Aiud, jud. Alba, volt Alsó-Fehér vm.) 40
Nagyszákos (Sacoșul Mare, Erdély), arany-lelet 157
Nagyzorlencz lásd *Zorlențu Mare*
Nándori, nándorvályai barlang (*Valea Nandru-lui*, com. Pestișu Mic, jud. Hunedoara, volt Hunyad vm., hunyadi járás) 25, 45, 61–62, 83, 16: 1–2
 Narám-Szín (óasszír uralkodó, i. e. 1751–1745) 109
 Narr, K. J. 36
Nāšir-ya (Irak) 99
Nea Nikomedeia (Görögország) 146
 Német Demokratikus Köztársaság 68, 71
 Nemzetközi Őstörténeti és Koratörténeti Kongresszus, Budapest (1876) 41, 85
 Nestor, I. 69
 Neustupný, E. 25, 36, 126
 Nikolov, B. 78
Ninine (Irak) 93
 Nițu, A. 47
Norșuntepe (Törökország) 99
 Notenkopf-Keramik lásd *kottafejes díszű* (vonaldíszes) kerámia
 nő alakú edény lásd *kultuszedények*
Nuzi-kerámia (*Nuzi* = *Yorgan tepe*, Törökország) 134
 nyilvántartás 105
Obéid (korszak is) 93–94
Obrushte (Bulgária) 146
 obszidián 11, 14, 104–105
Oláh-Dálya (Daia Română, jud. Alba, volt Alsó-Fehér vm., alvinci járás) 69, 87, 20: 1
Oláh-Gírbó vagy *Gorbó* (Ghîrbom, com. Berghin, jud. Alba, volt Alsó-Fehér vm., kisenyedi járás) 69, 73, 19: 4

- olom 109
 Olt (folyó) 112
 oltár (kis edények, „oltárok” is) 22, 47–48, 79, 90, 142
Olümpia (Görögország) 83
 ón 111
 Orosz Endre 10–11, 14
 oroszlán (-ábrázolás) 33, 64–65, 113, 130, 141
 orsókarikák, orsógombok 42, 47, 61, 73–75, 81–82, 85, 132, 145, 15: 2, 39
Ovcharovo (Bulgária) 75, 79, 26: 2
 őseurópai „írás” 80
 őskőkor (paleolitikum) 67, 74, 79, 120
 őz (-ábrázolás) 64
 Özdoğan, M. 97
 Pactolus-völgy (Törökország), aranylelőhely 108, 111
 Pakisztán 52, 56
 Palesztína 64–65, 140, 145
 Palil (isten) 114
 Palliardi, J. 89–90
 Pantos D. Pantos 81
Parác (*Parța*, com. Șag, jud. Timiș, volt Temes vm., központi járás) 50, 20: 2
Paradimi tumba (Trákia, Görögország) 75, 81, 140, 26: 1, 41
Parța lásd *Parác*
 Paul, I. 14, 69
 Pavlû, I. 71
Pavolocs (Ukrajna) 37: 2–4
 pecsételő, pecsételőlenyomat 30–32, 37–38, 50–51, 63–64, 66, 72, 74, 76–80, 81, 98–99, 102, 106, 130, 141, 27: 1–2
 pecséthengerek (lenyomatai, utánzatai) 37–38, 47, 51, 52, 61–67, 81, 83, 94, 98–99, 106, 108–109, 112–113, 140, 15: 1–3, 16: 1–2, 41
Pefkakia magula (Thesszália, Görögország) 25, 101
 Pennsylvania-kincs 102, 109
Perieni (Moldva, Románia) 68, 18: 7
 periodizáció 88–89
 Perlov, B. 120
Peștișu Mic lásd *Felpestes*
Petresd lásd *Petrești*
Petrești (kultúra és kerámiatípus is; com. Burjuc, jud. Hunedoara, volt Petresd, Hunyad vm., marosillyei járás) 11, 14–15, 18, 65, 69, 86–87, 89, 149
Phylakopi (Milosz szigete, Görögország) 38, 46
Pianul de Jos lásd *Alsópián*
 piktogrammok 79, 114
 pintadera lásd pecsételő
Platia Magula Zarku (Thesszália, Görögország) 97
 Plovdiv, *Ploskata mogila* (Bulgária) 145
Podporanj lásd *Potporanj*
 Podzuweit, Chr. 99
Poliochni (Limnosz szigete, Görögország,) 63, 65
 Popović, V. 37, 47–48
 Pósta Béla 44–45, 87
Potporanj (opština Vršac, Vajdaság, volt *Podporanj*, Temes vm., verseci járás), *Kremenjak–Tűzköves* 23–24, 50, 107, 127, 148, 31: 2
 Potts, D. 52
 presztízstárgyak 105
 primitiae-áldozat (a termés zsengéinek feláldozása) 21
Pródromosz (Thesszália, Görögország) 67, 18: 5
 protoelámi korszak és írás 32, 37, 52–53, 55, 60, 63, 65, 158
 protoírás 77
 Protoszklo-kultúra és -kor 21, 67–68, 91
 „protosumer” írás 158
 Protovinča-kerámia és -korszak 12–14, 104
 Puabi (uri hercegnő, i. e. 2450 körül) 108, 111
 Pulszky Ferenc 41
 Punt 114
 Quivron, G. 52
Rachmani (korszak is, Thesszália, Görögország) 99, 101
Rădășani (Moldva, Románia), kőbalta 68–69
 radiokarbon keltezés (C 14 keltezés) 25–26, 28–29, 34–39, 50, 52, 55, 70, 76, 81, 92–93, 95–98, 100, 103–104, 106, 131, 147, 159
Rajki (Ukrajna) 37: 3
Rast, Dolj (Románia) 148
 Reinach, S. 128
 Reinecke Pál 43, 46, 84–88, 94
 Renfrew, C. 36, 63, 77, 80, 96–97, 99–101, 104, 106, 110–111
 rézbányászat 110, 114
 rézeszközök 89
 rézkor 72, 90, 102
 rézművesség, rézlelőhelyek 51, 90–91, 104–105, 111, 113
 rítus, rituális 35, 50, 88, 104–105
 Románia 11, 14–15, 22–25, 65–66, 68–71, 73–75, 86, 107
 Rómer Flóris 41
 rongó-rongó írás (Húsvét-szigeteken) 35, 51

- Roska Márton 11, 20, 33, 45, 49, 61, 86–87
rovásírás 69
rösseni kultúra 85–86
Rubca (Rubcy?, Ukrajna) 74, 37: 1
Rudnik (Jugoszlávia) 75
ruténium 111
- sacramentum 21
sámán (pap) 105
Samsat/Samosata (Törökország) 99
Sardis (Törökország) 108
sarló 71
Sarrukín (akkád uralkodó, i. e. 2242–2186 körül) 112, 131
sas (-ábrázolás) 65
Sayce, A. H. 42, 62
Schachermeyr, F. 94, 96
Schliemann, H. 42, 63, 82, 84, 99
Schmidt, H. 46, 84–86, 88, 94
Schroller, H. 87
Schuster, Fr. W. (1824–1914) 40–41
Sé (Vas megye) 145
Selče (*Seltsch*, Csehszlovákia) 71, 22: 6
Selevac (Szerbia) 107
Sesklo (korszak) és *Szeszkló-Akropolisz* (Thesszália, Görögország) 68, 91–92, 97, 18: 3–4
Shahdad-Xabis (Irán) 52, 56
Sitagroi (Photolivos, Makedónia, Görögország) 62–63, 99–100, 141, 154
sitovói barlang (Plovdiv mellett, Bulgária) 75
Slatino-Čardeko (Bulgária) 144
Sólyom Fekete Ferenc 43
Sondershausen (NDK) 71
Soudský, B. 13, 71
Soufli-magula (Thesszália, Görögország) 21
Spata (Görögország) 58
Spondyluskagyló (osztrigafajta) 15, 24, 104, 5: 2
Stateniče (Csehszlovákia) 71, 22: 1
stílus lásd íróvessző
Sukoró-Tóra-dűlő 73, 113
Šumer, sumer 30, 34, 36–38, 47, 49–50, 108, 112–113
„sumer-magyarológia” 47, 117–123, 135, 149
Szahuré (az óegyiptomi V. dinasztia 2. fáraója, i. e. 2450 körül) 114
szakálhái csoport 13–14, 50, 71–73, 107, 144
Szamossályi 119
Szamosz, Heraion (Héra-szentély, Görögország) 63
számrendszer a jelrendszerekben 68, 78
szarmaták 82
szarvas, szarvas állat (ábrázolása) 64–65, 76
Szarvas-botanikus kert, Kovács-halom 80, 31: 3
- Szászsebes (Sebeš, jud. Alba, volt Szeben vm.) 40
Szászváros (Orăștie, német Broos, jud. Hunedoara, volt Hunyad vm.) 40–41, 43
Száva 112
Szegvár-Tűzköves 63
Székely Sándor 121
szemüveg- (és omega-) spirális 89, 101
szentély (szentélymodell is) 32–33, 64–66, 69, 79, 85, 106, 130, 142
Szeszkló lásd Sesklo
sziklarajzok 75
Szilády Áron 41
szilmei csoport 73
szimbólumok (karcolt, festett) 67, 74, 77, 79, 81, 105
Szfria 32, 62–65, 67, 98–100, 113
szkíták 112
Szombathy, J. 42
Szubotica lásd Banatska Subotica
Szúza (Irán) 51, 53–54, 142
- Tafrali, O. 68
talpcsőves edények 11, 19–20, 26–27, 65, 85, 88, 128
tángák 69
Tangtru (Románia) 71, 21: 2
tárolóedények 65
Taşkum Mevkii (Törökország) 99
Téba (Görögország) 62
Téglás Gábor 44
Telekiné Kovács Zsuzsanna 119
tell 11–12, 17–18, 70, 76, 78, 87, 91–92, 95, 107
-kezdemény 107
-kultúra lásd Gumelnița-kultúra
Tell Ašmar (a sumer *Ešnunna* helye, Irak) 112
Tell Brák (Szíria) 140
Tell Chuēra (Szíria) 158
Tell Djigan (e. Dzsigan, Törökország) 134, 40: 1
Tell Halaf (Szíria) 93
Tell Hariri lásd *Mári*
Tell Selenkaḫiye (Szíria) 99–100
Tell Tuqan (Ebla mellett, Szíria) 154
Temesvár, Ronaț 65
temetkezés 20, 26, 72, 117
templom 32
Tepe Gawra (Irak) 65, 134
Tepe Yahya (Irán) 52–53, 55–58, 60, 112, 115, 14
Theocharis, D. 68
Thesszália (Görögország) 67–68, 88, 91–92, 96–97
thesszáliai bronzkor lásd kora bronzkor
thesszáliai neolitikum 90–92, 94, 96–97

- Thomas, H. L. 36
 Thüringia 71
 Tichý, R. 72
Tirinsz (Görögország) 58, 84, 138, 38: 2
Tirpești (Moldva, Románia) 73, 37: 10
 Tischler, O. 42
Tiszabura 141
 tiszadobi csoport 14
 tiszai kultúra 13, 15, 29, 71, 80, 87, 107, 125
 tiszapolgári kultúra 101, 109
 tiszaszőlősi rézkori aranykincs 102
Tiszaug-vasútállomás 144
 Todorova, H. 50, 79
 Todorović, J. 36, 49, 75
Tordos, la lunca (Turdaş, jud. Hunedoara, volt Hunyad vm., szászvárosi járás) passim, különösen 11, 20–21, 23, 27, 32–33, 40–53, 64–66, 82, 85–88, 90–91, 99, 107, 113, 115, 9, 15: 1–2, 17: 2, 32–34, 40: 2 (?)
 Tordos-jelcsoport 38, 40–59, 67–83, 99, 104–106, 108, 113, 115, 10–11: 3, 12–13, 32, 33–34
 Torma József 41
 Torma Károly 41
 Torma Zsófia 20–21, 25, 27, 40–47, 59, 61, 64, 66, 82–90, 93–94, 118
 Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában 41–46, 64, 66, 85–86 lásd még „Dácia a római foglалás előtt”
 török felirat (a vajdahunyadi várban) 41
 Törökország lásd Anatólia
Trabzon (Trapezunt, Törökország) 101
Traian— Dealul Finţinilor (Moldva, Románia) 73, 37: 8–9
 Trákia (Görögország) 87–88, 140
 trákok 83–84
 Tringham, R. 36
 Tripolje-kultúra lásd Cucuteni–Tripolje–Erősd kultúra
Trója (Törökország) 37–38, 42–43, 46–47, 59, 62–63, 65, 82–86, 88–97, 99–102, 108–109, 140, 33–34
Tsangli (c. Cangli, Thessália, Görögország), korszak is 96–97
 Tsountas, Chr. 88
 tulajdonjegyek (kerámián és elefántcsonton bekarcolva) 58–60, 73–74, 79, 105
 Turdaş lásd Tordos
 Türkmenia 52
 tűzdelt vonaldíszes kerámia (Stichbandkeramik) 86
 újkőkori (neolitikum) általában 67, 74, 89, 91, 100, 103, 105
Ur (sumer város a mai Tell el-Muqajjaron, Irak) 99, 15: 2–4
 uri királyi temető (Royal Cemetery) 31–32, 108, 111
Uruk (sumer város a mai Warka helyén, Irak) 28, 30–32, 15: 2–4
 uruki archaikus táblák — ATU — és Uruk-kor 30–32, 35–38, 47, 51, 59, 63–64, 94, 98, 113–114, 129, 131, 134, 140, 142, 8, 10–11: 3, 12
 uruki Eanna-szentély 47
 Uszerkaf (az óegyiptomi V. dinasztia 1. fáraója, i. e. 2450 körül) 109
 vadászati jelenet 28
Vajdahunyad, vár (mun. Hunedoara, jud. Hunedoara, volt Hunyad vm.) 41
Valea Nandruului lásd Nándorválya
 vallás 104
 vallások (mágikus) jelrendszerek 74, 77, 79, 105–106
Várna, kőrézkori temető (Bulgária) 76, 78, 101–102, 109–111
 Vasić, Miloje M. 46–47, 49, 87–88, 90, 92, 94
 Vaskapu 68
 Vén András tordosi tanító 41
Versec (*Vršac*, Vajdaság, volt Temes vm.) 24, 105
 verseci lelőhelyek 50, 127, 35–36
Vinča, Bjelo Brdo (Szerbia) 23, 27, 46, 85–97, 104, 107, 113, 31: 1
Vinča mint jön kolónia 49, 88, 90, 92, 151
 lásd még Vasić, M. is
 Vinča–Pločnik = Vinča kultúra C–D szakasza 24–25, 38, 46–51, 62, 69–70, 90–91, 94–95, 99–100, 107, 110, 113
 származása 98, 103–104, 107–108
 Vinča–Tordos = Vinča kultúra A–B szakasza 12–14, 17, 24–25, 36–38, 46–51, 56, 62, 69–70, 87, 90–91, 94–98, 100, 103, 107, 112–113, 115
 vonaldíszes kerámia (Bandkeramik, Danubian és szalagdíszes kerámia néven is) 13, 21, 43, 71–74, 85–86, 89–91, 23–25
 Voss, A. 84–86, 88
Vršac lásd Versec
 Waddell, L. A. 47, 59
 Waterbolk, H. T. 95
 Wietenberg-kultúra 87
 Winn, S. M. M. 38, 50–51, 56, 61, 70, 75, 105–106
 Witte, R. 38, 77
Wülperode (NDK) 71, 22: 5
 Yakar, J. 38

Yorgan tepe (Törökország) lásd Nuzi-kerámia
Yortan (Törökország) 90

Žabalj (Vajdaság, volt *Zsablya*, Bács-Bodrog
vm., zsablyai járás) 23, 126

Zanotti, D. G. 17–18, 36

ziqquratu 32

Zorlenju Mare (jud. Caraș-Severin, Erdély,
volt *Nagy-Zorlenc*, Krassó-Szörény vm.,
resicai járás) 22–23, 25

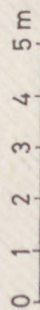
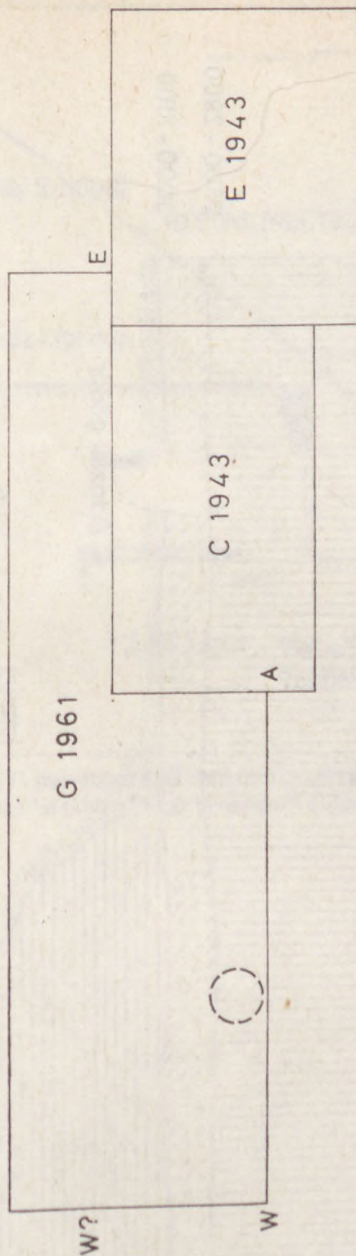
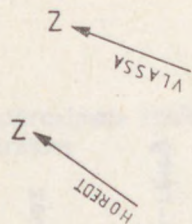
Zsablya lásd *Žabalj*

zsinegdísz 70

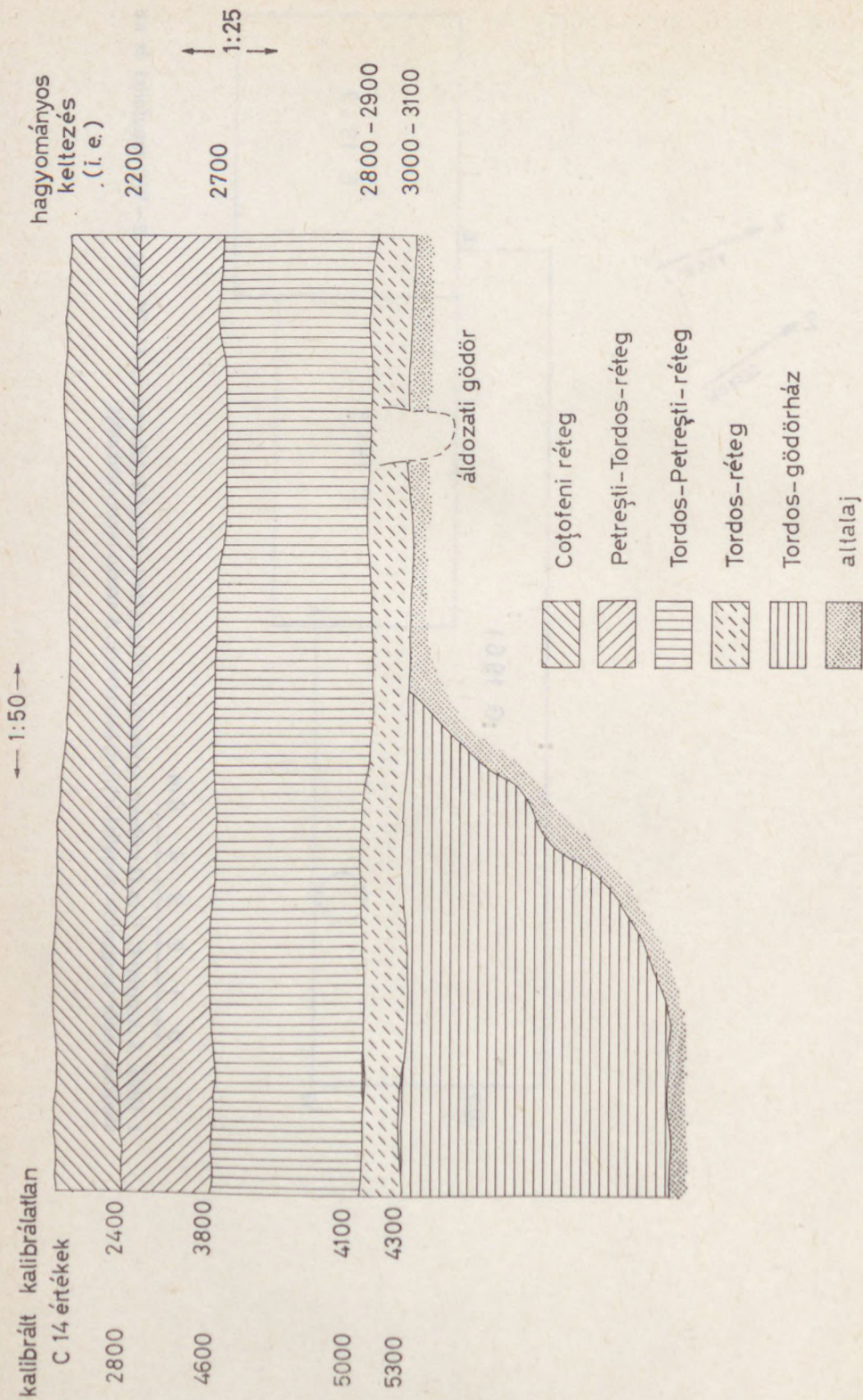
zselízi kultúra 72, 93, 136

Zú (anzú, Imdugud) madár 65

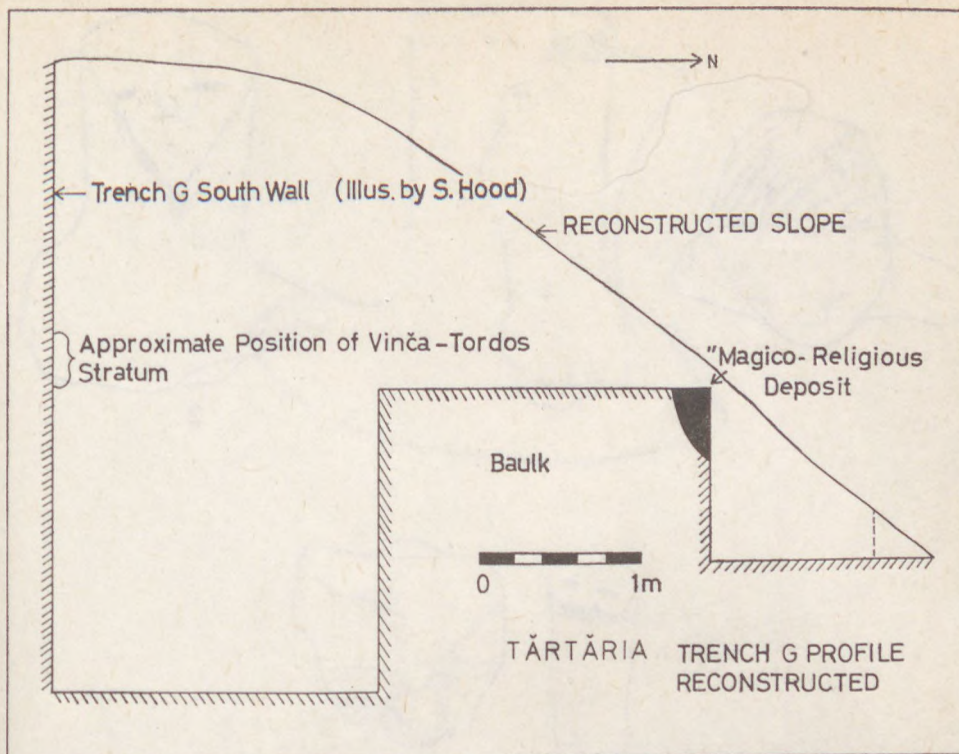
Táblák

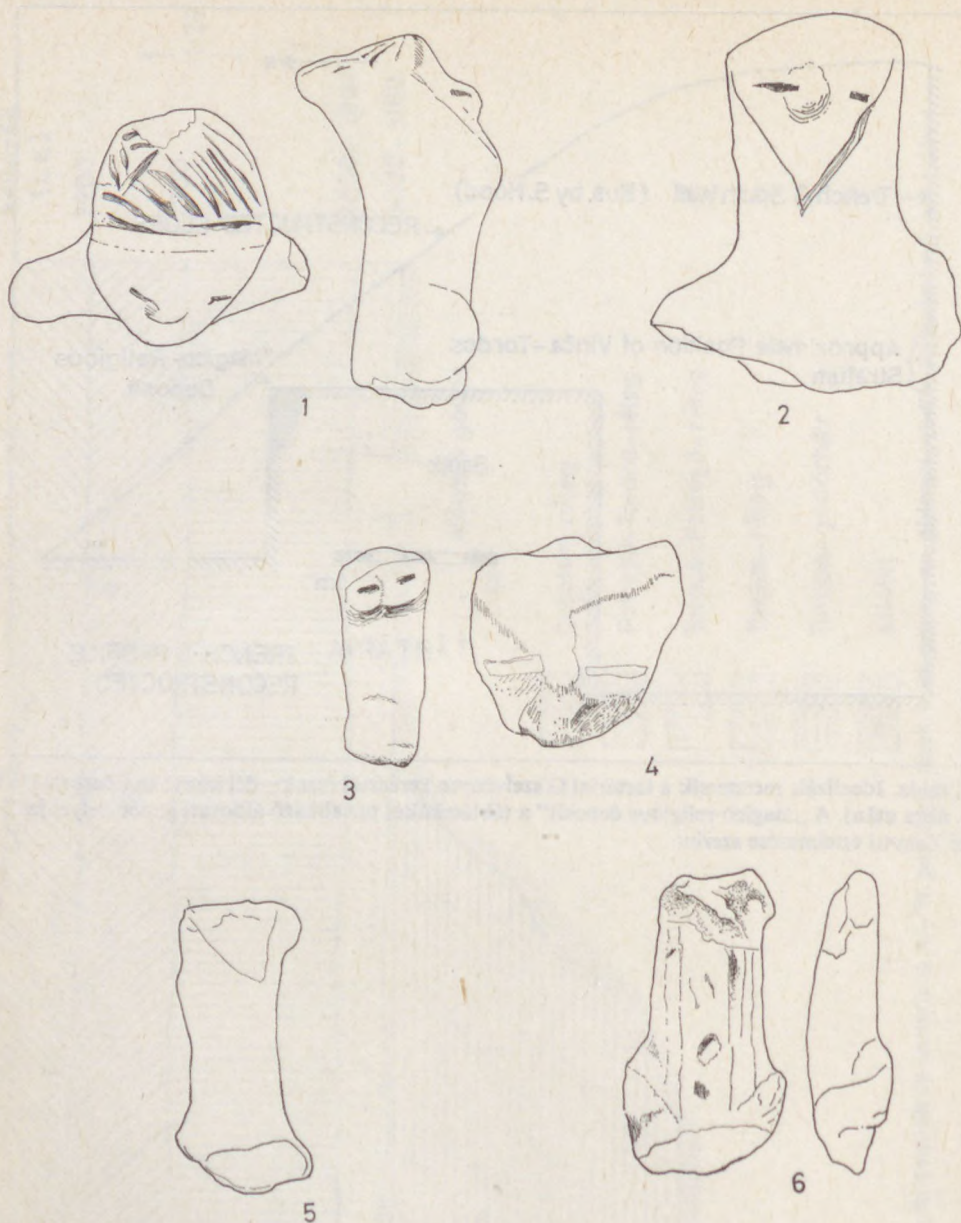
1. tábla. A tartariai C, E és G szelvény egymáshoz viszonyított valószínű helyzete, az A – W vagy E – W? tanfűfallal és az áldozati gödör (szaggatott vonallal jelölve) helyzetével. A szerző rekonstrukciója

2. tábla. Tartaria G szelvényének rekonstruált és sematikus A-W profilfala észak felől nézve, az áldozati gödör feltételezhető helyzetével.
A szerző rekonstrukciója

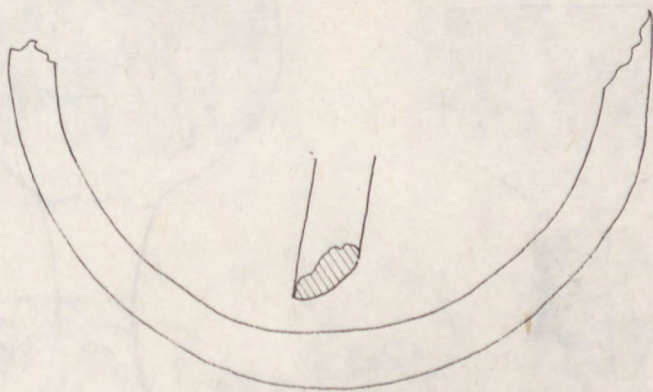
3. tábla. Idealizált metszetsík a tartariai G szelvényen keresztül észak—dél irányban (Zanotti 1983 3. ábra után). A „magico-religious deposit” a táblácskákat tartalmazó áldozati gödör helyét jelöl-
né Zanotti értelmezése szerint

4. tábla. Idolok a tartariai áldozati gödörből (Höckmann közöletlen rajzai után)

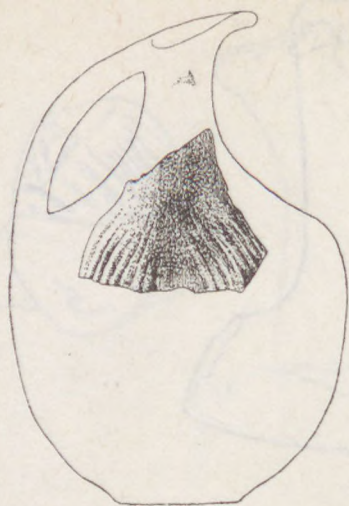

1

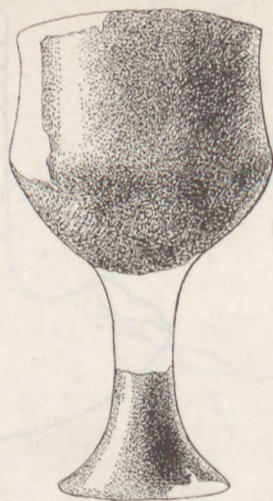

2

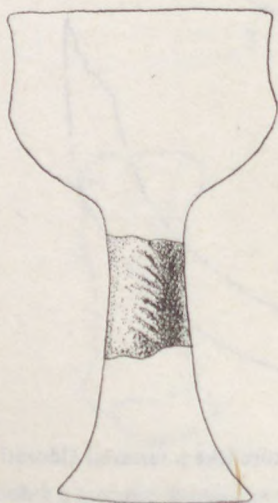
5. tábla. Az agyaghorgony (1) és a Spondylus-karperec (2) töredéke a tartariai áldozati gödörből
(Höckmann közöletlen rajzai után)

1

3

2

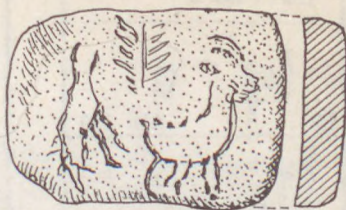

4

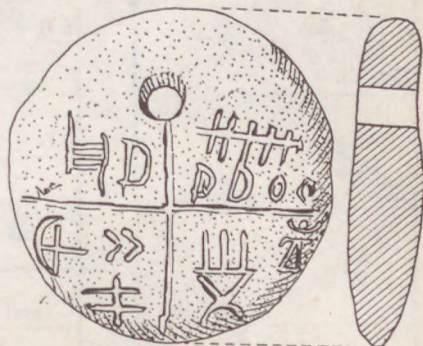
6. tábla. A tartariai Vinča—Tordos-rétegben (1—2) és az áldozati gödörben (3—4) talált töredékek alapján Vlassa által rekonstruált edényformák, közöttük az a kehely (3—4), amelyben feltehetően az idolkok egy része volt (1—2: *Vlassa* 1967 = 1969. 5. és 9. ábra után; 3: *Vlassa* 1967 = 1969. 8. ábra után; 4: *Höckmann* közöletlen rajza után)

1

2

3

4

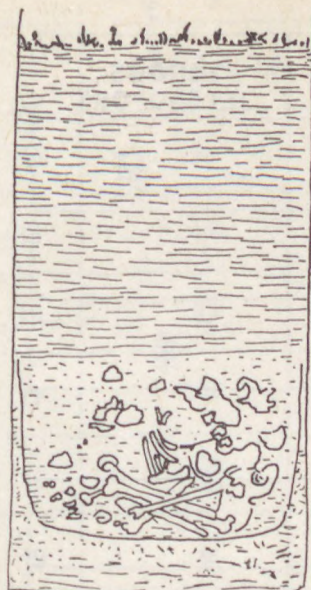

5

6

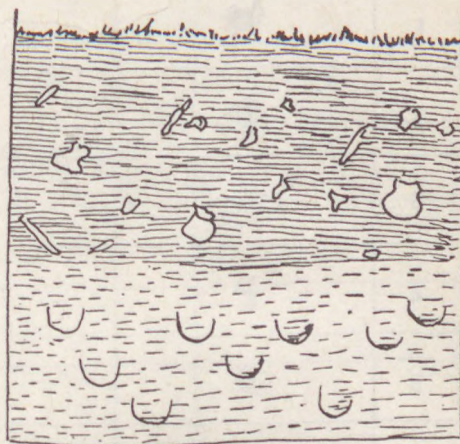
7. tábla. A tartariai agyagtáblák. Felül balra és jobbra (1–3) Vlassa és Falkenstein számozásában (Vlassa 1963. 7–8. ábra után), alul (4–6) Masson 1984. 11. ábra után. E. Masson Vlassa és Falkenstein számozását megváltoztatta

1:16

1

0 10 20 30 40 50 cm

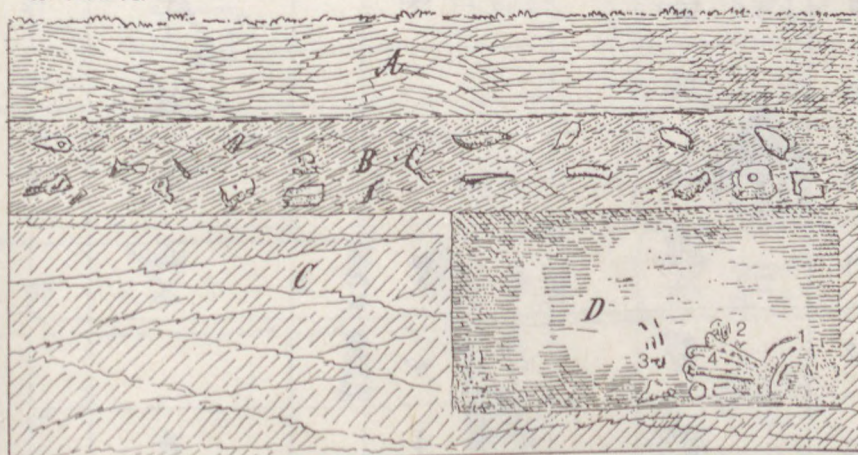

1:150

2

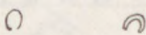
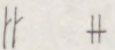
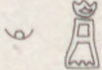
0 6 cm

II. tábla

3

9. tábla. Különböző rétegmetszetek Tordosról, Torma Zsófia ásatási megfigyeléseiből, Torma Zsófia eredeti rajzai alapján (1: *Roska* 1941. 3. kép után; 2: *Roska* 1941. 2. kép után; 3: *Torma* 1879. II. tábla után, méretarány nélküli metszet). *Torma* 1879. 133. oldalon a magyarázatok némileg ellentmondásosak, a 134. oldal szerint a B kultúrréteg 60 cm vastag és sértetlen volt, alatta a D egy 1 m mély és 2 m hosszú sűrűreg volt, amelyben az 5. számmal jelzett helyen (az ábrán hiányzik!) a gödör mindkét végén tűzelésnyomok voltak. Az emberi csontmaradványok a gödör nyugati végében voltak. Ebben 1. alatt a borda, 2. alatt a medence, 3. alatt a kéz és lábujjak csontjai, 4. alatt a lábszárak és a karcsontok voltak. Ezek a számok rajzunkon meg vannak erősítve

	1	2	3
	TÄRTÄRIA	MEZOPOTAMIAI PIKTOGRAMMOK	TORDOS JELCSOPORT
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			

10–11. tábla. Összehasonlító jeltáblázat. 1: a tartariai táblák, 2: a mezopotámiai

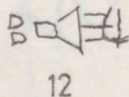
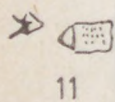
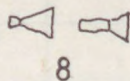
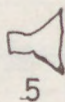
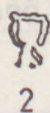
1

2

3

	TĂRTĂRIA	MEZOPOTAMIAI PIKTOGRAMMOK	TORDOS JELCSÖPORT
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			
21			
22			
23			
24			

archaikus táblák, 3: a Tordos-jelcsöport jelei

12. tábla. A tartariai 3. tábla 2b és 5a—b—c (1—2), az egyik tordosi (3) jel, valamint a tartariai 2. tábla 4b—c jel (17) párhuzamai az archaikus táblákon és pecsétlenyomatokon (4—13, 14—16 és 18—20)

1 	2 	3
4 	5 	6
6 		7
8 		9
12 	13 	
14 	15 	16
18 		17
20 		21
22 		23
26 	28 	29
30 		31
33 		34
35 		14

13. tábla. A Tordos-jelcsoport összefoglaló jeltáblázata (Makkay 1969 után)

1a		9a	•••	14	•••	23b	•••	33c	○	36f	⊠	42b	⊠	50e	⊠	57	⊠	63a	⊠	72	⊠
1b	—	9b	••	15	••	24	••	33d	○	36g	⊠	43a	⊠	50f	⊠	58	⊠	63b	⊠	73	⊠
2		9c	••	16a	••	25	••	33e	○	37a	⊠	43b	⊠	51a	⊠	59a	⊠	64	⊠	74a	⊠
3		9d	••	16b	••	26	••	34a	○	37b	⊠	44a	⊠	51b	⊠	59b	⊠	65	⊠	74b	⊠
4a		10a	••	16c	••	27	••	34b	○	37c	⊠	44b	⊠	51c	⊠	59c	⊠	66a	⊠	75a	⊠
4b	≡	10b	••	17	••	28	••	34c	○	37d	⊠	45	⊠	51d	⊠	59d	⊠	66b	⊠	75b	⊠
5a		11a	••••	18	••	29	••	34d	○	37e	⊠	46	⊠	52a	⊠	60a	⊠	66c	⊠	76a	⊠
5b	≡	11b	••	19	••	30a	••	34e	○	38a	⊠	47	⊠	52b	⊠	60b	⊠	67	⊠	76b	⊠
6		11c	••	20	••	33b	••	35	○	38b	⊠	48	⊠	53	⊠	60c	⊠	68	⊠		
7a	•	11d	••	21	••	31a	••	36a	○	38c	⊠	49	⊠	54a	⊠	60d	⊠	69	⊠		
7a'	○	11e	••	22a	••	31b	••	36b	○	39	⊠	50a	⊠	54b	⊠	60e	⊠	70a	⊠		
7b	●	11f	••	22b	••	32	••	36c	○	40	⊠	50b	⊠	55	⊠	61	⊠	70b	⊠		
8a	••	12	••	22c	••	33a	○	36d	○	41	⊠	50c	⊠	56a	⊠	62a	⊠	71a	⊠		
8b	•	13	••	23a	••	33b	○	36e	○	42a	⊠	50d	⊠	56b	⊠	62b	⊠	71b	⊠		

14. tábla. A Tepe Yahyaán talált edénytörödékeken meghatározott jelek összefoglaló táblázata (Potts 1981. 5. ábra után)

1

2

3

4

5

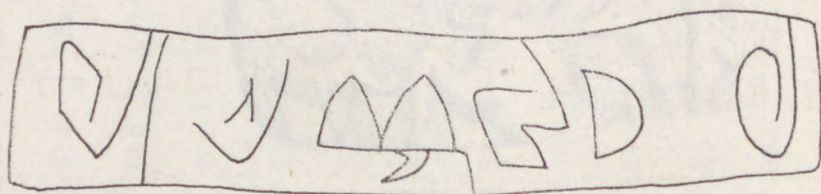
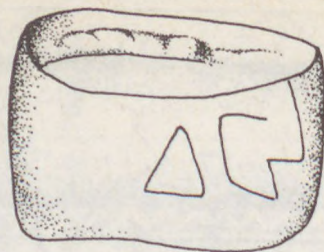

6

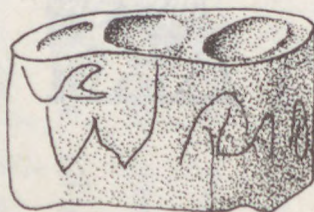

7

15. tábla. Tordosról származó hengerpecsét-lenyomat (?) (1) és orsókarika (5–7) (Vlassa 1970. 25. és 11. ábra után); Urban talált archaikus pecsétlenyomatok ábrázolásai (2–4; Legrain 1936. 16. tábla 316, 319, 318 után)

1

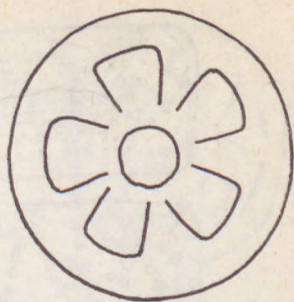

2

16. tábla. A Nándorvályán talált köhengertöredék (1: *Torma* 1879. IV. tábla 5a—5b után nagyítva; 2: *Vlassa* 1970. 19. ábrán lévő rajza után, *Torma Zsófia* eredeti kézírata alapján)

1

2

17. tábla. Hosszában átfúrt agyaghenger Csongrád megyéből, Hódmezővásárhely-Kökénydombról (1; MNM Fotótár, Ö. 6957. sz. felvétel) és a tordosi agyaghenger (2; *Vlassa* 1974. 24. tábla 6a után, nagyítva)

18. tábla. Kora és középső neolitikus agyagtáblácskák. 1: Abu Hureyra, Szíria; 2a—c: Knossos, Kréta; 3—4: Szeszkló, 5: Pródomosz, 6: Fárszala (mind Görögország); 7: Perieni, 8: Glävănești Veche (mindkettő Moldva, Románia); 9: Dimíni (Görögország). (A jegyzetekben idézett forrásmunkák alapján, *Makkay ActaArchHung* 36, 1984. 1. ábra után)

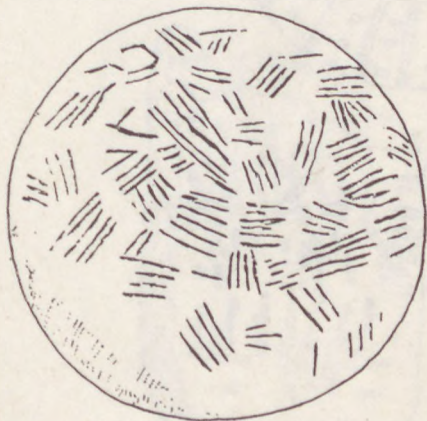
1

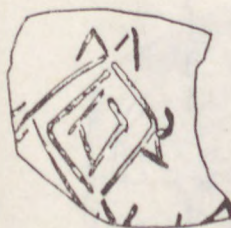
2

3

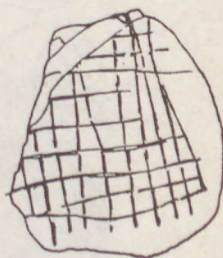
4

5

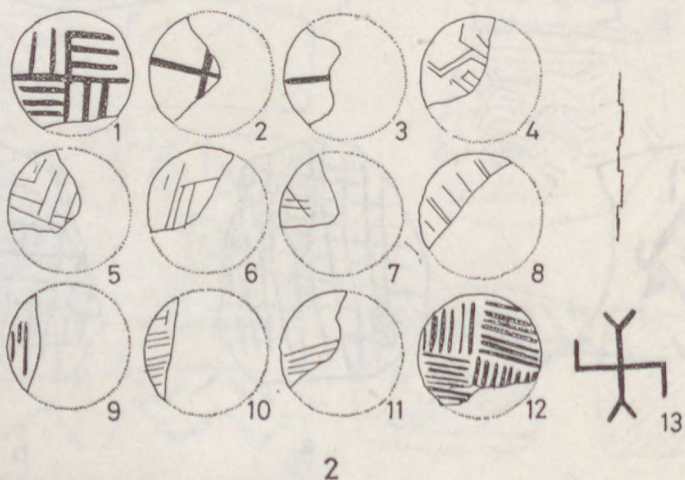
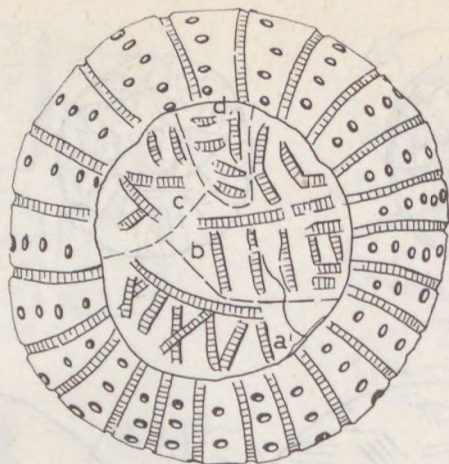
a

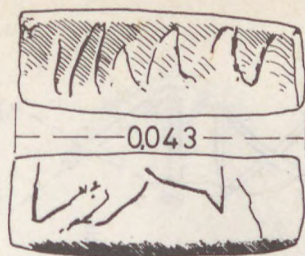
b

6

19. tábla. Agyagkerekek és -korongok bekarcolt mintákkal. 1: Dikili Tas (Jugoszlávia, *Gimbutas* 1974. 41. ábra után); 2: Fafos, Koszovó (Jugoszlávia, *Gimbutas* 1973. 3. ábra b után); 3: Battenia-Vidpart *Szénásszky* 1979. 2. kép után); 4: Ghirbom (Erdély, *Gimbutas* 1976. 32. ábra 7. után); 5–6: Falkenstein — Schanzboden (Ausztria, *Neugebauer-Maresch* 1982. 18. ábra után)

20. tábla. A Daia Română-i (Erdély) edény és középső részének díszítése sorba rendezve (1; Paul 1979. 1. ábra után) és Parța—Parác (Bánát, Románia), edényfenékre karcolt jelek a Vinča-kultúra telepéről (2; Gherman—Resch 1981. 8. ábra B után)

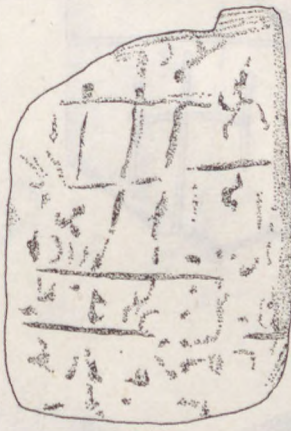

1

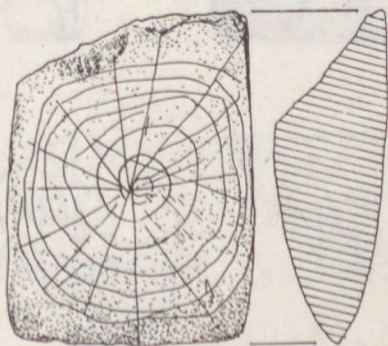

a

2

b

3

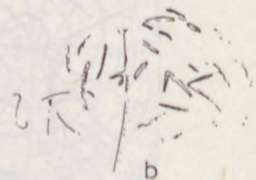
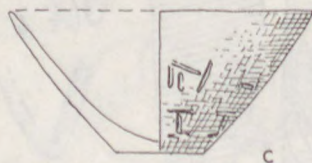
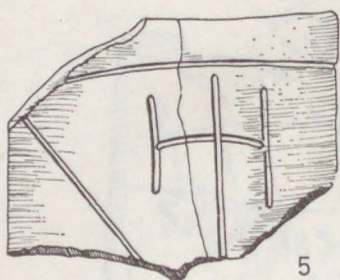
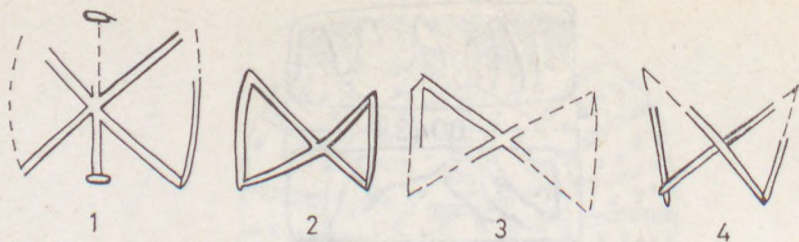

4

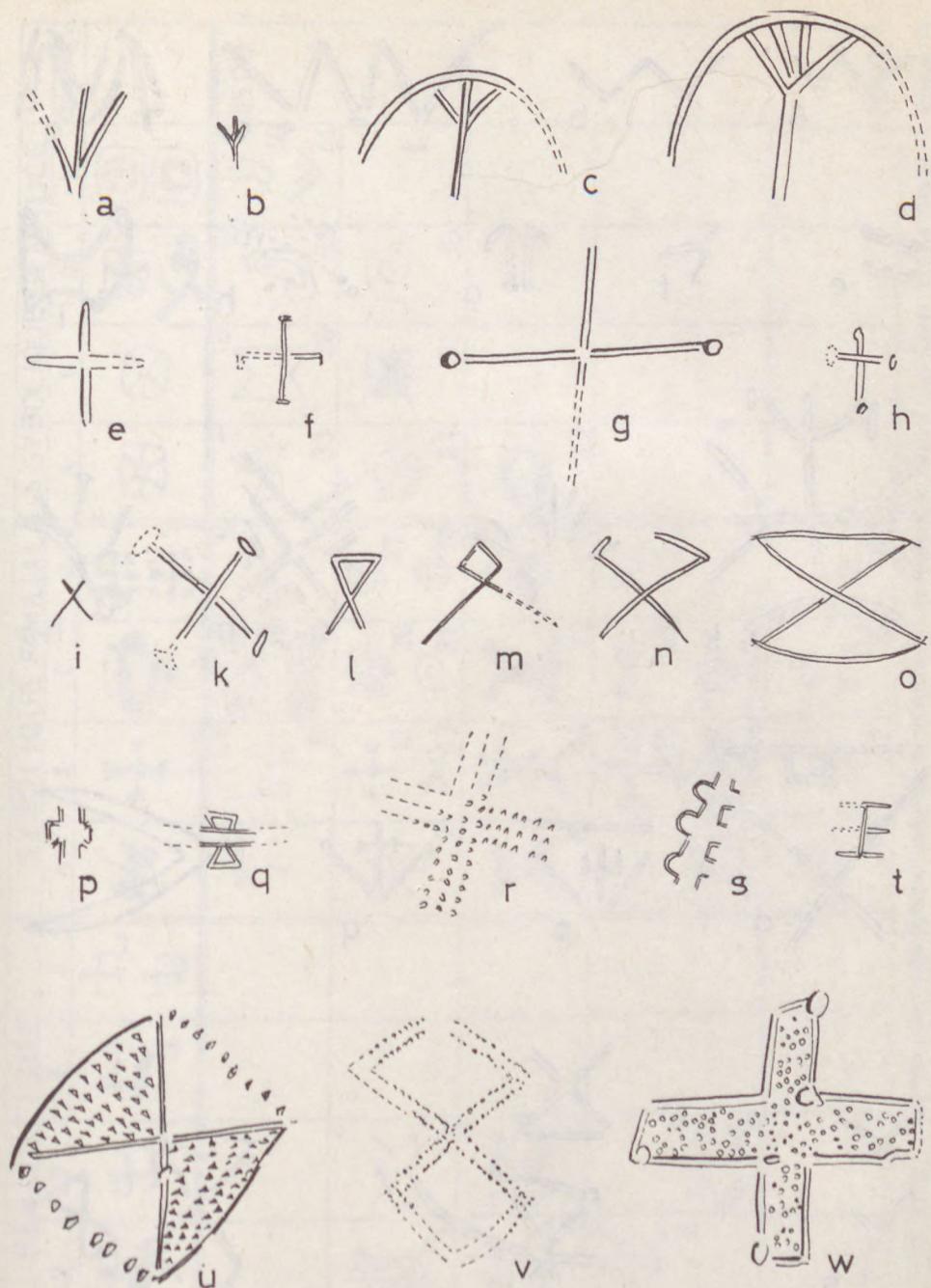
5

21. tábla. Agyagtábla Căscioareleéből (1; Ștefan 1925. 42. ábra 12 után) és Tangiruból (2; Masson 1984. II. tábla a—b után, mindkettő Románia); lelőhely nélküli kőbaltatöredék Ausztriából, bekarcolt mintával (3); bekarcolt jel a vonaldiszes kerámia Frauenhofenban (Ausztria) talált edényének fenekéről (4); bekarcolt jel egy Moldban (Ausztria) talált neolitikus edény fenekéről (5) (3—5; Maurer 1983—1984. 11. ábra 1—3 után)

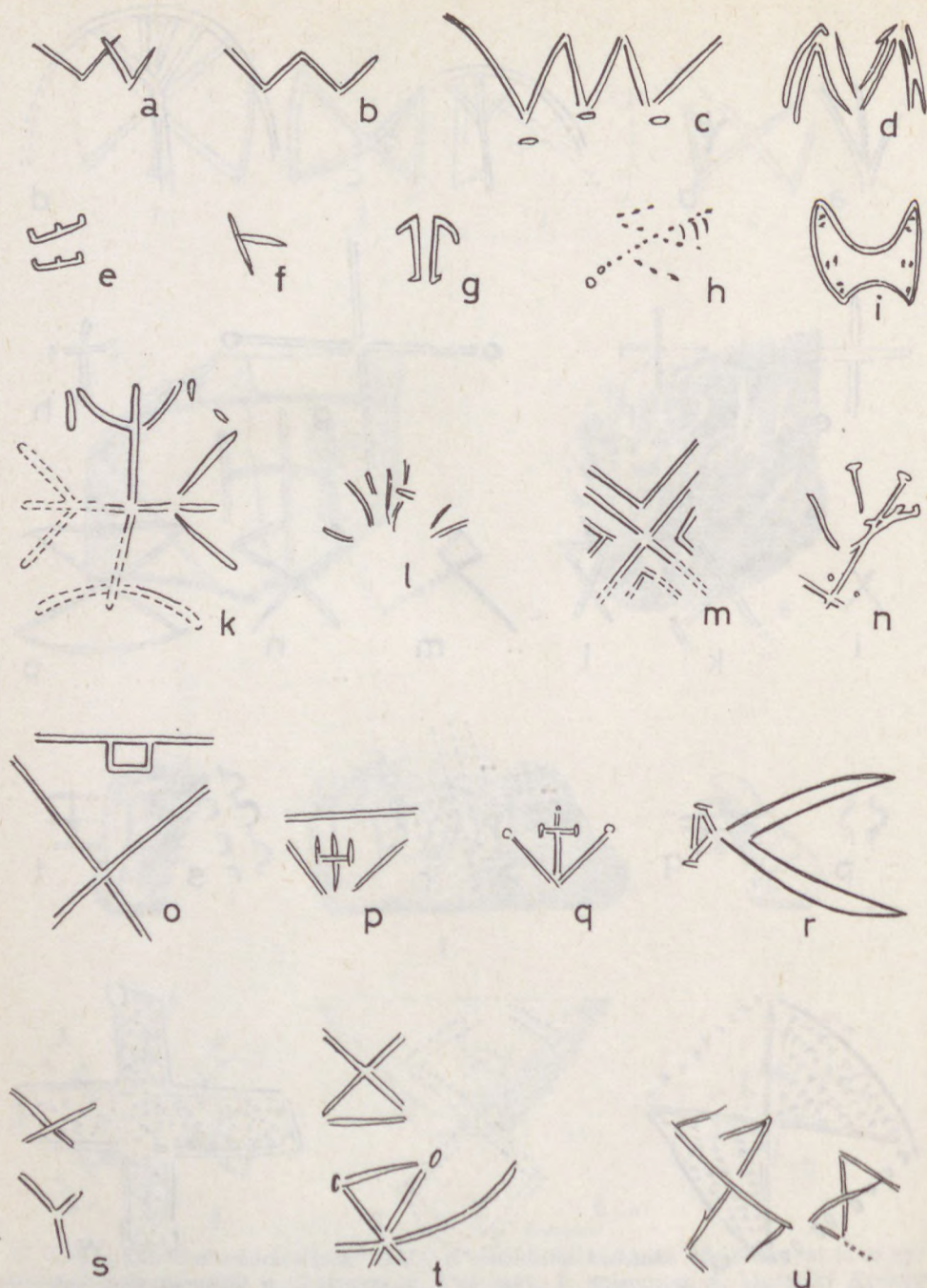

0 5 cm

22. tábla. „Kettősbalta-ábrázolások” (1–5) a vonaldíszes kerámiák közép-európai és nyugati csoportjainak edényeiről. 1: Statenice, 2: Chrást'any, 3: Bojanovice, 4: Moravský Krumlov (Csehszlovákia), 5: Wülperode (NDK); a selcei (Csehszlovákia, régi német neve Seltsch) edénytöredék (6); a mohelnicei (Csehszlovákia) edényke három nézetből (7); a Cífer, Pácon (Csehszlovákia) talált edény külső (a) és belső (b) felének mintái (8) – (1–4: Soudský–Pavla 1966. 12. ábra és Bartoněk 1977. 64. ábra után; 6: Buchholz 1969. 16. ábra után; 5: Thielemann 1966. 1. tábla után; 7: Tichý 1972. 1. ábra után; 8: Kolník 1980. 55. ábra 1 után)

23. tábla. Jelszerű szimbólumok a vonaldíszes kerámia edényeiről, az Elba–Saale vidékéről (NDK) (Kaufmann 1976. 14. ábra után)

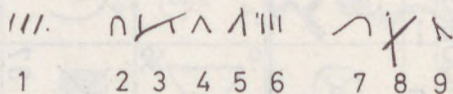
24. tábla. Jelszerű szimbólumok a vonaldíszes kerámia edényeiről az Elba–Saale vidékéről (NDK) (Kaufmann 1976. 15. ábra után)

	RÉALISTIQUE				SYBOLIQUE FAMILIAL				SYBOLIQUE GENTILICE				Chronologie
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D	
ÇATAL HÜYÜK													
LINÉAIRE (17)-III b					?								4500
LINÉAIRE IIc-IV													3000
POINTILLÉE ANCIENNE													
POINTILLÉE MOYENNE													
POINTILLÉE RÉCENTE													2500

25. tábla. Jelszerű szimbólumok a csehországi vonaldíszes kerámiákról és hasonló szimbólumok a kis-ázsiai Çatal Hüyük újkőkori freskóiról és domborműveiről (Soudský—Pavů 1966. 19. ábra után)

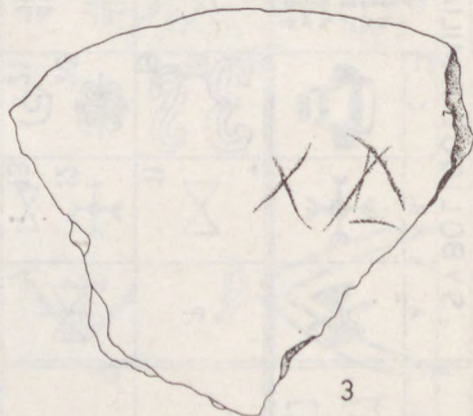
1

2

4

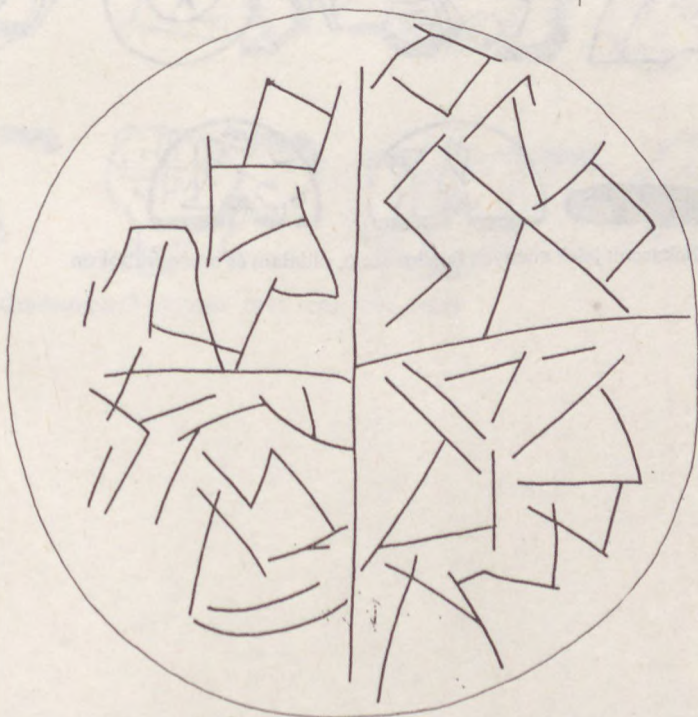

3

26. tábla. Állítólagos bekarcolt jelek edénycserépen a görögországi Trákiában levő Paradimi tumbából (1; *Kyriakides* 1962 után); „felirat” a bulgáriai Ovčarovóban talált kis edényen (2; *Bonev* 1982. 2. ábra után); rézkori vagy kora bronzkori edénytöredék a szlovákiai Lomnicről, bekarcolt jelekkel (3; *Novotná* 1983. 2. ábra után); a močovicei edény (Csehország) szimbolikus díszítése kiterítve (4; *Soudský—Pavlů* 1966. 9. ábra 1 után)

1

2

27. tábla. A karanovói (Bulgária) agyag pecsétnyomó fényképfelvétele (1) és rajza (2). (1: *Todorova* 1981(?) 80. kép után; 2: a szerző rekonstrukciós rajza különböző fényképfelvételek és rajzok alapján)

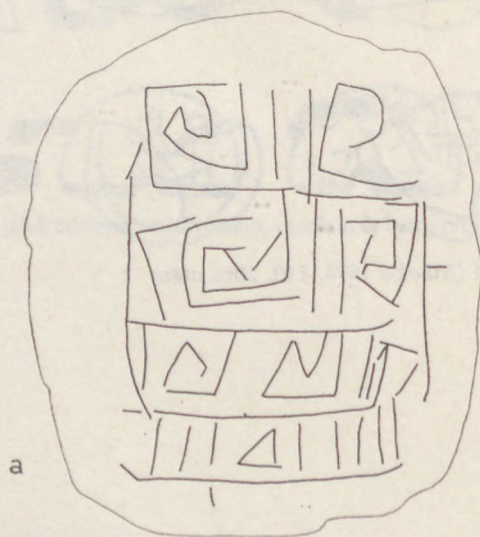
28—29. tábla. Bekarcolt jelek edények fenékrészein, oldalain és orsógombokon

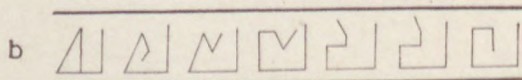
a bulgáriai Gradesnicáról (Nikolov 1974. 110. ábra után)

1

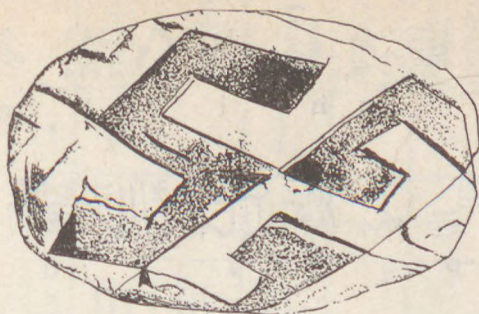
a

b

2

30. tábla. A gradesnicai tál („tábla”) belső oldala fényképfelvételen (1) és rajzon (2a), illetve a minta alkotóelemeinek sematizált sora (2b). (1: Arheologija 3:12, 1970. számának borítója után; 2a—b: a szerző leegyszerűsített értelmező rajzai)

1

2

3

31. tábla. Díszített „agyagkalácsok” a Vinča-kultúrából (1–2), illetve a tiszai kultúrából (3)
 1: Vinča, 5,1 méter mélységből (*Vasić* II. 1936. No 1253., XXXIII. tábla 72 után); 2: Versec—
 Potporanj (Jugoszlávia, Bánát, *Gimbutas* 1974. 161. ábra után); 3: Szarvas-Kovács-halom (*Mak-*
kay 1983a. II. kép 1a után)

a b c d e f g h i k l m n o

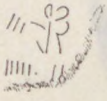

p q r s t u

v w x y z aa bb cc dd

Fig.39a-p

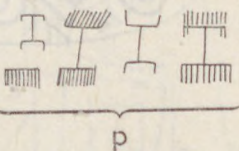

a b c d e f g h i

k l m n o p

32. tábla. Táblázat a tordosi jelekről (H. Schmidt 1903. 38. és 39. ábra után)

	Tordos	Troja	Aegäisch	Ägypten XII. Dyn.	Proto- Ägyptisch
1			_{Ph.}		
2			_{Ph.}		
3			_{Ph.}		
4	III	III	III _{Ph.}		
5	E, F	F		E _{Kg.}	
6	E E	E		E _{K.}	
7	E	E			
8	^	^	^	^ _{K.}	^
9	+	+	+	+ _{X.G.}	+ _{N.}
10	X	X	X _{Ph.}	X _{X.G.}	X
11	干			干 _{K.}	
12	Y				Y _{N.}
13					
14					
15	≡		≡ _{Ph.}		
16	~	~	2		
17	7	7 8		7 4	

33. tábla. H. Schmidt összehasonlító jeltáblázata tordosi, trójai, égei, egyiptomi dinasztiák-kori és egyiptomi dinasztiák előtti edényjelekről (H. Schmidt 1903. 41. ábra után)

VINČA TORDOS	PREDYN. EGYPT	TROY

34. tábla. G. Childe összehasonlító táblázata tordosi, egyiptomi dinasztiák előtti és trójai edényjelekről (Childe 1927. 88. oldal és ábra után)

35. Bekarcolt jelek a Vinča-kultúra öt, Versec környéki (jugoszláviai Bánát) lelőhelyéről és típusaik (Joanović 1981. 134. után)

X	1	2								
XI	1	2	3	4	5	6				
XII	1	2	3	4	5					
XIII	1	2	5							
XIV	1	2	3	4						
XV	1	2								
XVI	1	2								
XVII	1	2								
XVIII	1	2								
XIX	1	2								
XX	1	2	3							
XXI	1	2	3	4	5	6	7			
XXII	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
XXIII	1	2	3	4	5	6				
XXIV	1	2	3							

36. tábla. Bekarcolt jelek a Vinča-kultúra öt, Versec környéki (jugoszláviai Bánát) lelőhelyéről és típusaik (Joanović 1981. 135. után)

37. tábla. A rubcyi vagy rubcai (Szovjetunió) kurgántemetkezésből előkerült edény diszítése (1; Szibiljov 1952. 2. ábra után); bekarcolt jelek (2–10) a Tripolje–Cucuteni-kultúra lelőhelyeiről a Szovjetunió és Románia területéről. 2 és 4: Pavolocs, 3: Rajki, 5: Lenkovci, 6: Izvoare I, 7: Csapajevka, 8–9: Traian, 10: Tîrpești (Masson–Merpert 1982. LXXXIII. tábla 7–8, 12–13, 16–17, 19, 20, 22 után)

1	\\
2	\\ \\ \\
3	\\ \\ \\ \\
4	T

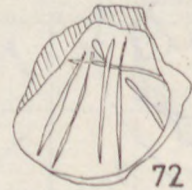
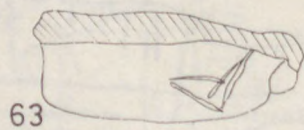
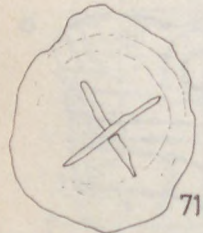
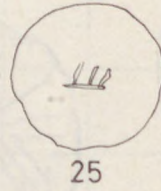
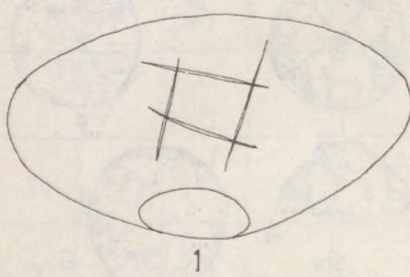
5	✓
6	∪
7	\\ \\ \\
8	∪

9	+
10	×
11	∩
12	∩

13	>
14	Y
15	∩
16	∩

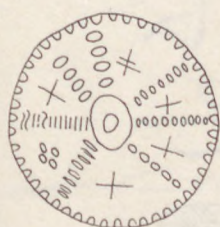
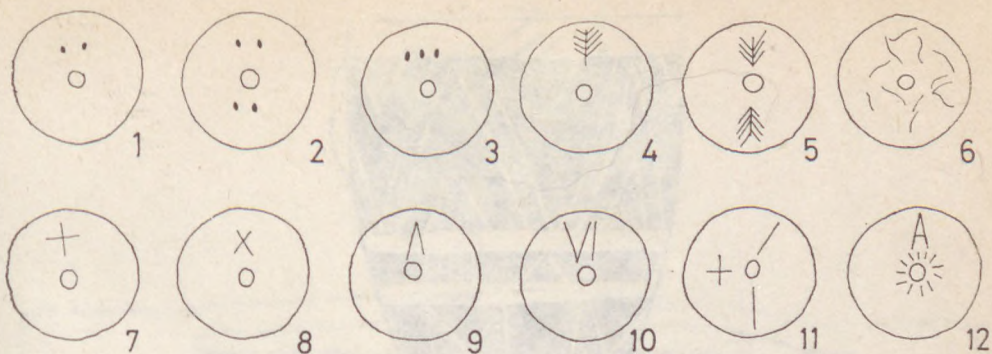
17	∩
18	∩
19	∩
20	×

1

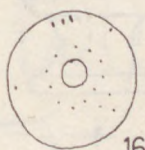

0 5 10 cm

38. tábla. Mesterjelek műkenéi kori elefántcsont-faragásokról Mükénéből és más lelőhelyekről (1; Sakellarakis 1979. 87. ábra típusai után); bekarcolt jelek Tirinszből a középső bronzkor edényeiről (2; Döhl 1978. 1–2. ábra után)

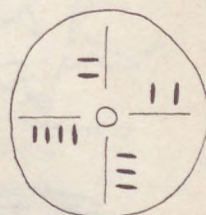

0 1 2 3 4 5cm

16

1

0 1 2 3cm

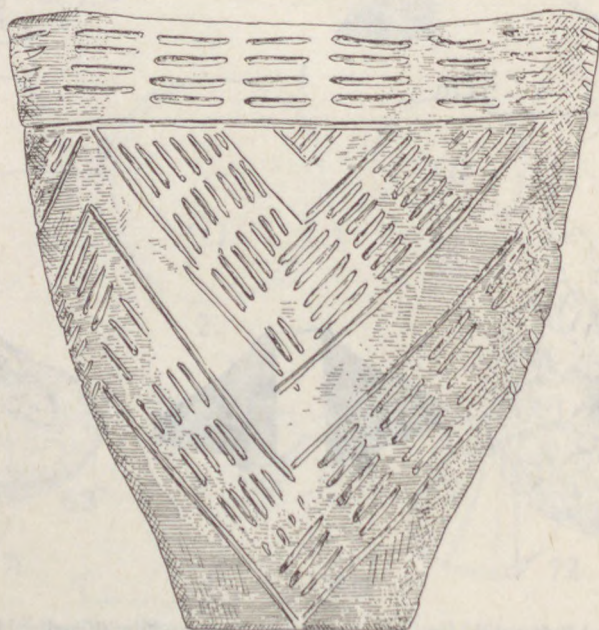

2

39. tábla. Bekarcolt jelek rézkori orsógombokról a morvaországi Lipník melletti Hlinskórol (*Pavelčík* 1983. 2. és 3. ábra után)

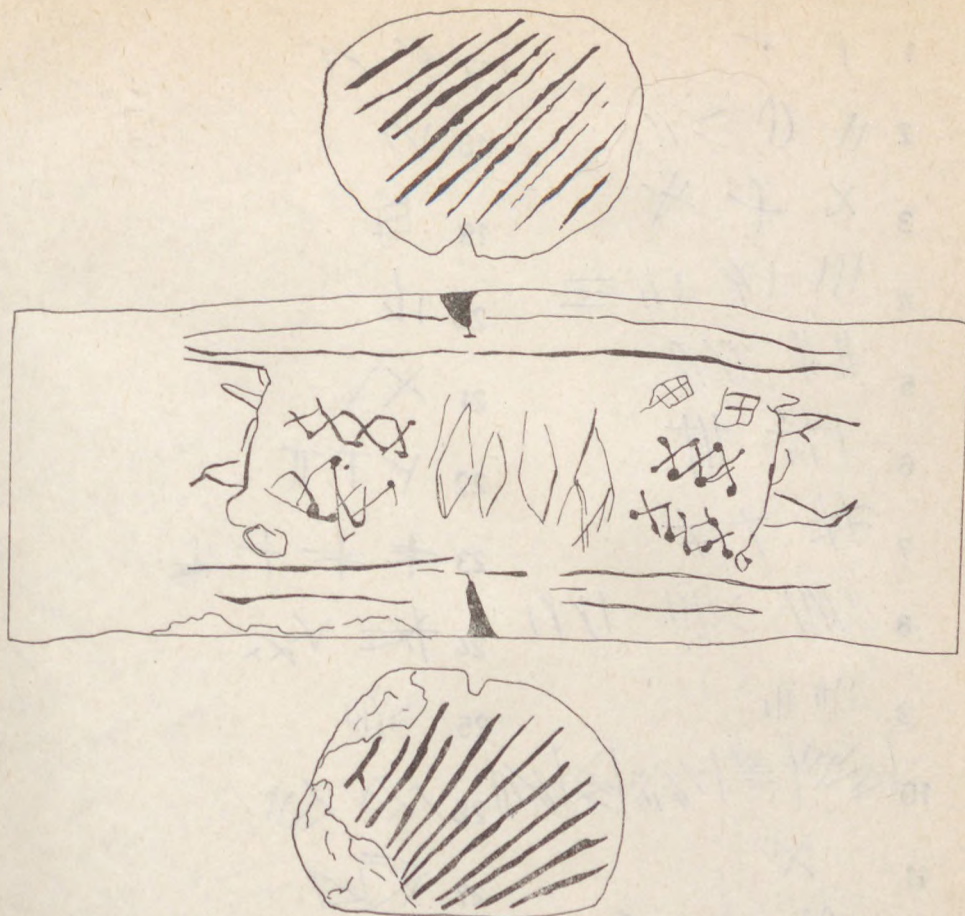

1

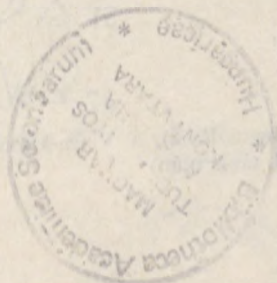

2

40. tábla. A Tell Djiganon a múlt században talált, sötét alapon világos színű festéssel díszített, i. e. 2. évezredi edény (1; *Hrouda* 1957. 5. tábla 6 után); feltehetően magáról Tordosról származó edény (2; *Pósta* 1916. 2. ábra után)

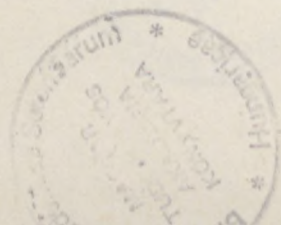

41. tábla. Paradimi (Trákia, Görögország) tumba, 1975-ben talált agyaghenger kiterített mintázata
(P. D. Pantos szíveségéből)

1	—	17	∟ ∟
2	\\ (> //	18	V/
3	X + *	19	⊞
4	// // ≡	20	↓
5	// // ///	21	X \
6	¹ / ₁ #	22	Y T Π
7	# + ≠	23	≠ ≠ + ≠
8	//// \\\ //	24	* V *
9		25	≡ Y
10	↘ ↗ ≡ // / / //	26	↗ ↘ ↘ ↗
11	X'	27	◁ ▷
12	↗ * ↘	28	↗ ↘
13	\\ \	29	\\ \
14	⋈	30	↘ ↗
15	↘ ↗	31	△ ∪ ∪ ∪
16	⋈	32	↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓

42. tábla. Jela Sabac mellett (Jugoszlávia), a Vinča-kultúra agyagedényeire bekarcolt jelek (Trbuhovič— Vasiljevič 1983. VIII. tábla után)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990

Nyomdai táskaszám: 18349

Felelős szerkesztő: Stark Mariann

Műszaki szerkesztő: Csákvári András

A fedélterv Bogdán Hajnal munkája

Kiadványszám: 2704

Megjelent 20,7 (A/5) ív terjedelemben

Tartaria — az ősi neolitikus település — már régóta ismert régészeti lelőhely a Maros völgyében. Mégis nagy feltűnést keltett, amikor 1961-ben Nicolae Vlăsa, a kolozsvári Történeti Múzeum régésze ásatása során mezopotámiai jellegű agyagtáblákat talált. Az „ékirásos” agyagtáblák — mint akkor a Mezopotámiától mind földrajzilag, mind pedig kulturális értelemben legmesszebb előkerült ilyen jellegű leletek — heves vitákat robbantottak ki.

Makkay János egyike azoknak a régészeknek, akik e leletek jelentőségét legelőször felismerték. Könyvében végigvezeti az olvasót a kutatás történetén, miközben sorra veszi és értékeli az agyagtáblák értelmezésével kapcsolatos nézeteket és elméleteket.

Munkája e sokat vitatott téma összefoglaló feldolgozása, melynek végeredményeként megállapítja Tartaria helyét a délkelet-európai neolitikumban. A könyv elsősorban szakembereknek készült, de a régészet iránt érdeklődőknek is számos új ismeretet nyújthat.

5077866

MAKKAY JÁNOS

TARTARAI

LELLEK